ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ. «ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Η κοιλάδα του Γορμού στο Πωγώνι Ιωαννίνων από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως τον 3ο περίπου αιώνα π.Χ.

Βασίλειος Δάκας

Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία

Εξεταστική επιτροπή
Επίκουρη Καθηγήτρια Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου (Επιβλέπουσα Καθηγήτρια)
Επίκουρη Καθηγήτρια Κλεοπάτρα Καθάριου
Αναπληρωτής Καθηγητής Ηλίας Κουλακιώτης

Ιωάννινα 2022

Η κοιλάδα του Γορμού στο Πωγώνι Ιωαννίνων
από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως τον 3ο περίπου αιώνα π.Χ.

© Βασίλειος Δάκας

«Η έγκριση της παρούσης μεταπτυχιακής εργασίας από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αναγκαστικά ότι αποδέχεται το Τμήμα τις γνώμες του συγγραφέα» (Ν.5343/1932, άρθρο 2020, παρ.2)

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΑΚΑΣ

Η κοιλάδα του Γορμού στο Πωγώνι Ιωαννίνων από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως τον 3ο περίπου αιώνα π.Χ.

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος..... σελ. 11

Συντομογραφίες..... σελ. 13

Εισαγωγή..... σελ. 15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο :

Η οικιστική οργάνωση στην κοιλάδα του Γορμού..... σελ. 19

1.1. Η οικιστική οργάνωση στην κεντρική Ήπειρο από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως την Ελληνιστική εποχή..... σελ. 19

1.2. Οι θέσεις κατοίκησης της κοιλάδας του Γορμού..... σελ. 24

1.2.1. Οικισμοί στην περιοχή της Μερόπης..... σελ. 25

1.2.2. Οικισμοί στην περιοχή της Κάτω Μερόπης..... σελ. 28

1.2.3. Οικισμοί στην περιοχή του Παλαιοπύργου..... σελ. 31

1.3. Τα ερείπια τείχους στην περιοχή του Λαχανοκάστρου και η φρυκτωρία στις υπώρειες του όρους Νεμέρτσικα ..... σελ. 32

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

Τα νεκροταφεία στην κοιλάδα του Γορμού..... σελ. 35

2.1. Οι ανεσκαμμένοι τύμβοι και τάφοι..... σελ. 35

2.1.1. Τύμβος στην θέση Πλάσι Παλαιοπύργου ..... σελ. 35

2.1.2. Τύμβοι στην Παλιουριά Παλαιοπύργου..... σελ. 36

2.1.3. Νεκροταφείο στην Γκλάβα Κάτω Μερόπης..... σελ. 41

2.2. Ταφικά έθιμα και διαχείριση των νεκρών στην κοιλάδα του Γορμού..... σελ. 44

2.2.1. Τύμβοι: μνημεία συλλογικής μνήμης..... σελ. 44

2.2.2. Η ενδεχόμενη τέλεση χοών και «νεκροδείπνων»..... σελ. 48

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

Ενδοσκόπηση σε κάποια από τα ταφικά κτερίσματα της κοιλάδας του Γορμού..... σελ. 55

Πήλινα & Μεταλλικά αγγεία..... σελ. 55

3.1. Μυκηναϊκή και μυκηναΐζουσα κεραμική..... σελ. 55
3.2. Κορινθιακά αγγεία..... σελ. 57
I. Κάνθαρος..... σελ. 58
II. Τριφυλλόσχημη οινοχόη..... σελ. 59
III. Η προέλευση των πήλινων κορινθιακών αγγείων του Γορμού..... σελ. 60
3.3. Χάλκινα αγγεία..... σελ. 61
I. Τριφυλλόσχημη οινοχόη..... σελ. 62
II. Πρόχοι..... σελ. 63
III. Το ζήτημα της προέλευσης των χάλκινων αγγείων της Γκλάβας..... σελ. 65
3.4. Τοπικές απομιμήσεις αττικών αγγείων..... σελ. 66
I. Κοτύλες τύπου γλαύκας..... σελ. 68
II. Μελαμβαφής σκύφος..... σελ. 69
3.5. Διάφορα επείσακτα αγγεία..... σελ. 70
I. Πυξίδα..... σελ. 70
II. Σφαιρικός αρύβαλλος λακωνικού τύπου..... σελ. 72
3.6. Εγχώρια κεραμική παραγωγή..... σελ. 73
I. Κανθαρόσχημα αγγεία..... σελ. 74
II. Μόνωτα κύπελλα..... σελ. 75
III. Αμφικύπελλο ..... σελ. 78
IV. Οπισθότμητες πρόχοι..... σελ. 79
V. Μυροδοχεία..... σελ. 81
VI. Κεραμική των κατηγοριών Δάκαρη II και III..... σελ. 82

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο

Μεταλλικά και οστέινα ταφικά κτερίσματα από την κοιλάδα του Γορμού..... σελ. 85
4.1. Χάλκινα αντικείμενα..... σελ. 85
4.1.1. Περόνες..... σελ. 85
I. Μακριές περόνες..... σελ. 85
II. Περόνες μικρού μεγέθους..... σελ. 87
4.1.2. Διαδήματα..... σελ. 88
4.2. Αργυρές περόνες..... σελ. 90
4.3. Σιδερένια αντικείμενα..... σελ. 92
I. Αιχμές δοράτων..... σελ. 92

ΙΙ. Μαχαιρίδια ..... σελ. 93
4.4. Οστέινα αντικείμενα..... σελ. 94
Ι. Περόνες..... σελ. 94
ΙΙ. Ταινιωτό αντικείμενο..... σελ. 95

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο

Ο πληθυσμός της κοιλάδας του Γορμού..... σελ. 97
5.1. Αναζητώντας τη φυλετική καταγωγή του πληθυσμού της κοιλάδας..... σελ. 97
5.2. Οι ασχολίες των κατοίκων στην κοιλάδα..... σελ. 103
5.2.1. Η γεωργία και η κτηνοτροφία..... σελ. 103
5.2.2. Η θήρα και η αλιεία ..... σελ. 106
5.2.2.1. Διατροφικές συνήθειες των κατοίκων..... σελ. 107
5.2.3. Η υφαντική και η βυρσοδεψία..... σελ. 110
5.2.4. Η περιφρούρηση των οικισμών..... σελ. 110
5.2.5. Τα τοπικά εργαστήρια κεραμικής..... σελ. 111
5.2.6. Η ενδεχόμενη επεξεργασία σιδήρου και ηλέκτρου..... σελ. 114

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6ο

Οι λατρείες και οι τελετουργικές δραστηριότητες στην κοιλάδα του Γορμού..... σελ. 120
6.1. Η θρησκευτική δραστηριότητα στην περιοχή της Αμπελιάς: η λατρεία της θεάς της Γονιμότητας..... σελ. 120
6.2. Το αινιγματικό λίθινο τμήμα επίστεψης κτηρίου από την θέση Άγιος Γεώργιος..... σελ. 126
6.3. Η αναζήτηση άλλων πιθανών λατρειών στην κοιλάδα του Γορμού ..... σελ. 128
6.4. Η θρησκευτική δραστηριότητα στην κοιλάδα του Γορμού μέσα από την λαϊκή παράδοση..... σελ. 129

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7ο

Η κοιλάδα του Γορμού και το Χρονικό της Δρυοπίδος……..... σελ. 133
7.1. Το Χρονικό της Δρυοπίδος..... σελ. 133
7.1.1. Σύντομο ιστορικό των εκδόσεων του Χρονικού..... σελ. 133
7.1.2. Το ζήτημα της χρονολόγησης του Χρονικού..... σελ. 134

7.1.3. Συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου του Χρονικού..... σελ. 134
7.2. Το Χρονικό και η σχέση της κοιλάδας του Γορμού με την Χαονία..... σελ. 135
7.3. Η αναζήτηση της Χαονούπολης και του φρουρίου της..... σελ. 136

Συμπεράσματα ..... σελ. 139

Βιβλιογραφία..... σελ. 145

Παράρτημα
Εικόνες..... σελ. 175
Κατάλογος εικόνων..... σελ. 302

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία επικεντρώνεται στην κοιλάδα του Γορμού στο Πωγώνι Ιωαννίνων **(Εικ. 1-2)**, η οποία υπήρξε ένα από τα σπουδαιότερα κέντρα ζωής και ανάπτυξης στην επικράτεια της Ηπείρου ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Η επιλογή του θέματος πραγματοποιήθηκε μετά από συζήτηση με την επιβλέπουσα καθηγήτρια και σε μεγάλο βαθμό σχετίζεται με την ιδιαίτερη καταγωγή του γράφοντος, αλλά και γενικότερα με την επιθυμία ενασχόλησης με την τοπογραφία της αρχαίας Ηπείρου.

Αρχικά, θα ήθελα να εκφράσω θερμές ευχαριστίες στην καθηγήτρια και επόπτριά μου, κ. Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου, για την συνεχή επιστημονική βοήθεια, υπομονή και στήριξη που παρείχε στα πλαίσια της εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τόσο τα υπόλοιπα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, κ. Κλεοπάτρα Καθάριου και κ. Ηλία Κουλακιώτη, όσο και τον καθηγητή μου κ. Νικόλαο Κατσικούδη, οι οποίοι, μαζί με την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, συνέβαλαν αποφασιστικά στην διεύρυνση των πνευματικών μου οριζόντων κατά την διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών και ενίσχυσαν το αίσθημα αγάπης ως προς την ιστορική και αρχαιολογική έρευνα.

Παράλληλα, οφείλω εγκάρδιες ευχαριστίες στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για την ταχύτατη υποστήριξη και εξυπηρέτηση που παρείχε κατά την συγκέντρωση της απαραίτητης βιβλιογραφίας. Επιπλέον, εκφράζω απεριόριστη ευγνωμοσύνη στον συγγραφέα κ. Κωνσταντίνο Κωστούλα, ο οποίος μου παραχώρησε σημαντικό φωτογραφικό και μη υλικό σχετικά με τις αρχαιολογικές ανασκαφές στην κοιλάδα του Γορμού, ενώ ευχαριστώ θερμά και τον αξιότιμο αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων κ. Χρήστο Κλείτσα, για την πρόθυμη ανταπόκριση, αρωγή και ηθική παρότρυνση στην πραγματοποίηση αυτής της έρευνας. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό του Μουσείου Ιωαννίνων για την συγκατάθεσή του στην πραγματοποίηση φωτογράφησης των αντικειμένων που προέρχονται από την κοιλάδα του Γορμού και εκτίθενται σε προθήκη του παραπάνω Μουσείου.

Τέλος, εκφράζω την μέγιστη ευγνωμοσύνη στους γονείς μου, Ευάγγελο Δάκα και Αναστασία Σοπικιώτη, όπως και στους στενούς συγγενείς μου, οι οποίοι με κόπους και θυσίες με υποστήριξαν, ηθικά και μη, καθ' όλη την διάρκεια της

προπτυχιακής και μεταπτυχιακής πανεπιστημιακής μου φοίτησης. Αυτή την εργασία την αφιερώνω στην μνήμη της καθηγήτριάς μου Βασιλικής Παππά και του θείου μου Γεώργιου Κωσταρά, ο οποίος υπήρξε για πολλά χρόνια στέλεχος των Οικονομικών Υπηρεσιών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ιωάννινα 2022

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Περιοδικά, Εκδόσεις, Λεξικά κ.ά.

BSA	*Annual of the British School at Athens*
ΑΔ	*Αρχαιολογικό Δελτίο*
ΑΕΑΜ	*Το αρχαιολογικό έργο στην Άνω Μακεδονία*
ΑΕ	*Αρχαιολογική Εφημερίς*
ΑΕΜΘ	*Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και την Θράκη*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AM	*Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*
AK	*Antike Kunst*
AR	*Archaeological Reports*
ASAtene	*Annuario della Scuola Archeologica di Atene*
AURA	*Athens University Review of Archaeology*
BAPD	Beazley Archive Pottery Database
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique*
BSHSH	*Buletin për Shkencat Shoqërore*
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
FAP	*Fontes Archaeologici Posnanienses*
FGrH	*Fragments of the Greek Historians*
HE	*Ηπειρωτική Εταιρεία*
HX	*Ηπειρωτικά Χρονικά*
JAHA	*Journal of Ancient History and Archaeology*
JdI	*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
JDR	*Journal of Dental Research*
JEPK	*Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst*
JHS	*The Journal of Hellenic Studies*
JGA	*Journal of Greek Archaeology*
OpAth	*Opuscula Atheniensia. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*
ΠΑΕ	*Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*

PPS	*Proceedings of the Prehistoric Society*
RA	*Recherches archéologiques*
RIdIM	*Reportoire International d'Iconographie Musicale*
SA	*Studia Albanica*

Διάφορα

αδ.	αδημοσίευτη
αρ.	αριθμός
αρ. ευρ.	αριθμός ευρετηρίου
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
βλ.	βλέπε
γρ.	γραμμάρια
διδ.	διδακτορική
εικ.	εικόνα
εκ.	εκατοστά
επιμ.	επιμέλεια
κ.ά.	και άλλα
κ.ε.	και εξής
κ.ο.κ.	και ούτω καθεξής
λ.	λήμμα
μ.	μέτρα
μτφρ.	μετάφραση
πίν.	πίνακας
σχέδ.	σχέδιο
σημ.	σημείωση
υποσημ.	υποσημείωση
ύψ.	ύψος
vol.	volume
χλμ.	χιλιόμετρα

Εισαγωγή

Η Ήπειρος, παρά τη μακραίωνη ιστορία της, έχει εντούτοις ελάχιστα ερευνηθεί σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας. Βέβαια, η μελέτη του ηπειρωτικού χώρου είναι πράγματι δυσχερής, καθώς αρκετοί πληθυσμοί έως και περίπου τον 5ο αιώνα π.Χ. κατοικούσαν ως επί το πλείστον σε οικοδομήματα κατασκευασμένα από φθαρτά υλικά,[1] ενώ ακολουθούσαν ένα νομαδικό τρόπο ζωής, ήτοι μετακινούνταν τους φθινοπωρινούς και ανοιξιάτικους μήνες.[2]

Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν περιπτώσεις θέσεων όπου τα αρχαιολογικά ευρήματα, όπως π.χ. οι τάφοι και οι λίθινες θεμελιώσεις οικοδομημάτων, συμπληρώνουν τις πληροφορίες ως προς τα διάφορα ερωτήματα που εγείρονται σχετικά με την κοινωνική και οικιστική οργάνωση, ενώ ταυτοχρόνως, βάσει των ταφικών κτερισμάτων, καθίσταται δυνατή και η σκιαγράφηση του δικτύου επικοινωνίας με άλλες περιοχές του ηπειρωτικού, αλλά και ευρύτερα του ελλαδικού χώρου.[3] Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί και η κοιλάδα του ποταμού Γορμού στην περιοχή του Πωγωνίου.[4]

Η εξεταζόμενη ημιορεινή (600-800 μ.) και επιμήκης κοιλάδα **(Εικ. 2, 7-9)** βρίσκεται περί τα 65 χλμ. βορειοδυτικά των Ιωαννίνων, σε απόσταση 14-15 χλμ. από την ελληνοαλβανική μεθόριο. Στα βορειοανατολικά ορίζεται από το όρος Νεμέρτσικα ή Δούσκο (2.198 μ.), στα βορειοδυτικά από την οροσειρά Μακρύκαμπος ή Μπόζοβο (1.673 μ.) και στα νότια και νοτιοδυτικά από το όρος Κουτσόκρανο (1.324 μ.) **(Εικ. 7-9)**. Βόρεια του ποταμού Γορμού, και πιο συγκεκριμένα στους πρόποδες της Νεμέρτσικας, είναι χτισμένοι οι σύγχρονοι μικροί οικισμοί της Κάτω Μερόπης, του Παλαιοπύργου και της Μερόπης, ενώ χαμηλότερα, νότια του ποταμού, τοποθετείται ο οικισμός του Ωραιοκάστρου **(Εικ. 3, 10)**.[5]

Ο Leake, κατά την περιήγησή του στην Ήπειρο το 1809, διήλθε από τις υπώρειες του Δούσκου και ενθουσιάστηκε όταν αντίκρισε το τοπίο της απέραντης

---

[1] Βλ. Ρήγινος & Λάζαρη 2007, 15-19, Χαρακτηριστικά, αυτός ο τρόπος δόμησης παρατηρείται σε οικισμούς του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων, για τους οποίους θα γίνει ειδική αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο. Βλ. Πλιάκου 2018, 228-236˙ Pliakou 2018, 133-145.

[2] Βοκοτοπούλου 1986, 340-341˙ Γραβάνη 2008, 188˙ Ρήγινος & Λάζαρη 2007, 17-18. Περισσότερα για τις ετήσιες μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων θα σημειωθούν σε επόμενο κεφάλαιο.

[3] Αυτό επί παραδείγματι ισχύει στην περίπτωση της Βίτσας Ζαγορίου. Βλ. Βοκοτοπούλου 1983, 321-327, 336˙ Βοκοτοπούλου 1986, 10 κ.ε.˙ Βοκοτοπούλου 1994, 189-220.

[4] Ο Γορμός αποτελεί παραπόταμο του Θυάμιδος και πηγάζει από το όρος Μερόπη. Βλ. Ανδρέου 1998, 39.

[5] Ανδρέου 1998, 39-40˙Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 77.

κοιλάδας.[6] Επίσης, την εξεταζόμενη περιοχή του Πωγωνίου επισκέφτηκε και ο Hammond το 1931, χωρίς όμως - όπως και ο Leake - να δει ή να αναφέρει τα ορατά ταφικά μνημεία που υπήρχαν σε αυτή.[7]

Αντιθέτως, τα εν λόγω μνημεία, όπως και γενικότερα η ευρύτερη περιοχή, αποκαλύφθηκαν πολλά χρόνια αργότερα, χάρη στις ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από τον αρχαιολόγο της τότε ΙΒ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων Ηλία Ανδρέου **(Εικ. 11)**.[8] Ειδικότερα, ο τελευταίος, ύστερα από παροτρύνσεις και υποδείξεις των Κωνσταντίνου Κωστούλα και Λεωνίδα Κουτσουμπίνα,[9] έφτασε τον Ιούλιο του 1979 στην κοιλάδα και προχώρησε σε σύντομες επιφανειακές έρευνες.[10] Στην συνέχεια, χάρη σε χρηματοδοτήσεις του Ιδρύματος Ψύχα, διενεργήθηκαν από τον ίδιο αρχικά σωστικές και έπειτα συστηματικές ανασκαφές **(Εικ. 11-12)**, που διήρκησαν περίπου 30 έτη. Παράλληλα, έως το 2009, στον εκτεταμένο αρχαιολογικό χώρο έγιναν εργασίες περίφραξης, καθαρισμού και συντήρησης.[11]

Από τις αρχαιολογικές έρευνες, πιστοποιήθηκε η ύπαρξη μεγάλου αριθμού τύμβων - κυρίως σε συστάδες **(Εικ. 13-14)** - στο βόρειο πρανές του όρους Κουτσόκρανο, αλλά και εκτεταμένων οικιστικών καταλοίπων σε διάφορες θέσεις κατά μήκος του ποταμού Γορμού **(Εικ. 3, 12)**, μεταξύ των οποίων η Γκλάβα Κάτω Μερόπης.[12] Ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν σε αρκετά οικοδομήματα και από αυτά προέρχονται κατά κύριο λόγο όστρακα πήλινων αγγείων, μερικά σιδερένια

---

[6] Leake 1835, 105-106.

[7] Hammond 1967a, 265-275˙ Κωστούλας 2018, 74-75.

[8] Πρέπει να σημειωθεί ότι ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 στην κοιλάδα είχαν εντοπιστεί μερικοί ακτινωτά τοποθετημένοι τάφοι από κατοίκους της Μερόπης. Βλ. Κωστούλας 2017, 64-65.

[9] Βλ. Κουτσουμπίνας 2002, 19-20. Για όσα αναφέρει δε ο Κουτσουμπίνας σχετικά με την κοιλάδα του Γορμού βλ. Κουτσουμπίνας 1977, 16-24.

[10] Χαρακτηριστικά, ο Ανδρέου στην περιβαλλοντική έρευνα που πραγματοποίησε το 1979, εντόπισε περί τους 10 κιβωτιόσχημους τάφους, ενώ συγκέντρωσε και μεγάλο αριθμό οστράκων αγγείων. Βλ. σχετικά και Κωστούλας 2017, 64-66.

[11] Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 88. Δημοσιεύσεις σχετικά με τις ανασκαφικές έρευνες στην κοιλάδα έχουν πραγματοποιηθεί στο Αρχαιολογικό Δελτίο. Βλ. σχετικά Ανδρέου 1979, 239-240, πίν. 90˙ Ανδρέου 1980, 303-307, 323, πίν. 145-150˙ Ανδρέου 1981, 271-273, πίν. 163-164˙ Ανδρέου 1982, 259, πίν. 161-162˙ Ανδρέου 1983, 229-230, πίν. 95-96˙ Ανδρέου 1984, 177-178, πίν. 69˙ Ανδρέου 1986, 102-103, πίν. 96˙ Ανδρέου 1987, 307-308, πίν. 166-167˙ Ανδρέου 1988, 302-304, 308, πίν. 162-163, 170˙ Ανδρέου 1991, 243-244, πίν. 98˙ Ανδρέου 1997, 553-557, πίν. 205˙ Ανδρέου 1999, 481-482. Επίσης, δημοσιεύσεις πραγματοποιήθηκαν στο περιοδικό Αρχαιολογία και σε διεπιστημονικά συνέδρια που έγιναν στην Λαμία, τα Ιωάννινα, στο Παρίσι, στο Κλερμόν-Φεράν, στην Γκρενόμπλ κ.ά. Βλ. Ανδρέου 1982, 54-60˙ Ανδρέου 1985, 86-87˙ Andreou & Andreou 1987, 47-49˙ Ανδρέου 1994, 233-265˙ Ανδρέου 1995, 20-24˙ Ανδρέου 1996, 25-28˙ Ανδρέου 1998, 39-58˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 77-90˙ Andreou & Andreou 1999, 51-56˙ Ανδρέου 2000, 9-22˙ Ανδρέου 2001, 18-20˙ Ανδρέου 2003, 117-133˙ Andreou 2004, 55-64˙ Ανδρέου 2009, 105-122˙ Andreou 2011, 169-177.

[12] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 77-78˙ Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 88.

αντικείμενα και λίθινα θραύσματα, όπως π.χ. ένα, το οποίο υποστηρίχθηκε ότι πρόκειται για τμήμα κορμού αγάλματος γυναικείας θεότητας.[13]

Από το σύνολο των τεχνητών λοφίσκων ανασκάφηκαν συνολικά οκτώ, ενώ πρέπει να σημειωθεί ότι οι ανασκαφικές έρευνες επεκτάθηκαν και σε απλούς τάφους, σε κοντινή σχετικά απόσταση από τους τεχνητούς λοφίσκους. Γενικά, από τις ταφές, οι οποίες εκτείνονται χρονικά κυρίως από τον 11ο έως τον 2ο περίπου αιώνα π.Χ., προέρχονται αξιόλογα πήλινα, οστέινα, σιδερένια, χάλκινα αλλά και χρυσά κτερίσματα, αρκετά από τα οποία είναι επείσακτα από όμορες και μη περιοχές. Παράλληλα, υπάρχουν και ταφές, οι οποίες είναι αρκετά μεταγενέστερες και χρονολογούνται στον 6ο-8ο αιώνα μ.Χ. [14]

Στην παρούσα εργασία θα συζητηθούν οι θέσεις εγκατάστασης στην κοιλάδα που ήδη σημειώθηκαν (Αμπελιά κ.ά.), αλλά και τα ευρήματα που προέρχονται κυρίως από το εσωτερικό αρκετών οικοδομημάτων, τα οποία ως επί το πλείστον έχουν διατηρηθεί σε επίπεδο θεμελίωσης. Ακόμη, θα παρουσιαστούν τα φρούρια-φρυκτωρίες σε κομβικά σημεία της κοιλάδας. Χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση αποτελεί το κάστρο, τα κατάλοιπα του οποίου βρίσκονται πλησίον των αρχαίων οικισμών και προφανώς η κατασκευή του θα ήταν πρώτιστης σημασίας για την ευρύτερη περιοχή.[15]

Επίσης, τα νεκροταφεία, κυρίως τύμβων, με τα οποία συνδέεται έκαστος οικισμός, εντάσσονται στην παρούσα μελέτη, με έμφαση τόσο στην παρουσίαση των τεχνητών λοφίσκων και των απλών τάφων όσο και στα ταφικά κτερίσματα. Από τα δε τελευταία θα συζητηθούν και ορισμένα που δεν έχουν ακόμη μελετηθεί ενδελεχώς, όπως π.χ. μερικές σιδερένιες αιχμές δοράτων, δύο χάλκινες μακριές περόνες, ένα μαχαιρίδιο, ένας πήλινος μελαμβαφής σκύφος, ένας κάνθαρος, ένα αμφικύπελλο, δύο χάλκινα διαδήματα κ.ά., προκειμένου να αναδειχθεί περαιτέρω το δίκτυο επαφών της περιοχής ακόμη και με κάποιες που ίσως δεν έχουν έως σήμερα προταθεί. Επιπλέον, συζήτηση θα γίνει και σε σχέση με τη δραστηριότητα των ζωντανών στους χώρους των νεκροταφείων, ήτοι τις τιμές προς τους νεκρούς κ.ά.

Σημαντική, ακόμη, κρίνεται η προσέγγιση των ασχολιών των κατοίκων της κοιλάδας, αλλά και η αναφορά στις εποχικές μετακινήσεις που πιθανότατα πραγματοποιούσαν αρκετοί εξ αυτών. Παράλληλα, θα γίνει προσπάθεια να δοθεί

---

[13] Andreou 2011, 169-172.
[14] Ανδρέου 1998, 50-55.
[15] Ανδρέου 1998, 41˙ Κωστούλας 2018, 74-77.

απάντηση στο ερώτημα σχετικά με την προέλευση των πληθυσμιακών ομάδων της περιοχής, αλλά και την σχέση τους με τους Μολοσσούς και τους Χάονες.

Τέλος, με βάση κυρίως κάποια από τα αντικείμενα που εντοπίστηκαν σε μερικούς από τους οικισμούς,[16] θα σχολιαστεί η λατρευτική δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή. Ειδικότερα, θα επιχειρηθεί μία προσέγγιση του - αδιευκρίνιστου έως σήμερα - ζητήματος της ταυτότητας της θεότητας ή των θεοτήτων που λατρεύονταν στην κοιλάδα, ενώ παράλληλα θα γίνει αναφορά και σε ένα μεταγενέστερο άσμα, το οποίο μπορεί να προσφέρει ορισμένες σημαντικές πληροφορίες σε σχέση με την θρησκευτική δραστηριότητα στην εξεταζόμενη περιοχή.

Μέσω της ολιστικής προσέγγισης των αρχαιολογικών ευρημάτων, και της συνολικής θεώρησης των προαναφερθέντων ζητημάτων, η παρούσα εργασία έχει ως στόχο την ανάδειξη νέων δεδομένων σχετικά με την κοιλάδα του Γορμού, τα οποία και θα προβάλουν για ακόμη μια φορά την διαχρονική σπουδαιότητά της. Προς αυτή δε την κατεύθυνση, σημαντική, ίσως, πηγή πληροφοριών αποτελεί και ένα «μυθώδες» (;) Χρονικό,[17] το οποίο, όπως θα διαπιστωθεί, σχετίζεται μεταξύ άλλων και με την κοιλάδα του Γορμού. Αφού πρωτίστως παρουσιαστεί το περιεχόμενό του και σχολιαστεί ο μυθώδης χαρακτήρας που του αποδίδεται, θα επιχειρηθεί να αντληθούν στοιχεία από το Χρονικό, τα οποία θα μπορούσαν σε έναν βαθμό να συμπληρώσουν και να επιβεβαιώσουν εν μέρει όσα έχουν προκύψει από τις αρχαιολογικές έρευνες. Βέβαια, οι προτάσεις που θα διατυπωθούν, λόγω έλλειψης επαρκών αρχαιολογικών τεκμηρίων, ενέχουν κινδύνους αμφισβήτησης. Ωστόσο, επί του παρόντος τίποτα δεν μπορεί να απορριφθεί και οριστικές απαντήσεις θα δοθούν μόνο, όταν θα πραγματοποιηθούν εκ νέου αρχαιολογικές έρευνες στην κοιλάδα.

[16] Andreou 2011, 169-176.
[17] Κωστούλας 2018, 5-20.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Η οικιστική οργάνωση στην κοιλάδα του Γορμού

1.1. Η οικιστική οργάνωση στην κεντρική Ήπειρο από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως την Ελληνιστική εποχή

Για την Ήπειρο, ο 12ος-11ος αιώνας π.Χ. υπήρξε περίοδος αναστατώσεων, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό συνδέονται με τις μετακινήσεις των δωρικών φύλων[18] και δη των Μολοσσών.[19] Ειδικότερα, η έλευση και εγκατάσταση των Μολοσσών στην ηπειρωτική επικράτεια προκάλεσε, όπως είναι φυσικό, μία σειρά πληθυσμιακών και μη ανακατατάξεων, όπως π.χ. την μετατόπιση των Θεσπρωτών από την κεντρική Ήπειρο στην αντίστοιχη νοτιοδυτική,[20] την σταδιακή απώλεια ελέγχου του μαντείου της Δωδώνης από το εν λόγω φύλο κ.ά.[21]

Ωστόσο, η σύγχυση που προκλήθηκε εξαιτίας των παραπάνω γεγονότων δεν είχε σε καμία περίπτωση εξολοκλήρου αρνητικό αντίκτυπο για την ευρύτερη περιοχή. Αντιθέτως, στον κεντρικό ηπειρωτικό χώρο σημειώνεται οικιστική ανάπτυξη κυρίως κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Χαρακτηριστικά, στο λεκανοπέδιο των

---

[18] Ο Ηρόδοτος (*Ιστορίαι*, 1.56.3 - 1.57.1) αναφέρεται σε αυτές τις μετακινήσεις. Σύμφωνα τον ιστοριογράφο της αρχαιότητας, περί τον 11ο αιώνα π.Χ., ελληνόφωνοι πληθυσμοί από την Ιστιαιώτιδα και την Φθιώτιδα κινήθηκαν προς τα βόρεια και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Πίνδου. Ωστόσο, στην συνέχεια ένα τμήμα τους μετακινήθηκε εκ νέου προς τον νότιο ελλαδικό χώρο, όπου και παρέμεινε, σχηματίζοντας με άλλες φυλετικές ομάδες το φύλο των Δωριέων. Για το ζήτημα της «καθόδου» των Δωριέων βλ. σχετικά Andronikos 1971, 853-855˙ Πλιάκου 2007, 268-269˙ Σακελλαρίου 1970, 377-379˙ Συντομόρου 2009, 741-751. Περισσότερα σχετικά με τις εν λόγω μετακινήσεις θα συζητηθούν εκτενώς σε επόμενο κεφάλαιο. Γενικά, τα ηπειρωτικά, ιλλυρικά και μακεδονικά φύλα, αλλά και οι μικρότερες φυλετικές ομάδες που αυτά περιλαμβάνουν, προσδιορίζονται, ως επί το πλείστον, από τους αρχαίους συγγραφείς με τον όρο «έθνος». Ειδικότερα, με τον εν λόγω όρο υπονοείται μία συγκεκριμένη μορφή κράτους - διαφορετική από το «Κοινό» ή «την πόλη-κράτος» -, το οποίο έχει ως βάση το φύλο και χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένη εδαφική επικράτεια. Χαρακτηριστικά, ο Στράβων αναφέρεται σε *έθνη Απειρωτάν* (*Γεωγραφικά*, 7.7.5). Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος «έθνος» δεν παραπέμπει σε βιολογική συγγένεια, όπως τα γένη, αλλά σε σύνολο συνηθειών, οι οποίες διαμορφώνονται μέσα από συγκεκριμένες συνθήκες, όπως τον χώρο κατοίκησης κ.ά. Αντιθέτως, ο όρος «φύλο» χρησιμοποιείται σπανιότερα στις αρχαίες πηγές, κυρίως για τον προσδιορισμό των κλάδων ενός μεγαλύτερου φύλου, όπως π.χ. το *Μολοττικόν φύλον* (Στράβωνας, *Γεωγραφικά*, 9.5.12). Για τους παραπάνω όρους βλ. σχετικά Hammond 2000, 351-352˙ Hatzopoulos 1994, 163˙ Σακελλαρίου 2018, 62-74. Σήμερα, οι όροι «έθνος» και «φύλο» απαντώνται χωρίς κάποια διάκριση, αν και περισσότερο αποδεκτός είναι ο πρώτος όρος. Βλ. Hammond 2000, 345-352.

[19] Βλ. σχετικά και Χόινας 2021, 10 κ.ε. Για την έλευση των Μολοσσών στην κεντρική Ήπειρο θα πραγματοποιηθεί εκτενής συζήτηση και σε επόμενο κεφάλαιο.

[20] Γραβάνη 2008, 199-200˙ Hammond 1997α, 41-42. Επίσης, βλ. σχετικά και Πλιάκου 2007, 215, 268-269.

[21] Ρήγινος & Λάζαρη 2007, 15-17˙ Τζουβάρα-Σούλη 2008, 37, υποσημ. 4. Για τα όρια της Θεσπρωτίας βλ. Δάκαρης 1972, 3-7, 83, 86-89 και 253-258.

Ιωαννίνων **(Εικ. 15)**, το οποίο άλλωστε ήταν το πλέον κατάλληλο στην Ήπειρο τόσο για την ανάπτυξη γεωργικών εργασιών όσο και για την κτηνοτροφία, οι θέσεις κατοίκησης που έχουν εντοπιστεί και σχετίζονται με την εξεταζόμενη περίοδο, ξεπερνούν τις 20.[22]

Αρχικά, μία εκ των θέσεων κατοίκησης στο λεκανοπέδιο τοποθετείται κοντά στον οικισμό της Κρύας, στις υπώρειες του όρους Μιτσικέλι, όπου και εντοπίστηκαν θεμέλια τοίχων, τα οποία χρονολογούνται πιθανότατα στον 9ο περίπου αιώνα π.Χ.[23] Επίσης, ανθρώπινες εγκαταστάσεις κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου εντοπίζονται μεταξύ άλλων στην Καστρίτσα,[24] την Βουνοπλαγιά,[25] τον λόγο «Καστρί» του Μεγάλου Γαρδικίου,[26] την Επισκοπή Σερβιανών[27] και ίσως στο Κάστρο[28] των Ιωαννίνων **(Εικ. 16)**.[29]

Παρ' όλα αυτά, τα στοιχεία για τα οικοδομήματα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, είναι από ελάχιστα έως ανύπαρκτα,[30] καθώς στην πλειονότητα των περιπτώσεων ήταν κατασκευασμένα από φθαρτά υλικά.[31] Μάλιστα, ο Hammond έχει υποστηρίξει ότι οι κατασκευές της εξεταζόμενης εποχής ήταν πρόχειρες, διότι οι πληθυσμοί της περιοχής ήταν νομαδικοί.[32] Ωστόσο, η άποψη αυτή αμφισβητείται, αφού, όπως σημειώθηκε, το λεκανοπέδιο προσέφερε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη γεωργίας και κτηνοτροφίας, επομένως και την δυνατότητα μόνιμης

---

[22] Γραβάνη 2008, 181-182, 187˙ Ρήγινος & Λάζαρη 2007, 16. Βλ. και Μπέτσιου 2021, 14-18.

[23] Η κατοίκηση στην τοποθεσία της Κρύας θεωρείται ότι πραγματοποιήθηκε τουλάχιστον από τα τέλη της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Για περισσότερα βλ. Βασιλείου 2015, 55-56˙ Ζάχος 1997, 153-166˙ Pliakou 2018, 135.

[24] Παρομοίως, η ανθρώπινη παρουσία στον λόφο της Καστρίτσας τοποθετείται ήδη από την Μέση Εποχή του Χαλκού. Βλ. Βασιλείου 2015, 53-54˙ Δάκαρης 1951, 177-178˙ Yiouni κ.ά. 2015, 20. Σύμφωνα με τον Δάκαρη, ο οικισμός στην Καστρίτσα αντιστοιχεί στην αρχαία ηπειρωτική πόλη Τέκμων. Βλ. σχετικά Δάκαρης 1956, 46-80˙ Πλιάκου 2007, 117.

[25] Πλιάκου 2007, 195˙ Pliakou 2018, 135.

[26] Pliakou 2018, 135. Στον λόφο «Καστρί» η κατοίκηση, με βάση την ανακάλυψη μερικών χάλκινων πελέκεων, τοποθετείται ήδη στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Βλ. σχετικά Κλείτσας 2013, 52.

[27] Βασιλείου 2015, 50-51˙ Pliakou 2018, 135.

[28] Βασιλείου 2015, 55.

[29] Πλιάκου 2018, 228-236˙ Pliakou 2018, 135. Επίσης, εγκατάσταση ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου πραγματοποιήθηκε και στην Αμπελιά Μπιζανίου και το Τσιφλικόπουλο Σταυρακίου. Βλ. Πλιάκου 2007, 195-196. Γενικά, για τις υπόλοιπες θέσεις κατοίκησης στο λεκανοπέδιο βλ. Πλιάκου 2007, 184-198.

[30] Βλ. όσα ειπώθηκαν για την εγκατάσταση στην Κρύα. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην θέση Παλαμπούτι του Νεοχωρόπουλου εντοπίστηκαν λίθινα θεμέλια κυκλικών κατασκευών. Η ανωδομή των εν προκειμένω οικοδομημάτων θα ήταν ξύλινη με πήλινη επένδυση. Ωστόσο, η εν λόγω θέση χρονολογείται στην Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού. Βλ. σχετικά Βασιλείου 2018, 73-80˙ Pliakou 2018, 134-135.

[31] Βέβαια, η απουσία οικιστικών καταλοίπων κατά το εν λόγω διάστημα θα μπορούσε να συνδεθεί και με πιθανές διαταράξεις των στρωμάτων καταστροφής. Βλ. σχετικά Pliakou 2018, 136.

[32] Hammond 1967α, 43, 291.

παραμονής των πληθυσμών σε αυτό.[33] Έτσι, όσοι διαβιούσαν στην περιοχή θα πρέπει να ήταν οργανωμένοι σε μικρές φυλετικές ομάδες γεωργοκτηνοτροφικού χαρακτήρα.[34]

Στις περισσότερες από τις παραπάνω θέσεις, η κατοίκηση πρέπει να συνεχίστηκε και μετά από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, για μεγάλο δε χρονικό διάστημα.[35] Ωστόσο, περισσότερες πληροφορίες για την οικιστική οργάνωση του λεκανοπεδίου παρέχονται από τα τέλη του 5ου περίπου αιώνα π.Χ. κ.ε., οπότε οι οικισμοί αποκτούν μορφή ατείχιστων κωμών[36] και η αρχιτεκτονική με φθαρτά υλικά σταδιακά περιορίζεται.[37]

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μικρής κώμης αποτελεί η εγκατάσταση στους Αγίους Αποστόλους στην Πεδινή **(Εικ. 15)**. Τα οικοδομήματα **(Εικ. 16)** στον εν λόγω οικισμό είναι ορθογώνιας κάτοψης, έχουν συγκεκριμένο προσανατολισμό, ενώ χαρακτηρίζονται είτε από λίθινη θεμελίωση και ανωδομή ωμοπλίνθων είτε αποκλειστικά λιθοδομή.[38] Από την άλλη, μία ακόμη κώμη - σύγχρονη με την παραπάνω - εντοπίζεται στο Κάστρο Ιωαννίνων **(Εικ. 17)**.[39] Μάλιστα, ο εξεταζόμενος οικισμός στις αρχές περίπου του 3ου αιώνα π.Χ. απέκτησε οχύρωση **(Εικ. 18)**.[40]

Παράδειγμα κώμης γεωργοκτηνοτροφικού χαρακτήρα[41] του τέλους περίπου του 4ου αιώνα π.Χ., στο λεκανοπέδιο ιδρύεται και στη θέση Ράχη Πλατανιάς **(Εικ.**

---

[33] Ζάχος 1997, 160-165˙ Ντούζουγλη & Ζάχος 1994, 12-14, 70-71˙ Pliakou 2018, 136. Άλλωστε, και στην περιοχή της Δωδώνης, στην οποία η ανθρώπινη παρουσία μαρτυρείται ήδη από την Προϊστορική εποχή, τα πρωιμότερα οικιστικά κατάλοιπα χρονολογούνται μετά τον 6ο αιώνα π.Χ. Βλ. Βασιλείου 2015, 37-50˙ Τζουβάρα-Σούλη 2008, 37-139.

[34] Pliakou 2018, 136.

[35] Παρομοίως, αυτό ισχύει και για την τοπική κεραμική παραγωγή, η οποία πρέπει να συνεχίστηκε έως και τουλάχιστον τον ύστερο 5ο αιώνα π.Χ. Βλ. Ευαγγελίδης & Δάκαρης 1959, 21˙ Pliakou 2011, 632-637. Εξαίρεση, ίσως, αποτελεί η εγκατάσταση στην θέση Μεγάλο Γαρδίκι, όπου η ανθρώπινη παρουσία μετά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου μάλλον διακόπτεται και συνεχίζεται από τον 4ο περίπου αιώνα π.Χ. Βλ. σχετικά Pliakou 2018, 136. Από την άλλη, στον λόφο της Καστρίτσας, επί παραδείγματι, η κατοίκηση φαίνεται ότι υπήρξε συνεχής από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού-Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έως και τον 2ο περίπου αιώνα π.Χ. Βλ. Yiouni κ.ά. 2015, 22.

[36] Η οργάνωση των Ηπειρωτών «κατά κώμας» επιβεβαιώνεται και από τον Ψευδο-Σκύλακα (*Περίπλους*, 28).

[37] Σουέρεφ 2016, 15.

[38] Η θέση των Αγίων Αποστόλων είχε ήδη κατοικηθεί από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού-Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Βλ. σχετικά Πλιάκου 2007, 154-157˙ Pliakou 2018, 137˙ Σουέρεφ 2016, 15.

[39] Αξιοσημείωτο δε είναι ότι και σε αυτή την περίπτωση τα οικοδομήματα ίσως να ήταν εξολοκλήρου κατασκευασμένα από λίθο. Ο εξεταζόμενος οικισμός φαίνεται ότι ήδη από τον 2ο-1ο αιώνα π.Χ. βρισκόταν σε παρακμή. Βλ. Πλιάκου 2007, 151-152˙ Πλιάκου 2016, 76-83˙ Pliakou 2018, 142.

[40] Τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης, η οποία αποτελούνταν από μεγάλους δόμους, τοποθετημένους κατά το ακανόνιστο ισόδομο διάτονο σύστημα, σώζεται χαρακτηριστικά σε ύψος τουλάχιστον τεσσάρων δόμων στο δυτικό τμήμα του μετεγενέστερου βυζαντινού-οθωμανικού τείχους του Κάστρου. Η ελληνιστική δε οχύρωση φαίνεται ότι περιέκλειε μία έκταση σχεδόν ίση με την αντίστοιχη της βυζαντινής περιόδου. Βλ. σχετικά Παπαδοπούλου 2009, 39-42˙ Σουέρεφ 2016, 15, 19.

[41] Πλιάκου 2016, 54. Βλ. και παρακάτω υποσημ. 42-43.

15), στους δυτικούς πρόποδες του όρους Δρίσκος. Ο οικισμός **(Εικ. 19-20)** αναπτύσσεται σε τρία πλατώματα στην πλαγία ενός λόφου. Αρκετά από τα οικοδομήματα του οικισμού είναι σχεδόν τετράγωνης κάτοψης και αποτελούνται από ένα μεγάλο κεντρικό ορθογώνιο δωμάτιο με εστία (*οίκος*) και στενότερες πτέρυγες **(Εικ. 20)**,[42] ενώ διατάσσονται γύρω από ένα κεντρικό υπαίθριο χώρο (αυλή).[43]

Επίσης, στο λεκανοπέδιο, στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αιώνα π.Χ., εκτός από κώμες, ιδρύονται και οχυρωμένες πόλεις στους λόφους της Καστρίτσας και του Μεγάλου Γαρδικίου **(Εικ. 15)**.[44] Στην Καστρίτσα, το πόλισμα καταλαμβάνει έκταση 345 στρεμμάτων. Στην εντός των τειχών **(Εικ. 21)** περιοχή, τα κτήρια είναι οργανωμένα σε συστάδες, έχουν σχεδόν τετράγωνη κάτοψη και στο εσωτερικό διαιρούνται σε δωμάτια, τα οποία είναι συμμετρικά διατεταγμένα και συνήθως αναπτύσσονται στις δύο πλευρές ενός κεντρικού διαδρόμου **(Εικ. 22)**.[45]

Από την άλλη, στον λόφο του Μεγάλου Γαρδικίου,[46] η οχυρωμένη **(Εικ. 23)** πόλη είναι μικρότερη σε έκταση (περίπου 90 στρέμματα) από την αντίστοιχη παραπάνω. Στο εσωτερικό του οικισμού, διαμορφώνονται, όπως και στην Καστρίτσα, στενόμακρες οικοδομικές νησίδες **(Εικ. 24)**, στις οποίες τα οικοδομήματα[47] έχουν ορθογώνια κάτοψη και προσανατολισμό στον άξονα ΒΔ-ΝΑ, ενώ διαιρούνται κυρίως σε τέσσερις χώρους **(Εικ. 25)**.[48]

---

[42] Πλιάκου 2007, 165-183˙ Pliakou 2018, 137. Ο εξεταζόμενος τύπος οικιών συναντάται έως και τον 1ο αιώνα π.Χ. στον ηπειρωτικό χώρο. Στο λεκανοπέδιο χαρακτηριστικά εμφανίζεται και στην Επισκοπή Σερβιανών. Βλ. Pliakou 2018, 138-139. Σχετικά με τον εν λόγω τύπο οικιών βλ. Βοκοτοπούλου 1994, 199-200˙ Pliakou 2018, 138. Επίσης, αυτός ο τύπος συναντάται εν μέρει και στον οικισμό του Ορράου Πρεβέζης, όπου οι οικίες (περίπου μέσα 4ου αιώνα π.Χ.) ήταν κατασκευασμένες από ογκόλιθους. Βλ. σχετικά Αγγέλη, 2005, 30˙ Δάκαρης 1986, 108-146.

[43] Ο υπαίθριος χώρος εξυπηρετούσε μεταξύ άλλων και τις δραστηριότητες του σταυλισμού των εκτρεφόμενων ζώων. Βλ. Πλιάκου 2007, 176-178˙ Πλιάκου 2016, 54.

[44] Επίσης, στο λεκανοπέδιο έχουν εντοπιστεί δύο ακόμη ακροπόλεις στις θέσεις Καστρί Επισκοπικού και Καλυβούλες Περιβλέπτου. Βλ. σχετικά Χόινας 2016, 63.

[45] Gerogiannis 2020, 244-249˙ Πλιάκου 2007, 121-126˙ Pliakou 2018, 139-140˙ Yiouni κ.ά. 44-66.

[46] Η ακρόπολη έχει συνδεθεί με την αρχαία Πασσαρώνα. Βλ. Δάκαρης 1956, 73. Ειδικά για το ζήτημα της περιόδου ίδρυσης της ακρόπολης του Μεγάλου Γαρδικίου, αλλά και της κατασκευής της οχύρωσης στην τελευταία βλ. Gerogiannis 2020, 244-249˙ Πλιάκου 2007, 64-66˙ Πλιάκου 2015, 36-44.

[47] Αρκετά από τα κτήρια υπέστησαν τροποποιήσεις κατά την Ρωμαϊκή περίοδο. Η εισβολή των Ρωμαίων στην Ήπειρο το 167 π.Χ., σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, είχε ως αποτέλεσμα τον εξανδραποδισμό μεγάλου τμήματος του πληθυσμού της και την καταστροφή 70 πόλεων. Βλ. Ρήγινος & Λάζαρη 2007, 19-20˙ Γραβάνη 2008, 199-200. Στα γεγονότα του 167 π.Χ. αναφέρονται, χαρακτηριστικά, ο Στράβων (*Γεωγραφικά*, 7.7.3) και ο Πολύβιος (*Ιστορίαι*, 30.15). Ωστόσο, στο λεκανοπέδιο, όπως μαρτυρούν τα κινητά ευρήματα (όπως για παράδειγμα η κεραμική), η κατοίκηση συνεχίστηκε σε αρκετές θέσεις και μετά τον 1ο αιώνα π.Χ. Βλ. σχετικά και Pliakou 2018, 139-142.

[48] Ζάχος 1993, 262-267˙ Πλιάκου 2007, 60-91˙ Pliakou 2011, 631-647˙ Pliakou 2018, 141. Χαρακτηριστικά, ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το κτήριο Ε, στο οποίο δε τα δύο δωμάτια που διαμορφώνονταν στο βάθος πρέπει να βρίσκονταν σε όροφο. Βλ. Πλιάκου 2015, 30-32. Σχετικά με τα υλικά δόμησης των ενδιαιτημάτων, οι εξωτερικοί τοίχοι, στο κατώτερο τμήμα είναι κατασκευασμένοι

Συνοψίζοντας, στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, από τα τέλη περίπου του 5ου αιώνα π.Χ., διαπιστώνεται ότι αρκετές από τις προϋπάρχουσες θέσεις κατοίκησης, όπως π.χ. ο οικισμός των Αγίων Αποστόλων στην Πεδινή, μετατρέπονται σε ατείχιστες κώμες. Παράλληλα, κατά το εν λόγω διάστημα κάνουν την εμφάνιση τους τα πρώτα μονόχωρα ή δίχωρα οικοδομήματα, τα οποία διακρίνονται πλέον στο σύνολό τους από λίθινη θεμελίωση, ενώ η ανωδομή κατασκευάζεται από ξύλα επενδυμένα με πηλό ή αποκλειστικά από πλίνθους. Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις, όπου στα οικοδομήματα απουσιάζουν εντελώς τα φθαρτά υλικά.[49]

Από τον 4ο αιώνα π.Χ. υιοθετείται ένας νέος τύπος ορθογώνιας οικίας. Επίσης, στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αιώνα π.Χ., ιδρύονται σε κομβικές θέσεις του λεκανοπεδίου, οχυρωμένες πόλεις, οι οποίες περιλαμβάνουν δημόσια και ιδιωτικά κτήρια (διαμορφωμένα σε οικοδομικές νησίδες), χαρακτηρίζονται από στοιχειώδη διοικητική οργάνωση κ.ά.[50] Παρ' όλα αυτά, τα ενδιαιτήματα, εν προκειμένω της Καστρίτσας και του Μεγάλου Γαρδικίου, παρουσιάζουν εντελώς διαφορετική κάτοψη από τα κτήρια των κωμών.[51]

Εκτός του λεκανοπεδίου, αξιοσημείωτες είναι οι εγκαταστάσεις στην Βίτσα Ζαγορίου και στο Λιατοβούνι της Κόνιτσας, στο βορειοδυτικό τμήμα του νομού Ιωαννίνων **(Εικ. 26)**. Στην Βίτσα, ο οικισμός αναπτύσσεται στο νοτιοανατολικό άκρο της χαράδρας του Βίκου και τοποθετείται χρονολογικά από τον 9ο έως τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Με βάση τις αρχαιολογικές έρευνες, τα οικοδομήματα **(Εικ. 27)** ήταν κατά κύριο λόγο μονόχωρα[52] και έφεραν συνήθως εστία στο κέντρο. Τα πρωιμότερα κτήρια είχαν λίθινη θεμελίωση και πλινθόκτιστη ανωδομή,[53] ενώ κατά τον 7ο-5ο αιώνα π.Χ. παρατηρείται και η κατασκευή οικιών από λιθοδομή.[54]

Στο Λιατοβούνι, ο οικισμός τοποθετείται σε χαμηλό λόφο στην πεδιάδα της

από ορθογωνισμένους λιθοπλίνθους, ενώ στο αντίστοιχο ανώτερο - όπως και οι εσωτερικοί τοίχοι - θα αποτελούνταν από πήλινες πλίνθους ή ξύλα επενδυμένα με άχυρα και πηλό. Βλ. Πλιάκου 2015, 34.

[49] Πλιάκου 2016, 54˙ Pliakou 2018, 139-142˙ Σουέρεφ 2016, 15.

[50] Ντούζουγλη 1996, 11-12˙ Πλιάκου 2016, 54˙ Ρήγινος & Λάζαρη 2007, 13-16. Η ίδρυση οχυρωμένων ακροπόλεων, αλλά και φρουρίων κατά το εν λόγω διάστημα συνδέονται κυρίως με τον πολιτικό και στρατιωτικό σχεδιασμό του βασιλιά Πύρρου (296-272 π.Χ.). Βλ. Χόινας 2016, 63.

[51] Πλιάκου 2016, 54˙ Χόινας 2016, 63.

[52] Εξαίρεση αποτελεί χαρακτηριστικά ένα ενδιαίτημα (4ος αιώνας π.Χ.) στο βορειοδυτικό περίπου τμήμα του οικισμού που στο εσωτερικό διαιρούνταν σε τέσσερις χώρους. Βλ. Βοκοτοπούλου 1983, 325˙ Βοκοτοπούλου 1994, 189-220.

[53] Τα κτήρια έως και περίπου την Αρχαϊκή εποχή ήταν καμπύλα, ενώ στην συνέχεια, από τον 5ο περίπου αιώνα π.Χ., αποκτούν ορθογώνια και τετράγωνη κάτοψη. Βλ. σχετικά και Βοκοτοπούλου 1984, 86-89˙ Βοκοτοπούλου 1983, 321-327, 336˙ Βοκοτοπούλου 1994, 189-220˙ Vokotopoulou 1987, 53-64. Στην Βίτσα έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη οχύρωσης. Βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 345.

[54] Σουέρεφ 2016, 15.

Κόνιτσας και χρονολογείται, με βάση τα κινητά ευρήματα, από τον 11ο έως και τον 4ο περίπου αιώνα π.Χ. Στον εξεταζόμενο οικισμό **(Εικ. 28)**, ο οποίος ορίζεται από αναλημματικό τοίχο **(Εικ. 29)**, εντοπίστηκαν κατάλοιπα καμπύλων και σχεδόν ορθογώνιων οικοδομημάτων **(Εικ. 28, 30)** της Ύστερης Εποχής του Χαλκού-Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (11ος-10ος αιώνας π.Χ.). Τα θεμέλια των κτηρίων ήταν κατασκευασμένα από ασβεστολιθικές κροκάλες, ενώ η ανωδομή αποτελούνταν από ωμοπλίνθους και ξύλα.[55]

1.2. Οι θέσεις κατοίκησης της κοιλάδας του Γορμού

Όπως το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, έτσι και η κοιλάδα του Γορμού πληρούσε όλες τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την δημιουργία οικισμών. Για αυτόν τον λόγο δεν είναι τυχαίο ότι στην εν λόγω περιοχή έχουν εντοπιστεί πάνω από 10 θέσεις κατοίκησης, από τις οποίες όμως έχουν ερευνηθεί και ανασκαφεί σχετικά λίγες. Κάποιες εξ αυτών κατοικήθηκαν αναμφίβολα από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού έως και την Ελληνιστική περίοδο, ενώ άλλες εγκαταλείφθηκαν περίπου στο τέλος της Αρχαϊκής εποχής. Αυτό δε το γεγονός πρέπει πιθανώς να συνδέεται με την μετακίνηση κάποιων εκ των πληθυσμών σε νέες όμορες επίκαιρες θέσεις, καθώς τον 5ο-4ο περίπου αιώνα π.Χ. εμφανίζονται μερικοί νέοι οικισμοί στην εξεταζόμενη κοιλάδα.

Οι περισσότεροι από τους οικισμούς, όπως και αντίστοιχοι από την ηπειρωτική επικράτεια, διέθεταν οχύρωση. Οι προστατευτικοί περίβολοι σε μερικές θέσεις πρέπει να είχαν κατασκευαστεί ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Παρ' όλα αυτά, εκτεταμένες εργασίες οχύρωσης θα πραγματοποιήθηκαν ιδιαίτερα και στους επόμενους αιώνες, οπότε και ιδρύθηκαν, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, νέοι οικισμοί. Όμως περισσότερα για τους οικισμούς της κοιλάδας θα σημειωθούν λεπτομερώς παρακάτω, αρχής γενομένης από αυτούς που βρίσκονται στην περιοχή της Μερόπης.

---

[55] Βασιλείου 2015, 65-73˙ Douzougli & Papadopoulos 2011, 62-64˙ Ντούζουγλη 1996, 11-61. Στην ορεινή ενδοχώρα, θέσεις κατοίκησης της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, έχουν εντοπιστεί επίσης στην είσοδο του οικισμού Αρίστη Ζαγορίου και σε χαμηλό λόφο βόρεια του οικισμού Μαζαράκι Πωγωνίου. Παράλληλα, θεμέλια κτηρίων κυκλικής κάτοψης - που χρονολογούνται παρομοίως στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου - εντοπίστηκαν και στον κάμπο της Κόνιτσας, 500 περίπου μ. δυτικά της Γεωργικής Σχολής. Για περισσότερα σχετικά με τα ευρήματα από τις παραπάνω θέσεις βλ. χαρακτηριστικά Ανδρέου 1994, 238-239.

1.2.1. Οικισμοί στην περιοχή της Μερόπης

Στην περιοχή της Μερόπης, οικισμοί έχουν εντοπιστεί στις θέσεις Αμπελιά και Ανεμόμυλος. Στην Αμπελιά, θέση που βρίσκεται νότια του σύγχρονου οικισμού Μερόπη **(Εικ. 3-4)**, η ανθρώπινη εγκατάσταση **(Εικ. 31)** πραγματοποιήθηκε κατά μήκος της στενής κοιλάδας στη βόρεια όχθη ενός από τους χειμάρρους του ποταμού Γορμού. Ο οικισμός διέθετε οχύρωση διαδοχικών περιβόλων **(Εικ. 32)** πλάτους 1,5-2 μ., οι οποίοι όμως λόγω της στενότητας της κοιλάδας καταλάμβαναν μικρή έκταση. Στο εσωτερικό, αλλά και σε επίπεδο πλάτωμα στο εξωτερικό των περιβόλων, διασώθηκαν αρκετά θεμέλια κυκλικών, ορθογώνιων και ελλειψοειδών κτισμάτων, τα οποία ήταν κατασκευασμένα από ποτάμιες κροκάλες, σιδερόπετρες και ακατέργαστους ογκόλιθους.[56] Μάλιστα, προκειμένου να αποτραπεί οποιαδήποτε καταστροφή των οικιών από τυχόν υπερχείλιση του εν λόγω ποταμού, καθώς όπως αναφέρθηκε ο οικισμός συνόρευε με χείμαρρο, διαμορφώθηκαν φράγματα και πλευρικοί τοίχοι **(Εικ. 33)**. Τα φράγματα, σε περιόδους ξηρασίας, θα αποτελούσαν παράλληλα και φυσικές δεξαμενές.[57]

Από το σύνολο των οικοδομημάτων του οικισμού, αξιοσημείωτα είναι δύο, τα οποία εντοπίζονται σε επίπεδο πλάτωμα **(Εικ. 34)**, στο σημείο συμβολής των δύο χειμάρρων του ποταμού Γορμού **(Εικ. 31)** και αποκαλούνται συμβατικά Α και Δ. Τα εν λόγω οικοδομήματα σώζονται σε επίπεδο θεμελίωσης, είναι καμπυλόγραμμα και προστατεύονται στην ανατολική και νότια πλευρά από μικρό αναλημματικό τοίχο.[58]

Το κτήριο Α διατηρείται σε ύψος περίπου 0,80 μ. και οι τοίχοι του, πλάτους περίπου 0, 55 μ., ήταν εξολοκλήρου κατασκευασμένοι από ντόπιο λίθο. Αρχικά, το οικοδόμημα ήταν αψιδωτό,[59] με είσοδο στην ανατολική πλευρά[60] και στο εσωτερικό, χωρισμένο μέσω ενός εγκάρσιου τοίχου σε δύο μέρη **(Εικ. 35-36)**. Ο δυτικός χώρος

---

[56] Τα εν λόγω κτήρια, χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Για περισσότερα βλ. Andreou & Andreou 1999, 54-55. Επίσης, βλ. παρακάτω υποσημ. 59, 65.

[57] Andreou & Andreou 1999, 54-55˙ Ανδρέου 1997, 556-557˙ Andreou 2004, 55.

[58] Andreou 2004, 55-56.

[59] Το κτήριο χρονολογείται σε α΄ φάση στον 10ο-9ο αιώνα π.Χ. Βλ. Andreou 2004, 55. Ως προς την κάτοψη, το οικοδόμημα Α, αλλά και ίσως το κτήριο Δ, παρουσιάζουν ομοιότητες με το μέγαρο Α και με μερικά ακόμη προϊστορικά-πρωτοϊστορικά οικοδομήματα στον Θέρμο της Αιτωλίας. Βλ. Mazarakis Ainian 1997, 44-45˙ Παπαποστόλου 2008, 56-66. Επίσης, αυτό ισχύει εν μέρει και γενικότερα για τα υπόλοιπα αψιδωτά οικοδομήματα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από την Γκλάβα κ.ά. Βλ. Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 93.

[60] Η είσοδος πρέπει να αποτελούνταν από δύο ανοίγματα, καθώς στο μέσον περίπου του σημείου όπου θα βρισκόταν η θύρα, εντοπίστηκε βάση, η οποία και θα στήριζε κίονα. Για περισσότερα βλ. Andreou 2004, 56.

είχε στο κέντρο εστία **(Εικ. 40)** διαμέτρου περίπου 0,50 μ., η οποία οριοθετούνταν από μικρές πέτρες, ενώ κατά μήκος της νότιας πλευράς σε επαφή με τον αντίστοιχο τοίχο εντοπίστηκε θρανίο κατασκευασμένο από πλάκες. Στην νοτιοανατολική γωνία του δωματίου υπήρχε κλίμακα 3-4 βαθμίδων, η οποία οδηγούσε στο ανατολικό δωμάτιο. Το τελευταίο βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο από το προαναφερθέν δωμάτιο και στην βορειοδυτική γωνία διέθετε επίσης θρανίο.[61]

Αργότερα, ίσως περί τον 9ο-8ο αιώνα π.Χ., η διαμόρφωση του κτηρίου **(Εικ. 37-41)** άλλαξε, αποκτώντας ελλειψοειδή κάτοψη **(Εικ. 37)**. Η είσοδος τοποθετήθηκε πλέον από την βόρεια πλευρά μέσω ενός ανοίγματος πλάτους 1,30 μ. Στο εσωτερικό η εστία διατηρήθηκε **(Εικ. 40)**, όμως στην νότια πλευρά, στην θέση του προγενέστερου θρανίου, δημιουργήθηκε κυκλική σχεδόν κατασκευή **(Εικ. 37-38)** διαστάσεων 1,5 x 1,2 μ. Παράλληλα, η κλίμακα καταργήθηκε, ενώ από τον εσωτερικό εγκάρσιο τοίχο διατηρήθηκε μόνον το βόρειο τμήμα του.

Στο εσωτερικό του κτηρίου εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων λίγα όστρακα (χείλος οπισθότμητης πρόχου κ.ά.) και τμήματα πυριτολιθικών εργαλείων. Επίσης, στην περιοχή της εστίας ανακαλύφθηκαν στάχτη και ξυλάνθρακες, ενώ στην βορειοδυτική γωνία του ανατολικού δωματίου μερικά λαξευμένα λίθινα αντικείμενα **(Εικ. 42)**, τα οποία πιθανώς να ήταν στημένα στον πάγκο του εν λόγω χώρου. Ακόμη, ξυλάνθρακες ήλθαν στο φως και εξωτερικά του κτηρίου, σε στρώμα το οποίο ήταν πλακόστρωτο.[62]

Το κτήριο Δ **(Εικ. 43-45)** βρίσκεται βόρεια του οικοδομήματος Α, παρουσιάζει οβάλ κάτοψη και είναι χτισμένο στον άξονα Β-Ν **(Εικ. 35-37)**. Χωριζόταν σε δύο μέρη μέσω ενός εγκάρσιου τοίχου, ο οποίος, όπως και οι αντίστοιχοι εξωτερικοί, ήταν κατασκευασμένος από ντόπιο λίθο. Στο βορειοδυτικό τμήμα του κτηρίου υπήρχε θρανίο. Παράλληλα, στο βόρειο τμήμα, στο στρώμα καταστροφής, αλλά και σε ανώτερα στρώματα, εντοπίστηκαν τρεις σχεδόν κυκλικές κατασκευές (**Εικ. 37, 43-44**), οι οποίες είχαν διάμετρο 1,25-1,9 μ. και οριοθετούνταν με αργούς λίθους.[63] Μάλιστα, σε αυτές τις κατασκευές ανακαλύφθηκαν μεταξύ

---

[61] Ανδρέου 1997, 556˙ Ανδρέου 1999, 482˙ Andreou 2004, 55-57.

[62] Andreou 2004, 55-58. Ανατολικά του κτηρίου Α ανακαλύφθηκε τοίχος μήκους τουλάχιστον 10 μ., ο οποίος ήταν κατασκευασμένος από ογκόλιθους. Ο εν λόγω τοίχος ήταν αναλημματικός, καθώς βρισκόταν ανάμεσα στην ανατολική πλευρά του οικοδομήματος και στην παρακείμενη κοίτη του ποταμού Γορμού και έτσι θα προστάτευε όλα τα κτήρια στο εξεταζόμενο επίπεδο πλάτωμα. Για περισσότερα βλ. και Ανδρέου 1999, 481-482.

[63] Περισσότερες σκέψεις για την λειτουργία και την χρονολόγηση των κυκλικών κατασκευών θα συζητηθούν σε επόμενο κεφάλαιο.

άλλων λίγα όστρακα χειροποίητων αγγείων και διάφορα σιδερένια αντικείμενα **(Εικ. 46)**, όπως περόνες, ήλοι, αιχμές βελών κ.ά.[64] Από την άλλη, οι έρευνες στην νότια πλευρά του εν λόγω κτηρίου, όπου θα βρισκόταν και η είσοδος, ήταν περιορισμένες, καθώς το εξεταζόμενο τμήμα καλύπτεται από το οικοδόμημα Α **(Εικ. 45)**. Επομένως, το τελευταίο είναι μεταγενέστερο από το κτήριο Δ.[65]

Στον Ανεμόμυλο, θέση που τοποθετείται νοτιοδυτικά του οικισμού της Αμπελιάς **(Εικ. 3-4)**, θεμέλια οικιών έχουν εντοπιστεί τόσο σε λόφο υψομέτρου περίπου 740 μ. όσο και λίγο χαμηλότερα στο σημείο συμβολής δύο χειμάρρων του ποταμού Γορμού **(Εικ. 31)**. Στον λόφο ο οικισμός καταλάμβανε έκταση περίπου 25 στρεμμάτων και διέθετε οχύρωση από δύο ενάλληλους περιβόλους **(Εικ. 31)**, απέχοντες μεταξύ τους 12 μ., που τον χώριζαν σε δύο άνισα τμήματα. Τα οικοδομήματα ήταν καμπύλα **(Εικ. 47)** και τετράπλευρα.

Στο κέντρο του νότιου τμήματος **(Εικ. 31)** εντοπίστηκε αψιδωτό κτίσμα (β΄ - γ΄ τέταρτο 2ης χιλιετίας π.Χ.) **(Εικ. 47)**, το οποίο είχε διαστάσεις 2,40 x 5,50 μ. και προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Τα θεμέλια αποτελούνταν από πλακοειδείς λίθους, ενώ η ανωδομή θα ήταν κατά πάσα πιθανότητα ξύλινη.[66] Στο εσωτερικό του κτηρίου ανακαλύφθηκαν μεταξύ άλλων ένα δόντι κάπρου, μερικά όστρακα μινυακού τύπου με αυλακωτή και εγχάρακτη διακόσμηση, ένα οστέινο εργαλείο και τα κατώτερα τμήματα δύο μεγάλων πίθων,[67] τα οποία ήταν τοποθετημένα σε ειδικά λαξεύματα (λάκκους) του βραχώδους εδάφους και έφεραν εγχάρακτη κυματοειδή διακόσμηση. Κοντά δε στον έναν πίθο (**Εικ. 48**) εντοπίστηκε και κυκλική λίθινη κατασκευή με κατάλοιπα πυράς, ενώ στο εσωτερικό του ανακαλύφθηκε αντικείμενο, βάρους περίπου 1500 γρ., το οποίο, με βάση τους ελέγχους που πραγματοποιήθηκαν στα ειδικά εργαστήρια του Μουσείου Προϊστορίας του Βερολίνου και του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», υποστηρίχθηκε ότι πρόκειται για μάζα ηλέκτρου (κεχριμπάρι).[68] Ωστόσο, η παραπάνω ταύτιση έχει πρόσφατα αμφισβητηθεί από αμερικανικό

---

[64] Andreou 2004, 59-62.

[65] Το κτήριο Δ πρέπει να κατασκευάστηκε κατά τον 13ο-12ο αιώνα π.Χ. Ωστόσο, ενδέχεται να είναι και ελαφρώς πρωιμότερο. Η εγκατάλειψή του θα πραγματοποιήθηκε γύρω στον 11ο-10ο αιώνα π.Χ., οπότε και πρέπει να ανεγέρθηκε, όπως ήδη σημειώθηκε, το κτήριο Α. Για περισσότερα βλ. σχετικά Andreou 2004, 62.

[66] Πρέπει να σημειωθεί ότι πάνω από το αψιδωτό οικοδόμημα βρισκόταν τυμβοειδές έξαρμα, διαμέτρου 12 μ. και ύψους 2,5 μ., το οποίο ήταν καλυμμένο σε μεγάλο τμήμα με όστρακα πίθων και σωρό λίθων. Βλ. Andreou & Andreou 1999, 54˙ Ανδρέου 1997, 555-556.

[67] Οι πίθοι ήταν κατασκευασμένοι από κοκκινόχρωμο πηλό και πρέπει να ήταν τέσσερις, όσοι και οι λάκκοι που εντοπίστηκαν στον εν λόγω χώρο. Για περισσότερα βλ. Ανδρέου 1997, 555.

[68] Αξίζει να σημειωθεί ότι εκτός από την μάζα ηλέκτρου, γενικότερα στο αψιδωτό οικοδόμημα εντοπίστηκαν διάσπαρτα και ψήγματα του ιδίου υλικού. Για περισσότερα βλ. Ανδρέου 1997, 555.

εργαστήριο.[69]

Στον εξεταζόμενο οικισμό, κοντά στο αψιδωτό οικοδόμημα, ανασκάφηκε ακόμη ένα κτήριο κυκλικής κάτοψης. Το τελευταίο, ήταν κατασκευασμένο στο επικλινές βραχώδες έδαφος, ενώ, με βάση τις αρχαιολογικές έρευνες, είχε είσοδο στην βόρεια πλευρά και το δάπεδό του ήταν πλακόστρωτο. Τόσο το καμπύλο οικοδόμημα όσο και το όμορο αψιδωτό, χάρη στον προαναφερθέντα περίβολο, ήταν επαρκώς προστατευμένα.[70]

Τέλος, ο οικισμός του Ανεμόμυλου βρίσκεται βορειοανατολικά του προαναφερθέντος και αναπτύσσεται, όπως σημειώθηκε, στο σημείο συμβολής δύο χειμάρρων **(Εικ. 31)**. Ο οικισμός αυτός καταλάμβανε έκταση περίπου 3 στρεμμάτων, διέθετε παρομοίως περίβολο,[71] και στο εσωτερικό χωριζόταν, μέσω ενός εγκάρσιου τοίχου, σε δύο άνισα τμήματα. Από την επιφανειακή έρευνα, διαπιστώθηκε ότι στο βόρειο τμήμα υπήρχαν οικοδομήματα κυκλικής κάτοψης, με λίθινη θεμελίωση και ξύλινη μάλλον ανωδομή. Από την άλλη, στο νότιο τμήμα, η απουσία θεμελίων φανερώνει ότι εκεί θα υπήρχαν ξύλινες καλύβες, οι οποίες και θα χρησιμοποιούνταν κατά πάσα πιθανότητα για την στέγαση των κοπαδιών (αιγών κ.ά.).[72] Περισσότερα για αυτό τον οικισμό δεν μπορούν να ειπωθούν, καθώς δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές σε κάποιο από τα οικοδομήματα.

1.2.2. Οικισμοί στην περιοχή της Κάτω Μερόπης

Στην περιοχή της Κάτω Μερόπης **(Εικ. 3)** έχουν εντοπιστεί συνολικά επτά οικισμοί, η χρονολόγηση των οποίων κυμαίνεται από τον 11ο έως τον 3ο περίπου αιώνα π.Χ. Αρχικά, ένας εξ αυτών τοποθετείται εντός του σύγχρονου οικισμού της Κάτω Μερόπης. Μάλιστα, στην κεντρική πλατεία του τελευταίου, κατά την διάρκεια χωματουργικών εργασιών, ανακαλύφθηκαν κιβωτιόσχημος τάφος και μεγάλος αριθμός οστράκων χειροποίητων αγγείων (11ος αιώνας π.Χ.). Από την άλλη, τρεις οικισμοί αναπτύσσονται γύρω από την Κάτω Μερόπη και θεωρείται ότι κατοικήθηκαν στον 4ο-3ο αιώνα π.Χ. Ειδικότερα, θεμέλια κτηρίων και όστρακα αγγείων εντοπίστηκαν ανατολικά της Κάτω Μερόπης, μεταξύ των εξωκκλησιών

[69] Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 89.
[70] Ανδρέου 1997, 556˙ Ανδρέου 2003, 117-133.
[71] Ο περίβολος στην νότια και δυτική πλευρά ήταν παράλληλος αντιστοίχως με την κοίτη του ποταμού Γορμού και του παραποτάμου του.
[72] Andreou & Andreou 1999, 54.

Αγίου Αθανασίου-Αγίου Νικολάου **(Εικ. 3, 5, 49)**, παρομοίως δυτικά της Κάτω Μερόπης, στην νότια πλαγιά της θέσης Παλιόκαστρο - περιοχή Αγίου Γεωργίου - **(Εικ. 3, 5, 49)** και τέλος στα νοτιοδυτικά του σύγχρονου προαναφερθέντος οικισμού, στην περιοχή του μοναστηριού του Αγίου Ιωάννη **(Εικ. 3, 5, 49)**.[73]

Οι υπόλοιποι τρεις οικισμοί εντοπίστηκαν στην παραποτάμια ζώνη της κοιλάδας, πλησίον του νεκροταφείου της Γκλάβας και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο πρώτος οικισμός τοποθετείται στην Γκλάβα **(Εικ. 3-4, 50)**, περί τα 50 μ. ανατολικά του τύμβου του ομώνυμου νεκροταφείου και κατοικήθηκε αναμφίβολα στον 11ο-8ο αιώνα π.Χ., ίσως δε ήδη από τα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. Ο τελευταίος καταλάμβανε έκταση άνω των 14 στρεμμάτων και ήταν οχυρωμένος. Διέθετε περίβολο **(Εικ. 51)** πλάτους 1, 8μ. - 2,00 μ., ο οποίος ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους, με είσοδο στο βορειοδυτικό τμήμα. Στην νότια πλευρά ο περίβολος ήταν παράλληλος με την κοίτη του ποταμού Γορμού, ενώ πρέπει να σημειωθεί ότι συνέχιζε έως και την περιοχή του νεκροταφείου. Στο εσωτερικό υπήρχαν τέσσερα διατειχίσματα, τα οποία διαιρούσαν την περιοχή που περικλειόταν σε πέντε μέρη **(Εικ. 50)**. Το δυτικότερο αποτελούσε την περιοχή του νεκροταφείου, τα τρία κεντρικά την περιοχή των κατοικιών και το ανατολικότερο θα χρησιμοποιούνταν για την φύλαξη των κοπαδιών, την εκτέλεση γεωργικών εργασιών κ.ά.

Σε σχέση με τον οικισμό **(Εικ. 51)**, αυτός αναπτυσσόταν σε τέσσερα επάλληλα επίπεδα ή άνδηρα (πλατώματα),[74] όπου εντοπίστηκαν θεμέλια 50 περίπου ενδιαιτημάτων **(Εικ. 51-53)** κυκλικής και ωοειδούς κάτοψης με διάμετρο από 3 έως 6 μ. Τα μεγαλύτερα εξ αυτών ήταν χτισμένα στο υψηλότερο άνδηρο και τα θεμέλιά τους ήταν κατασκευασμένα από μεγάλους, ελαφρώς επεξεργασμένους, πλακοειδείς λίθους, ενώ τα αντίστοιχα τμήματα των υπόλοιπων οικοδομημάτων, στα δύο χαμηλότερα άνδηρα, από μικρούς αργούς λίθους. Η ανωδομή θα αποτελούνταν από κλαδιά καστανιάς ή κρανιάς, πλεγμένα με χόρτα και επενδυμένα ίσως με δορές ζώων ή πηλό. Παρομοίως, από χόρτα - ίσως αλειμμένα με πηλό - πρέπει να ήταν κατασκευασμένη και η στέγη, δίνοντας έτσι στα ενδιαιτήματα αυτά εν μέρει την μορφή σύγχρονων καλυβών.[75]

---

[73] Ανδρέου 1981, 273˙ Ανδρέου 1998, 42, 54. Μάλιστα, στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη, εκτός από θεμελιώσεις οικοδομημάτων και όστρακα αγγείων, ανακαλύφθηκε και μεγάλη ποσότητα ελληνιστικών λακωνικών στρωτήρων κεραμίδων. Επίσης, κοντά σε αυτήν την περιοχή διαπιστώθηκε και η ύπαρξη πέντε τουλάχιστον κιβωτιόσχημων τάφων. Βλ. και Ανδρέου 2009, 107.

[74] Στα εν λόγω πλατώματα λόγω του επικλινούς εδάφους υπήρχαν και αναλημματικοί τοίχοι. Για περισσότερα βλ. Andreou & Andreou 1999, 53.

[75] Άλλωστε, την εποχή στην οποία χρονολογείται ο οικισμός, οι κάτοικοι όχι μόνο της περιοχής, άλλα

Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα σύνολο εφτά οικοδομημάτων στο δυτικό τμήμα του οικισμού προστατευόταν σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τα υπόλοιπα. Ειδικότερα, εντός του προαναφερθέντος εξωτερικού περιβόλου, στην περιοχή όπου βρίσκονταν τα εν λόγω ενδιαιτήματα, εντοπίστηκε ακόμη μία οχύρωση, η οποία περιέκλειε μόνο τα τελευταία **(Εικ. 50, 54)**.[76] Αυτό δε το στοιχείο της διπλής στην ουσία οχύρωσης πιθανώς να δηλώνει ότι κάποια από αυτά τα οικοδομήματα αποτελούσαν τα κέντρα εξουσίας[77] ή ήταν η έδρα των επιφανέστερων ατόμων.[78] Το μεγαλύτερο κυκλικό οικοδόμημα (Α) είχε διάμετρο 7 μ. και παρουσίαζε ιδιότυπη εσωτερική διαμόρφωση,[79] καθώς στη νοτιοδυτική τουλάχιστον πλευρά, ακτινωτά διατεταγμένα τοιχάρια συνέδεαν την περιφέρεια με ένα συμπαγή κεντρικό πυρήνα, ο οποίος αποτελούνταν από πακτωμένους στο έδαφος λίθους. Το παραπάνω κτήριο δεν αποκλείεται να λειτουργούσε ως κέντρο άσκησης θρησκευτικών καθηκόντων.[80] Ωστόσο, αυτό δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Από πλευράς αντικειμένων, στον εξεταζόμενο οικισμό εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων οστέινο εργαλείο, σιδερένια πλατυκέφαλα καρφιά και όστρακα χειροποίητων πήλινων αγγείων τοπικής παραγωγής με στικτή ή πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση. Επίσης, ήλθαν στο φως και λίθινα εργαλεία **(Εικ. 55)**, εκ των οποίων ένα δε από πυριτόλιθο. Χαρακτηριστικά, εντός του οικοδομήματος Β ανακαλύφθηκαν όστρακα κυρίως βαθιών φιαλών, τμήμα τριπτήρα, φολίδες, απολεπίσματα οψιανού και τμήματα πυριτολιθικών εργαλείων, ενώ στο οικοδόμημα Ε τμήμα μεγάλου πίθου, θραύσματα λίθινων εργαλείων κ.ά.[81]

Ο δεύτερος εκ των παραποτάμιων οικισμών αναπτύσσεται στην θέση Παλιοχώρι, σε χαμηλό λόφο, περί τα 200 μ. βόρεια του νεκροταφείου της Γκλάβας,

---

και ευρύτερα - ενός μεγάλου τμήματος - της Ηπείρου, ήταν, ως επί το πλείστον, ημινομάδες ποιμένες-αγρότες. Ωστόσο, περισσότερες σκέψεις για τις δραστηριότητες των κατοίκων της εξεταζόμενης περιοχής θα διατυπωθούν σε επόμενη ενότητα.

[76] Βλ. Ανδρέου 1997, 554-555. Η οχύρωση πέριξ των έξι οικοδομημάτων, στα βόρεια, αποτελούσε φυσική συνέχεια του εξωτερικού περιβόλου, ενώ στα βορειοανατολικά ενωνόταν με ένα εκ από τα διατειχίσματα του οικισμού.

[77] Δηλαδή ίσως επρόκειτο για μια πρώιμη μορφή ενός είδους διοικητικού κέντρου.

[78] Άλλωστε, το γεγονός ότι κάποια άτομα στην Γκλάβα είχαν ηγεμονικό ρόλο και διέθεταν κύρος στην περιοχή, μαρτυρούν και μερικές από τις ταφές στην ομώνυμη τοποθεσία, οι οποίες ήταν πλούσιες από πλευράς κτερισμάτων (π.χ. χάλκινα διαδήματα, χρυσός σφηκωτήρας κ.ά.). Μάλιστα, οι εν λόγω ταφές είναι οι πρωιμότερες του νεκροταφείου και σύμφωνα με τον Ανδρέου πρέπει να ανήκαν στους γενάρχες-ιδρυτές του οικισμού της Γκλάβας. Βλ. Ανδρέου 1998, 43. Χαρακτηριστικά, η ύπαρξη ενός είδους πρώιμης κοινωνικής διαστρωμάτωσης παρατηρείται και σε ταφές τύμβων της όμορης Αλβανίας και της Σερβίας. Βλ. Wilkes 1992, 141-142.

[79] Πανομοιότυπο, ως προς την κάτοψη, ενδιαίτημα εντοπίστηκε και στον οικισμό του Λιατοβουνίου. Βλ. Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 93˙ Douzougli & Papadopoulos 2011, 62-67.

[80] Ανδρέου 1991, 244˙ Ανδρέου 1997, 554-555˙ Andreou & Andreou 1999, 53-54.

[81] Ανδρέου 1997, 554-555.

και πρέπει να κατοικήθηκε περίπου από τον 7ο έως τον 4ο ή 3ο αιώνα π.Χ. Από τον οικισμό έχουν διασωθεί θεμέλια αρκετών οικοδομημάτων, τα οποία ήταν ορθογώνιας κάτοψης. Ωστόσο, αρχαιολογικές ανασκαφές δεν έχουν ακόμη πραγματοποιηθεί.[82]

Τέλος, ο τρίτος παραποτάμιος οικισμός εντοπίζεται σε χαμηλό λόφο, νότια του εξωκκλησιού της Αγίας Βαρβάρας στην βόρεια όχθη του Γορμού **(Εικ. 3, 5, 49)**. Ο οικισμός κατοικήθηκε από τον 5ο έως τον 3ο αιώνα π.Χ., είναι οχυρωμένος και καταλαμβάνει έκταση άνω των δέκα στρεμμάτων, γεγονός το οποίο τον καθιστά τον μεγαλύτερο στην περιοχή της Κάτω Μερόπης. Μετά από επιφανειακή έρευνα που διεξήχθη στην περιοχή, διαπιστώθηκε η ύπαρξη θεμελίων πολυάριθμων ιδιωτικών και ίσως δημόσιων οικοδομημάτων.[83] Παρ' όλα αυτά, σε κανένα από τα κτήρια του οικισμού δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφικές εργασίες έως σήμερα.

1.2.3. Οικισμοί στην περιοχή του Παλαιοπύργου

Οικισμοί εντοπίστηκαν και περίπου 3 χλμ. δυτικά της Γκλάβας, στις θέσεις Παλιουριά, Περβανάς, Παλιοκαλύβες και Παναγία Παλαιοπύργου **(Εικ. 3, 46)**. Ειδικότερα, στην Παλιουριά, στη νότια όχθη του ποταμού Γορμού, βόρεια του τύμβου Α και ανατολικά της μεγάλης συστάδας τύμβων της περιοχής, εντοπίστηκαν θεμέλια οικοδομημάτων ενός οικισμού **(Εικ. 56-58)**, ο οποίος κατοικήθηκε ήδη από τον 11ο-10ο έως περίπου τον 3ο αιώνα π.Χ., χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι εκεί υπήρξε αδιάλειπτη ανθρώπινη παρουσία. Είναι προφανές ότι ο εξεταζόμενος οικισμός συνδέεται με την μεγάλη συστάδα τύμβων της ομώνυμης θέσης. Από αυτόν ερευνήθηκαν μόνο τα θεμέλια ενός ελληνιστικού οικοδομήματος τετράγωνης κάτοψης **(Εικ. 59)**, διαστάσεων 6,5 x 6,5 μ. και ενός πρωιμότερου πεταλόσχημου οικοδομήματος, διαστάσεων 11 x 5,3 μ.

Το πρώτο οικοδόμημα αποτελούνταν από έναν χώρο **(Εικ. 59)**. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από αδρά δουλευμένες, ασβεστολιθικές πέτρες, μικρού και μεγάλου μεγέθους, είχαν πλάτος 0,50 μ. και σωζόταν σε ύψος 0,50-1 μ. Στο εσωτερικό του κτηρίου, στο στρώμα καταστροφής, εντοπίστηκαν αρκετά αντικείμενα, μεταξύ των οποίων δύο κωνικές και 15 πυραμιδοειδείς αγνύθες **(Εικ. 60)**, πήλινα φυλλόσχημα υποστηρίγματα αγγείων **(Εικ. 61)**, όστρακα μελαμβαφών

[82] Ανδρέου 1998, 47. Ο οικισμός του Παλιοχωρίου συνδέεται με το νεκροταφείο της Γκλάβας, καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, η απόσταση μεταξύ τους είναι σχετικά μικρή.
[83] Ανδρέου 1998, 53-54.

κανθάρων και κοτυλών, άβαφων αγγείων (όπως π.χ. λεκανίδες) κ.ά. Παράλληλα, ήλθαν στο φως και κέραμοι λακωνικού τύπου από τη στέγη.[84] Από την άλλη, στο στρώμα της επίχωσης του πεταλόσχημου οικοδομήματος εντοπίστηκαν απολεπίσματα λίθινων εργαλείων και αρκετά όστρακα χειροποίητων αγγείων.[85]

Στην θέση Παναγία **(Εικ. 3-4, 49)**, νότια του τύμβου στο Πλάσι, εντοπίζονται καμπύλα οικοδομήματα, τα οποία ωστόσο δεν έχουν ακόμα ανασκαφεί. Οι κάτοικοι του οικισμού της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου αναμφίβολα θα ήταν ενταφιασμένοι στον προαναφερθέντα τύμβο, δεδομένου ότι η απόσταση που χωρίζει τις δύο περιοχές είναι σχετικά μικρή. Βορειοδυτικά του οικισμού της Παναγίας τοποθετείται ένας ακόμη τουλάχιστον οικισμός, στη θέση Άγιος Χαράλαμπος **(Εικ. 3-4, 49)**,[86] ενώ στα νότια δύο οικισμοί, στις προαναφερθείσες θέσεις Περβανάς και Παλιοκαλύβες[87] αντιστοίχως **(Εικ. 3-4, 49)**. Μάλιστα, στον Περβανά διενεργήθηκαν ανασκαφικές έρευνες σε τρία καμπύλα κτήρια, τα οποία είχαν κάτοψη σχήματος πέλματος (shoe-shaped) **(Εικ. 62)** και διατηρούνταν σε επίπεδο θεμελίωσης **(Εικ. 63)**.[88]

Τέλος, οικισμός εντοπίστηκε και σε τοποθεσία νοτιοανατολικά του γεφυριού Γκρέτσι, στην βόρεια όχθη του ποταμού Γορμού **(Εικ. 3, 5)**. Ο οικισμός, ο οποίος πρέπει σύμφωνα με τον Ανδρέου να κατοικήθηκε περί τον 5ο-3ο αιώνα π.Χ., βρισκόταν σε στρατηγικό σημείο και ήταν οχυρωμένος. Έως σήμερα στον χώρο αυτό δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές, παρ' όλα αυτά με βάση τις επιφανειακές έρευνες διαπιστώθηκε ότι ο περίβολος έφερε ορθογώνιους πύργους, οι οποίοι διατηρούνται σε ύψος περίπου 2 μ. και είναι κατασκευασμένοι κατά το ισοδομικό σύστημα τοιχοποιίας.[89]

1.3 Τα ερείπια τείχους στην περιοχή του Λαχανοκάστρου και η φρυκτωρία στις υπώρειες του όρους Νεμέρτσικα

Ένα στοιχείο το οποίο χαρακτηρίζει τους περισσότερους από τους εντοπισμένους

---

[84] Ανδρέου 1986, 102˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 84-86.
[85] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 84-86.
[86] Στη θέση Άγιος Χαράλαμπος εντοπίστηκαν θεμέλια καμπύλων οικοδομημάτων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Ωστόσο, στην περιοχή δεν έχουν πραγματοποιηθεί ακόμη ανασκαφικές έρευνες. Βλ. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 78.
[87] Στη θέση Παλιοκαλύβες εντοπίστηκαν θεμέλια οικοδομημάτων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Όμως, ανασκαφικές έρευνες δεν διενεργήθηκαν στην περιοχή. Βλ. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 78.
[88] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 86˙ Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 89. Τα εν λόγω οικοδομήματα χρονολογούνται περίπου στον 11ο-9ο αιώνα π.Χ. Για τα κτήρια με πελματοειδή κάτοψη βλ. σχετικά και Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 86˙ Andreou & Andreou 1999, 52˙ Ανδρέου 2003, 117-133.
[89] Ανδρέου 2009, 107.

οικισμούς της κοιλάδας του Γορμού είναι η ύπαρξη οχύρωσης. Μάλιστα, κατάλοιπα τειχών, εκτός από την περιοχή της Μερόπης, του Παλαιοπύργου και της Κάτω Μερόπης, εντοπίστηκαν και σε χαμηλό λόφο, βόρεια του σημερινού οικισμού Ωραιόκαστρο (Λαχανόκαστρο) **(Εικ. 3)**. Ειδικότερα, στον τελευταίο η οχύρωση **(Εικ. 64-65)** - στο μεγαλύτερο μέρος κατεστραμμένη - αποτελούνταν από ένα εξωτερικό τείχος περιμέτρου περί τα 35 μ. και ένα αντίστοιχο, μικρότερο σε έκταση, εσωτερικό, τα οποία ήταν κατασκευασμένα κατά κύριο λόγο από ακατέργαστους λίθους συνδεδεμένους με κονίαμα. Στην νότια πλευρά του λόφου, η οχύρωση, λόγω του απόκρημνου εδάφους, ήταν σε μεγάλο τμήμα φυσική.

Από το εσωτερικό τείχος σώζεται χαρακτηριστικά ένας πύργος ύψους περίπου 4 μ., ο οποίος όμως, όπως και το μεγαλύτερο τμήμα της οχύρωσης **(Εικ. 65)**, χρονολογείται γύρω στον 14ο αιώνα μ.Χ., οπότε και επισκευάστηκε με εντολή του Σέρβου ηγεμόνα των Ιωαννίνων Θωμά Πρεάλιμπου (1366-1384).[90] Λαμβάνοντας δε υπόψη ότι μεγάλο τμήμα της θεμελίωσης του εξωτερικού τείχους αποτελείται από ασβεστόλιθους μεγάλων διαστάσεων, τοποθετημένους κατά το ακανόνιστο ισοδομικό σύστημα τοιχοποιίας **(Εικ. 64)**, θεωρείται ότι η πρωταρχική οχύρωση θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε κατά τον 4ο-3ο αιώνα π.Χ.[91] Ωστόσο, αρχαιολογικές έρευνες στο χώρο δεν έχουν πραγματοποιηθεί, ενώ παράλληλα και το έδαφος σήμερα είναι αρκετά δύσβατο για την πραγματοποίηση επιφανειακής έρευνας στο εσωτερικό των τειχών, και έτσι κρίνεται παράτολμο να ειπωθούν περισσότερα για την εν λόγω οχυρωμένη θέση.

Τέλος, αξιοσημείωτος είναι και ο εντοπισμός τμημάτων τοίχων βορειοδυτικά του προαναφερθέντος οχυρωμένου οικισμού στην θέση Παλαιοχώρι **(Εικ. 3, 49)**. Ειδικότερα, βόρεια του σύγχρονου οικισμού Παλαιοπύργου, κοντά στον λόφο του Προφήτη Ηλία,[92] εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων, οι οποίοι ήταν κατασκευασμένοι από μεγάλους, συμμετρικούς ως επί το πλείστον, ισοδομικούς ασβεστόλιθους **(Εικ.**

---

[90] Ανδρέου 1998, 41˙ Ανδρέου 2009, 107˙ Κωστούλας 2018, 107. Για την οχύρωση στον λόφο του Ωραιοκάστρου βλ. και Karatzeni 2001, 167.

[91] Βλ. σχετικά και Χόινας 2021, 50-53. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα εν λόγω τείχη αναφέρει και ο Leake, ο οποίος θεωρεί ότι είναι σύγχρονα με τα αντίστοιχα στην Βελλά του Καλπακίου. Για περισσότερα βλ. Leake 1835, 105-106. Παρομοίως, στο κάστρο του Λαχανοκάστρου αναφέρεται και ο Hammond. Ο τελευταίος χαρακτηριστικά σημειώνει ότι τα τείχη ήταν κατασκευασμένα κατά την Βυζαντινή εποχή στην θέση αντίστοιχων πρωιμότερων, από τα οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, σώζονται κάποιοι λίθοι στα κατώτερα τμήματα. Προφανώς, οι κατώτεροι δόμοι που αναφέρει ο Hammond συνδέονται με την ελληνιστική οχύρωση. Για περισσότερα βλ. Hammond 1967α, 269-271.

[92] Ο λόφος προσδιορίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο επειδή σε αυτόν εντοπίστηκαν κατάλοιπα εξωκλησιού αφιερωμένου στον ομώνυμο άγιο. Για την έμμεση σχέση των εν λόγω εξωκλησιών με τις φρυκτωρίες βλ. και παρακάτω υποσημ. 94.

66). Σύμφωνα δε με τον Ανδρέου,[93] στην παραπάνω θέση, πρέπει να εφαρμοζόταν το σύστημα των φρυκτωριών, δηλαδή επικοινωνία με άλλες περιοχές κατά την διάρκεια της νύχτας μέσω αναμμένων πυρσών, καθώς η εξεταζόμενη τοποθεσία δεσπόζει πάνω από την κοιλάδα του Γορμού. Μάλιστα, όποιος βρεθεί στο σημείο όπου εντοπίστηκαν τα προαναφερθέντα λίθινα κατάλοιπα, ατενίζει όχι μόνο την κοιλάδα όπου πραγματοποιήθηκαν οι αρχαιολογικές έρευνες, αλλά και προς τα βορειοδυτικά την μακρινή περιοχή της Πολύτσανης, πίσω από το όρος Μακρύκαμπος. Έτσι, η θέση στην οποία βρίσκονται οι εξεταζόμενοι λίθοι, αναμφίβολα, θα εξυπηρετούσε σημαντικά τέτοιου είδους επικοινωνίες με σκοπό την μετάδοση συγκεκριμένων μηνυμάτων.[94]

[93] Ανδρέου 1998, 41.

[94] Είναι γνωστό ότι οι φρυκτωρίες στην αρχαιότητα οικοδομούνταν σε κορυφές οροσειρών ή λόφων, κάτι το οποίο ισχύει και στα εξωκλήσια που είναι αφιερωμένα στον Προφήτη Ηλία. Έτσι, με βάση τα παραπάνω, κάποιες από τις υπόλοιπες φρυκτωρίες με τις οποίες επικοινωνούσε η αντίστοιχη εξεταζόμενη, ίσως θα πρέπει να αναζητηθούν κοντά σε σημεία χτισμένων εξωκλησιών των οροσειρών της Νεμέρτσικας και του Κουτσοκράνου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

Τα νεκροταφεία στην κοιλάδα του Γορμού

2.1. Οι ανεσκαμμένοι τύμβοι και τάφοι

Στην κοιλάδα του Γορμού, οι τεχνητοί λοφίσκοι που έχουν εντοπιστεί υπολογίζονται σε πάνω από 50 και αναπτύσσονται στο βόρειο πρανές του όρους Κουτσόκρανο **(Εικ. 15)**. Οι τύμβοι που ανασκάφηκαν από τον Ανδρέου τοποθετούνται στις θέσεις Παλιουριά, Πλάσι και Γκλάβα **(Εικ. 3, 6)**. Στην Γκλάβα δε διερευνήθηκαν και πολυάριθμοι διάσπαρτοι τάφοι, εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν πλούσια κτερισμένοι.[95]

2.1.1. Τύμβος στη θέση Πλάσι Παλαιοπύργου

Στην θέση Πλάσι, ανατολικά της Παλιουριάς **(Εικ. 3, 6)**, ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν σε τυμβοειδή κατασκευή **(Εικ. 67-70)**, η οποία είχε διάμετρο 14 μ. και περιείχε συνολικά εννέα τάφους, κατασκευασμένους από λεπτές ασβεστολιθικές πλάκες **(Εικ. 68-71)**,[96] ενώ αναπτύσσονταν στην κορυφή και στις βόρειες παρυφές του τεχνητού λοφίσκου. Σε επίπεδο χρονολόγησης, η πρωιμότερη (Ι/87) ταφή **(Εικ. 69, 71)** τοποθετείται περίπου στον 11ο αιώνα π.Χ. Από την άλλη, οι υπόλοιποι κιβωτιόσχημοι τάφοι είναι μεταγενέστεροι και συλημένοι, ενώ μερικοί εξ αυτών παρέμειναν σε χρήση ως τον 5ο-8ο αιώνα μ.Χ.[97]

Από το σύνολο των εξεταζόμενων στην συγκεκριμένη ενότητα κιβωτιόσχημων τάφων, οι πέντε παρουσίαζαν ακτινωτή διάταξη περιμετρικά του κέντρου του τύμβου. Κάθε τάφος περιείχε κατά κανόνα έναν νεκρό. Εξαίρεση αποτελεί ο τάφος Ι/87, καθώς περιείχε δύο άτομα, των οποίων τα οστά ήταν συγκεντρωμένα στο δυτικό άκρο του χώρου ταφής **(Εικ. 71)**. Παρομοίως, δύο άτομα εντοπίστηκαν και στον τάφο V/87, όμως ο ένας σκελετός ήταν θαμμένος περίπου 0,50 μ. βαθύτερα από τον άλλον. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση, με την κεφαλή προσανατολισμένη κατά κύριο λόγο στο νότιο και νοτιοανατολικό άκρο. Όλοι σχεδόν οι ενταφιασμένοι ήταν ενήλικες, ενώ

[95] Ανδρέου 1998, 42-53.
[96] Δάπεδο των εν προκειμένω τάφων αποτελούσε, ανάλογα με την περίπτωση, είτε ο φυσικός βράχος είτε το χώμα.
[97] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 86˙ Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 95.

μόνο ο ένοικος του τάφου 4/87 ήταν νεαρό άτομο.[98]

Σε σχέση με τα ταφικά κτερίσματα **(Εικ. 72)**, πρέπει να σημειωθεί ότι σε κάποιες από τις προαναφερθείσες εννέα ταφές, τον νεκρό συνόδευε πήλινο άωτο ή μόνωτο αγγείο (5ος-8ος αιώνας μ.Χ.).[99] Παράλληλα, σε όλες σχεδόν τις ταφές ανακαλύφθηκαν και χάλκινα αντικείμενα (5ος-8ος αιώνας μ.Χ.), μεταξύ των οποίων ταινιωτά δαχτυλίδια στα δάχτυλα των χεριών και ενώτια-κρίκοι κυρίως στο ύψος των ώμων και κάτω από το κρανίο. Στην κατηγορία των χάλκινων αντικειμένων συγκαταλέγονται επίσης και δύο ψέλια που εντοπίστηκαν αντιστοίχως στον καρπό του αριστερού χεριού του ατόμου της παιδικής ταφής 4/87 και της ταφής V/87. Τέλος, σιδερένιο ψέλιο ανακαλύφθηκε χαρακτηριστικά και στην ταφή II/87. Ο προσδιορισμός του φύλου των ενταφιασμένων ατόμων λόγω της κατάστασης διατήρησης, αλλά και του αριθμού των κτερισμάτων που τους συνόδευαν, είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί επακριβώς. Ωστόσο, οι ταφές που περιείχαν ενώτια μαζί με ψέλιο (II/87 και 4/87) ίσως ανήκαν σε γυναίκες.[100]

2.1.2. Τύμβοι στην Παλιουριά Παλαιοπύργου

Στην Παλιουριά **(Εικ. 3, 6, 14)**, από το σύνολο των τύμβων που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή, ανασκάφηκαν συνολικά έξι και αποκαλούνται συμβατικά Α, Β, Γ, Δ, Ε και ΣΤ. Ο τύμβος Α είχε διάμετρο 12 μ., σωζόταν σε ύψος 1 μ. περίπου και περιείχε 30 κιβωτιόσχημους τάφους που χρονολογούνται κυρίως στον 11ο-10ο αιώνα π.Χ. **(Εικ. 73-77).** Από την άλλη, αρκετοί τάφοι είναι μεταγενέστεροι και χρονολογούνται στον 4ο-3ο αιώνα π.Χ. και αργότερα στον 6ο-10ο αιώνα μ.Χ.[101]

Οι εννέα εκ των 30 τάφων του τύμβου Α παρουσιάζουν ακτινωτή διάταξη προς το κέντρο και οι υπόλοιποι 21 είναι ακανόνιστα τοποθετημένοι **(Εικ. 73)**. Γενικά, εκτός από ασβεστολιθικές πλάκες στις πλευρές, φέρουν σε πέντε περιπτώσεις και αντίστοιχες καλυπτήριες. Το δάπεδο είτε παρουσιάζει την ίδια διαμόρφωση ή είναι λαξευμένο στο φυσικό βράχο είτε είναι απλώς χωμάτινο. Έκαστος τάφος, με εξαίρεση τις ταφές που επαναχρησιμοποιήθηκαν και την ταφή 23, περιείχε έναν - υπτίως κατά κύριο λόγο τοποθετημένο - νεκρό, ο σκελετός του οποίου στην πλειονότητα των

[98] Ανδρέου 1987, 307-308.
[99] Έξω από την ταφή I/87 εντοπίστηκαν χαρακτηριστικά και όστρακα οπισθότμητης πρόχου (11ος-10ος αιώνας π.Χ.), ενώ στο εσωτερικό, τμήματα πήλινου χειροποίητου αγγείου (11ος αιώνας π.Χ.). Για περισσότερα βλ. Ανδρέου 1987, 307.
[100] Ανδρέου 1987, 307-308˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 86.
[101] Andreou & Andreou 1987, 47-48.

περιπτώσεων ήταν διαλυμένος, καθώς το εσωτερικό του τάφου ήταν αναστατωμένο.[102]

Από το σύνολο των προαναφερθέντων τάφων, κτερισμένοι ήταν οι 26, εκ των οποίων ασύλητοι ήταν οι οκτώ. Όσον αφορά τα κτερίσματα, οι περισσότεροι τάφοι περιείχαν κατά κύριο λόγο ένα-δύο αντικείμενα **(Εικ. 78, 79)**. Από τις πρωτογενείς ταφές του 11ου-9ου αιώνα π.Χ. έχουν διασωθεί μερικά θραύσματα πυριτολιθικών και ασβεστολιθικών εργαλείων (λεπίδες, ξέστρα κ.ά.), σιδερένια αντικείμενα (π.χ. φυλλόσχημη αιχμή δόρατος, λαβή μαχαιριδίου), όστρακα και ακέραια πήλινα χειροποίητα αγγεία **(80-82)**, μεταξύ των οποίων ένας κάνθαρος **(Εικ. 78-80)** με υπερυψωμένες λαβές και ίχνη διακόσμησης στην περιοχή του λαιμού και τέλος ένα μόνωτο κυάθιο με τρεις μαστοειδείς αποφύσεις στην επιφάνεια του σώματος **(Εικ. 82)**.[103] Παράλληλα, στην ίδια εποχή τοποθετούνται και μερικά όστρακα με πλαστική διακόσμηση από την επίχωση του τύμβου, της κατηγορίας ΙΙ κατά τον Δάκαρη **(Εικ. 83)**.[104]

Σε σχέση με τα μεταγενέστερα αντικείμενα, του 5ου περίπου αιώνα π.Χ., αυτά εντοπίστηκαν κυρίως στην επίχωση του τύμβου. Ειδικότερα, ανακαλύφθηκαν όστρακα και αγγεία, ανάμεσα στα οποία μια κοτύλη με κατακόρυφη και οριζόντια λαβή **(Εικ. 84)**. Παράλληλα, πρέπει να σημειωθεί ότι στην ίδια κατηγορία χρονολόγησης εντάσσεται και μια χάλκινη διχαλωτή περόνη ιλλυρικού τύπου (τέλη 5ου αιώνα π.Χ.) που προέρχεται από σημείο νότια του τάφου 8 **(Εικ. 85)**.[105]

Από την άλλη, όσον αφορά τα ελληνιστικά κτερίσματα, αυτά προέρχονται αποκλειστικά από τον ασύλητο τάφο 10 **(Εικ. 74, 86, 87)**, στον οποίο παρεμπιπτόντως ανακαλύφθηκαν και λίγα όστρακα χειροποίητων αγγείων πρωτογενής ταφής του 11ου-10ου αιώνα π.Χ. Το ελληνιστικά αντικείμενα εντοπίστηκαν συγκεντρωμένα στην νοτιοανατολική γωνία του τάφου **(Εικ. 87)** και αποτελούσαν κτερίσματα ταφής ατόμου γένους θηλυκού, που τοποθετείται περί τα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ. Ειδικότερα, ήλθαν στο φως δύο κομμάτια χάλκινου λεπτού ελάσματος, ένα τμήμα από σιδερένιο πειόσχημο σύνδεσμο, τρία μυροδοχεία **(Εικ. 88-90)**, μια κυλινδρική πυξίδα με πώμα, το οποίο φέρει ανάγλυφο επίσημα (medaillon)

---

[102] Ανδρέου 1980, 303-307˙ Andreou & Andreou 1987, 47.

[103] Ανδρέου 1979, 239-240˙ Ανδρέου 1980, 303-307˙ Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 94. Ειδικότερα, από ένα κανθαρόσχημο αγγείο εντοπίστηκε στους τάφους 5 και 17, οι οποίοι συγκαταλέγονται στους παλαιότερους του τύμβου. Από τον τάφο δε 17 προέρχεται και το μόνωτο κυάθιο. Για περισσότερα βλ. Ανδρέου 1982α, 57.

[104] Ανδρέου 1982α, 58.

[105] Ανδρέου 1980, 303, 306˙ Ανδρέου 1982α, 58˙ Ανδρέου 2009, 108.

στην κορυφή **(Εικ. 91-93)**, και ένα χάλκινο νόμισμα Μολοσσών (360-330 π.Χ.), στο οποίο εικονίζονται κεραυνός με ασπίδα (ωκύπτερον) στον εμπροσθότυπο και στεφάνι δάφνης με την επιγραφή ΜΟΛΟΣΣΩΝ στον οπισθότυπο. Επίσης, εξωτερικά του τάφου εντοπίστηκε ένα ακόμη μυροδοχείο **(Εικ. 94)**.[106]

Τέλος, όσον αφορά τις μεταγενέστερες ταφές του 6ου περίπου αιώνα μ.Χ., από αυτές προέρχονται χάλκινα αντικείμενα, όπως δαχτυλίδια, ενώτια, κρίκοι-σφηκωτήρες μαλλιών, ψέλια κ.ά. Χαρακτηριστικά, στον νεκρό του τάφου 13 εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων σε κάθε χέρι από ένα χάλκινο δαχτυλίδι, ενώ ένθεν και ένθεν της κεφαλής ζεύγος χάλκινων ενωτίων, καθενός σχηματιζόμενου από διπλό κρίκο. Παρομοίως, στην ταφή 15 ανακαλύφθηκαν πλησίον των παρειών του κρανίου χάλκινα ενώτια και στον παράμεσο του ενός χεριού δαχτυλίδι κατασκευασμένο από το ίδιο υλικό.[107]

Περίπου 50 μ. νότια του τύμβου Α εντοπίζεται ο τύμβος Β **(Εικ. 95-97)**, ο οποίος είναι ελαφρώς πρωιμότερος του πρώτου. Ο εν λόγω χωμάτινος τεχνητός λοφίσκος είχε διάμετρο 8 μ. και σωζόταν σε ύψος 0,50 μ. Διέθετε δύο εσωτερικούς περιβόλους κατασκευασμένους από αργούς λίθους και περιείχε -σε ακτινωτή ως επί το πλείστον διάταξη γύρω από το κέντρο- δώδεκα τάφους, εκ των οποίων οι έντεκα κιβωτιόσχημοι και ο ένας λακκοειδής. Έκαστος τάφος κατά κύριο λόγο περιείχε ένα νεκρό, άλλοτε σε συνεσταλμένη και άλλοτε σε ύπτια στάση, όμως υπάρχουν περιπτώσεις με άνω του ενός ατόμου εντός του τάφου, όπως π.χ. η ταφή 5, στην οποία ανακαλύφθηκαν τα κρανία πέντε ατόμων. Στους περισσότερους τάφους ως δάπεδο χρησιμοποιήθηκε το χώμα, ενώ ελάχιστοι τάφοι διέσωζαν κάλυμμα ασβεστολιθικών πλακών.[108]

Αρκετοί τάφοι του εξεταζόμενου τύμβου ήταν συλημένοι, χωρίς ωστόσο να επαναχρησιμοποιούνται όπως συνέβη στον τύμβο Α. Μερικοί τάφοι διέθεταν αξιόλογα κτερίσματα, ενώ και η κατάσταση στην οποία διατηρήθηκαν οι σκελετοί ήταν αρκετά καλή. Αξιοσημείωτη είναι η λακκοειδής ταφή Α, η οποία χρονολογείται στα τέλη 12ου-10ο περίπου αιώνα π.Χ. Στο εσωτερικό περιείχε σκελετό γυναίκας (;) σε συνεσταλμένη στάση, κτερισμένο με χάλκινα αντικείμενα. Ειδικότερα, στην επιφάνεια του στήθους του ατόμου ανακαλύφθηκαν χάλκινοι σφηκωτήρες με τριπλή

---

[106] Ανδρέου 1980, 303, 306˙ Ανδρέου 1982α, 58˙ Ανδρέου 2009, 108, 112˙ Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 94.
[107] Ανδρέου 1980, 306˙ Ανδρέου 1982α, 58˙ Ανδρέου 2009, 108.
[108] Ανδρέου 1981, 272-273˙ Ανδρέου 1982α, 58˙ Andreou & Andreou 1987, 48˙ Ανδρέου-Ανδρέου 1999, 83˙ Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 94.

περιέλιξη **(Εικ. 98)** και κάτω από αυτούς οκτώ χάλκινες ελασμάτινες αμφικωνικές χάντρες περιδεραίου **(Εικ. 98)**. Εφάμιλλος του προαναφερθέντος τάφου, είναι και ο τάφος 3 **(Εικ. 99)**, στον οποίο εντοπίστηκε ένας νεκρός, τον οποίο συνόδευαν πήλινος μυκηναΐζων αμφορίσκος **(Εικ. 100)** και δύο οστέινες κυλινδρικές ακέφαλες περόνες **(Εικ. 101)**.

Παρομοίως, αρκετές από τις υπόλοιπες ταφές περιελάμβαναν όστρακα χοντρών χειροποίητων αγγείων και μερικά αντίστοιχα ακέραια, όπως ένα αμφικύπελλο (δίδυμο αγγείο) με υπερυψωμένη λαβή και έξι μαστοειδείς αποφύσεις **(Εικ. 102)**. Τέλος, στην επίχωση βρέθηκαν λίθινα εργαλεία (λεπίδες, ξέστρα κ.ά.), τμήματα διχαλωτών λαβών, κωνικά και αμφικωνικά πήλινα σφονδύλια, ένα σιδερένιο καμπύλο μαχαιρίδιο **(Εικ. 103)**, ένα δόντι αγριόχοιρου, όστρακα **(Εικ. 103-104)** τόσο χειροποίητων αγγείων με ανάγλυφη διακόσμηση όσο και αμαυρόχρωμων βαθιών αγγείων με κάθετα τοιχώματα, τμήμα σκύφου κ.ά.[109]

Ο τύμβος Γ **(Εικ. 105-107)** τοποθετείται 100 μ. περίπου βορειοανατολικά του τύμβου Α και αποτελεί τμήμα συστάδας άνω των 20 τεχνητών λοφίσκων. Ο εξεταζόμενος χωμάτινος τύμβος είχε διάμετρο 6 μ., διέθετε περίβολο αργών λίθων και περιείχε έναν λακκοειδή και έξι κιβωτιόσχημους τάφους, εκ των οποίων μερικοί επαναχρησιμοποιήθηκαν τόσο στην Αρχαϊκή όσο και την Ελληνιστική εποχή.[110]

Ο λακκοειδής τάφος (10ος περίπου αιώνας π.Χ.) είναι ο παλαιότερος του τύμβου και από πλευράς κτερισμάτων περιείχε πήλινη οπισθότμητη πρόχου **(Εικ. 108)**, τμήμα σιδερένιας περόνης με υπολείμματα μάλιστα χονδροϋφασμένου μάλλινου υφάσματος **(Εικ. 109-110)** και σιδερένια αιχμή δόρατος.[111] Από την άλλη, σε σχέση με τους υπόλοιπους τάφους, άξιος αναφοράς είναι ο κιβωτιόσχημος τάφος 3, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε αρχικά τον 10ο περίπου αιώνα π.Χ. και έπειτα τον 3ο-2ο αιώνα π.Χ. Ο εν λόγω τάφος περιείχε αφενός όστρακα χειροποίητων αγγείων και πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια, τα οποία συνδέονται με την πρωτογενή ταφή και αφετέρου ένα χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας του Κοινού των Ηπειρωτών (234-168 π.Χ.)[112] και ένα μυροδοχείο **(Εικ. 111)** που συσχετίζονται με την αντίστοιχη ελληνιστική. Το μυροδοχείο - εντός του οποίου εντοπίστηκε το παραπάνω νόμισμα -

---

[109] Ανδρέου 1981, 272-273˙ Ανδρέου 1982α, 58-59˙ Andreou & Andreou 1987, 48˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 83-84.

[110] Ανδρέου 1982β, 259˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 84-85˙ Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 94.

[111] Ανδρέου 1982β, 259˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 85.

[112] Σύμφωνα με τον Ανδρέου ο εμπροσθότυπος του νομίσματος, κοσμείται με κεφαλή της Διώνης και ο οπισθότυπος με βαίτυλο του Απόλλωνα Αγυιέα εντός στεφανιού ελιάς με την επιγραφή ΑΜ/ΒΡ. Βλ. Ανδρέου 1982β, 259˙ Ανδρέου 2009, 115.

είναι μελανόβαφο, με δύο οριζόντιες ψευδολαβές και φέρει δύο παράλληλες αυλακώσεις στο ψηλότερο τμήμα του λαιμού και πλαστικό δακτύλιο περιμετρικά της βάσης της παραπάνω περιοχής.[113]

Παρομοίως, σε δύο ακόμη κιβωτιόσχημους τάφους (1, 6) πραγματοποιήθηκε δευτερογενής ταφή κατά τους ελληνιστικούς χρόνους στην θέση αντίστοιχης παλαιότερης. Στον τάφο 6, ο νεκρός της δευτερογενούς ταφής ήταν κτερισμένος με ένα μυροδοχείο **(Εικ. 112)** (β΄ μισό 3ου αιώνα π.Χ.). Από την άλλη, στην ταφή 1 (3ος αιώνας π.Χ.), εκτός από μυροδοχείο **(Εικ. 113)** εντοπίστηκε και ένα χάλκινο νόμισμα.[114]

Σχετικά με τα υπόλοιπα ευρήματα του τύμβου, στην επίχωση ανακαλύφθηκαν σφονδύλια **(Εικ. 114)**, δύο χειροποίητα ανοιχτά αγγεία, ένας επιμήκης πρασινωπός αμμόλιθος εν είδει βαιτύλου, ο οποίος πρέπει να σηματοδοτούσε τάφο, πηνίο, όστρακα αμαυρόχρωμων αγγείων, οριζόντιες πλατιές ημικυκλικές λαβές και τέλος τμήμα λεπίδας από ανοιχτόχρωμο οψιανό, η οποία όπως και τα προηγούμενα αντικείμενα **(Εικ. 115)** χρονολογείται στον 11-10 αιώνα π.Χ. Παράλληλα, έξω από τον τάφο 6 ανακαλύφθηκαν αγγεία του 6ου αιώνα π.Χ., μεταξύ των οποίων ένας κορινθιακός σφαιρικός αρύβαλλος.[115]

Στην ίδια συστάδα με τους τύμβο Γ εντάσσονται και οι τύμβοι Δ, Ε και ΣΤ, οι οποίοι διαμορφώνονταν από λιθοσωρούς. Οι τύμβοι Δ και Ε είχαν διάμετρο 6-7 μ. και κάτω από το στρώμα της επίχωσής τους εντοπίστηκαν αντιστοίχως θεμελιώσεις αργών λίθων.[116] Παράλληλα, στην επίχωσή τους ανακαλύφθηκαν πολυάριθμα όστρακα χειροποίητων αγγείων που τοποθετούνται περίπου στον 11ο αιώνα π.Χ. Ωστόσο, μόνον στον τύμβο Ε εντοπίστηκαν τάφοι, οι οποίοι μάλιστα ήταν πρόχειρα κατασκευασμένοι, χωρίς κτερίσματα και κατά πάσα πιθανότητα χρονολογούνται στον 5ο-6ο αιώνα μ.Χ. ή ελαφρώς μεταγενέστερα.[117]

Ο τύμβος ΣΤ είχε διάμετρο 5-6 μ., ήταν κατασκευασμένος από πλακοειδείς ασβεστολιθικές πέτρες και στο εσωτερικό του υπήρχε ωοειδής περίβολος **(Εικ. 116)**. Ο τύμβος περιείχε δύο ακτέριστους παιδικούς κιβωτιόσχημους τάφους, με

---

[113] Ανδρέου 1982β, 259˙ Ανδρέου 2009, 115-116.
[114] Ανδρέου 1982β, 259˙ Ανδρέου 2009, 114-116.
[115] Ανδρέου 1982β, 259˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 85.
[116] Χαρακτηριστικά, στον τύμβο Δ τα θεμέλια αντιστοιχούσαν σε ελληνιστικό κτίριο, ενώ στον τύμβο Ε σε καμπυλόσχημη κατασκευή. Βλ. Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 95. Περισσότερα για τα παραπάνω θεμέλια του τύμβου Ε θα σημειωθούν και παρακάτω σε ειδική ενότητα.
[117] Ανδρέου 1986, 102˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 85˙ Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 95.

προσανατολισμό Α-Δ και ΒΔ-ΝΑ αντιστοίχως.[118] Από την επίχωση συνελέγησαν παρομοίως με τους προαναφερθέντες τύμβους όστρακα χειροποίητων αγγείων τοπικής παραγωγής (11ος αιώνας π.Χ.) και ένας δίσκος βάσης επείσακτης μυκηναϊκής κύλικας.[119]

2.1.3. Νεκροταφείο στην Γκλάβα Κάτω Μερόπης

Νοτιοανατολικά του σημερινού οικισμού Κάτω Μερόπη, στο ανατολικό τμήμα της κοιλάδας του ποταμού Γορμού αναπτύσσεται το αρχαίο νεκροταφείο της Γκλάβας **(Εικ. 3, 6)**. Αρχικώς, πυρήνα του νεκροταφείου αποτελούσε ένας χωμάτινος τεχνητός λοφίσκος **(Εικ. 117-119)**, ο οποίος εντοπίζεται στο δυτικό τμήμα του πρώτου. Ο τύμβος είχε διάμετρο περίπου 8 μ. και ύψος 1 μ. και περιείχε επτά κιβωτιόσχημους τάφους, οι οποίοι ήταν ακτινωτά διατεταγμένοι γύρω από το κέντρο. Οι σπουδαιότεροι - και πρωιμότεροι ταυτοχρόνως - τάφοι του τύμβου είναι τρεις,[120] ασύλητοι και χρονολογούνται στα τέλη 11ου-10ο αιώνα π.Χ.[121]

Οι δύο από τους τρεις προαναφερθέντες τάφους περιείχαν έναν νεκρό σε ύπτια στάση, ενώ ο τρίτος δύο - παρομοίως ενταφιασμένα - άτομα. Σε σχέση με τα κτερίσματα εκάστου τάφου, στον πρώτο εξ αυτών, μοναδικό ευρεθέν κτέρισμα αποτελεί ένας χρυσός σφηκωτήρας **(Εικ. 120-121)**.[122]

Ο δεύτερος τάφος ανήκε σε γυναίκα (;) και σε αυτόν βρέθηκαν αρκετά χάλκινα κοσμήματα. Ειδικότερα, στο κρανίο της νεκρής εντοπίστηκε ταινιωτό διάδημα **(Εικ. 121-122)**, το οποίο φέρει διακόσμηση έκτυπων ομφαλών και στικτών γεωμετρικών σχημάτων (ρόμβων κ.ά.). Στην περιοχή του στήθους εντοπίστηκαν δύο επιμήκεις περόνες **(Εικ. 121, 123)** με δισκοειδείς απολήξεις και εγχάρακτες γραμμές στο παχύτερο τμήμα του στελέχους, ενώ στους παράμεσους των δαχτύλων των χεριών βρέθηκαν τοποθετημένα ταινιωτά δαχτυλίδια **(Εικ. 121, 124)** με οκτώσχημη απόληξη. Τέλος, στο ύψος της λεκάνης ανακαλύφθηκε τμήμα οστέινου βραχιολιού (;), το οποίο φέρει εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους **(Εικ. 125)**.[123]

---

[118] Οι τάφοι εντοπίστηκαν στο νοτιοανατολικό άκρο του ωοειδούς περιβόλου. Βλ. Ανδρέου 1986, 103.
[119] Ανδρέου 1986, 102-3˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 85˙ Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 95.
[120] Αξίζει να σημειωθεί ότι κάτω από την επιφάνεια των τριών πρωιμότερων τάφων αποκαλύφθηκαν, όπως και στους τύμβους Δ και Ε, θεμέλια, τα οποία εν προκειμένω αντιστοιχούσαν σε ελλειψοειδές ή αψιδωτό κτίσμα. Βλ. σχετικά Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 95.
[121] Andreou & Andreou 1987, 48-49˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 79-81.
[122] Ανδρέου 1983, 229˙ Ανδρέου 1998, 44.
[123] Ανδρέου 1983, 229-230˙ Ανδρέου 1985, 86-87.

Όσον αφορά τον τρίτο τάφο, στο κρανίο του ενός νεκρού του εντοπίστηκαν τμήματα χάλκινου ταινιωτού διαδήματος **(Εικ. 126-127)** με διάκοσμο στικτών κύκλων και ρόμβων, ενώ στην περιοχή της μέσης ανακαλύφθηκε χάλκινο ασπιδόμορφο κουμπί **(Εικ. 126)**. Από την άλλη, κοντά στο κρανίο του δεύτερου σκελετού βρέθηκε τμήμα διδύμου αγγείου-αμφιπρόχου **(Εικ. 127-128)**,[124] με αμαυρόχρωμη διακόσμηση από κρεμαστά τρίγωνα.[125]

Οι υπόλοιποι τάφοι του τύμβου είναι νεότεροι (5ος αιώνας μ.Χ.), όμως δεν αποκλείεται αρχικά σε αυτούς να ήταν ενταφιασμένα άτομα που έζησαν γύρω στον 11ο-8ο αιώνα π.Χ. ή λίγο αργότερα.[126] Έτσι, σε αυτή την περίπτωση, κάποιοι από τους τελευταίους πρώιμους τάφους θα καταστράφηκαν σκοπίμως προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για τις μεταγενέστερες ταφές, στις οποίες, εν προκειμένω, εντοπίστηκαν από πλευράς κτερισμάτων όχι μόνον αρκετά είδη χάλκινων αντικειμένων, ήτοι ψέλια, κρίκοι και δαχτυλίδια, αλλά και μικρή ποσότητα γυάλινων χαντρών.[127]

Νότια του προαναφερθέντος τύμβου ανακαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν άνω των 25 τάφων, εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν λακκοειδείς και οι υπόλοιποι κιβωτιόσχημοι, κτισμένοι στις πλευρές με πλακοειδείς λίθους προερχόμενους από την περιοχή, με χωμάτινο δάπεδο ως επί το πλείστον, και σε ελάχιστες περιπτώσεις με καλυπτήριους λίθους. Έκαστος τάφος περιείχε έναν νεκρό σε ύπτια στάση κατά κύριο λόγο χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό. Ο σκελετός σε αρκετές περιπτώσεις δεν διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση, ενώ σε κάποιους από τους τάφους ήταν εντελώς διαλυμένος.[128] Παράλληλα, πρέπει να σημειωθεί ότι τρεις τουλάχιστον από τους τάφους ανήκαν σε νεαρά άτομα.[129]

Οι εξεταζόμενοι τάφοι χρονολογούνται από τον 11ο έως περίπου τον 3ο αιώνα π.Χ. Ειδικότερα, πέντε τουλάχιστον εξ αυτών εντάσσονται στον 11ο αιώνα π.Χ.,

---

[124] Πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται για σπάνιο - γενικά - είδος αγγείου. Πανομοιότυπο δίδυμο αγγείο (12ος-11ος αιώνας π.Χ.) εντοπίστηκε και σε ταφή του τύμβου του Patos. Βλ. Koka 1985, εικ. 108˙ Τσώνος 2018, 100. Επίσης, αντίστοιχα παραδείγματα, αν και σε μικρότερο μέγεθος, συναντώνται και σε ταφές στο Debraca της Σερβίας και τοποθετούνται παρομοίως στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Βλ. Τσώνος 2015, 168.

[125] Ανδρέου 1983, 229-230˙ Ανδρέου 1998, 43-46.

[126] Ανδρέου 1983, 229. Ωστόσο, αυτό δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να επιβεβαιωθεί, καθώς, με εξαίρεση ίσως μερικά όστρακα, από τις βυζαντινές ταφές δεν έχουν προκύψει ευρήματα που να συνδέονται με ταφές της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

[127] Ανδρέου 1983, 230.

[128] Ανδρέου 1988, 302˙ Ανδρέου 1991, 243-244. Το 1988 χαρακτηριστικά ερευνήθηκαν 21 τάφοι και το 1991 6 τάφοι.

[129] Ανδρέου 1988, 302˙ Ανδρέου 1991, 243-244.

μερικοί τόσο στον 11ο όσο και στον 8ο-6ο αιώνα π.Χ. και τέλος οι υπόλοιποι αποκλειστικά κυμαίνονται από τον 8ο έως τον 3ο αιώνα π.Χ. Πλησιέστερα στον τύμβο βρίσκονται οι τάφοι του 11ου αιώνα π.Χ., ακολουθούν οι ταφές του 8ου-6ου αιώνα π.Χ., του 5ου αιώνα π.Χ. κ.ο.κ.[130]

Όπως διαπιστώνεται και σε άλλες περιπτώσεις στην κοιλάδα του Γορμού, αρκετοί από τους τάφους του νεκροταφείου της Γκλάβας είτε καταστράφηκαν και επαναχρησιμοποιήθηκαν είτε απλώς συλήθηκαν. Έτσι, κάποιες πρωτογενείς ταφές του 11ου-10ου αιώνα π.Χ. δεν διατηρήθηκαν. Ωστόσο, παρά τις όποιες καταστροφές, στο εσωτερικό των περισσοτέρων εκ των προαναφερθέντων τάφων ανακαλύφθηκαν αξιόλογα κτερίσματα, μεταξύ των οποίων χάλκινα αγγεία (π.χ. σφαιρικός αρύβαλλος), δόρατα, δαχτυλίδια με εγχάρακτη διακόσμηση και περόνες, σιδερένια αντικείμενα, όπως μαχαιρίδια, πήλινα χειροποίητα και μη αγγεία κ.ά.

Για παράδειγμα, στην παιδική ταφή 1/88 (5ος περίπου αιώνας π.Χ.) ανακαλύφθηκαν μία ακέραιη γυάλινη τριφυλλόσχημη οινοχόη φοινικικού τύπου **(Εικ. 129)**, αργυρή περόνη **(Εικ. 130)**, τμήμα σιδερένιας αιχμής δόρατος, μελανόβαφη λήκυθος, τμήματα πινακίου, αργυρός κρίκος κυκλικής τομής, αργυρό ενώτιο και τέλος χρυσό περίαπτο εν είδει αμφορέα **(Εικ. 131)**. Στον τάφο 4/88 **(Εικ. 132)** (5ος αιώνας π.Χ.) βρέθηκαν δύο ξίφη κατά μήκος του αριστερού μηριαίου και του αριστερού βραχίονα αντιστοίχως, τμήμα σιδερένιου δαχτυλιδιού, χοανοειδές στόμιο χάλκινου αυλού και σιδερένιο μαχαίρι. Επίσης, ανάμεσα στις κνήμες ανακαλύφθηκε χάλκινη πρόχους με συμπαγή στρεπτή (σχοινοειδή) λαβή **(Εικ. 132-135)**, η οποία απολήγει σε ανάγλυφη λεοντή στην κάτω πρόσφυση **(Εικ. 134)**, ενώ στο επάνω τμήμα ανοίγεται σχηματίζοντας τρεις προεξοχές-πηνία. Στο περιχείλωμα φέρει διάκοσμο ανάγλυφου αστραγάλου και φύλλων **(Εικ. 135)**.[131]

Επιπλέον, άξιος αναφοράς είναι και ο τάφος 13/88 (6ος αιώνας π.Χ.). Σε αυτόν εντοπίστηκαν σιδερένια αιχμή δόρατος, σιδερένια περόνη και αντίστοιχη χάλκινη διχαλωτή στο ύψος του αριστερού ώμου και σιδερένιο εγχειρίδιο στην περιοχή του στήθους. Επίσης, ήλθαν στο φως καμπύλο σιδερένιο μαχαιρίδιο, σιδερένια αιχμή δόρατος κατά μήκος της αριστερής κνήμης, τέσσερα δαχτυλίδια, εκ των οποίων τρία χάλκινα και ένα σιδερένιο, ένας πήλινος σφαιρικός αρύβαλλος λακωνικού τύπου **(Εικ. 136)** και τέλος μία κορινθιακή τριφυλλόσχημη οινοχόη με

[130] Ανδρέου 1998, 42-47.
[131] Ανδρέου 1988, 302, πίν. 162 γ˙ Ανδρέου 2000α, 12-13, 20-21 εικ. 2-5.

εγχάρακτη διακόσμηση.[132]

Κλείνοντας, άλλα αντικείμενα άξιας αναφοράς από τους τάφους του νεκροταφείου της Γκλάβας είναι μία πεντάεδρη οφθαλμωτή γυάλινη χάντρα[133] (10ος-9ος αιώνας π.Χ.), ένας πήλινος άωτος λύχνος **(Εικ. 137)** (μέσα 3ου αιώνα π.Χ.),[134] μια διπλή σιδερένια περόνη ιλλυρικού τύπου (11ος-10ος αιώνας π.Χ.), ένας κύαθος **(Εικ. 138)** (10ος περίπου αιώνας π.Χ.), ένας αμφορέας **(Εικ. 139)** (10ος-9ος περίπου αιώνας π.Χ.), μια πήλινη χειροποίητη οπισθότμητη πρόχους **(Εικ. 140)** (9ος-8ος αιώνας π.Χ.), ένα θήλαστρο **(Εικ. 141)** (8ος περίπου αιώνας π.Χ.), μια κορινθιουργής κοτύλη (τέλη 8ου αιώνα π.Χ.), μια κοτύλη τύπου γλαυκός **(Εικ. 142)** (5ος αιώνας π.Χ.), ένα τμήμα μιας σιδερένιας φυλλόσχημης πόρπης (6ος αιώνας π.Χ.), θραύσματα μιας χάλκινης τριφυλλόσχημης οινοχόης **(Εικ. 143)** (τέλη 6ου αιώνα π.Χ.), ένας καστανόβαφος σκύφος (6ος αιώνας π.Χ.) και μια κορινθιακή πυξίδα (6ος αιώνας π.Χ.).[135]

2.2. Ταφικά έθιμα και διαχείριση των νεκρών στην κοιλάδα του Γορμού

2.2.1. Τύμβοι: μνημεία συλλογικής μνήμης

Η κατασκευή τύμβων, ειδικά στις πρωιμότερες κοινωνίες, έχει υποστηριχθεί ότι, εκτός από ένα καθαρά πρακτικό χαρακτήρα, είχε και ιδιαίτερη σημασία ως προς την διατήρηση της συλλογικής - φυλετικής - ταυτότητας.[136] Παράλληλα, το έθιμο της ανέγερσης τεχνητών λοφίσκων έχει συνδεθεί γενικά και με την προσπάθεια διαιώνισης της μνήμης των νεκρών,[137] αλλά και εμμέσως των ατόμων που κατασκεύαζαν τον εκάστοτε τύμβο.[138] Σε ορισμένες δε περιπτώσεις η πρακτική αυτή, εκτός από την υπενθύμιση της προγονικής παρουσίας, αποσκοπούσε και στην εξύψωση ορισμένων οικογενειών, φτάνοντας στα όρια της «ηρωοποίησης» των θανόντων.[139] Έτσι, οι τύμβοι λειτουργούσαν ως ερέθισμα, δεδομένου ότι μέσω των

---

[132] Ανδρέου 1988, 302-304.
[133] Παράλληλα, στους τάφους ανακαλύφθηκαν ακόμη δύο γυάλινες χάντρες. Για περισσότερα βλ. Ανδρέου 1998, 51.
[134] Ανδρέου 2009, 117.
[135] Ανδρέου 1988, 302-304˙ Ανδρέου 1991, 243-244˙ Ανδρέου 1998, 47-55.
[136] Βλ. σχετικά Celka 2011, 422.
[137] Harding 2011, 28-29˙ McGowan 2016, 172, 175.
[138] McGowan 2016, 175.
[139] Schnapp-Gourbeillon 2016, 205, 215. Περισσότερα σχετικά με την προβολή ορισμένων ατόμων θα σημειωθούν και παρακάτω.

ταφικών μνημείων επιχειρούνταν, κατά κάποιον τρόπο, ένα είδος σύνδεσης των ζωντανών με τους νεκρούς.[140]

Παρομοίως, στην περιοχή του Γορμού η ανέγερση τυμβοειδών κατασκευών - οι περισσότερες εκ των οποίων σε συστάδες[141] **(Εικ. 14)** - φανερώνει έως ένα βαθμό την προσπάθεια διατήρησης των νεκρών στην συλλογική μνήμη των κατοίκων της κοιλάδας,[142] καθώς οι τεχνητοί λοφίσκοι, όντας μεγάλοι σε διάμετρο και ύψος,[143] διακρίνονταν από μεγάλη σχετικά απόσταση,[144] υπενθυμίζοντας έτσι στους κατοίκους ότι στα εν λόγω ταφικά μνημεία βρίσκονται οι πρόγονοί τους.[145] Μάλιστα, στο ανώτερο τμήμα της επίχωσης των τυμβοειδών κατασκευών, είναι πιθανό να υπήρχαν τοποθετημένες λίθινες επιμήκεις στήλες, οι οποίες και θα σηματοδοτούσαν αντιστοίχως τις ακριβείς θέσεις ενταφιασμού των ατόμων.[146] Ωστόσο, με εξαίρεση ίσως ένα λίθινο αντικείμενο,[147] τέτοιου είδους σήματα δεν έχουν εντοπιστεί στους τύμβους της κοιλάδας του Γορμού.[148]

Από την άλλη, αξιοσημείωτο είναι ότι τουλάχιστον μία συστάδα τύμβων της κοιλάδας, και πιο συγκεκριμένα αυτή της Παλιουριάς, στην οποία ανήκουν και οι τύμβοι Γ, Δ, Ε και ΣΤ, περιβαλλόταν από τείχος, πλάτους 1,8 μ. Ο περίβολος ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους,[149] και η παρουσία του ή διαφορετικά η οριοθέτηση του περιβάλλοντος χώρου μέσω αυτού, αποδεικνύει, για ακόμη μία φορά,

---

[140] McGowan 2016, 172˙ Οικονομίδης, Παπαγιάννης & Τσώνος 2018, 27.

[141] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 78.

[142] Για παράδειγμα, κατασκευή τύμβου ως ταφικού σήματος αναφέρεται στην *Ιλιάδα*, για τον Πάτροκλο (Ψ, 255-257) και τον Έκτορα (Ω, 792-799). Βλ. σχετικά και McGowan 2016, 164˙ Schnapp-Gourbeillon 2016, 205-206.

[143] Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τύμβος στο Πλάσι Παλαιοπύργου, ο οποίος είχε διάμετρο 14 μ. και ύψος περίπου 1,5-2 μ. Για τις διαστάσεις του τύμβου βλ. σχετικά Ανδρέου 1987, 307˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 86.

[144] Χαρακτηριστικά, έμμεση αναφορά στην ανάγκη ο τύμβος να είναι τηλεφανής, προκειμένου όλοι να θυμούνται τους νεκρούς στο εσωτερικό του, πραγματοποιείται στην *Οδύσσεια* (ω, 80-85) και την *Ιλιάδα* (Φ, 316-323). Βλ. Schnapp-Gourbeillon 2016, 205-206.

[145] Παράλληλα, αυτό επιβεβαιώνεται εν μέρει και από το οργανωμένο νεκροταφείο με απλούς λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους στην Γκλάβα. Βλ. Ανδρόνικος 1969, 166.

[146] Παρομοίως, η σηματοδότηση των απλών τάφων στο νεκροταφείο της Γκλάβας, πιθανώς να πραγματοποιούνταν μέσω ενός λίθινου αντικειμένου. Παρ' όλα αυτά, δεν αποκλείεται οι στήλες σηματοδότησης των τάφων, αλλά και των τυμβοειδών κατασκευών να ήταν κατασκευασμένες από ξύλο. Βλ. σχετικά και Ανδρόνικος 1969, 166.

[147] Χαρακτηριστικά, σήμα τάφου ίσως αποτελούσε - κατά τον Ανδρέου - ένα επίμηκες αντικείμενο από πρασινωπό αμμόλιθο, σε σχήμα βαιτύλου που εντοπίστηκε στην επίχωση του τεχνητού λοφίσκου Γ της Παλιουριάς. Βλ. σχετικά Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 87.

[148] Η σηματοδότηση των τύμβων με στήλη, τοποθετημένη στην κορυφή της επίχωσης, επιβεβαιώνεται και σε αρκετές παραστάσεις αγγείων (κυρίως ληκύθων). Βέβαια, συχνά η στήλη απεικονίζεται μπροστά από τον τύμβο. Όμως, και πάλι, πιθανότατα, με το εν λόγω αντικείμενο δηλώνεται η σηματοδότηση του τεχνητού λοφίσκου. Από την άλλη, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου στην κορυφή του τύμβου, αντί της στήλης απεικονίζεται λουτροφόρος. Βλ. σχετικά McGowan 2016, 172-173.

[149] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 84-85.

την σημασία που είχαν οι νεκροί για τον πληθυσμό της κοιλάδας.

Επίσης, η μέριμνα ως προς τους νεκρούς πιστοποιείται εν μέρει και από το γεγονός ότι οι τύμβοι Β, Δ, Ε και ΣΤ της Παλιουριάς περιείχαν αντιστοίχως περίβολο από αργολιθοδομή ή πλακοειδείς λίθους **(Εικ 95, 97)**,[150] ο οποίος και θα συνέβαλε στην συγκράτηση του εδάφους προκειμένου να μην καταρρεύσουν οι τεχνητοί λοφίσκοι.[151] Επιπλέον, την συγκράτηση του αναχώματος των τυμβοειδών κατασκευών εξυπηρετούσε τόσο το γέμισμα όσο και η κάλυψη των τελευταίων με μικρούς λίθους, δημιουργώντας έτσι λιθοσωρούς.[152] Βέβαια, οι περίβολοι στο εσωτερικό των τύμβων ίσως ταυτοχρόνως να οριοθετούσαν και τον χώρο στον οποίο επρόκειτο να πραγματοποιηθούν οι ταφές.

Παράλληλα, άλλο ένα στοιχείο το οποίο μαρτυρά την επιμέλεια ως προς την τοποθέτηση των νεκρών στους τύμβους, αποτελεί η διάταξη των τάφων, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις, όπως π.χ. στον τύμβο του Πλάσι **(Εικ. 70)** και τον τύμβο Α της Παλιουριάς **(Εικ. 74, 76)** ήταν ακτινωτή.[153] Γενικά, η εξεταζόμενη διάταξη στις περισσότερες τυμβοειδείς κατασκευές συνδέεται με την ύπαρξη μίας κεντρικής ταφής, η οποία παρεμπιπτόντως ήταν ως επί το πλείστον η πρωιμότερη, ενώ το ενταφιασμένο άτομο, συνήθως, με βάση τα κτερίσματα που το συνόδευαν, είχε σημαίνοντα - ηγεμονικό - ρόλο στην περιοχή.[154]

Για παράδειγμα, τύμβοι με πανομοιότυπη εσωτερική διαμόρφωση εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων στο Στενό της Λευκάδας **(Εικ. 144)**,[155] τα Κοκολάτα

---

[150] Ο τύμβος Β περιείχε στην ουσία δύο τεμνόμενους περιβόλους, οι οποίοι διακόπτονταν λόγω της παρουσίας φυσικών βράχων. Οι περίβολοι Δ, Ε και ΣΤ είχαν αντιστοίχως σχήμα ορθογώνιο, καμπύλο και ωοειδές. Βλ. σχετικά Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 83-85.

[151] Παρομοίως, εσωτερικοί περίβολοι υπήρχαν και σε τύμβους της Βεργίνας, όπως π.χ. τον Δ. Βλ. σχετικά Ανδρόνικος 1969, 15, 163-164. Επίσης, ανάλογα παραδείγματα εντοπίζονται χαρακτηριστικά και σε τεχνητούς λοφίσκους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Σερβία και την Κροατία. Για περισσότερα βλ. Codacci-Terlevic 2011, 153-162˙ Ljustina & Dimitrovic 2012, 36-37. Από την άλλη, η ύπαρξη εσωτερικών περιβόλων επιβεβαιώνεται και σε πρωιμότερους τύμβους (3η χιλιετία π.Χ.) στο Στενό της Λευκάδας, την θέση Li Muri της Σαρδηνίας κ.ά. Βλ. σχετικά Müller Celka 2011, 417-421, 422-423.

[152] Χαρακτηριστικά, στον τύμβο Β της Παλιουριάς δεν υπήρχε λιθοσωρός και έτσι σταδιακά το ανάχωμα, λόγω των όμβριων υδάτων, αποπλύθηκε κυλώντας προς την περιφέρεια, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν οι ασβεστολιθικές πλάκες των τάφων. Βλ. σχετικά Ανδρέου 1981, 272.

[153] Βλ. Ανδρέου 1981, 272-273˙ Ανδρέου 1987, 307-308. Παρομοίως, ακτινωτή διάταξη παρουσίαζαν και οι ταφές στο βόρειο νεκροταφείο της Βίτσας, κάτι το οποίο, σύμφωνα με την Βοκοτοπούλου, πρέπει μάλλον να συνδέεται με την ύπαρξη τυμβοειδών κατασκευών. Ειδικότερα, στον εξεταζόμενο χώρο πιθανότατα κατασκευάστηκαν δύο τύμβοι, κατά την Γεωμετρική και Κλασική εποχή αντιστοίχως. Βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 321, 338-339.

[154] Βλ. Wilkes 1992, 141-142.

[155] Πρόκειται για τον τύμβο S, ο οποίος τοποθετείται στο α΄ μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ. Βλ. Οικονομίδης Παπαγιάννης & Τσώνος 2011, 46. Για περισσότερα παρόμοια παραδείγματα κεντρικών ταφών σε τεχνητούς λοφίσκους του ελλαδικού χώρου βλ. και Müller Celka 2011, 417-421.

Κεφαλληνίας **(Εικ. 145)**,[156] στις τοποθεσίες Vajze, Shtoj και εν μέρει στο Barc της γειτονικής Αλβανίας **(Εικ. 146)**,[157] στη Bela Crkva της Σερβίας[158] και τέλος στο Glasinac της Βοσνίας, όπου οι πρωιμότερες ταφές χρονολογούνται περίπου στον 10ο-8ο αιώνα π.Χ.[159] Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν και παραδείγματα τεχνητών λοφίσκων όπου η κεντρική, πλούσια κτερισμένη ταφή είναι η μοναδική στο ταφικό μνημείο.[160] Χαρακτηριστικά, μία τέτοια περίπτωση αποτελεί ο τύμβος ΙΙ **(Εικ. 147)** (6ος-5ος αιώνας π.Χ.) στην Atenica,[161] κοντά στο Cacak της Σερβίας, ο οποίος είχε διάμετρο 70 μ.[162]

Στον τύμβο της Γκλάβας της κοιλάδας του Γορμού εντοπίζονται ανάλογα παραδείγματα - ταφών σημαινόντων προσώπων - με αυτά από τις θέσεις Shtoj, Vajze, Glasinac κ.ά. Ειδικότερα, στον εξεταζόμενο τεχνητό λοφίσκο παρατηρείται ακτινωτή διάταξη των τάφων **(Εικ. 118-119)**, όμως στο κέντρο δεν υπήρχε θαμμένο άτομο.[163] Παρ' όλα αυτά, τρεις εκ των 12 τάφων του τύμβου, όπως έχει ήδη σημειωθεί, θεωρείται από τον Ανδρέου ότι ανήκουν στους γενάρχες-ιδρυτές της κώμης της περιοχής,[164] κάτι το οποίο είναι ορθό, καθώς είναι οι παλαιότεροι και περισσότερο

---

[156] Ο τύμβος στα Κοκολάτα τοποθετείται γύρω στο 2000-1500 π.Χ. Βλ. σχετικά και Καββαδίας 1912, 247, εικ. 1.

[157] Στο Vajze οι πρωιμότερες ταφές στις τυμβοειδείς κατασκευές χρονολογούνται στο α΄ μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ., ενώ στο Shtoj ίσως ακόμη και στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. Άλλωστε, οι τεχνητοί λοφίσκοι στο Shtoj είναι από τους παλαιότερους της Αλβανίας. Παρομοίως, στο Barc, οι πρωιμότεροι τάφοι από τους τεχνητούς λοφίσκους τοποθετούνται στο β΄ μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ. Για περισσότερα βλ. Oikonomidis, Papayiannis & Tsonos 2011, 189-192˙ Οικονομίδης, Παπαγιάννης & Τσώνος 2018, 38-39.

[158] Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τύμβος ΙΙ, ο οποίος χρονολογείται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Βλ. Garasanin 1982, 172-174.

[159] Wilkes 1992, 141-147.

[160] Συχνά, η προβολή ορισμένων τοπικών ελίτ πραγματοποιούνταν μέσω της εικονικής σύνδεσης με το παρελθόν, για αυτό τα ταφικά μνημεία τους επιλέγονταν, σκόπιμα, να κατασκευαστούν κοντά σε ταφές ένδοξων προγόνων. Χαρακτηριστικά, αυτό παρατηρείται μεταξύ άλλων στα Φάρσαλα Λάρισας, όπου περί τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. πραγματοποιήθηκε κατασκευή θολωτού τάφου, σε σημείο στο οποίο υπήρχε αντίστοιχος θαλαμοειδής (15ος-14ος αιώνας π.Χ.). Επίσης, ανάλογο παράδειγμα εντοπίζεται στο Γεωργικό Καρδίτσας, στη θέση «Κούφια Ράχη». Βλ. Stamatopoulou 2016, 182-183, 192-195. Παρομοίως, βλ. Wilkes 1992, 140-147.

[161] Η ταφή, λαμβάνοντας υπόψη τα κτερίσματα της, άνηκε κατά πάσα πιθανότητα σε άνδρα πολεμιστή Βλ. Wilkes 1992, 140.

[162] Παράλληλα, πλούσια κτερισμένες κεντρικές ταφές, οι οποίες χρονολογούνται ως επί το πλείστον στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, ανακαλύφθηκαν αντιστοίχως και σε άλλους τύμβους της δυτικής Σερβίας, όπως π.χ. στην θέση Ruja. Ειδικά δε για την προσπάθεια προβολής του κύρους ορισμένων ατόμων στην δυτική Σερβία μέσω των τυμβοειδών κατασκευών βλ. σχετικά Ljustina & Dimitrovic 2012, 35-42. Επίσης, ταφή στο κέντρο πραγματοποιήθηκε μεταξύ άλλων και σε - σχεδόν σύγχρονο με τους παραπάνω - τύμβο κοντά στον οικισμό Barbariga της δυτικής Κροατίας. Βλ. Codacci-Terlevic 2011, 153-154.

[163] Παρομοίως, σε αρκετούς τύμβους της Βεργίνας, οι τάφοι παρουσίαζαν ακτινωτή διάταξη, χωρίς ωστόσο την ύπαρξη κεντρικής ταφής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τύμβος Α. Βλ. σχετικά Ανδρόνικος 1969, 12.

[164] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 80.

κτερισμένοι τάφοι, ενώ βρίσκονται στο κέντρο σχεδόν του τύμβου **(Εικ. 119)**. Βέβαια, στον τεχνητό λοφίσκο ίσως αρχικά να υπήρχε κεντρικός τάφος, αλλά μάλλον θα καταστράφηκε, δεδομένου ότι ο τύμβος ήταν συλημένος και επαναχρησιμοποιημένος κατά τον 6ο αιώνα μ.Χ.[165] Μάλιστα, σε μερικές περιπτώσεις η αρμονική τοποθέτηση των νεκρών στους τάφους φαίνεται ότι διαταράχθηκε και από τους κατοίκους των κλασικών-ελληνιστικών οικισμών του Γορμού, καθώς υπάρχουν παραδείγματα όπου σε έναν τάφο βρέθηκαν οστά τα οποία ανήκουν σε άτομα διαφορετικών περιόδων.[166]

Τέλος, οι υπόλοιποι τύμβοι που έφεραν ακτινωτά διατεταγμένες ταφές, τόσο ο τύμβος Β της Παλιουριάς **(Εικ. 95)**, όσο και ο τεχνητός λοφίσκος από το Πλάσι **(Εικ. 70)**, δεν περιείχαν κεντρική ταφή.[167] Αντιθέτως, μόνο στον τύμβο Α **(Εικ. 74)** της πρώτης περιοχής εντοπίστηκε στο κέντρο περίπου τάφος (11ος-9ος αιώνας π.Χ.), ο οποίος περιβαλλόταν στην νότια, ανατολική και δυτική πλευρά από έξι τουλάχιστον αντίστοιχα μνημεία. Ωστόσο, η σχεδόν κεντρική ταφή (Τ 4), λαμβάνοντας υπόψη ότι σε αυτή βρέθηκε και τμήμα ενός σιδερένιου εγχειριδίου, ίσως να μην ήταν η πρωιμότερη του τύμβου.[168]

2.2.2. Η ενδεχόμενη τέλεση χοών και «νεκροδείπνων»

Ένα ακόμη ζήτημα που αξίζει να συζητηθεί σχετικά με τους χώρους των νεκροταφείων είναι η πιθανότητα πραγματοποίησης ταφικών χοών, αλλά και «νεκροδείπνων»[169] μετά τον ενταφιασμό των νεκρών.[170] Βέβαια, οι παραπάνω

---

[165] Ανδρέου 1983, 229-230. Πρόκειται για τις αποκαλούμενες από τον Ανδρέου «σλαβικές ταφές».

[166] Στην ταφή 10, επί παραδείγματι, του τύμβου Α της Παλιουριάς, εντοπίστηκαν οστά δύο ατόμων, τα οποία έζησαν αντιστοίχως τον 11ο και 4ο αιώνα π.Χ. Παρομοίως, ταφές διαφορετικών περιόδων εντοπίστηκαν και στον τάφο 3 του τύμβου Γ της Παλιουριάς. Για περισσότερα βλ. Ανδρέου 2009, 108-109, 115-116.

[167] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 83, 86.

[168] Χαρακτηριστικά, μερικές από τις ταφές που περιβάλλουν την αντίστοιχη κεντρική χρονολογούνται στον 11ο περίπου αιώνα π.Χ. Βλ. σχετικά και Ανδρέου 1980, 303-307.

[169] Δηλαδή κατανάλωση τροφών στην μνήμη του νεκρού.

[170] Γενικά, η εικόνα της επίσκεψης των ατόμων στους τεχνητούς λοφίσκους «ζωντανεύει» χάρη σε παραστάσεις αγγείων, όπως ληκύθους κ.ά. Ειδικότερα, σε αρκετές περιπτώσεις απεικονίζονται η σκηνή του θρήνου μπροστά στο ταφικό μνημείο και η τοποθέτηση του νεκρού στον τάφο, ενώ η παράσταση συμπληρώνεται συχνά από διάφορα αγγεία, τα οποία θα περιείχαν ίσως υγρές προσφορές, όπως μέλι, γάλα, οίνο και λάδι. Χαρακτηριστικά, τέτοιου είδους σκηνές (ταφικές χοές κ.ά.) εντοπίζονται σε μελανόμορφη λουτροφόρο (Αθήνα, ΕΑΜ, 450, BAPD 480˙ McGowan 2016, εικ. 2-6) του Ζωγράφου της Σαπφούς, που χρονολογείται στις αρχές περίπου του 5ου αιώνα π.Χ., αλλά και σε λήκυθο (Αθήνα, ΕΑΜ, CC1692, BAPD 216329˙ Τιβέριος 1996, εικ. 216) του Ζωγράφου του Bosanquet, η οποία χρονολογείται στα μέσα περίπου του 5ου αιώνα π.Χ. Βλ. σχετικά McGowan 2016, 167, 172-173˙ Τιβέριος 1996, 230. Βέβαια, τα παραπάνω παραδείγματα από την αττική αγγειογραφία

δραστηριότητες, όπως είναι φυσικό, είναι σε μεγάλο βαθμό «αρχαιολογικά δυσδιάκριτες». Παρ' όλα αυτά, ως προς τις ταφικές τουλάχιστον σπονδές, υπάρχουν στοιχεία, τα οποία ενδεχομένως μαρτυρούν, όπως θα διαπιστωθεί παρακάτω, την πραγματοποίηση τους στην περιοχή του Γορμού ακόμη και από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Χαρακτηριστικά, στην επίχωση του τύμβου Α στης Παλιουριάς εντοπίστηκαν τμήματα λίθινων εργαλείων και όστρακα χειροποίητων αγγείων **(Εικ. 83)**, μερικά από τα οποία φέρουν πλαστική διακόσμηση (11ος-9ος αιώνας π.Χ.) και εντάσσονται στην κατηγορία ΙΙ κατά τον Δάκαρη.[171] Τα εν λόγω όστρακα συσχετίζονται με μεγάλα αγγεία, αρκετά εκ των οποίων αποτελούν φιάλες.[172] Οι τελευταίες, λοιπόν, δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο σπονδών προς τους νεκρούς και οι κάτοικοι, μετά την ολοκλήρωση της τελετής, δεν αποκλείεται να τα έσπασαν ηθελημένα.[173] Στη συνέχεια, οι φιάλες, ανεξαρτήτως αν καταστράφηκαν ή όχι, όπως και τα άλλα τελετουργικά αγγεία, ίσως να συγκεντρώθηκαν σε λάκκο στην κορυφή του τύμβου.[174] Παράλληλα, με σπονδές πιθανώς θα μπορούσαν να συσχετιστούν και κάποια από τα όστρακα χειροποίητων αγγείων **(Εικ. 103)** που ανακαλύφθηκαν στην επίχωση του τύμβου Β της Παλιουριάς,[175] καθώς ανήκαν μεταξύ άλλων σε κυάθους, φιάλες και κανθάρους.[176] Τέλος, σύνδεση με ταφικές σπονδές ίσως έχουν και μερικά από τα όστρακα της επίχωσης των τεχνητών λοφίσκων Γ και ΣΤ της εν λόγω περιοχής **(Εικ. 115)**.[177]

Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι η παρουσία κεραμικής στην επίχωση των παραπάνω τύμβων είναι πιθανό να μην συνδέεται, τουλάχιστον σε ένα βαθμό, με την τέλεση ταφικών τελετουργιών. Για παράδειγμα, κάποια από τα εξεταζόμενα όστρακα

σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν, όπως είναι φυσικό, πειστήρια πραγματοποίησης ταφικών σπονδών στους τύμβους της κοιλάδας του Γορμού.

[171] Δάκαρης 1951, 178-182.

[172] Ανδρέου 1980, 307 υποσημ. 18.

[173] Βλ. Βοκοτοπούλου 1969, 338-339. Σύμφωνα με την Βοκοτοπούλου, οι Μολοσσοί συνήθιζαν να επισκέπτονται τους τάφους των νεκρών προγόνων και να προσφέρουν στερεές τροφές και οίνο, ενώ στην συνέχεια έσπαζαν επιτόπου τα αγγεία. Βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 325. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι η θραύση των αγγείων πιθανότατα συμβόλιζε εμμέσως τον θάνατο του νεκρού. Βλ. σχετικά Soles 1999, 787 κ.ε.

[174] Παρομοίως, απόρριψη αγγείων σπονδών σε λάκκο στην κορυφή των τύμβων πρέπει να πραγματοποιήθηκε και στην Βεργίνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα αγγεία 128-129 του τύμβου Ε. Βλ. σχετικά Ανδρόνικος 1969, 19.

[175] Μερικά δε εκ των οστράκων της εξεταζόμενης επίχωσης, είναι πρωιμότερα (15ος-14ος αιώνας π.Χ.) από αντίστοιχα (11ος-10ος αιώνας π.Χ.) του τύμβου Α της Παλιουριάς. Βλ. σχετικά Ανδρέου 1981, 273˙ Ανδρέου 1986, 103.

[176] Βλ. Kurtz & Boardman 1994, 205.

[177] Ανδρέου 1982β, 259.

δεν αποκλείεται να βρέθηκαν στην επίχωση εξαιτίας της σύλησης μερικών εκ των τάφων. Άλλωστε, αρκετές από τις ταφές των τεχνητών λοφίσκων Α, Β και Γ της Παλιουριάς, διαπιστώθηκε ότι πράγματι είχαν υποστεί καταστροφές.[178] Από την άλλη, τα όστρακα, ίσως να αναμείχθηκαν σκόπιμα με το χώμα και τους λίθους της επίχωσης κατά τη διάρκεια της ανέγερσης του τύμβου, προκειμένου το ανάχωμα να είναι συμπαγές,[179] και έτσι να αποφευχθεί - όσο είναι δυνατό - η διάβρωση του ταφικού μνημείου λόγω των όμβριων υδάτων κ.ά.[180] Ωστόσο, καμία από τις παραπάνω προτάσεις δεν μπορεί προς το παρόν να επιβεβαιωθεί.

Σχετικά με τα αγγεία που εντοπίστηκαν στις ταφές, αρκετά εξ αυτών ίσως να συνδέονταν με διαφόρων ειδών υγρές προσφορές, ήτοι οίνο, γάλα κ.ά. Χαρακτηριστικά, για χοές αμέσως μετά τον ενταφιασμό ή ακόμη και κατά την τρίτη ή ένατη ημέρα μετά τον θάνατο των ατόμων,[181] δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκαν μερικές οινοχόες και οπισθότμητες πρόχοι του νεκροταφείου της Γκλάβας κ.ά.[182] Επίσης, με ταφικές σπονδές θα μπορούσε να σχετίζεται και το δίδυμο αγγείο-αμφικύπελλο **(Εικ. 102)** από τον τύμβο Β της Παλιουριάς.[183] Όμως, αναλύσεις στο εσωτερικό των παραπάνω αγγείων, όπως και σε μυροδοχεία ή ληκύθους,[184] δεν έχουν πραγματοποιηθεί και έτσι μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν.

Παράλληλα, στο εσωτερικό αρκετών αγγείων, όπως π.χ. σε αμφορείς **(Εικ. 141)**, ίσως να είχαν τοποθετηθεί στέρεες τροφές (καρποί κ.ά.). Μάλιστα, σε πολλές

---

[178] Ανδρέου 1981, 272-273˙ Ανδρέου 2009, 108, 114.

[179] Παρομοίως, όπως ήδη αναφέρθηκε, στην συγκράτηση του αναχώματος των τύμβων συνέβαλε εν μέρει και η κατασκευή εσωτερικών περιβόλων, όπως και οι λιθοσωροί.

[180] Μάλιστα, ο μεγάλος αριθμός οστράκων ίσως μαρτυρά ότι ένα τουλάχιστον τμήμα από το χώμα που χρησιμοποιήθηκε για την διαμόρφωση της επίχωσης των τύμβων της Παλιουριάς δεν προερχόταν από το νεκροταφείο, αλλά από την περιοχή του ομώνυμου οικισμού. Χαρακτηριστικά, και στον τύμβο του Lofkënd, με βάση εργαστηριακές αναλύσεις, διαπιστώθηκε ότι μόνο μία μικρή ποσότητα χώματος της επίχωσης προερχόταν από την περιοχή του νεκροταφείου, ενώ το υπόλοιπο, το οποίο ήταν αργιλώδες μάλλον θα μεταφέρθηκε στο σημείο κατασκευής του τύμβου από την τοποθεσία όπου βρισκόταν ο οικισμός. Βλ. σχετικά και Amore 2016, 66-67.

[181] Βοκοτοπούλου 1986, 338. Γενικά, κατά την προσφορά εναγισμών, δηλαδή την τέλεση χοών ή υγρών προσφορών, πάνω στον τάφο τοποθετούνταν ιδιότυπα αγγεία, τα οποία έφεραν στο άνω τμήμα δύο ή τρία στόμια, ενώ στην περιοχή της βάσης απόληξη για την στερέωσή τους στο χώμα. Από την άλλη, για εναγισμούς ίσως χρησιμοποιούνταν και ο κάνθαρος, κατά την τρίτη ή ένατη ημέρα μετά τον θάνατο του νεκρού. Βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου 1986, 217˙ Kurtz & Boardman 1994, 205 κ.ε.

[182] Ανδρέου 1982β, 259˙ Ανδρέου 1987, 307˙ Ανδρέου 1988, 302-303. Βλ. και Ανδρόνικος 1969, 165.

[183] Ανδρέου 1982β, 259˙ Τσώνος 2015, 168.

[184] Τόσο τα μυροδοχεία (περίπου 3ος αιώνας π.Χ.) από ταφές των τύμβων Α και Γ της Παλιουριάς όσο και οι λήκυθοι (4ος-3ος αιώνας π.Χ.) που ανακαλύφθηκαν στο νεκροταφείο της Γκλάβας, πιθανότατα θα περιείχαν αρωματικά έλαια με τα οποία οι κάτοικοι θα είχαν προηγουμένως αλείψει τους νεκρούς. Για τα παραπάνω ευρήματα βλ. Ανδρέου 1988, 302-303˙ Ανδρέου 2009, 108-116. Την σύνδεση δε των ληκύθων με αρωματικά έλαια αναφέρει και ο Πλάτων (*Ιππίας Ελάττων*, 368e). Βλ. και Scheibler 2010, 44.

ταφές δεν αποκλείεται να υπήρχε συνδυασμός υγρών και στερεών προσφορών.[185] Βέβαια, σε μερικούς τάφους η κεραμική απουσιάζει ή περιορίζεται σε λίγα όστρακα.[186] Παρ' όλα αυτά, η έλλειψη κεραμικής, προφανώς πρέπει να οφείλεται, σε ένα βαθμό, και στις καταστροφές που θα προκλήθηκαν από την οικιστική δραστηριότητα στην περιοχή κατά τον 5ο-7ο αιώνα μ.Χ. Άλλωστε, αρκετές από τις ταφές των τύμβων της κοιλάδας που χρονολογούνται στην Βυζαντινή εποχή, πραγματοποιήθηκαν κοντά σε αντίστοιχες πρωιμότερες.[187]

Όσον αφορά την πιθανότητα τέλεσης «νεκροδείπνων», ήτοι την παράθεση γεύματος μετά τον ενταφιασμό των ατόμων, τα στοιχεία που θα μπορούσαν εμμέσως να πιστοποιήσουν κάτι τέτοιο είναι από ελάχιστα έως ανύπαρκτα. Για παράδειγμα, οστά ζώων, τα οποία και θα υποδείκνυαν την κατανάλωση γεύματος, δεν έχουν εντοπιστεί στους χώρους των νεκροταφείων. Εξαίρεση, ίσως, αποτελεί μόνο ένα δόντι αγριόχοιρου που ανακαλύφθηκε στην επίχωση του τύμβου της Β της Παλιουριάς. Ωστόσο, στον περιβάλλοντα χώρο άλλα οστά από το παραπάνω ζώο, όπως π.χ. η γνάθος κ.ά., δεν βρέθηκαν.[188]

Όπως έχει σημειωθεί, από τις επιχώσεις και τις ταφές κάποιων τύμβων προέρχονται και μερικά εργαλεία κατασκευασμένα από ασβεστόλιθο ή πυριτόλιθο. Χαρακτηριστικά, λίθινα εργαλεία (γλυφίδες κ.ά.) εντοπίστηκαν στους τύμβους Α και Β της Παλιουριάς.[189] Μερικά από τα αντικείμενα, όπως π.χ. οι λεπίδες και τα ξέστρα, ήταν ιδιαίτερα αιχμηρά και γι' αυτό δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκαν πράγματι για τον τεμαχισμό ζώων στο πλαίσιο της πραγματοποίησης δείπνων προς τιμή των νεκρών. Επίσης, την ίδια χρηστική αξία πιθανώς να είχε και ένα σιδερένιο μαχαίρι, καθώς εντοπίστηκε στην επίχωση του τύμβου Β **(Εικ. 104)** και κοντά στα παραπάνω

---

[185] Βλ. σχετικά και Ανδρόνικος 1969, 165.

[186] Για παράδειγμα στον τύμβο Α της Παλιουριάς, οι τάφοι 26, 28 και 30 περιείχαν μόνο ελάχιστα οστά και λίγα όστρακα, ενώ στην ταφή 29 δεν εντοπίστηκε καθόλου κεραμική. Βλ. σχετικά Ανδρέου 1981, 272. Παρομοίως, κεραμική δεν ανακαλύφθηκε και χαρακτηριστικά στις αρχαϊκές-κλασικές ταφές 5/88, 6/88, 8/88 του νεκροταφείου της Γκλάβας. Για περισσότερα βλ. και Ανδρέου 1988, 302-303.

[187] Χαρακτηριστικά, στον τύμβο στην θέση Πλάσι, υπήρχε μία συλημένη ταφή (1/87) του 11ου-10ου αιώνα π.Χ., η οποία περιβαλλόταν από 8 καλά διατηρημένες ταφές του 5ου-7ου αιώνα μ.Χ. Βλ. σχετικά Ανδρέου 1987, 307. Για παρόμοια παραδείγματα από τον τύμβο στην Γκλάβα βλ. Ανδρέου 1984, 177. Από την άλλη, άλλο ένα στοιχείο που πιστοποιεί την «αδιαφορία» σχετικά με τις προγενέστερες ταφές, αποτελεί το γεγονός ότι στον τύμβο Α της Παλιουριάς, η βυζαντινή ταφή 15 πραγματοποιήθηκε εν μέρει στον χώρο όπου βρισκόταν η ελληνιστική ταφή 10. Βλ. Ανδρέου 1980, 305.

[188] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 84.

[189] Ανδρέου 1982α, 57-58˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 83-84.

λίθινα εργαλεία.[190]

Παρ' όλα αυτά, γενικότερα στους χώρους των νεκροταφείων της κοιλάδας, δεν έχουν ανακαλυφθεί κτιστά θρανία[191] ή οποιαδήποτε άλλη λίθινη κατασκευή που να συνδέεται με την τέλεση «νεκροδείπνων». Βέβαια, στον τύμβο της Γκλάβας, περίπου στο κέντρο του τελευταίου και κάτω από τις τρεις πρωιμότερες ταφές (περίπου 11ος αιώνας π.Χ.), ήλθαν στο φως θεμέλια, τα οποία πρέπει να ανήκουν σε ελλειψοειδές ή αψιδωτό κτίσμα **(Εικ. 119)**.[192] Όμως, δεδομένου ότι αυτά τα θεμέλια βρίσκονταν σε βαθύτερο στρώμα από τις παραπάνω ταφές, ίσως να ήταν παλαιότερα και γι' αυτό μάλλον δεν πρέπει να συνδέονται με τις εξεταζόμενες τελετουργικές δραστηριότητες.[193] Άλλωστε, ακόμη και αν τελέστηκαν «νεκρόδειπνα» προς τιμήν των νεκρών των τριών παραπάνω τάφων, αυτά θα πραγματοποιήθηκαν όπως έχει ήδη σημειωθεί, μετά τον ενταφιασμό τους πάνω ή δίπλα από τις σχετικές ταφές.

Ανάλογες κατασκευές χρονολογούνται περίπου στο α΄ μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ. και προέρχονται χαρακτηριστικά από τους τύμβους στα Παπούλια **(Εικ. 145)**[194] και το Μυρσινοχώρι Μεσσηνίας,[195] τα Κοκολάτα[196] Κεφαλληνίας **(Εικ. 142)**, και το Άργος **(Εικ. 146)**, όπου μάλιστα εντοπίστηκαν και ίχνη πυράς.[197] Γενικά, για αυτά τα αψιδωτά οικοδομήματα έχει υποστηριχθεί ότι ίσως κατασκευάζονταν εντός των τύμβων προκειμένου να δηλώσουν συμβολικά, όπως σε περιοχές της Μικράς

---

[190] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 84. Όμως, όπως ήδη αναφέρθηκε, η πραγματοποίηση θυσιών στα πλαίσια της τέλεσης νεκροδείπνων, δεδομένης και της απουσίας οστεολογικού υλικού ζώων, δεν μπορεί προς το παρόν να επιβεβαιωθεί.

[191] Βοκοτοπούλου 1986, 339.

[192] Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 96-97. Το παράδειγμα αυτό θυμίζει εν μέρει τον τύμβο (τέλη 2ης χιλιετίας π.Χ.) που κατασκευάστηκε στην θέση της πρωιμότερης Οικίας των Κεράμων (μέσα 2ης χιλιετίας π.Χ.) στην Λέρνα Αργολίδας. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον τύμβο της Γκλάβας, ο τεχνητός λοφίσκος της Λέρνας δεν περιείχε ταφές. Από την άλλη, θεωρείται ότι η έγερσή του πραγματοποιήθηκε ίσως σε ένδειξη ενός είδους σεβασμού απέναντι σε όσους διέμεναν στην Οικία των Κεράμων. Χαρακτηριστικά, άλλος ένας μη ταφικός τύμβος εντοπίστηκε στο Πελόπειο της Άλτεως στην Ολυμπία και χρονολογείται επίσης στο β΄ μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ. Βλ. σχετικά Harding 2011, 28˙ Merkouri & Kouli 2011, 207˙ Οικονομίδης, Παπαγιάννης & Τσώνος 2018, 32-35, όπου και περισσότερα σχετικά με τους μη ταφικούς (τελετουργικούς) τύμβους. Επίσης, εκτός από την Λέρνα, τύμβος (αρχές περίπου 2ης χιλιετίας π.Χ.) ο οποίος διαπιστώθηκε ότι κατασκευάστηκε σε σημείο όπου βρισκόταν πρωιμότερο οικοδόμημα (β΄ μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ.) εντοπίστηκε και στην Θήβα, στον χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου. Βλ. Aravantinos & Psaraki 2011, 401-405.

[193] Αντίστοιχα, αυτό πρέπει να ισχύει και για την καμπυλόσχημη κατασκευή που, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, εντοπίστηκε κάτω από το στρώμα της επίχωσης του τύμβου Ε. Βλ. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 85.

[194] Οικονομίδης, Παπαγιάννης & Τσώνος 2018, 47. Ο τύμβος στον Άγιο Ιωάννη Μεσσηνίας χρονολογείται στο α΄ μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ. Για τον τύμβο βλ. σχετικά Κορρές 1978, 328 κ.ε., εικ. 1.

[195] Πρόκειται για μία μεσοελλαδική τυμβοειδή κατασκευή στη θέση Ρούτσι. Βλ. Korres 2011, 590-594˙ Oikonomidis, Papayiannis & Tsonos 2011, 196.

[196] Καββαδίας 1912, 247-253.

[197] Πρόκειται για τον τύμβο Α. Βλ. Πρωτονοτάριου-Δεϊλάκη 1980, 11-14˙ Sarri & Voutsaki 2011, 435.

Ασίας[198] και μάλλον της Αλβανίας,[199] τις οικίες των ενοίκων των τάφων.[200] Πιθανώς, λοιπόν, κάτι ανάλογο να ίσχυε και στην περίπτωση του τύμβου της Γκλάβας.[201] Επιπλέον, δεν αποκλείεται να αποτελούσαν και τον χώρο στον οποίο πραγματοποιούνταν τελετουργικές δραστηριότητες[202] ή ακόμη και η προετοιμασία για την ταφή των νεκρών.[203] Ωστόσο, αυτό δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, καθώς τα συνευρήματα γενικότερα από αυτές τις κατασκευές είναι μηδαμινά. Έτσι, ο λειτουργικός τους χαρακτήρας έως σήμερα παραμένει αβέβαιος.

Κλείνοντας, ερωτήματα γεννά παρομοίως και η διαμόρφωση ωοειδούς ανοίγματος πλάτους 1,8 και μήκους 2,55 μ. στον τύμβο ΣΤ της Παλιουριάς. Ο εν λόγω ωοειδής χώρος **(Εικ. 116)** περιβαλλόταν από τοίχο πλακοειδών λίθων και περιείχε δύο κιβωτιόσχημες ακτέριστες παιδικές ταφές, οι οποίες ήταν και οι μοναδικές στον εξεταζόμενο τύμβο. Ίσως, σε αυτόν τον χώρο να τελέστηκαν, όπως προαναφέρθηκε, ταφικές χοές, καθώς στον λιθοσωρό του τύμβου ανακαλύφθηκαν όστρακα χειροποίητων αγγείων (11ος-10ος αιώνας π.Χ.).[204] Όμως, η κεραμική της επίχωσης μπορεί και να μην συνδέεται με τις δύο παραπάνω ταφές. Παράλληλα, άγνωστο είναι εάν μετά τους ενταφιασμούς πραγματοποιήθηκαν «νεκρόδειπνα»,

---

[198] Χαρακτηριστικά, στο εσωτερικό τεχνητών λοφίσκων (6ος-5ος αιώνας π.Χ.) στις θέσεις Beyce και Akcaavlu της Περγάμου οι ταφές πραγματοποιήθηκαν σε λίθινους οικίσκους, οι οποίο διέθεταν ταφικό θάλαμο, γραπτό γεωμετρικό διάκοσμο στους τοίχους κ.ά. Γενικά, η παρομοίωση των τύμβων με «οικίες» των νεκρών πραγματοποιείται στην Μικρά Ασία ήδη από το β΄ μισό της 3ης χιλιετίας π.Χ. Βλ. σχετικά Summerer & von Kienlin 2016, 501-505.

[199] Για παράδειγμα, στον τύμβο 9 της Απολλωνίας, στο κατώτερο στρώμα της επίχωσης, ανακαλύφθηκαν κατάλοιπα λίθινων καμπύλων τοίχων (6ος-5ος αιώνας π.Χ.) οικοδομήματος (;), το οποίο πιθανότατα καταστράφηκε από μεταγενέστερες ταφές. Επίσης, πανομοιότυπη λίθινη κατασκευή (5ος-4ος αιώνας π.Χ.), ύψους 0,6-1 μ. και μήκους άνω των 3,5 μ., προέρχεται και από τον τύμβο 11 της ίδιας περιοχής. Ωστόσο, σε αντίθεση με τις θεμελιώσεις στον τύμβο 9, η εξεταζόμενη κατασκευή βρίσκεται στην κορυφή σχεδόν της επίχωσης και πιθανότατα δημιουργήθηκε προκειμένου να οριοθετηθούν οι πρωιμότερες από τις μεταγενέστερες στον τύμβο ταφές. Από την άλλη, και στον τύμβο στο Kamenice της Κορυτσάς ανακαλύφθηκαν παρόμοιες κατασκευές (τέλη περίπου 6ου αιώνα π.Χ.), οι οποίες είχαν κυκλική κάτοψη και κάθε μία εξ αυτών περιείχε ταφή. Βλ. σχετικά Amore 2016, 64-66.

[200] Hielte-Stavropoulou 2001, 107-108. Παρομοίως, στην ανατολική, την βόρεια και την κεντρική Ευρώπη αρκετά νεολιθικά αψιδωτά οικοδομήματα είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα. Βλ. σχετικά Hielte-Stavropoulou 107, υποσημ. 51. Από την άλλη, στην Σερβία, στο κέντρο αρκετών τύμβων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού εντοπίστηκαν λίθινες κατασκευές εν είδει σαρκοφάγου. Βλ. Ljustina & Dmitrovic 2012, 36-37, 41-42.

[201] Από την άλλη, το ελλειψοειδές/αψιδωτό κτίσμα του τύμβου της Γκλάβας θα μπορούσε να ήταν ο χώρος διαμονής κάποιων εκ των ατόμων που αργότερα ενταφιάστηκαν στο εξεταζόμενο ταφικό μνημείο. Όμως, αυτό μάλλον απορρίπτεται, δεδομένου ότι άλλα οικοδομήματα στον χώρο του νεκροταφείου δεν έχουν εντοπιστεί.

[202] Φυσικά, οι τελετουργικές δραστηριότητες (πιθανώς θυσίες κ.ά.) σε αυτή την περίπτωση θα πραγματοποιούνταν στις εξεταζόμενες κατασκευές πριν από την κάλυψη των ταφών μέσω της επίχωσης. Για τον ενδεχόμενο θρησκευτικό χαρακτήρα αυτών των κατασκευών βλ. Sarri & Voutsaki 2011, 435 κ.ε. Επίσης, βλ. παραπάνω υποσημ. 200.

[203] Hielte-Stavropoulou 2001, 110.

[204] Ανδρέου 1986, 102-103.

καθώς εντός του περιβόλου, εκτός από τα ανθρώπινα οστά, δεν εντοπίστηκε κανένα άλλο αντικείμενο, όπως π.χ. οστά ζώων, λίθινα εργαλεία ή τμήματα αγγείων.[205]

Συνοψίζοντας, το ζήτημα της τέλεσης χοών, αλλά και κυρίως «νεκροδείπνων» στους χώρους των νεκροταφείων της κοιλάδας του Γορμού, είναι δύσκολο, με τα υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα, να προσεγγιστεί. Πράγματι, ορισμένα από τα αγγεία που ανακαλύφθηκαν, επί παραδείγματι, στις επιχώσεις των τύμβων[206] δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκαν σε ταφικές χοές. Ωστόσο, δεδομένου ότι αναλύσεις στο εσωτερικό των αγγείων, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν έχουν πραγματοποιηθεί, οποιαδήποτε πρόταση, θα ήταν εν προκειμένω παρακινδυνευμένη. Παρομοίως, τα όστρακα από τις επιχώσεις των τεχνητών λοφίσκων ίσως να μην συνδέονται με ταφικές σπονδές, αλλά πιθανώς να αναμείχθηκαν με το χώμα κατά την διάρκεια της ανέγερσης των ταφικών μνημείων.[207]

Από την άλλη, και τα λίθινα αντικείμενα που προέρχονται από τις επιχώσεις των τυμβοειδών κατασκευών, όπως οι γλυφίδες κ.ά., δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ότι χρησιμοποιήθηκαν στα πλαίσια της τέλεσης «νεκροδείπνων» για τον τεμαχισμό ζώων, καθώς το οστεολογικό υλικό που να συνδέεται με τα τελευταία - με εξαίρεση ένα δόντι αγριόχοιρου - απουσιάζει.[208] Επίσης, αδύνατος μάλλον είναι και ο συσχετισμός των λίθινων κατασκευών από τον τύμβο της Γκλάβας και τον τεχνητό λοφίσκο Ε της Παλιουριάς[209] με την πραγματοποίηση «νεκροδείπνων». Επομένως, η τέλεση των εν λόγω δραστηριοτήτων στους χώρους των νεκροταφείων, με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να υποστηριχτεί.

---

[205] Η πραγματοποίηση ταφικών τελετουργιών επιβεβαιώνεται για παράδειγμα σε τύμβο στο Shtoj της Αλβανίας, καθώς πάνω από την κεντρική ταφή, η οποία χρονολογείται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ανακαλύφθηκαν έξι πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια. Για περισσότερα βλ. σχετικά Amore 2016, 64-66.
[206] Ανδρέου 1982β, 259˙ Ανδρέου 1988, 302-303.
[207] Amore 2016, 66-67.
[208] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 83-84.
[209] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 85˙ Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 96-97.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

Ενδοσκόπηση σε κάποια από τα ταφικά κτερίσματα της κοιλάδας του Γορμού

Στην κοιλάδα του Γορμού, όπως διαπιστώθηκε, ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν σε λίγους σχετικά τύμβους. Εντούτοις, ο αριθμός και η πληθώρα των αντικείμενων που ήλθαν στο φως, μπορούν να δώσουν απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα που εγείρονται σχετικά π.χ. με την ύπαρξη ή μη τοπικών εργαστηρίων παραγωγής, τα δίκτυα εμπορικών κυρίως επαφών με όμορες περιοχές, τις δραστηριότητες των κατοίκων κ.ά.

Πήλινα και μεταλλικά αγγεία

Αρχικά, οδηγό προς αυτή την κατεύθυνση αποτελούν κατά κύριο λόγο τα διάφορα είδη αγγείων. Ως προς το υλικό, στην πλειονότητά τους είναι πήλινα, ενώ υπάρχουν και μερικά χάλκινα **(Εικ. 129-132)**, τα οποία προέρχονται από το νεκροταφείο της Γκλάβας. Ομοίως, πρέπει να σημειωθεί ότι από το εν λόγω νεκροταφείο προέρχονται και τα περισσότερα από τα εισηγμένα πήλινα αγγεία.[210]

3.1. Μυκηναϊκή και μυκηναΐζουσα κεραμική

Στην Ήπειρο, ο θολωτός τάφος στην Κίπερη Πάργας, αλλά και το κυκλώπειο τείχος του Ξυλοκάστρου,[211] αποτελούν τα πλέον αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αρχιτεκτονικής που θα μπορούσαν να συνδεθούν με την μυκηναϊκή παρουσία στα ηπειρωτικά παράλια κατά τον 14ο-13ο περίπου αιώνα π.Χ.[212] Παρομοίως, τις επαφές των Μυκηναίων γενικότερα με τον ηπειρωτικό χώρο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού επιβεβαιώνει και η ανεύρεση μυκηναϊκής κεραμικής στην επίχωση του βουλευτηρίου της Δωδώνης **(Εικ. 182)**,[213] την κοιλάδα του Γορμού,[214] το

[210] Ανδρέου 1998, 42-55.
[211] Βλ. παρακάτω υποσημ. 216.
[212] Γενικά, για την μυκηναϊκή παρουσία στην Ήπειρο βλ. Βοκοτοπούλου 1969, 179-207˙ Παπαδόπουλος 1976, 271-338˙ Σουέρεφ 1989, 169-175˙ Soueref 1989, 65-86˙ Tartaron & Zachos 1999, 55-76.
[213] Βλ. χαρακτηριστικά Δάκαρης 1968, 41-53.
[214] Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 95.

Μαζαράκι,[215] την Καστρίτσα[216] και νοτιότερα την Εφύρα.[217] Η κεραμική από τις παραπάνω θέσεις περιλαμβάνει μερικά ακέραια δείγματα,[218] αλλά και ένα μεγάλο αριθμό (άνω των 300) οστράκων, τα οποία συνδέονται κατά κύριο λόγο με κύλικες, κύπελλα, κρατηρίσκους και αλάβαστρα.[219]

Στην κοιλάδα του Γορμού μοναδικό ασφαλές δείγμα μυκηναϊκής κεραμικής αποτελεί μία δισκοειδής βάση κύλικας (β΄ μισό 2ης χιλιετίας π.Χ.),[220] η οποία εντοπίστηκε, όπως σημειώνει ο Ανδρέου στην επίχωση του τύμβου ΣΤ της Παλιουριάς.[221] Το αγγείο ίσως να προέρχονταν από την Δωδώνη,[222] την Εφύρα[223] ή από μία εκ των ηλειακών αποικιών στα παράλια του Ιονίου, δηλαδή τις Ελάτεια, Βουχέτιο και Πανδοσία, οι οποίες και ιδρύθηκαν στον 8ο-7ο αιώνα π.Χ.[224]

Από την άλλη, πρέπει να σημειωθεί ότι οι επαφές των Ηπειρωτών με τους Μυκηναίους κατά τον 13ο-11ο αιώνα π.Χ. δηλώνονται εμμέσως και από αρκετά παραδείγματα «μυκηναΐζουσας» χειροποίητης κεραμικής, που μιμούνται, δηλαδή, μυκηναϊκά πρότυπα, όπως π.χ. ένα αλάβαστρο, μία αρύταινα και ένα κύαθο από το Μαζαράκι και μία κύλικα από την Δωδώνη.[225] Επίσης, ένα άωτο μυκηναΐζον αγγείο εντοπίστηκε στο Νεοχωρόπουλο,[226] ενώ ένα ακόμη ακέραιο δείγμα μυκηναΐζουσας κεραμικής προέρχεται και από τον τάφο 3 του τύμβου Β της Παλιουριάς στην κοιλάδα του Γορμού: πρόκειται για έναν χειροποίητο αμφορίσκο (12ος-11ος αιώνας π.Χ.), κατασκευασμένο από κοκκινωπό πηλό με μαρμαρυγία **(Εικ. 100)**.[227]

---

[215] Βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου 1969, 202, 252-253.
[216] Για μυκηναϊκά ευρήματα από την Καστρίτσα βλ. χαρακτηριστικά Dakaris 1967, 30-36.
[217] Σουέρεφ 2001, 66-67, 82-83. Ειδικότερα για την Εφύρα και τον θολωτό τάφο της Κίπερης βλ. χαρακτηριστικά Δάκαρης 1958, 107-113˙ Δάκαρης 1960, 114-127˙ Papadopoulos 1981, 7-24.
[218] Πρόκειται κυρίως για αλάβαστρα και ψευδόστομους αμφορίσκους. Βλ. σχετικά Σουέρεφ 2001, 177.
[219] Βλ. σχετικά Βασιλείου 2015, 214.
[220] Για όστρακα μυκηναϊκών κυλίκων από διάφορες ηπειρωτικές θέσεις, όπως την Κίπερη και την Δωδώνη, βλ. σχετικά Δάκαρης 1952, 378˙ Σουέρεφ 2001, 82-83, 177.
[221] Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 95.
[222] Η Δωδώνη λόγω του μαντείου αποτελούσε διασταύρωση οδών, ήτοι κόμβο πραγματοποίησης δρομολογίων από όλες τις κατευθύνσεις.
[223] Η Εφύρα αποτελεί μυκηναϊκή ακρόπολη στον λόφο του Ξυλοκάστρου Θεσπρωτίας. Μαζί με τον θολωτό τάφο στην Κίπερη αποτελούν τα βορειότερα παραδείγματα μυκηναϊκής παρουσίας. Για περισσότερα σχετικά με την σημασία της Εφύρας βλ. και Σουέρεφ 2001, 160-166.
[224] Παρά την υστερότερη - σε σχέση με την εξεταζόμενη μυκηναϊκή κεραμική - ίδρυση των εν λόγω αποικιών, τα κεραμικά αντικείμενα του 12ου-11ου αιώνα π.Χ. αποκαλύπτουν ότι σε αυτές τις θέσεις της θεσπρωτικής ακτής θα υπήρχαν ναυτικοί σταθμοί ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Έτσι, στις περιοχές αυτές θα κατέφθαναν και οι βοσκοί με τα κοπάδια τους και θα έρχονταν σε επαφή με τα μυκηναϊκά προϊόντα. Για το εν λόγω θέμα βλ. και Σουέρεφ 2001, 160-166.
[225] Βοκοτοπούλου 1969, 200˙ Δάκαρης 1951, 173-183˙ Σουέρεφ 2001, 88-89, 178. Παρομοίως, κεραμική μυκηναϊκής απομίμησης (μυκηναΐζουσα) εντοπίζεται στη Θεσσαλία και την Αιτωλοακαρνανία. Βλ. σχετικά Σουέρεφ 2001, 87.
[226] Βλ. σχετικά Σουέρεφ 2001, 90, 178.
[227] Ανδρέου 1981, 273.

Στην Ήπειρο πανομοιότυποι αμφορίσκοι (13ος-8ος αιώνας π.Χ.), με σφαιρικό σώμα, κυλινδρικό λαιμό, δύο οριζόντιες λαβές και εξωστρεφές χείλος εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων στην Κρύα, το Λιατοβούνι,[228] και την Καστρίτσα Ιωαννίνων **(Εικ. 186)**.[229] Παράλληλα, τέτοιου είδους αγγεία ανακαλύφθηκαν στο νεκροταφείο τύμβων της Βεργίνας **(Εικ. 187)** και γενικότερα την Μακεδονία (π.χ. Αιανή Κοζάνης),[230] τον Κεραμεικό της Αθήνας **(Εικ. 188)**,[231] τα νησιά του Ιονίου[232] κ.ά. Τα πρότυπα των εν λόγω αγγείων, όπως δηλώνει και ο χαρακτηρισμός *μυκηναΐζων* ανάγονται στην τροχοποίητη μυκηναϊκή παράδοση, ενώ γενικότερα ως προς την προέλευσή τους έχει υποστηριχθεί ότι έχουν βόρεια καταγωγή.[233]

3.2. Κορινθιακά αγγεία

Μερικά από τα πήλινα αγγεία της κοιλάδας - περίπου δεκαπέντε - αποδίδονται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, από τον Ανδρέου σε κορινθιακά εργαστήρια. Τα περισσότερα εξ αυτών των αγγείων εντοπίστηκαν σε ταφές του νεκροταφείου της Γκλάβας,[234] ενώ χρονολογούνται από τον 8ο, αλλά κυρίως στον 6ο-5ο αιώνα π.Χ. Στα πρωιμότερα εντάσσονται ένας κάνθαρος **(Εικ. 150)** (8ος αιώνας π.Χ.) και ένας ωοειδής αρύβαλλος (8ος περίπου αιώνας π.Χ.) σε αποσπασματική κατάσταση, ενώ στα μεταγενέστερα μία πυξίδα (6ος αιώνας π.Χ.), ένα τμήμα κανθάρου με μαστοειδή απόφυση (6ος αιώνας π.Χ.), μερικά τμήματα σφαιρικών αρυβάλλων (6ος αιώνας π.Χ.) και δύο τριφυλλόσχημες οινοχόες **(Εικ. 151-152)** (6ος-5ος αιώνας π.Χ.).[235] Από το σύνολο των παραπάνω πήλινων κορινθιακών κτερισμάτων, στην παρούσα ενότητα θα συζητηθούν ο κάνθαρος και μία οινοχόη, καθώς αυτά τα αγγεία - σε αντίθεση με την πυξίδα κ.ά. - βρίσκουν αρκετά παράλληλα σε όμορες περιοχές του Πωγωνίου,

---

[228] Βασιλείου 2015, 116. Παράλληλα, πανομοιότυποι αμφορίσκοι του 8ου περίπου αιώνα π.Χ. ανακαλύφθηκαν και σε ταφές του νεκροταφείου της Βίτσας. Για περισσότερα βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 241-245.

[229] Σουέρεφ 2001, 47-48. Ο αμφορίσκος της Παλιουριάς περισσότερο μοιάζει με τον αντίστοιχο από την Καστρίτσα, ο οποίος χρονολογείται παρομοίως περίπου στον 11ο αιώνα π.Χ. Για περισσότερα βλ. και Βασιλείου 2015, 116-118.

[230] Ανδρόνικος 1969, 204-207˙ Σουέρεφ 2001, 90. Για παραδείγματα τέτοιου είδους αμφορίσκων από την Αιανή και το Ρύμνιο βλ. σχετικά και Rhomiopoulou 1971, 353-361.

[231] Βλ. χαρακτηριστικά Smithson 1961, 176.

[232] Χαρακτηριστικά, πανομοιότυπος μυκηναΐζων αμφορίσκος με αυτόν της Παλιουριάς ήλθε στο φως σε τάφο πλησίον της Λακήθρας Κεφαλλονιάς και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ (1250-1150 π.Χ.). Για περισσότερα βλ. Μαρινάτος 1932, πίν. 7. αρ. 86.

[233] Ανδρόνικος 1969, 204-207.

[234] Ανδρέου 1998, 57.

[235] Ανδρέου 1998, 51-53.

όπως για παράδειγμα την Βίτσα.[236]

Ι. Κάνθαρος

Ο κάνθαρος εντοπίστηκε σε ταφή του νεκροταφείου της Γκλάβας **(Εικ. 150)**.[237] Το σώμα του, στο οποίο διακρίνονται ίχνη καστανού υαλώματος, είναι κωνικό στο κάτω μέρος και διαμορφώνεται κυλινδρικό στο αντίστοιχο άνω. Οι λαβές του είναι κατακόρυφες ταινιωτές, ξεκινούν οριζόντια από την περιοχή του χείλους και καταλήγουν, ως προς το ύψος, στο μέσον περίπου του σώματος διαγράφοντας κλειστή καμπύλη.

Στην Βίτσα, τροχοποίητος κάνθαρος (αρ. 5412), πανομοιότυπος με αυτόν του Πωγωνίου, εντοπίστηκε στα πόδια του νεκρού στην ταφή 173 και χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ. **(Εικ. 153)**. Ωστόσο, ο τελευταίος σε αντίθεση με αυτόν της Γκλάβας έφερε στην περιοχή του σώματος αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Δεδομένου ότι αυτό το σχήμα απαντάται σπάνια μετά τον 7ο αιώνα π.Χ.[238] και λαμβάνοντας υπόψη τις ομοιότητες ανάμεσα στους κανθάρους του Γορμού και της όμορης Βίτσας, το αγγείο από την Γκλάβα θα πρέπει να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ.[239]

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι εξεταζόμενοι κάνθαροι μοιάζουν σε μεγάλο βαθμό και με αντίστοιχους εγχώριους χειροποίητους **(Εικ. 154-155)** (10ος-9ος αιώνας π.Χ.) που προέρχονται από την επίχωση του τύμβου Κ και την ταφή VII του τύμβου Τ της Βεργίνας.[240] Επίσης, παρόμοια αγγεία **(Εικ. 156)** ανακαλύφθηκαν στον οικισμό του Tren στην περιοχή της Κορυτσάς, φέρουν αμαυρόχρωμη διακόσμηση και χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.[241] Τέλος, αγγεία με τέτοιου είδους χαρακτηριστικά ήλθαν στο φως στο Παλαμπούτι του Νεοχωρόπουλου Ιωαννίνων

---

[236] Στην Βίτσα τα περισσότερα κορινθιακά αγγεία τοποθετούνται μετά τον 7ο-6ο αιώνα π.Χ. Μάλιστα, το γεγονός ότι τα πρωιμότερα επείσακτα αγγεία (9ος-8ος αιώνας π.Χ.) της περιοχής ήταν λιγότερα σε αριθμό, ίσως μαρτυρά ότι αρχικά αποτελούσαν αντικείμενα σπάνιας αξίας και επομένως σχετίζονταν με νεκρούς, οι οποίοι είχαν ηγεμονικό ρόλο στην κοινότητα, ήτοι ήταν οι γενάρχες-ιδρυτές της κώμης. Για περισσότερα βλ. και Morgan 1988, 316-318. Ωστόσο, αυτό, επί του παρόντος, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, δεδομένου ότι από τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν προσφέρονται - τουλάχιστον για την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου - σημαντικά στοιχεία ως προς το ζήτημα της κοινωνικής οργάνωσης, όχι μόνο στην Βίτσα, αλλά και σε άλλες περιοχές του ηπειρωτικού χώρου.

[237] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 81, 82 εικ. 21.

[238] Βοκοτοπούλου 1986, 125-126, πίν. 197 α.

[239] Αυτή την χρονολόγηση προτείνει χαρακτηριστικά και ο Ανδρέου. Βλ. σχετικά Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 81.

[240] Ανδρόνικος 1969, 30, 49, 220-221, πίν. 40 αρ. 9 και πίν. 53 αρ. 24.

[241] Τσώνος 2018, 97, εικ. 6 θ.

(1700-1500 π.Χ.)[242] και στον χώρο Ι της δυτικής στοάς της Ιεράς Οικίας στην Δωδώνη (12ος-11ος αιώνας π.Χ.).[243]

Έτσι, διαπιστώνεται ότι τα εξεταζόμενα τροχοποίητα δίωτα κορινθιακά αγγεία της Βίτσας και του Γορμού βασίζονται σε αντίστοιχα πρωιμότερα χειροποίητα, τα οποία από την περιοχή της Μακεδονίας - και ίσως της Αλβανίας - κατέφθασαν σταδιακά και στην περιοχή της Κορίνθου, όπου πλέον θα άρχισαν να κατασκευάζονται στον τροχό και να εξάγονται - για μικρό βέβαια χρονικό διάστημα - σε ηπειρωτικές θέσεις κ.ά.[244]

ΙΙ. Τριφυλλόσχημη οινοχόη

Η υπό εξέταση μελαμβαφής κορινθιακή οινοχόη (**Εικ. 152)**, η οποία είναι συγκολλημένη από αρκετά θραύσματα, εντοπίστηκε στο νεκροταφείο της Γκλάβας και χρονολογείται περίπου στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ.[245] Η βάση της είναι δισκοειδής και το σώμα ωοειδές, πεπιεσμένο στο άνω τμήμα. Πάνω από το σώμα διαμορφώνεται κυλινδρικός λαιμός, ο οποίος καταλήγει σε τριφυλλόσχημο στόμιο. Η λαβή είναι κάθετη, ταινιωτή και ελαφρώς υπερυψωμένη πάνω από το χείλος. Στην επιφάνεια της βάσης αλλά και στο ύψος του ώμου διακρίνονται επάλληλες οριζόντιες εγχαράξεις.

Παρόμοια, ως προς το σχήμα, τριφυλλόσχημη οινοχόη (αρ. 2130) **(Εικ. 157)**, ανακαλύφθηκε χαρακτηριστικά στην ταφή 67 της Βίτσας (α΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ.).[246] Επιπλέον, πανομοιότυπα παραδείγματα (6ος-5ος αιώνας π.Χ.), με μικρές διαφορές στην περιοχή του σώματος και της βάσης, εντοπίστηκαν σε ταφές στο Νεοχώρι **(Εικ. 158)** και την Μαστιλίτσα Θεσπρωτίας **(Εικ. 159)**.[247] Παράλληλα, όμοια οινοχόη, αλλά με πιο στενό λαιμό σε σχέση με την οινοχόη της Γκλάβας, προέρχεται από την Κόρινθο **(Εικ. 160)** και χρονολογείται γύρω στο 480-470 π.Χ.[248] Τέλος, αξιοσημείωτη είναι και μία πανομοιότυπη πήλινη οινοχόη **(Εικ. 161)**, η οποία

---

[242] Βασιλείου 2015, 195.
[243] Ευαγγελίδης 1935, 196.
[244] Βλ. σχετικά επί του θέματος και Morgan 1988, 329-333.
[245] Ανδρέου 2000α, 16.
[246] Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 36 γ-δ.
[247] Λάζαρη, Τζωρτζάτου & Κουντούρη 2008, 13-15.
[248] Βλ. Blegen, Palmer & Young 1964, 227, πίν. 42, αρ. 294.2. Παρομοίως, κοινά χαρακτηριστικά με αρκετές τριφυλλόσχημες οινοχόες από την Κόρινθο παρουσιάζει και η μικρότερη τριφυλλόσχημη οινοχόη (5ος αιώνας π.Χ.) από την ταφή ΙΙΙ/92 του νεκροταφείου της Γκλάβας, η οποία φέρει κωνική βάση, ωοειδές σώμα, υπερυψωμένη λαβή και χαμηλό λαιμό. Βλ. σχετικά Blegen, Palmer & Young 1964, 227, πίν. 37, αρ. 309.

ανακαλύφθηκε στο Λιατοβούνι (5ος αιώνας π.Χ.).[249]

Βέβαια, η τελευταία, όπως και οι δύο προαναφερθείσες οινοχόες από την Βίτσα και την Κόρινθο αντιστοίχως, συνδέονται με αττικό εργαστήριο. Παρ' όλα αυτά, η σύγκρισή τους με την οινοχόη από την Γκλάβα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, δηλαδή ως προς το περίγραμμα του αντικειμένου, όχι μόνο δεν είναι απαγορευτική, αλλά επιβεβαιώνει έως ένα βαθμό και την χρονολόγηση του εξεταζόμενου αγγείου από την Μερόπη στον πρώιμο 5ο αιώνα π.Χ.[250]

III. Η προέλευση των πήλινων κορινθιακών αγγείων του Γορμού

Τόσο τα παραπάνω δύο εξεταζόμενα αγγεία όσο και ένα μεγάλο μέρος των υπόλοιπων κορινθιακών[251] του Γορμού, πιθανότατα οι κάτοικοι θα τα προμηθεύτηκαν – όπως υποστηρίζει και ο Ανδρέου – κυρίως από την Αμβρακία,[252] η οποία ως γνωστόν αποικίστηκε από τους Κορινθίους το 625 π.Χ.[253] Βεβαίως, αρκετά από τα αγγεία της Βίτσας και του Γορμού είναι πρωιμότερα από την χρονική περίοδο ίδρυσης της Αμβρακίας. Όμως, αυτό δεν πρέπει να αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα στην προσπάθεια υποστήριξης της παραπάνω πρότασης, δεδομένου ότι είναι πιθανό να υπήρχε εμπορική εγκατάσταση των Κορινθίων στον χώρο της Αμβρακίας ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ.[254] και απλώς στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ. να

---

[249] Ζάχος κ.ά. 2007, 142 εικ. 50. Επίσης, με εξαίρεση την βάση, ομοιότητες διαπιστώνονται και με μια χάλκινη οινοχόη (5ος αιώνας π.Χ.), η οποία προέρχεται επίσης από το Λιατοβούνι. Βλ. Ζάχος κ.ά. 2007, 160 εικ. 106.

[250] Περισσότερα για την σχέση των κορινθιακών εργαστηρίων με τον αττικό χώρο θα σημειωθούν στην επόμενη ενότητα.

[251] Τα πήλινα όστρακα και αγγεία από τον Γορμό που συνδέονται με κορινθιακά εργαστήρια είναι ως επί το πλείστον κατασκευασμένα από καστανοκίτρινο πηλό. Βλ. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 81. Τόσο ως προς το χρώμα του πηλού όσο και ως προς τα υπόλοιπα τεχνολογικά χαρακτηριστικά (υάλωμα κ.ά.), τα αγγεία παρουσιάζουν ομοιότητες με κορινθιακή κεραμική που εντοπίστηκε στην Αμβρακία. Βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου 1984, 83 κ.ε.

[252] Βλ. και παραπάνω υποσημ. 251. Παράλληλα, μερικά εξ αυτών των αγγείων ίσως να προέρχονταν από άλλη κορινθιακή αποικία της Δυτικής Ελλάδας, όπως π.χ. την Απολλωνία. Για περισσότερα βλ. Βοκοτοπούλου 1975, 154. Γενικά, για την Απολλωνία και την σχέση της με την Κόρινθο βλ. χαρακτηριστικά Beaumont 1952, 62-73˙ Ceka 1982 10 κ.ε.˙ Cabanes 1986, 107-142.

[253] Ανδρέου 1998, 47-53˙ Douzougli & Papadopoulos 2011, 50-52· Γενικότερα, σχετικά με την Αμβρακία βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1992, 8 κ.ε.

[254] Μάλιστα, επαφές φαίνεται ότι υπήρξαν και με την Αττική, καθώς Κορίνθιοι αγγειοπλάστες πρέπει να εγκαταστάθηκαν στην αρχαία αγορά της Αθήνας ήδη από τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. Ειδικότερα, η παρουσία τους στην περιοχή συνδέεται με την κατασκευή και λειτουργία - για ένα τουλάχιστον χρονικά διάστημα - ενός κεραμικού κλιβάνου, ο οποίος βρισκόταν κοντά στο κτήριο της μεταγενέστερης Θόλου. Χαρακτηριστικά, από τον κεραμικό φούρνο - ο οποίος σημειωτέον είναι ο πρωιμότερος που έχει εντοπιστεί έως σήμερα στην αρχαία Αθήνα - προέρχονται δύο κορινθιάζουσες κοτύλες (τέλη 8ου-7ος αιώνας π.Χ.) κ.ά. Για περισσότερα βλ. σχετικά Papadopoulos 2003, 126-143˙ Papadopoulos 2009, 232-235. Επίσης, βλ. χαρακτηριστικά Alexandridou 2011, 46-47.

πραγματοποιήθηκε η πολιτική οργάνωση της τελευταίας.[255]

Έτσι, τα κορινθιακά αγγεία θα έφταναν στην Αμβρακία, αλλά και τους υπόλοιπους κορινθιακούς σταθμούς του Ιονίου, από την Κόρινθο ή άλλες όμορες - συνδεδεμένες με την τελευταία - περιοχές,[256] μέσω των εμπορικών ταξιδιών που πραγματοποιούσαν οι Κορίνθιοι και στην συνέχεια από εκεί (την Αμβρακία κ.ά.) θα διοχετεύονταν σε διάφορα μέρη της ενδοχώρας της Ηπείρου. Μάλιστα, τα εν λόγω αγγεία, όπως αποδεικνύεται έφθαναν και έως την περιοχή της Ιθάκης,[257] καθώς ένας κύαθος (αρ. 5238/ Τ61) από την Βίτσα είναι όμοιος με αντίστοιχο από τάφο στην Ιθάκη και αναμφίβολα τα δύο τελευταία θα προέρχονται από το ίδιο - κορινθιακό - εργαστήριο κεραμικής παραγωγής.[258]

Στην ηπειρωτική ενδοχώρα, εκτός από την κοιλάδα του Γορμού και την Βίτσα, αρκετά πρώιμη κορινθιακή κεραμική (8ος-7ος αιώνας π.Χ.) εντοπίστηκε μεταξύ άλλων και σε τάφους στην Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων.[259] Επίσης, κορινθιακά όστρακα και αγγεία (6ος περίπου αιώνας π.Χ.), ανάμεσα στα οποία μία οινοχόη **(Εικ. 158)** που ήδη αναφέρθηκε, ανακαλύφθηκαν και σε ταφή στο Νεοχώρι της Θεσπρωτίας.[260] Τέλος, κορινθιακή τροχοποίητη κεραμική ήλθε στο φως και στην περιοχή της νότιας Αλβανίας, όπως π.χ. μια κοτύλη (τέλη 5ου αιώνα π.Χ.) σε τάφο στον τύμβο του Lofkënd.[261]

3.3. Χάλκινα αγγεία

Τα λίγα χάλκινα αγγεία του Γορμού που προέρχονται από το νεκροταφείο της Γκλάβας έχουν μελετηθεί έως ένα βαθμό από τον Ανδρέου και χρονολογούνται στον

---

[255] Άλλωστε, στην Αμβρακία έχουν εντοπιστεί και όστρακα κορινθιακών αγγείων του 8ου-7ου αιώνα π.Χ. Για περισσότερα βλ. Βοκοτοπούλου 1984, 79-86..

[256] Εν προκειμένω δεν μπορεί να αποκλειστεί και η περιοχή της Αττικής. Βλ. παραπάνω υποσημ. 254.

[257] Η Αμβρακία αποτελούσε σημαντική δίοδο, καθώς συνέδεε την Ιθάκη και όσα αγγεία παράγονταν σε αυτή, αλλά και την Πελοπόννησο, με την ενδοχώρα της Ηπείρου. Για περισσότερα βλ. και Morgan 1988, 322-323.

[258] Βοκοτοπούλου 1984, 91-97˙ Morgan 1988, 319, 322-323.

[259] Ανδρέου 1981, 146˙ Βοκοτοπούλου 1984, 97.

[260] Η παρουσία των Κορινθίων στο θεσπρωτικό χώρο επιβεβαιώνεται και από τον οικισμό στο λόφο της Μαστιλίτσας, όπου υπήρχε και ιερό του 7ου-6ου αιώνα π.Χ. Παράλληλα, έμμεσοι μάρτυρες των επαφών των Θεσπρωτών με τους Κορινθίους αποτελούν και οι κερκυραϊκές εγκαταστάσεις που εντοπίστηκαν στον λόφο του Πύργου Ραγίου και την Χερσόνησο της Λυγιάς. Οι παραπάνω δύο οικισμοί, όπως και ο αντίστοιχος της Μαστιλίτσας, κατοικήθηκαν έως και τον 2ο περίπου αιώνα π.Χ. Για περισσότερα βλ. Λάζαρη, Τζωρτζάτου & Κουντούρη 2008, 13-14.

[261] Morris 2014, 323-324. Παράλληλα, παραδείγματα κορινθιακής κεραμικής προέρχονται και από την Απολλωνία (6ος-5ος αιώνας π.Χ.). Βλ. σχετικά Amore & Dimo 2010, 363-372. Παράλληλα, κορινθιακά αγγεία εισήχθησαν ήδη από τον 7ο αιώνα π.Χ. και στον Βουθρωτό. Βλ. Andrea 1992, 88.

6ο-5ο αιώνα π.Χ.[262] Ειδικότερα, πρόκειται για ένα σφαιρικό αρύβαλλο (αρχές 6ου αιώνα π.Χ.) **(Εικ. 162)**, μερικά θραύσματα από τρεις φιάλες (β΄ μισό 6ου αιώνα π.Χ.), μία τριφυλλόσχημη οινοχόη (τέλη 6ου - αρχές 5ου αιώνα π.Χ.) **(Εικ. 143)** - σε αποσπασματική κατάσταση - και δύο σφυρήλατες πρόχους (5ος αιώνας π.Χ.) **(Εικ. 133-135, 167)**.[263] Στην παρούσα ενότητα, από τα παραπάνω αγγεία, συζήτηση θα πραγματοποιηθεί για την τριφυλλόσχημη οινοχόη και τις πρόχους, οι οποίες, όπως και η οινοχόη, βρίσκουν αρκετά παράλληλα σε όμορες περιοχές της κοιλάδας του Γορμού.[264]

Ι. Τριφυλλόσχημη οινοχόη

Η οινοχόη αρ. 8567 **(Εικ. 143)** εντοπίστηκε στον λακκοειδή τάφο 19/88 του νεκροταφείου της Γκλάβας, ανάμεσα στις κνήμες του νεκρού, ο σκελετός του οποίου ήταν διαλυμένος. Παράλληλα, από την ίδια ταφή προέρχονται μία σιδερένια αιχμή δόρατος, μία χάλκινη περόνη και ένα τμήμα σιδερένιου μαχαιριού.[265] Από το εξεταζόμενο αγγείο διατηρούνται μερικά θραύσματα από την λαβή, τμήμα του ωοειδούς σώματος και θραύσματα από το τριφυλλόσχημο στόμιό του. Το σώμα είναι σφυρηλατημένο σε λεπτό φύλλο χαλκού. Η λαβή είναι κοίλη και σχηματίζεται μέσω της αναδίπλωσης ενός χάλκινου ελάσματος, το οποίο ήταν προσηλωμένο στο σώμα. Μάλιστα, το έλασμα της λαβής στο άνω άκρο διαιρείται σε δύο ταινίες, εκ των οποίων η μία είναι ακόσμητη, ενώ η άλλη φέρει σφυρηλατημένο προσωπείο Σειληνού.[266]

Λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις λεπτομέρειες της επιφάνειας του εξεταζόμενου αγγείου όσο και γενικότερα το σχήμα του, διαπιστώνεται ότι πρόκειται για έναν

---

[262] Βλ. Ανδρέου 2000α, 9-16. Για αυτό τον λόγο, στην παρούσα ενότητα θα πραγματοποιηθεί αναφορά μόνο σε δύο από τα χάλκινα αγγεία της κοιλάδας, δίνοντας έμφαση στην αναζήτηση αντίστοιχων παραδειγμάτων κυρίως από όμορες περιοχές του Πωγωνίου.

[263] Ανδρέου 1988, 302-304˙ Ανδρέου 1991, 243-244˙ Ανδρέου 1998, 47-55˙ Ανδρέου 2000α, 15-16.

[264] Ο σφαιρικός αρύβαλλος αρ. 8566 που εντοπίστηκε έξω από τον τάφο 1/88 της Γκλάβας είναι κοινός - ως προς το σχήμα - στην κορινθιακή κεραμική, ωστόσο απαντάται σπάνια σε μεταλλική μορφή. Μάλιστα, εντάσσεται στον σπάνιο διμερή πτυκτό τύπο. Οι δύο από τις χάλκινες φιάλες εντοπίστηκαν σχεδόν διαλυμένες στις ταφές 12/88 και 1/92 αντιστοίχως, ενώ η τρίτη μεταξύ των ταφών 8 και 9 της Γκλάβας. Από την τελευταία φιάλη διατηρούνται τμήμα της βάσης με υπολείμματα του ομφαλού, θραύσματα του ελάσματος του σώματος και η περιφέρεια του χείλους αποσπασματικά. Για περισσότερα βλ. Ανδρέου 2000α, 14-17.

[265] Ανδρέου 1988, 303.

[266] Ειδικότερα, στο άνω τμήμα της λαβής, η κάτω ακόσμητη ταινία ήταν προσαρμοσμένη εξωτερικά στο λαιμό, ενώ η πάνω ταινία κάλυπτε τόσο μέρος του περιχειλώματος όσο και του λαιμού εσωτερικά. Βλ. Ανδρέου 2000α, 15-16.

σπάνιο τύπο οινοχόης.[267] Βέβαια, παρόμοιες, εν μέρει, χάλκινες τριφυλλόσχημες οινοχόες ανακαλύφθηκαν και σε άλλες όμορες περιοχές. Για παράδειγμα, τέτοιου είδους αγγεία εντοπίστηκαν σε ταφές των οικισμών της Βίτσας (6ος αιώνας π.Χ.) και του Λιατοβουνίου (6ος-5ος αιώνας π.Χ.) **(Εικ. 163)**.[268]

Επιπλέον, χάλκινη τριφυλλόστομη οινοχόη (5ος αιώνας π.Χ.) ανακαλύφθηκε και στο Βοτονόσι Ιωαννίνων **(Εικ. 164)**. Μάλιστα, στην λαβή του εξεταζόμενου αγγείου, εντοπίζεται, παρομοίως, σφυρηλατημένη κεφαλή Σειληνού **(Εικ. 165)**.[269] Όμως, λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης της οινοχόης από την Γκλάβα είναι δύσκολο να διαπιστωθεί εάν υπάρχουν και άλλες ομοιότητες της τελευταίας με την οινοχόη από το Βοτονόσι. Παράλληλα, το ίδιο ισχύει και για τα αγγεία από το Λιατοβούνι και την Βίτσα που αναφέρθηκαν παραπάνω. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τις παραπάνω οινοχόες, παρουσιάζουν και μερικές αντίστοιχες πήλινες **(Εικ. 166)**, οι οποίες προέρχονται από την αρχαία αγορά της Αθήνας (α΄ μισό 6ου αιώνα π.Χ.-μέσα 5ου αιώνα π.Χ.).[270]

ΙΙ. Πρόχοι

Οι δύο χάλκινες πρόχοι **(Εικ. 133-135, 167)** του νεκροταφείου της Γκλάβας προέρχονται αντιστοίχως από τις ταφές 4/88 και 15/88. Η πρώτη (αρ. 8564) ανακαλύφθηκε στις κνήμες του νεκρού, τον οποίο συνόδευαν επιπλέον ένα σιδερένιο δαχτυλίδι, δύο χάλκινα ξίφη και ένα σιδερένιο μαχαίρι. Παρομοίως, μεταξύ των κνημών του νεκρού εντοπίστηκε και η δεύτερη πρόχους (αρ. 8565). Σχετικά με τα υπόλοιπα κτερίσματα της εν λόγω ταφής, αυτά ήταν μία πήλινη κοτύλη τύπου γλαύκας **(Εικ. 142)**, ένα τμήμα σιδερένιας διχαλωτής περόνης και ένα σιδερένιο

---

[267] Παρόμοια χαρακτηριστικά με την χάλκινη οινοχόη παρουσιάζει και η αντίστοιχη πήλινη που ήδη εξετάστηκε, και χρονολογείται στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Για περισσότερα βλ. σχετικά Ανδρέου 2000α, 16.

[268] Βοκοτοπούλου 1975, 136, 184˙ Ζάχος κ.ά. 2007, 96-97.

[269] Στο Βοτονόσι ανακαλύφθηκε σύνολο χάλκινων αγγείων (5ος-4ος αιώνας π.Χ.), τα οποία έχει υποστηριχθεί ότι κατά πάσα πιθανότητα κλάπηκαν από κάποιο ιερό. Για περισσότερα βλ. Ζάχος κ.ά. 2007, 96-97. Χάλκινη τριφυλλόσχημη οινοχόη (480-470 π.Χ.) με προσωπείο Σειληνού στην λαβή, εκτίθεται επί παραδείγματι και στο Fitzwilliam Museum του Cambridge. Μάλιστα, από την Βοκοτοπούλου υποστηρίζεται ότι το εν λόγω αγγείο και η οινοχόη από το Βοτονόσι πιθανώς να προέρχονται από εργαστήριο εγκατεστημένο στην Κύμη της Ιταλίας. Βλ. σχετικά Vokotopoulou 1975, 736-741. Επίσης, μορφή Σειληνού εντοπίζεται και σε λαβή χάλκινης ραμφόστομης πρόχου (500-480 π.Χ.) από το ιερό της Δωδώνης. Η πρόχους έχει συνδεθεί με το παραπάνω εργαστήριο, το οποίο χαρακτηρίζεται από έντονη κορινθιακή επιρροή. Βλ. Βοκοτοπούλου 1975, 133-134˙ Τζουβάρα-Σούλη 2008, 89-90.

[270] Βλ. Sparkes & Tallcott 1970, 243, πίν. 5, αρ. 95-98, 103.

καμπύλο μαχαίρι.[271]

Η πρόχους αρ. 8564 **(Εικ. 133-135)** από την ταφή 4/88 έχει κυρτό πυθμένα και κυλινδρικό σώμα, το οποίο είναι σφυρηλατημένο σε ένα λεπτό φύλλο χαλκού. Ο λαιμός είναι ευρύς, επίσης κυλινδρικός, ενώ καταλήγει σε κατακόρυφο περιχείλωμα, το οποίο φέρει διακόσμηση ανάγλυφου αστραγάλου και γλωσσοειδούς μοτίβου. Η λαβή είναι σχοινοειδής, στρεπτή και στην κάτω πρόσφυση απολήγει σε ανάγλυφη λεοντή **(Εικ. 134)**. Αντιθέτως, στην πάνω πρόσφυση διακλαδίζεται σε δύο βραχίονες διαμορφώνοντας τρεις προεξοχές ή πηνία **(Εικ. 135)**. Στο κάτω τμήμα, η λαβή είναι συγκολλημένη στο σώμα του αγγείου, ενώ στο αντίστοιχο άνω στερεώνεται στον λαιμό με την χρήση ήλων.[272]

Από την άλλη, η πρόχους αρ. 8565 **(Εικ. 167)** αποτελείται από δύο χάλκινα ελάσματα, εκ των οποίων το ένα αποτελεί τη βάση του αγγείου και τα άλλο τα υπόλοιπα τμήματα. Η βάση είναι κυρτή, το σώμα κυλινδρικό και ο λαιμός κωνικός. Στο περιχείλωμα και την περιφέρεια του χείλους εντοπίζονται αντιστοίχως διακόσμηση γλωσσοειδούς μοτίβου και εγχάρακτου αστραγάλου. Η λαβή του αγγείου είναι κατακόρυφη ταινιωτή **(Εικ. 167)**, ενώ στερεώνεται στο σώμα και τον λαιμό με ήλους.[273]

Μερικά παραδείγματα χάλκινων πρόχων που μπορούν να συνδεθούν με αυτά από τον Γορμό προέρχονται από την Βίτσα. Ειδικότερα, πρόκειται για δύο πρόχους (αρ. 5165 και αρ. 2252), οι οποίες εντοπίστηκαν αντιστοίχως στις ταφές 160 και 72 και χρονολογούνται στον 5ο αιώνα π.Χ.[274] Η πρώτη (αρ. 5165) **(Εικ. 168)** φέρει, χαρακτηριστικά, μερικά όμοια διακοσμητικά στοιχεία με την πρόχου αρ. 8564 **(Εικ. 133-135)**, καθώς σε αυτή εντοπίζονται λεοντή στην πρόσφυση της λαβής[275] και φύλλα με αστράγαλο στο περιχείλωμα **(Εικ. 168)**.[276] Από την άλλη, η δεύτερη πρόχους της Βίτσας (αρ. 2252) είναι κυλινδρική, με χαμηλό κωνικό λαιμό[277] **(Εικ. 169)** και έτσι παρουσιάζει αρκετές αντιστοιχίες με την πρόχου αρ. 8565 **(Εικ. 167)**

---

[271] Ανδρέου 1988, 302-303.
[272] Ανδρέου 2000α, 12-13.
[273] Ανδρέου 2000α, 13-14.
[274] Ειδικότερα, οι πρόχοι αρ. 5165, 2252 τοποθετούνται στο γ΄ τέταρτο και στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. αντιστοίχως. Βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 31, 180.
[275] Χαρακτηριστικά, χάλκινες στρεπτές λαβές, απολήγουσες σε ανάγλυφη λεοντή, προέρχονται και από την Δωδώνη. Βλ. Ευαγγελίδης 1935, 231-232. Επίσης, πρόχους (5ος αιώνας π.Χ.) με τα παραπάνω χαρακτηριστικά ανακαλύφθηκε και στην Αμβρακία. Βλ. Vokotopoulou 1975, 756. Βλ. και παρακάτω υποσημ. 283.
[276] Βοκοτοπούλου 1986, 180, πίν. 286, σχέδ. 81 α. Γενικότερα για τα εργαστήρια παραγωγής χάλκινων πρόχων βλ. Βοκοτοπούλου 1975, 102-106.
[277] Βοκοτοπούλου 1986, 31, πίν. 39 γ και σχέδ. 81 γ.

από την Γκλάβα.[278] Τέλος, ως προς το σχήμα, δύο πανομοιότυπες **(Εικ. 170)**, με την αρ. 8565 **(Εικ. 167)**, πρόχοι (5ος αιώνας π.Χ.) προέρχονται από το νεκροταφείο του Λιατοβουνίου[279] και μία **(Εικ. 171)** από το Βοτονόσι.[280] Μάλιστα, τα τρία παραπάνω αγγεία φέρουν συμπαγή στρεπτή λαβή, η οποία στην πάνω πρόσφυση ανοίγεται, όπως και στην πρόχου αρ. 8564 **(Εικ. 133-135)**, σχηματίζοντας πηνία **(Εικ. 170)**.[281]

III. Το ζήτημα της προέλευσης των χάλκινων αγγείων της Γκλάβας

Με εξαίρεση την τριφυλλόσχημη οινοχόη (τέλη 6ου-αρχές 5ου αιώνα π.Χ.) από την ταφή 19/88 και τις χάλκινες φιάλες (α΄ μισό 6ου αιώνα π.Χ.), που λόγω κακής κατάστασης διατήρησης δεν μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένο εργαστήριο,[282] τα υπόλοιπα χάλκινα αγγεία του Γορμού ίσως να προήλθαν από εργαστήριο της Αμβρακίας.[283] Βέβαια, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο τα αγγεία αυτά, να είχαν κατασκευαστεί σε άλλες κορινθιακές αποικίες, όπως το Ανακτόριο, την Λευκάδα ή την Απολλωνία.[284] Παρ' όλα αυτά, οι έως τώρα ανασκαφικές έρευνες στις εν λόγω αποικίες δεν έχουν προσφέρει απαντήσεις σε αυτό

---

[278] Ανδρέου 1988, 303 και πίν. 163 α.

[279] Βλ. Ζάχος κ.ά. 2007, 85, 96-97, 143, 159-160.

[280] Βλ. Vokotopoulou 1975, 755-756.

[281] Παρομοίως, πηνία σχηματίζονται και στην άνω πρόσφυση λαβής χάλκινης πρόχου (β΄ τέταρτο 5ου αιώνα π.Χ.) από την Συλλογή Α του Ιόλα. Μάλιστα, στην λαβή εντοπίζεται και λεοντή. Βλ. Andriomenou 1975, 555-559. Όμως, το παραπάνω αγγείο παρουσιάζει πιο κοντό σώμα σε σχέση με την πρόχου αρ. 8564. Από την άλλη, πηνία διαμορφώνονται και στην λαβή μίας ακόμη κορινθιακής χάλκινης οινοχόης-πρόχου (5ος αιώνας π.Χ.), η οποία εντοπίστηκε σε ταφή κοντά στην Μπορόβα της Κορυτσάς. Βλ. Veseli 2020, 54-55. Ως προς το σώμα, το αγγείο από την περιοχή της Κορυτσάς είναι όμοιο με την πρόχου αρ. 8565.

[282] Η ύπαρξη ενός εργαστηρίου παραγωγής χάλκινων αγγείων στην Δωδώνη είναι πιθανή, καθώς στην τελευταία έχουν εντοπιστεί τεμάχια χυτού χαλκού. Οι φιάλες του Πωγωνίου ίσως να προέρχονται από εκεί. Ωστόσο, δύσκολα η κορινθιακή τριφυλλόσχημη οινοχόη θα κατασκευάστηκε στην Δωδώνη. Για το εν λόγω θέμα βλ. και Ανδρέου 2000α, 15-19˙ Vokotopoulou 1975, 102-106. Από την άλλη, η παρουσία τέτοιου είδους εργαστηρίων γενικότερα στην Ήπειρο είναι αναμφισβήτητη. Άλλωστε, είναι γνωστές οι ερωτήσεις που απηύθυναν κάτοικοι οικισμών της βορειοδυτικής Ελλάδας στο μαντείο της Δωδώνης σχετικά με την *χαλκικάν τέχναν*. Για περισσότερα σχετικά βλ. Ζάχος κ.ά. 2007, 96-97.

[283] Βλ. Vokotopoulou 1975, 102-106. Έχει υποστηριχθεί ότι στην Αμβρακία λειτούργησε χαλκουργικό εργαστήριο κατά πάσα πιθανότητα ήδη από τον 6ο αιώνα π.Χ. Για περισσότερα βλ. Τζουβάρα-Σούλη 2008, 88. Επίσης, βλ. και παρακάτω υποσημ. 284. Το χαλκουργικό εργαστήριο της Αμβρακίας εν προκειμένω, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, όπως σημειώνει και ο Ανδρέου, υπό μία ευρύτερη γεωγραφική έννοια ως «κορινθιακό», δεδομένου ότι η Αμβρακία αποτέλεσε κορινθιακή αποικία. Παρομοίως, ως «κορινθιακά» θα μπορούσαν να προσδιοριστούν και τα χαλκουργικά εργαστήρια από τις υπόλοιπες κορινθιακές αποικίες του Ιονίου. Βλ. σχετικά και Ανδρέου 2000α, 18. Επίσης, βλ. Vokotopoulou 1975, 102-106, 133-134.

[284] Η ύπαρξη εργαστηρίων στην Αμβρακία ή σε άλλες παραλιακές περιοχές της Ηπείρου μάλλον ήταν απαραίτητη, δεδομένου ότι πλησίον βρισκόταν το ιερό της Δωδώνης. Άλλωστε, σε αυτό, όπως είναι φυσικό, κατέφθαναν τα σπουδαιότερα αναθήματα, μεταξύ των οποίων και χάλκινα κορινθιακά αγγεία. Για τα τελευταία βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου 1975, 88 υποσημ. 162, 162˙ Τζουβάρα-Σούλη 2008, 89-92.

το ερώτημα.

Από την άλλη, πιθανή είναι η προέλευση τουλάχιστον κάποιων εκ των εξεταζόμενων χάλκινων αντικειμένων από την Κόρινθο. Άλλωστε, η τελευταία φημιζόταν ως κέντρο χαλκουργίας.[285] Χαρακτηριστικά, από εργαστήριο της Κορίνθου ίσως να προερχόταν η πρόχους αρ. 8564 **(Εικ. 133-135)**, αφού η λεοντή στην λαβή της, ως διακοσμητικό θέμα συναντάται ήδη από τον ύστερο 7ο αιώνα π.Χ., σε πρόσφυση λαβής πήλινου αγγείου από το ιερό της Περαχώρας, αλλά και σε μία ελαφρώς μεταγενέστερη οινοχόη (μέσα 6ου αιώνα π.Χ.) από την Κόρινθο.[286] Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να επιβεβαιώσει την παραπάνω πρόταση. Παράλληλα, αυτό ισχύει και σε σχέση με την πρόχου αρ. 8565 **(Εικ. 167)**, η οποία ως προς το σχήμα, απαντάται συχνά σε πήλινη μορφή στην Κόρινθο.[287] Τέλος, και η τριφυλλόσχημη οινοχόη, εάν δεν είχε υποστεί τόσες φθορές, πιθανώς με βάση τα χαρακτηριστικά της, να ήταν δυνατό να υποστηριχθεί ότι συνδεόταν με εργαστήριο της Κύμης στην Ιταλία.[288] Όμως, επί του παρόντος, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν.

3.4. Τοπικές απομιμήσεις αττικών αγγείων

Στην κοιλάδα του Γορμού εντοπίζονται, όπως διαπιστώθηκε, και τρία αγγεία, τα οποία αποτελούν απομιμήσεις αττικών τύπων. Ειδικότερα, πρόκειται για δύο κοτύλες τύπου γλαύκας και ένα μελαμβαφή σκύφο. Αυτά τα αντικείμενα προέρχονται από την περιοχή της Παλιουριάς και το νεκροταφείο της Γκλάβας, ενώ χρονολογούνται στον 5ο-4ο αιώνα π.Χ.[289]

---

[285] Βέβαια στην Κόρινθο έχουν εντοπιστεί σχετικά λίγα χάλκινα αγγεία. Όμως, σε καμία περίπτωση δεν αναιρείται η τοπική παραγωγή. Βλ. σχετικά Vokotopoulou 1975, 102-106˙ Pemberton 1981, 101-102. Αναφορά στα χάλκινα αγγεία της Κορίνθου πραγματοποιεί π.χ. και ο Στράβων (*Γεωγραφικά,* 8.6.23).

[286] Andriomenou 1975, 556. Παράλληλα, προτομή λέοντος - εκτός από τα παραδείγματα της Δωδώνης και της Αμβρακίας που ήδη αναφέρθηκαν - εντοπίζεται και σε λαβές μεταλλικών αγγείων άλλων περιοχών, όπως π.χ. σε μία υδρία (6ος-5ος αιώνας π.Χ.) από την αρχαία Ψωφίδα της Ηλείας. Βλ. Rollay 1963, 468-472. Βέβαια, μεταλλικά αγγεία, όπως π.χ. κρατήρες κ.ά., με λεοντή στην πρόσφυση λαβής έχουν ανακαλυφθεί και στην ακρόπολη της αρχαίας Αθήνας. Βλ. De Ridder 1896, 136-139, 141, 144. Ωστόσο, ως προς το εν λόγω διακοσμητικό θέμα παρατηρούνται τεχνοτροπικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα αγγεία από την Αθήνα και την Κόρινθο. Για περισσότερα βλ. σχετικά Vokotopoulou 1975, 756.

[287] Veseli 2014, 309-310˙ Vokotopoulou 1975, 756.

[288] Βλ. παραπάνω υποσημ. 269.

[289] Ανδρέου 1998, 51-52.

Ι. Κοτύλες τύπου γλαύκας

Οι δύο κοτύλες τύπου γλαύκας[290] (5ος αιώνας π.Χ.), ανακαλύφθηκαν στην επίχωση του τύμβου Α Παλιουριάς **(Εικ. 84)** και σε τάφο στην περιοχή της Γκλάβας **(Εικ. 142)**.[291] Όμοιου τύπου πήλινες κοτύλες (μέσα 5ου αιώνα π.Χ.), μελαμβαφείς και μη, εντοπίστηκαν, επί παραδείγματι, στον τάφο 53 του Λιατοβουνίου **(Εικ. 172)**,[292] την Απολλωνία της Αλβανίας[293] κ.ά. Επίσης, στην Αμβρακία, μελαμβαφής κοτύλη του εξεταζόμενου τύπου (αρχές 5ου αιώνα π.Χ.) ήλθε στο φως σε λακκοειδή ταφή στην περιοχή της Κουτσομύτας.[294]

Στην Βίτσα παρόμοια μελαμβαφής κοτύλη **(Εικ. 173)** με αυτή από την Κάτω Μερόπη **(Εικ. 142)** προέρχεται π.χ. από την ταφή 77 και χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αιώνα π.Χ. Ειδικότερα, κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στις δύο αποτελούν μεταξύ άλλων η εχινόμορφη βάση και οι χοντρές λαβές. Επίσης, πανομοιότυπη βάση φέρει και η κοτύλη αρ. 2016 **(Εικ. 174)** από την ταφή 8 της Βίτσας.[295] Από την άλλη, αντιστοιχίες με τα παραπάνω αγγεία από την Βίτσα, ιδίως δε με την κοτύλη αρ. 2016 **(Εικ. 174)**, παρατηρούνται και σε σχέση με την κοτύλη **(Εικ. 84)** από τον τύμβο Α.

Γενικά, η οριζόντια λαβή έως και περίπου τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. είναι πιο στέρεη και χοντρή, ενώ από το γ΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. λεπταίνει και παίρνει σταδιακά κλίση προς τα πάνω.[296] Η κοτύλη από τον τύμβο Α, δεδομένης και της κλίσης που παρατηρείται στην οριζόντια λαβή **(Εικ. 84)**, η οποία εν προκειμένω εξέχει από το χείλος, θα πρέπει να χρονολογηθεί, στο β΄ μισό του 5ου αιώνα π.Χ.[297] Παρομοίως, στην κοτύλη από την Γκλάβα παρατηρείται κλίση της οριζόντιας - αν και

---

[290] Πρόκειται για κοτύλες με μία κατακόρυφη και μία οριζόντια λαβή. Βλ. Johnson 1953,96-105˙ Sparkes & Tallcott 1970, 86-87. Ειδικά για τον όρο γλαύκα που αποδίδεται σε αυτά τα αγγεία, τα οποία κατατάσσονται στον τύπο Β κατά τον Beazley, βλ. Beazley & Magi 1939, 87.

[291] Η μία κοτύλη βρέθηκε έξω από τον τάφο 13 του τύμβου Α της Παλιουρίας, ενώ η άλλη προέρχεται από τον τάφο 15/88 του νεκροταφείου της Γκλάβας. Τα εξεταζόμενα αγγεία καλύπτονται από καστανότεφρο έως μελανό υάλωμα, το οποίο ωστόσο είναι ως επί το πλείστον εξίτηλο. Έτσι, τα παραπάνω αγγεία είναι κατώτερης ποιότητας σε σχέση με άλλες κοτύλες τύπου γλαύκας του ηπειρωτικού χώρου. Για περισσότερα σχετικά με τα κτερίσματα των τάφων, όπου εντοπίστηκαν οι δύο κοτύλες τύπου γλαύκας του Γορμού βλ. αντιστοίχως Ανδρέου 1980, 306˙ Ανδρέου 1988, 303.

[292] Douzougli & Papadopoulos 2011, 59.

[293] Χαρακτηριστικά, κοτύλες αυτού του τύπου (Β) ανακαλύφθηκαν στους τύμβους 6 και 7 του νεκροταφείου της εν λόγω περιοχής και χρονολογούνται στον 5ο αιώνα π.Χ. Βλ. Dimo 1988, 253-254˙ Dimo 1990, 15 κ.ε.

[294] Αγγέλη 2001-2004, 10-12.

[295] Βοκοτοπούλου 1986, 19, 33, πίν. 18α και 42β.

[296] Βοκοτοπούλου 1986, 19, 33.

[297] Όμοια κλίση της οριζόντιας λαβής παρατηρείται χαρακτηριστικά και στην πανομοιότυπη κοτύλη τύπου γλαύκας από την ταφή 8 της Βίτσας, η οποία χρονολογείται παρομοίως στο β΄ μισό του 5ου αιώνα π.Χ. Βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου 1986, 19, πίν. 18α.

όχι σχετικώς λεπτής - λαβής προς τα άνω και έτσι το εν λόγω αγγείο **(Εικ. 142)**, λαμβάνοντας υπόψη και τα υπόλοιπα κτερίσματα της ταφής όπου εντοπίστηκε,[298] θα πρέπει να χρονολογηθεί στο δ΄ περίπου τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ.[299]

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι παραπάνω κοτύλες, όπως και άλλες από τον ηπειρωτικό χώρο, αρκετές εκ των οποίων με στίλβωση, παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με αγγεία της ομάδας του Αγρινίου[300] και κατά πάσα πιθανότητα κατασκευάζονταν από κοινού σε εργαστήριο της Αμβρακίας,[301] ενώ διοχετεύονταν, με βάση και το παράδειγμα του Λιατοβουνίου, στο εσωτερικό της Ηπείρου ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ.[302] Βέβαια, η σύνδεση των εργαστηρίων της Αμβρακίας με αττικούς τύπους αγγείων, όπως π.χ. εν προκειμένω των κοτυλών, ίσως να προκαλούσε εντύπωση, καθώς η Αμβρακία αποτελεί κορινθιακή αποικία, η οποία ιδρύθηκε μόλις πριν από δύο περίπου αιώνες. Παρ' όλα αυτά, η περίπτωση όλπης (αρ. ευρ. 3593) του Ζωγράφου των Γοργόνων,[303] αλλά και αρκετών ακόμη αγγείων (6ος-5ος αιώνας π.Χ.), τα οποία προέρχονται από τον αθηναϊκό Κεραμεικό[304] και εντοπίστηκαν, όπως και η όλπη στην Αμβρακία,[305] φανερώνει ότι οι κεραμείς των

---

[298] Ειδικότερα, στην ταφή 15//88 της Γκλάβας, εκτός από την εξεταζόμενη κοτύλη, εντοπίστηκαν η χάλκινη πρόχους αρ. 8565, τμήμα σιδερένιας διχαλωτής περόνης και σιδερένιο καμπύλο μαχαίρι, τα οποία τοποθετούνται στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. Βλ. Ανδρέου 2000, 13-14.

[299] Όμοια κοτύλη τύπου γλαύκας (425-400 π.Χ.), με εξαίρεση την βάση, προέρχεται από την ταφή 72 του νεκροταφείου της Βίτσας. Βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 38γ.

[300] Πρόκειται για ένα σύνολο ερυθρόμορφων αγγείων, τα οποία πρέπει να κατασκευάστηκαν στην Αμβρακία και χρονολογούνται από το β΄ έως το δ΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. Μερικά εξ αυτών των αγγείων προέρχονται από το Μιχαλίτσι της Πρέβεζας, την Γαρίτσα της Κέρκυρας κ.ά. Βέβαια, δεν αποκλείεται κάποια από τα αγγεία της εξεταζόμενης ομάδας να κατασκευάστηκαν στην Απολλωνία και την Επίδαμνο. Περισσότερα σχετικά με την εν λόγω ομάδα αγγείων βλ. χαρακτηριστικά Papadopoulos 2009, 235-238˙ Παλαιοθόδωρος 2018, 379-388.

[301] Η Αμβρακία θεωρείται ότι πρέπει να υπήρξε όχι μόνο ο κύριος τόπος παραγωγής των αγγείων της ομάδας του Αγρινίου, αλλά και γενικότερα της μελαμβαφούς κεραμικής που εισαγόταν στο εσωτερικό της Ηπείρου και της Αλβανίας. Από την άλλη, είναι πιθανή ταυτοχρόνως η παραγωγή μελαμβαφών αγγείων στην Απολλωνία και την Επίδαμνο. Βλ. Papadopoulos 2009, 235-236.

[302] Παρ' όλα αυτά, δεν αποκλείεται μερικές εξ αυτών να παράγονταν σε αττικά εργαστήρια, να έφθαναν στην Αμβρακία και από εκεί να διασπείρονταν στον ηπειρωτικό χώρο. Για περισσότερα βλ. και Aggeli 2014, 173-175.

[303] Αγγέλη 1997, 13-14, 24-25. Ο ζωγράφος των Γοργόνων, ο οποίος παρεμπιπτόντως υπήρξε μαθητής του ζωγράφου του Νέσσου, δραστηριοποιείται ήδη από τον πρώιμο 6ο αιώνα π.Χ. Εκτός από όλπες διακόσμησε λουτροφόρους, λέβητες, εξάλειπτρα κ.ά. Για περισσότερα βλ. σχετικά και Alexandridou 2011, 41-43.

[304] Aggeli 2014, 174. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν μερικοί υστεροαρχαϊκοί αττικοί σκύφοι. Βλ. Ντούζουγλη & Ζάχος 1994, 23. Παράλληλα, εισαγωγή αττικής μελανόμορφης κεραμικής ήδη από 6ο αιώνα π.Χ. πραγματοποιείται και στην Κέρκυρα, λαμβάνοντας υπόψη επί παραδείγματι ένα λουτήριο (πρώιμος 6ος αιώνας π.Χ.), το οποίο εντοπίστηκε στην νεκρόπολη της Γαρίτσας. Βλ. Alexandridou 2011, 93. Γενικά, για την διασπορά της πρώιμης μελανόμορφης αττικής κεραμικής (630-570 π.Χ.) βλ. σχετικά Alexandridou 2011, 81-117.

[305] Άλλωστε, στην Αμβρακία, λόγω της πλεονεκτικής της θέσης, έφταναν πολυάριθμα εμπορικά πλοία (ανάμεσα στα οποία και αττικά), τα οποία πιθανώς να συνέχιζαν πλέοντας έως την ιταλική χερσόνησο. Βλ. Morgan 1988, 322-323˙ Αγγέλη 1997, 24-25.

αμβρακιώτικων/κορινθιακών εργαστηρίων είχαν έλθει σχετικά νωρίς σε επαφή με την αττική κεραμική[306] και έτσι θα πειραματίζονταν με την κατασκευή αττικού τύπου αγγείων.

ΙΙ. Μελαμβαφής σκύφος

Το τρίτο αγγείο απομίμησης αττικού τύπου, ήτοι ο μελαμβαφής σκύφος **(Εικ. 175)**, εντοπίστηκε στην ταφή 7/88 του νεκροταφείου της Γκλάβας.[307] Το αντικείμενο είναι συγκολλημένο από αρκετά θραύσματα, έχει δαχτυλιόσχημη βάση και βαθύ σώμα που στενεύει προς τα κάτω, ενώ φέρει δύο οριζόντιες λαβές ελαφρώς κάτω από το χείλος. Παρόμοιος - εν μέρει - μελαμβαφής σκύφος εντοπίστηκε και στην ταφή 72 της Βίτσας. Όμως, ο τελευταίος έχει πιο στενό σώμα από τον αντίστοιχο του Πωγωνίου και χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. **(Εικ. 176)**.[308]

Από την άλλη, ο σκύφος του Πωγωνίου, ίσως είναι ελαφρώς πρωιμότερος, οπότε και πρέπει να χρονολογηθεί στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. - αρχές 4ου αιώνα π.Χ.[309] Σύγχρονος με τον παραπάνω και πανομοιότυπος - με εξαίρεση την βάση - μελαμβαφής σκύφος **(Εικ. 177)** ανακαλύφθηκε επί παραδείγματι και σε τάφο της Αμβρακίας,[310] ενώ αντίστοιχα αγγεία **(Εικ. 178)** προέρχονται από την αρχαία Αγορά της Αθήνας και τοποθετούνται στο α΄ τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ.[311] Τόσο ο σκύφος της Αμβρακίας όσο και αυτοί του Πωγωνίου και της Βίτσας θα προέρχονταν κατά πάσα πιθανότητα από αμβρακιώτικο εργαστήριο παραγωγής.[312] Ωστόσο, αυτό δεν μπορεί εν προκειμένω να επιβεβαιωθεί.

---

[306] Το γεγονός ότι τα αττικά διακοσμημένα αγγεία αρχίζουν δειλά να ανταγωνίζονται τα κορινθιακά προϊόντα στις αγορές από το πρώτο τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. επιβεβαιώνεται εμμέσως και από την ηπειρωτική ενδοχώρα, καθώς στην Βίτσα μεταξύ άλλων έχουν ανακαλυφθεί αρκετά μελανόμορφα αγγεία του 6ου-5ου αιώνα π.Χ. τα οποία είναι κατασκευασμένα σε αττικά εργαστήρια. Βλ. σχετικά Ζάχος κ.ά. 2007, 85, 141 εικ. 46.

[307] Ανδρέου 1988, 302˙ Ανδρέου 1998, 52-53.

[308] Βοκοτοπούλου 1986, 31, πίν. 38 β. Στους μελαμβαφείς σκύφους, μετά τον 5ο αιώνα π.Χ., εκτός από την περιοχή σώματος, αλλαγές παρατηρούνται και στην βάση, η οποία αρχίζει να λεπταίνει. Ωστόσο, στον σκύφο της Γκλαβας η βάση είναι σχετικά ψηλή και κωνική, απόρροια της επίδρασης καθαρά κορινθιακών στοιχείων. Έτσι, ο εξεταζόμενος σκύφος είναι «αττικίζων» με έκδηλο τον χαρακτήρα απομίμησης. Για περισσότερα σχετικά με τα αττικίζοντα αγγεία βλ. και Βοκοτοπούλου 1986, 31.

[309] Βλ. παραπάνω υποσημ. 306-307.

[310] Aggeli 2014, 158-160.

[311] Sparkes & Talcott 1970, 259-260. Μικρές διαφορές εντοπίζονται σε σχέση με τον σκύφο της Γκλάβας στην βάση και σε ορισμένα παραδείγματα στο περιχείλωμα. Βλ. Sparkes & Talcott 1970, πίν. 16-17.

[312] Aggeli 2014, 159˙ Βοκοτοπούλου 1986, 31. Βλ. και παραπάνω υποσημ. 307.

3.5. Διάφορα επείσακτα αγγεία

Στην κατηγορία της επείσακτης κεραμικής που εντοπίστηκε στην κοιλάδα του Γορμού, συγκαταλέγονται δύο ακόμη αγγεία. Τα αγγεία προέρχονται από τα νεκροταφεία της Γκλάβας και της Παλιουριάς και χρονολογούνται στον 6ο και τον 3ο αιώνα π.Χ., ενώ όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις, έχουν διατηρηθεί σε σχετικά καλή κατάσταση.

Ι. Πυξίδα

Αρχικά, το πρώτο αγγείο που αξίζει να συζητηθεί είναι μία ελληνιστική πυξίδα (ΑΕ 7263) **(Εικ. 91-92)**, η οποία εντοπίστηκε στην ταφή 10 του τύμβου Α στην Παλιουριά. Το αγγείο είναι κατασκευασμένο από κιτρινωπό πηλό, με μελανό επίχρισμα και διακόσμηση **(Εικ. 92)**. Πιο συγκεκριμένα, στην επιφάνεια του πυθμένα φέρει διπλή περιμετρική εγχάρακτη γραμμή, ενώ όσον αφορά το πώμα, στον περίγυρο αναπτύσσεται στεφάνη εγχάρακτου κυματίου του τύπου «Δυτικής Κλιτύος»,[313] αποτελούμενου από μελανόβαφα και κιτρινωπά ωά, εναλλασσόμενα και διακοπτόμενα με κάθετες γραμμές **(Εικ. 92)**. Παράλληλα, η κορυφή του θόλου κοσμείται με ανάγλυφο επίσημα (medaillon), στο οποίο απεικονίζεται γυναικεία κεφαλή κατενώπιον με πέπλο, σε στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά **(Εικ. 92-93)**.[314]

Το εξεταζόμενο αγγείο, λαμβάνοντας κυρίως υπόψη την κωνική βαθμιδωτή βάση, το ψηλό κολουροκωνικό σώμα, τα κυλινδρικά τοιχώματα του πώματος και τον ημισφαιρικό του θόλο, τοποθετείται στην κατηγορία Α της πυξίδων της Βέροιας, ήτοι τον λεγόμενο «μακεδονικό τύπο».[315] Ανάλογα παραδείγματα τέτοιου είδους πυξίδων

---

[313] Παρομοίως, κυμάτιο εναλλάξ εγχαράκτων κιτρινωπών και μελανόβαφων ωών φέρει και ένα μυροδοχείο (ΑΕ 7261), το οποίο προέρχεται από την ίδια ταφή με την πυξίδα. Ειδικότερα, στην περιοχή του ώμου, ανάμεσα σε δύο εγχάρακτες αυλακώσεις, αναπτύσσονται στο ένα ημικύκλιο το προαναφερθέν κυμάτιο και στο έτερο ημικύκλιο κυμάτιο εγχαράκτων οξυκόρυφων γωνιών. Ως προς την εμφάνιση διακόσμησης του τύπου «Δυτικής Κλιτύος» σε αγγεία του δυτικού ελλαδικού χώρου βλ. σχετικά Κάππα 2014, 141-150. Τόσο το παραπάνω μυροδοχείο όσο και η πυξίδα πιθανότατα θα κατασκευάστηκαν στο ίδιο εργαστήριο. Επίσης, το ίδιο ισχύει και για ένα ακόμη μυροδοχείο (ΑΕ 7478) από τον τύμβο Γ της Παλιουριάς. Βλ. σχετικά Ανδρέου 1980, 306˙ Ανδρέου 2009, 110-112, 115-116.

[314] Ανδρέου 1980, 306˙ Ανδρέου 2009, 108-110.

[315] Πρόκειται για γνωστό τύπο αγγείων καθ' όλη την διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου. Βλ. σχετικά Δρούγου & Τουράτσογλου 1998, 142-143. Μάλιστα, η μέγιστη διάμετρος του αγγείου είναι μεγαλύτερη από το ύψος του, όπως και γενικότερα στις πυξίδες της Μακεδονίας.

(3ος αιώνας π.Χ.) προέρχονται μεταξύ άλλων από την Αμβρακία,[316] την Ελέα **(Εικ. 179)**,[317] την Απολλωνία και την Αυλώνα της Αλβανίας,[318] τον Τάραντα της Ιταλίας[319] κ.ά.

Οι ομοιότητες της πυξίδας της Γκλάβας με αρκετές αντίστοιχες από την Βέροια **(Εικ. 180-181)** - δεδομένης και της ένταξης της πρώτης στην κατηγορία Α - θα μπορούσαν εμμέσως να φανερώνουν ότι το εξεταζόμενο αντικείμενο από τον Γορμό προέρχεται από μακεδονικό εργαστήριο. Ωστόσο, η προέλευση από την Μακεδονία μάλλον πρέπει να απορριφθεί, δεδομένου ότι το αγγείο από την Γκλάβα είναι αρκετά πρωιμότερο (3ος αιώνας π.Χ.) από τις πυξίδες (2ος αιώνας π.Χ.) της Βέροιας.[320] Αντιθέτως, είναι πιθανό η πυξίδα να κατασκευάστηκε σε εργαστήριο της Αμβρακίας.[321] Άλλωστε, οι εμπορικές επαφές της τελευταίας με την ηπειρωτική ενδοχώρα επιβεβαιώνονται από μερικά κορινθιακά είδη αγγείων που ήδη εξετάστηκαν, αλλά και ίσως την μελανόβαφη κεραμική.[322] Παρ' όλα αυτά, αυτό επί του παρόντος δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί και έτσι δεν αποκλείεται η πυξίδα να προέρχεται από άλλη περιοχή του ελλαδικού χώρου.

Σε σχέση με την ταυτότητα της γυναικείας μορφής στον θόλο του πώματος **(Εικ. 92-93)**, έχει υποστηριχθεί ότι η κεφαλή ίσως παραπέμπει στην ανακαλυπτομένη πεπλοφόρο Δήμητρα ή Περσεφόνη.[323] Ειδικά δε για την Δήμητρα, αυτή η άποψη θα μπορούσε εν μέρει να ενισχυθεί και από μία μαρμάρινη κεφαλή **(Εικ. 182)** της εν λόγω θεότητας, η οποία εντοπίστηκε στο ιερό της στο Δίον και χρονολογείται στα

---

[316] Χαρακτηριστικά, πυξίδα της κατηγορίας Α εντοπίστηκε σε ταφή στο οικόπεδο Μανάρα. Βλ. Ανδρέου & Ανδρέου 1997, 87, σημ. 21.

[317] Ρήγινος & Λάζαρη 2007, 71, 73.

[318] Ceka 1985, 75-76, εικ. 286, 288, όπου εντοπίζεται και το διακοσμητικό θέμα του τύπου «Δυτικής Κλιτύος». Ειδικά δε η εν λόγω διακόσμηση συναντάται και σε αρκετές πυξίδες από την Βέροια, οι οποίες ωστόσο χρονολογούνται στον 2ο αιώνα π.Χ. Βλ. Δρούγου & Τουράτσογλου 1998, πίν. 68-69, αρ. Π 1214, 1342, 1421, 1422.

[319] Kotitsa 1996, 188 κ.ε. Wuilleumier 1939, 345-350.

[320] Βλ. Ανδρέου 2009, 120 σημ. 35. Βέβαια, οι σχέσεις των Ηπειρωτών με τους Μακεδόνες, μέσω των βασιλικών οικογενειών των δύο περιοχών, είχαν ισχυροποιηθεί ήδη από το β΄ μισό του 4ου αιώνα π.Χ. Για περισσότερα σχετικά βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 45˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1997, 92˙ Ανδρέου 2009, 113.

[321] Ανδρέου & Ανδρέου 1997, 92. Από αμβρακιώτικο επίσης εργαστήριο πρέπει να προέρχεται το μυροδοχείο (ΑΕ 7261) που εντοπίστηκε στον ίδιο τάφο με την πυξίδα αλλά και το μυροδοχείο-αμφορίσκος (ΑΕ 7478) από τον τάφο 3 του τύμβου Γ της Παλιουριάς. Για περισσότερα βλ. Ανδρέου 2009, 113.

[322] Papadopoulos 2009, 232-240.

[323] Ανδρέου 2009, 112-113. Ειδικότερα, η μορφή της πυξίδας παρουσιάζει όμοια χαρακτηριστικά με αναθηματικές πήλινες προτομές (4ος αιώνας π.Χ.) της Δήμητρας και της Περσεφόνης από το ιερό των δύο ομώνυμων γυναικών στην Αρικία της Ιταλίας. Επίσης, όμοια στοιχεία εντοπίζονται και σε άλλες αναθηματικές γυναικείες προτομές από το εν λόγω ιερό. Βλ. Zevi 2005, 62, εικ. 2˙ Zevi 2012, 141, 144 εικ. 3, 147 εικ. 6.1-2. Παράλληλα, κατά τον Ανδρέου, ο τύπος της κεφαλής της πυξίδας θυμίζει την μορφή της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας. Βλ. Ανδρέου 2009, 120 σημ. 27.

τέλη του 4ου αιώνα π.Χ.[324] Βέβαια, δεν αποκλείεται το ένδυμα στην πυξίδα να είναι ιμάτιο υπέρ την κεφαλήν. Από την άλλη, η μορφή είναι πιθανό να συνδέεται με την ανακαλυπτομένη Αφροδίτη[325] ή ακόμη και την ένοικο του τάφου.[326] Ωστόσο, περισσότερα για το εικονιζόμενο πρόσωπο δεν μπορούν να ειπωθούν, καθώς τα χαρακτηριστικά του είναι δυσδιάκριτα.

Για παράδειγμα, στην αριστερά πλευρά της μορφής δυσερμήνευτη είναι η αυλάκωση που διαμορφώνεται και ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την πορεία του θόλου. Εάν βέβαια η αυλάκωση είναι μέρος του ενδύματος,[327] τότε πράγματι ίσως να πρόκειται για την σκηνή της «ανακάλυψης». Επιπλέον, στο άνω μέρος της κόμης διακρίνονται δύο πτυχώσεις, εκ των οποίων η ανώτερη σχετίζεται με το ένδυμα, ενώ η κατώτερη θα μπορούσε να αποτελεί διάδημα (;).[328] Όμως, εν προκειμένω αυτό δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί και έτσι το ζήτημα της ταύτισης της μορφής της πυξίδας παραμένει υπό συζήτηση.

ΙΙ. Σφαιρικός αρύβαλλος λακωνικού τύπου

Το δεύτερο επείσακτο αγγείο που θα εξεταστεί στην παρούσα ενότητα είναι ένας σφαιρικός αρύβαλλος του 6ου αιώνα π.Χ. **(Εικ. 136)**, ο οποίος ανακαλύφθηκε στο νεκροταφείο της Γκλάβας και θεωρείται ότι προέρχεται από λακωνικό εργαστήριο παραγωγής.[329] Το αγγείο είναι κατασκευασμένο από μαύρο πηλό, έχει σφαιρικό σώμα, χαμηλό κυλινδρικό λαιμό και πλατύ χείλος, ενώ φέρει κατακόρυφη ταινιωτή λαβή.

Ως προς το σχήμα, μοιάζει με τον χάλκινο προαναφερθέντα - εκ της Γκλάβας - κορινθιακό σφαιρικό αρύβαλλο (αρχές 6ου αιώνα π.Χ.) **(Εικ. 162)**, ο οποίος φαίνεται

---

[324] Για την κεφαλή βλ. Παντερμαλής 1977, 335.

[325] Βλ. Kotitsa 1996, 151, σημ. 1343-1344, όπου υποστηρίζεται από την ίδια η σύνδεση της μορφής στην πυξίδα του Πωγωνίου με την θεά Αφροδίτη. Ωστόσο, η Kotitsa χρονολογεί λανθασμένα την πυξίδα στον 2ο αιώνα π.Χ.

[326] Άλλωστε, είναι γνωστά τα παραδείγματα από επιτύμβιες αττικές στήλες, όπου απεικονίζονται και οι ένοικοι του τάφου, με το ιμάτιο των γυναικών σε αρκετές περιπτώσεις να καλύπτει, όπως το ένδυμα στον θόλο της εξεταζόμενης πυξίδας, και την κεφαλή. Βλ. Καλτσάς 2001, 199 αρ. κατ. 395 κ.ο.κ.

[327] Είναι μάλλον απίθανο η επίμαχη αυλάκωση να αποτελούσε τον αριστερό βραχίονα που κινείται στην αντίθετη πλευρά. Βέβαια, εάν αυτό ίσχυε, τότε η απόδοση της κίνησης του βραχίονα στην αντίθετη κατεύθυνση θα έπρεπε ίσως να συνδεθεί κυρίως με την καλλιτεχνική αδυναμία ρεαλιστικής απόδοσης της κίνησής του στην δεξιά πλευρά του θόλου.

[328] Η ύπαρξη δε διαδήματος στην κεφαλή θα συνηγορούσε προφανώς υπέρ της ταύτισης της μορφής με θεότητα ή βασίλισσα. Για παράδειγμα, σε σχέση με την δεύτερη περίπτωση, διάδημα έφερε η βασίλισσα Αρσινόη Β΄ (316-268 π.Χ.) σε νομίσματα και σφραγίσματα της Πτολεμαϊκής Αιγύπτου. Βλ. σχετικά Πλάντζος 2017, 103-112.

[329] Ανδρέου 1998, 52-54.

ότι μιμείται πήλινα πρότυπα.[330] Παράλληλα, το εξεταζόμενο αγγείο είναι πανομοιότυπο, με εξαίρεση τον λαιμό, με πήλινους κορινθιακούς αρυβάλλους (6ος αιώνας π.Χ.) που εντοπίστηκαν στις ταφές 147, 159, 162 και 168 του Βόρειου Νεκροταφείου της Κορίνθου **(Εικ. 183)**.[331] Επιπλέον, αρκετά κοινά στοιχεία παρουσιάζει και με ένα λακωνικό αρύβαλλο, ο οποίος χρονολογείται στο α΄ μισό του 6ου αιώνα π.Χ. και σήμερα εκτίθεται στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βουδαπέστης **(Εικ. 184)**.[332]

Η παρουσία ενός έργου λακωνικού εργαστηρίου στην κοιλάδα του Γορμού δεν θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση, καθώς αντικείμενα που συνδέονται με την συγκεκριμένη περιοχή της Πελοποννήσου έχουν εντοπιστεί και σε βορειότερες θέσεις, όπως την Απολλωνία[333] και το Belsh[334] στην επικράτεια του Ελμπασάν της Αλβανίας. Επίσης, σε λακωνικό εργαστήριο έχει αποδοθεί και χάλκινο ειδώλιο λέοντος (575-565 π.Χ.) από τη Δωδώνη,[335] ενώ λακωνική κεραμική (6ος-5ος αιώνας π.Χ.) προέρχεται - αν και σε μικρές ποσότητες - μεταξύ άλλων και από την Ιθάκη.[336]

3.6. Εγχώρια κεραμική παραγωγή

Η κεραμική από την κοιλάδα που είναι υστερότερη του 8ου αιώνα π.Χ., ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό επείσακτη, ενώ συνδεόταν, όπως έχει σημειωθεί, κατά κύριο λόγο, με τις ετήσιες μετακινήσεις κάποιων εκ των κατοίκων. Βεβαίως, αυτό δεν αποκλείει σε καμία περίπτωση την ύπαρξη εγχώριας κεραμικής παραγωγής κατά τον 7ο-2ο αιώνα π.Χ. Άλλωστε, αυτό αποδεικνύουν τόσο τα όστρακα άβαφων σκυφοειδών αγγείων και λεκανίδων (4ος-3ος αιώνας π.Χ.) που εντοπίστηκαν επί παραδείγματι σε ελληνιστικό οικοδόμημα του οικισμού της Παλιουριάς, όσο και μερικά ακόμη όστρακα, τα οποία προέρχονται από ελληνιστικά οικοδομήματα άλλων

---

[330] Ανδρέου 2000α, 14-15.
[331] Blegen, Palmer & Young 1964, 176, 185-187, 189-190.
[332] Βλ. Stibbe 2000, 102.
[333] Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ένας λακωνικός κρατήρας (6ος αιώνας π.Χ.), ο οποίος εντοπίστηκε σε ταφή του τύμβου 11. Βλ. σχετικά Amore 2016, 64 υποσημ. 34, 65. Επίσης, σύγχρονη με την παραπάνω λακωνική κεραμική ανακαλύφθηκε και στην επίχωση του τύμβου 11. Βλ. Korkuti 1981, 9.
[334] Ειδικότερα, στον οικισμό του Belsh εντοπίστηκαν λακωνικοί κρατήρες και κοτύλες που τοποθετούνται στον 6ο αιώνα π.Χ., κορινθιακή κεραμική κ.ά. Βλ. Andrea 1984, 108.
[335] Τζουβάρα-Σούλη 2008, 30, 89.
[336] Στην Ιθάκη εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων ένα μόνωτο κύπελλο και ένας αμφορέας από μαύρο πηλό. Για περισσότερα βλ. Deoudi 2008, 170-173.

οικισμών της κοιλάδας.[337] Παράλληλα, αυτό τεκμηριώνεται και από μερικά μυροδοχεία, τα οποία σκοπός είναι να παρουσιαστούν στην παρούσα ενότητα, μαζί με κάποια πρωιμότερα εγχώρια αγγεία.

Ι. Κανθαρόσχημα αγγεία

Αρχικά, από πλευράς εγχώριας κεραμικής παραγωγής, αξιοσημείωτα είναι τα χειροποίητα[338] κανθαρόσχημα-αμφοροειδή αγγεία (10ος-9ος αιώνας π.Χ.) με ταινιωτές υπερυψωμένες λαβές.[339] Χαρακτηριστικά είναι δύο ακέραια κανθαρόσχημα αγγεία **(Εικ. 80-81)**, κατασκευασμένα από κοκκινωπό πηλό, ανακαλύφθηκαν στις ταφές 5 και 17 αντιστοίχως του τύμβου Α της Παλιουριάς.[340] Μάλιστα, τα παραπάνω αντικείμενα παρουσιάζουν στην περιοχή του λαιμού ίχνη αμαυρόχρωμης διακόσμησης, η οποία όμως είναι εύθρυπτη, καθώς πραγματοποιήθηκε μετά την όπτηση.[341] Επίσης, σε κανθαρόσχημα αγγεία ανήκουν και αρκετά όστρακα, τα οποία προέρχονται από την επίχωση του τύμβου Β.[342]

Γενικά, ο εξεταζόμενος τύπος αγγείων ίσως να βασίζεται σε μεταλλικά πρότυπα.[343] Ως προς το σχήμα, εμφανίζεται στον χώρο της νότιας Αλβανίας ήδη κατά την Μέση Εποχή του Χαλκού και πιο συγκεκριμένα την περίοδο Maliq IIIc (1800-1500 π.Χ.), ενώ ο ρυθμός παραγωγής αυξάνεται κατά την περίοδο Maliq IIId (1500-1100 π.Χ.).[344] Ειδικότερα, πολλά κανθαρόσχημα φέρουν παρομοίως αμαυρόχρωμη

---

[337] Ανδρέου 1986, 102˙ Ανδρέου 2009, 106-107. Επιπλέον, μάρτυρες εγχώριας κεραμικής παραγωγής μετά τον 6ο αιώνα π.Χ. αποτελούν μερικά άλλα πήλινα αντικείμενα, για το οποία όμως θα γίνει αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο.

[338] Τα εγχώρια αγγεία που τοποθετούνται στον 12ο-8ο αιώνα π.Χ. είναι ως επί το πλείστον χειροποίητα, ενώ υπάρχουν και αρκετά τροχοποίητα κατασκευασμένα από καστανοκίτρινο πηλό. Βλ. Ανδρέου 1998, 52.

[339] Ανδρέου 1980, 303-307˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 82-83.

[340] Για περισσότερα βλ. Ανδρέου 1981, 304-305 και υποσημ. 12˙ Ανδρέου 1994, 235. Ο Ανδρέου, στηριζόμενος σε πανομοιότυπο αγγείο (1250-1150 π.Χ.) από το Vodhine της Αλβανίας που θα σημειωθεί παρακάτω, χρονολογεί το κανθαρόσχημο αγγείο από τον τάφο 5 στα τέλη του 11ου αιώνα π.Χ. Ωστόσο, το αγγείο πρέπει να είναι ελαφρώς υστερότερο. Για περισσότερα βλ. και παρακάτω υποσημ. 341.

[341] Η αείμνηστη Ιουλία Βοκοτοπούλου προχώρησε στην κατάταξη της κεραμικής με αμαυρόχρωμη διακόσμηση από την Βίτσα σε δύο διαδοχικές φάσεις. Στην φάση Ι (1200-900 π.Χ.) τοποθετεί τα αγγεία με αμαυρόχρωμη διακόσμηση πριν την όπτηση, οπότε και επιτυγχάνεται το βέλτιστο αποτέλεσμα, ενώ στην φάση ΙΙ (850-700 π.Χ.) εντάσσονται τα αγγεία με διακόσμηση, η οποία είναι εύθρυπτη, καθώς είναι πραγματοποιημένη μετά την όπτηση. Έτσι, στην φάση ΙΙ κατά την Βοκοτούπουλου τοποθετούνται αρκετά από τα αγγεία από τα νεκροταφεία του Λιατοβουνίου και του Πωγωνίου. Για περισσότερα βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 258-272.

[342] Ανδρέου 1981, 273.

[343] Hammond 1967β, 81-82.

[344] Στην Μακεδονία, χαρακτηριστικά, τα περισσότερα κανθαρόσχημα αγγεία χρονολογούνται στην Ε-

διακόσμηση[345] (π.χ. οριζόντιων ταινιών) και συναντώνται σε τάφους τύμβων στην περιοχή του Barc **(Εικ. 189)** κ.ά.[346] Βεβαίως, σε μερικές περιπτώσεις ο λαιμός μόλις που διακρίνεται ή απουσιάζει και τα αγγεία είναι πιο κοντά σε ύψος με πιο στενό στόμιο. Έτσι, υφίσταται μια μικρή διαφοροποίηση. Παρ' όλα αυτά, όλα ανεξαιρέτως τα εξεταζόμενα αντικείμενα που φέρουν την προαναφερθείσα διακόσμηση, εντάσσονται, όπως και τα αντίστοιχα της Παλιουριάς στην κατηγορία IV κατά Δάκαρη.[347]

Στην Ήπειρο, κανθαρόσχημα αγγεία, παρόμοια με αυτά του Πωγωνίου, ανακαλύφθηκαν επί παραδείγματι στην Βίτσα **(Εικ. 190)**[348] και το Λιατοβούνι.[349] Επίσης, από τάφο στα Κάτω Πεδινά Ζαγορίου προέρχεται αντίστοιχο αντικείμενο **(Εικ. 191)**, το οποίο φέρει αμαυρόχρωμη διακόσμηση οριζόντιων ταινιών γύρω από το χείλος, στην βάση του λαιμού και στις λαβές, ενώ στην επιφάνεια του σώματος αναπτύσσεται μοτίβο λογχοειδών τριγώνων.[350] Παράλληλα, πανομοιότυπα κανθαρόσχημα αγγεία έχουν ανακαλυφθεί σε τάφους της Κάτω Κόνιτσας[351] και του Νεοχωρόπουλου Ιωαννίνων **(Εικ. 192)**,[352] ενώ επιβεβαιωμένη είναι η παρουσία των εξεταζόμενου τύπου αγγείων (π.χ. μέσω οστράκων) στην Κρύα, το Κουτσελιό και την Δωδώνη.[353] Ακόμη, όστρακα που φέρουν στην επιφάνειά τους λογχοειδή τρίγωνα και σχετίζονται με κανθαρόσχημα αγγεία ήλθαν στο φως και την Καστρίτσα.[354]

Από την άλλη, στην Αλβανία, εκτός από την περιοχή του Barc **(Εικ. 189)**, τέτοιου είδους αγγεία συναντώνται και σε ταφές στον τύμβο του Pazhok.[355] Οι λαβές τους είναι ψηλές σαν αυτές αντίστοιχων αγγείων από τάφο στην Λευκάδα που

ποχή του Χαλκού. Για περισσότερα βλ. Ανδρέου 1975, 218.

[345] Κανθαρόσχημα αγγεία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, έχουν εντοπιστεί χαρακτηριστικά και στην κοιλάδα του Αξιού, στον πολιτισμό Ulanci. Για περισσότερα βλ. σχετικά Τσώνος, 2015, 163.

[346] Τσώνος 2015, 162-163.

[347] Η κατηγορία IV περιλαμβάνει χειροποίητη κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (Macedonian/ Albanian matt-painted). Για περισσότερα σχετικά με την εν λόγω κατηγοριοποίηση των αγγείων από βλ. Δάκαρης 1951, 173-183.

[348] Χαρακτηριστικά, τα κανθαρόσχημα αγγεία της Βίτσας έφεραν διακόσμηση με κάθετες-παράλληλες γραμμές στον λαιμό, οριζόντια ταινία στο χείλος, δύο χιαστί τεμνόμενες γραμμές στην ράχη των λαβών κ.ά. Βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 234-236˙ Douzougli & Papadopoulos 2011, 44-45.

[349] Βοκοτοπούλου 1986, 234-236˙ Βασιλείου 2015, 141-2.

[350] Ανδρέου 1975, 218.

[351] Βασιλείου 2015, 141˙ Ζάχος 2008, 53 κ.ε.

[352] Βασιλείου 2015, 47, 100, 141˙ Δάκαρης 1985, 39-44, πίν. 10.

[353] Τα κανθαρόσχημα αγγεία από αυτές τις τρεις τοποθεσίες, όπως και από τα Κάτω Πεδινά, την Κάτω Κόνιτσα κ.ά., σχετίζονται με την Ι φάση (1200-900 π.Χ.) κατάταξης της Βοκοτοπούλου. Βλ. Βασιλείου 2015, 141-3.

[354] Δάκαρης 1951, 180-183˙ Δάκαρης 1952, 374.

[355] Για τον τύμβο στο Pazhok βλ. σχετικά Hammond 1967β, 77-105˙ Bodinaku 1982, 49-101.

χρονολογείται στην Μεσοελλαδική Εποχή (1800-1700 π.Χ.).[356] Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι πανομοιότυπα αγγεία έχουν ανακαλυφθεί σε ταφές (1250-1150 π.Χ.) τυμβοειδούς κατασκευής στον οικισμό Vodhine **(Εικ. 193)**,[357] αλλά και στον τύμβο Ι (8ος περίπου αιώνας π.Χ.) στην περιοχή του Kuc i Zi **(Εικ. 194)**.[358] Τέλος, τα κανθαρόσχημα αποτελούν και χαρακτηριστικό σχήμα της μακεδονικής κεραμικής. Πολλά τέτοιου είδους αγγεία βρέθηκαν στους τύμβους της Βεργίνας **(Εικ. 195)** και χρονολογούνται στον 10ο-9ο αιώνα π.Χ.[359]

ΙΙ. Μόνωτα κύπελλα

Σε σχέση με τα υπόλοιπα αγγεία τοπικής παραγωγής από τους τάφους του Γορμού, αξιοσημείωτα είναι και τα μόνωτα κύπελλα ή κυάθια (10ος περίπου αιώνας π.Χ.).[360] Χαρακτηριστικά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ένα καλά διατηρημένο κυάθιο **(Εικ. 82)** εντοπίστηκε στον τάφο 17 του τύμβου Α Παλιουριάς,[361] ενώ ένα ακόμη κύπελλο **(Εικ. 138)** προέρχεται αντιστοίχως από τον τεχνητό λοφίσκο της Γκλάβας.[362] Τόσο το πρώτο όσο και το δεύτερο αντικείμενο φέρουν τρεις μαστοειδείς αποφύσεις στην περιοχή του σώματος. Αντιθέτως, οι αποφύσεις απουσιάζουν από ένα άλλο κυάθιο **(Εικ. 196)**, το οποίο προέρχεται από τον τύμβο Β της Παλιουριάς. Το εν λόγω αγγείο διατηρείται παρομοίως σε πολύ καλή κατάσταση και ως προς την μορφή, με εξαίρεση τις αποφύσεις, μοιάζει περισσότερο με το προαναφερθέν κύπελλο της Γκλάβας, καθώς έχει αποστρογγυλεμένο χείλος.[363]

Στην πλειονότητα τους, τα μόνωτα κύπελλα του Γορμού θα ήταν κατά πάσα πιθανότητα αδιακόσμητα. Από την άλλη, αν έφεραν αμαυρόχρωμη διακόσμηση, αυτή, δεδομένου ότι δεν διακρίνεται πλέον, θα είχε εφαρμοστεί πριν το στάδιο της όπτησης και έτσι τα εξεταζόμενα αντικείμενα θα μπορούσαν να χρονολογηθούν - εν

---

[356] Hammond 1967β, 81-82.
[357] Hammond 1967α, 310.
[358] Andrea 1985, πίν. LVIII: 3, 5 και πίν. XXXV: V.126: 3.
[359] Ανδρόνικος 1969, 182-185.
[360] Πρόκειται για αγγεία, τα οποία φέρουν υπερυψωμένη κάθετη ταινιωτή λαβή, ενώ διακρίνονται από απλή επίπεδη βάση, σφαιρικό ή ημισφαιρικό σώμα, κυλινδρικό λαιμό και έξω νεύον ή απλό αποστρογγυλεμένο χείλος. Γενικά, χρησιμοποιούνταν ως αγγεία πόσης. Για περισσότερα βλ. Τσώνος 2015, 168-170 και υποσημ. 466.
[361] Ανδρέου 1982α, 57.
[362] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 81, 82 εικ. 17.
[363] Ανδρέου 1994, 235, 250 εικ. 6. Αντιθέτως, το κυάθιο από τον τύμβο Α διακρίνεται από έξω νεύον χείλος.

προκειμένω - περίπου στον 9ο αιώνα π.Χ.[364] Βεβαίως, λαμβάνοντας υπόψη και τα κτερίσματα που τα συνόδευαν σε κάθε περίπτωση, μπορεί να είναι λίγο πρωιμότερα και να εντάσσονται στον 10ο αιώνα π.Χ.[365]

Πανομοιότυπα παραδείγματα κυαθίων με αμαυρόχρωμη μεν διακόσμηση εντοπίστηκαν και σε τάφους άλλων όμορων και μη περιοχών, όπως την Βίτσα (9ος-8ος αιώνας π.Χ.) **(Εικ. 197)**.[366] Επίσης, ακόσμητα μόνωτα κύπελλα ανακαλύφθηκαν σε ταφές του Ελαφοτόπου **(Εικ. 198)**,[367] του Λιατοβουνίου,[368] του Μαζαρακίου **(Εικ. 199)**,[369] της Κάτω Λαψίστας και του Νεοχωρόπουλου Ιωαννίνων,[370] με αρκετά δε εξ αυτών να χρονολογούνται και στον 14ο-13ο αιώνα π.Χ., όπως π.χ. ένα κυάθιο από το Μαζαράκι.[371] Παρ' όλα αυτά, αρκετά από τα αντικείμενα που προέρχονται από τις παραπάνω θέσεις, σε πολλές περιπτώσεις, δεν διακρίνονται από ιδιαίτερα τονισμένο λαιμό.[372]

Από την άλλη, κυάθια παρόμοια με αυτά του Πωγωνίου, ανακαλύφθηκαν και σε τύμβους της νότιας και κεντρικής Αλβανίας, όπως του Prodan, του Kuc i Zi **(Εικ. 200)**,[373] του Lofkënd **(Εικ. 201)**[374] και του Barc **(Εικ. 202)**.[375] Χαρακτηριστικά, στο Lofkënd τα κυάθια χρονολογούνται στην εποχή MaliqIIId (1500-1100 π.Χ.), ενώ σύγχρονα είναι και τα αντίστοιχα από το Prodan.[376] Μερικά δε από αυτά είναι αδιακόσμητα, έχουν πιο ευρύ στόμιο, σε σχέση με τα κυάθια του Πωγωνίου, πιο κοντό σώμα και υψηλότερη λαβή.[377] Τέλος, κυάθια εμφανίζονται κατά την Πρώιμη

---

[364] Για την χρονολόγηση βλ. και παραπάνω υποσημ. 341.
[365] Ανδρέου 1980, 306-307˙ Ανδρέου 1988, 302-304.
[366] Βοκοτοπούλου 1986, 245-247, σχέδ. 46δ.
[367] Στον Ελαφότοπο δε, μερικά από τα κυάθια είναι τροπιδωτά, ήτοι χαρακτηρίζονται από γωνίωση (κάμψη) στο ύψος της μεγαλύτερης διαμέτρου του σώματός τους. Βλ. σχετικά και Βασιλείου 2015, 132-133.
[368] Βασιλείου 2015, 134.
[369] Βλ. παρακάτω υποσημ. 371.
[370] Βασιλείου 2015, 128, 134˙ Βοκοτοπούλου 1969, 190˙ Σουέρεφ 2001, 87, 89-90. Παράλληλα, παρόμοιο κυάθιο, χωρίς όμως μαστοειδείς αποφύσεις και υπερυψωμένη λαβή, εντοπίστηκε επί παραδείγματι και στην Δωδώνη. Για τα τελευταία βλ. Σουέρεφ 2001, 87 και 216 εικ. 17:II (589).
[371] Σουέρεφ 2001, 89-90. Χαρακτηριστικά, στο Μαζαράκι μερικά κυάθια χαρακτηρίζονται από τονισμένο λαιμό και ώμο. Βλ. Σουέρεφ 2001, 89-90. Γενικά, τα κύπελλα που διακρίνονται από τονισμένο λαιμό και ώμο ίσως να σχετίζονται εμμέσως με τα μυκηναϊκά λεβητοκυάθια, αποτελώντας απομίμησή τους. Βλ. Βοκοτοπούλου 1969, 201.
[372] Μάλιστα, σε αρκετά παραδείγματα δεν διαγράφεται ο λαιμός, καθώς πραγματοποιείται απευθείας μετάβαση από το σώμα στο χείλος. Για παράδειγμα αυτό ισχύει για αρκετά κύπελλα από το Μαζαράκι. Βλ. Σουέρεφ 2001, 216, εικ. 17.1.
[373] Andrea 1985, πίν. LVII: 5, 6 και εικ. 6, όπου κυάθια με τρεις μαστοειδείς αποφύσεις.
[374] Ανδρέου 1980, 307 υποσημ. 17˙ Τσώνος 2018, 97, εικ. 6α-β και 100, υποσημ.64.
[375] Andrea 1985, πίν. XLIV: 5, 7, όπου κυάθια άνευ μαστοειδών αποφύσεων. Για τον τύμβο του Barc βλ. σχετικά και Lera 1983, 51-77.
[376] Andrea 1976, 205, πίν. XVII 3.
[377] Τσώνος 2015, 168-170, υποσημ. 466.

Εποχή του Σιδήρου και στην περιοχή του Maliq.[378]

ΙΙΙ. Αμφικύπελλο

Εκτός από τα μόνωτα κύπελλα, εντοπίζονται και μερικά ακόμα είδη αγγείων σε κάποιους από τους τάφους του Γορμού, όπως π.χ. ένα διπλό αγγείο-αμφικύπελλο (11ος-10ος αιώνας π.Χ.), το οποίο προέρχεται από ταφή του τύμβου Β της Παλιουριάς.[379] Το εξεταζόμενο αγγείο αποτελείται από δύο κυάθια-κύπελλα **(Εικ. 102)**, τα οποία είναι ενωμένα στην περιοχή του σώματος και συνδέονται με μία ταινιωτή κάθετη υπερυψωμένη λαβή. Στο σώμα του αμφικυπέλλου αναπτύσσονται συνολικά έξι μαστοειδείς αποφύσεις, ενώ δεν διακρίνονται ίχνη διακόσμησης.

Πρέπει να σημειωθεί ότι το εξεταζόμενο είδος αγγείου συναντάται σπανίως - σε σύγκριση με τα υπόλοιπα είδη - στον ηπειρωτικό χώρο. Χαρακτηριστικά, αμφικύπελλα έχουν ανακαλυφθεί στην Βίτσα **(Εικ. 203)**[380] και στο Λιατοβούνι **(Εικ. 204)**. Σε αντίθεση όμως με το διπλό εν προκειμένω κυάθιο από το Πωγώνι, αυτά φέρουν αμαυρόχρωμη διακόσμηση (γεωμετρικών μοτίβων κ.ά.) και χρονολογούνται στον 9ο αιώνα π.Χ. Παράλληλα, παρόμοια διπλά αγγεία ήλθαν στο φως και σε ταφές περιοχών της Μακεδονίας, μεταξύ των οποίων ο Άγιος Παντελεήμων (Πατέλι) Φλώρινας, και χρονολογούνται στον 11ο αιώνα π.Χ.[381]

Στην όμορη νότια Αλβανία τα αμφικύπελλα παρουσιάζουν εξαιρετική διάδοση,[382] καθώς απαντώνται με τοπικές παραλλαγές ως προς το σχήμα σε όλες σχεδόν τις περιοχές νότια του ποταμού Σκούμπιν (Γενούσου).[383] Ειδικότερα,

---

[378] Βοκοτοπούλου 1969, 201, όπου και ειδικότερα σημειώνεται ότι κυάθια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου ήλθαν στο φως και στον Άγιο Παντελεήμονα Μακεδονίας. Παράλληλα, παρόμοια μόνωτα κύπελλα εντοπίστηκαν και στους τύμβους της Βεργίνας. Για περισσότερα βλ. Ανδρόνικος 1969, 180-181.

[379] Ανδρέου 1982β, 259.

[380] Στην Βίτσα επί παραδείγματι αμφικύπελλο -με ζεύγος μαστοειδών αποφύσεων- εντοπίστηκε στον τάφο 113. Επίσης, από τις ανασκαφές στους υπόλοιπους τάφους προέκυψαν 7 ακόμη αμφικύπελλα. Για περισσότερα βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 152, 247, πίν. 246α.

[381] Βλ. χαρακτηριστικά Heurtley 1939, πίν.. XXXIII: 4. Επίσης, πανομοιότυπα παραδείγματα προέρχονται χαρακτηριστικά από την Ιθάκη και την Φυλακωπή της Μήλου και χρονολογούνται στην 3η χιλιετία π.Χ. Παράλληλα, διπλό μεταγενέστερο -μεσοελλαδικό- αγγείο εντοπίστηκε και σε τυμβοειδή κατασκευή στην Ασίνη της Αργολίδας. Για περισσότερα βλ. σχετικά και Βοκοτοπούλου 1986, 248. Ακόμη, παρόμοια δίδυμα αγγεία, ανακαλύφθηκαν σε θαλαμωτούς τάφους της Αχαΐας, οι οποίοι χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙΙ (2750-2400 π.Χ.), αλλά και σε ταφές (1800-1500 π.Χ.) στην Λευκάδα. Βλ. σχετικά Dörpfeld 1927, 217˙ Kilian-Dirlmeier 2005, πίν. 13˙ Oikonomidis, Papayiannis & Tsonos 2011, 196 υποσημ. 55.

[382] Ακόμη, πανομοιότυπα αγγεία ανακαλύφθηκαν στις τοποθεσίες Vatin και Dobraca της Σερβίας (1500-1100 π.Χ.). Βλ. Τσώνος 2015, 168.

[383] Andrea 1985, 69-71.

αδιακόσμητα δίδυμα κυάθια (11ος-10ος αιώνας π.Χ.) έχουν εντοπιστεί σε ταφές τύμβων πλησίον των σύγχρονων οικισμών Piskove **(Εικ. 205)**, Luaras, Vajze, Patos **(Εικ. 206)** κ.ά.[384] Επίσης, τόσο στον τελευταίο τύμβο όσο και σε τεχνητό λοφίσκο στην περιοχή του Barc ανακαλύφθηκαν και αντίστοιχα αντικείμενα **(Εικ. 207)** με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (τέλη 10ου-αρχές 9ου αιώνα π.Χ.), τα οποία μοιάζουν με τα αμφικύπελλα από την Βίτσα κ.ο.κ.[385] Μάλιστα, σε κάποια από τα παραπάνω νεκροταφεία, όπως π.χ. του Luaras και του Barc, εντοπίστηκαν και κάποια τριπλά αγγεία **(Εικ. 208)**,[386] τα οποία είναι διακοσμημένα ή ακόσμητα και παρουσιάζουν αρκετά κοινά στοιχεία με τα αμφικύπελλα.[387]

Το γεγονός ότι τα αμφικύπελλα, με βάση τα υπάρχοντα ανασκαφικά δεδομένα, δεν συνοδεύονταν από αντικείμενα οπλισμού ως κτερίσματα σε τάφους, ίσως υποδεικνύει ότι αυτά προορίζονταν για γυναικείες ταφές. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να αποδειχθεί. Από την άλλη, όσον αφορά τους τρόπους χρήσης, τα εν λόγω αγγεία πρέπει να χρησιμοποιούνταν, όπως οι κέρνοι, ήτοι κυρίως στις ταφικές σπονδές,[388] αλλά δεν αποκλείεται να προορίζονταν εκτός από ταφικές χρήσεις και για αντίστοιχες καθημερινές.

IV. Οπισθότμητες πρόχοι

Ανάμεσα στα αγγεία τοπικής παραγωγής της κοιλάδας του Γορμού κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, συγκαταλέγονται και οι οπισθότμητες πρόχοι. Χαρακτηριστικά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, μία καλά διατηρημένη πρόχους **(Εικ. 140)** ανακαλύφθηκε σε τάφο στο νεκροταφείο της Γκλάβας και μία ακόμη σε ταφή του τύμβου Γ της Παλιουριάς **(Εικ. 108)**. Παράλληλα, από τους τύμβους προέρχονται και όστρακα αντίστοιχων αγγείων, όπως π.χ. από την επίχωση του τεχνητού λοφίσκου στη θέση Πλάσι Παλαιοπύργου κ.ά.[389]

Όσον αφορά δε ειδικά τα δύο προαναφερθέντα αδιακόσμητα αγγεία, η

---

[384] Aliu 2004, εικ. 45-47, 52˙ Koka 1985, 92˙ Τσώνος 2015, 167-168˙ Τσώνος 2018, 100. Για τους τύμβους στις περιοχές Piskove, Luaras, Vajze και Patos βλ. αντιστοίχως Bodinaku 1981, 243-262˙ Aliu 2004˙ Prendi 1957, 76-110˙ Korkuti 1981, 7-55.
[385] Andrea 1985, 69-71.
[386] Παρομοίως, τριπλά αγγεία ανακαλύφθηκαν στα νεκροταφεία του Λιατοβουνίου και της Βίτσας. Βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 247˙ Τσώνος 2018, 100-101. Ως προς την καταγωγή του σχήματος, η Βοκοτοπούλου υποστηρίζει ότι είναι μεσοελλαδική. Βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 247-248.
[387] Andrea 1985, 69-71˙ Korkuti & Petruso 1993, 721.
[388] Τσώνος 2015, 168.
[389] Ανδρέου 1987, 307˙ Ανδρέου 1994, 236˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 81, 82 εικ. 18.

πρόχους από την Κάτω Μερόπη, χρονολογείται στον 9ο-8ο αιώνα π.Χ., διαθέτει ελαφρώς πεπιεσμένο σφαιρικό σώμα, ενώ η βάση, σε αντίθεση με αντίστοιχες πρωιμότερες άλλων περιοχών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, είναι περισσότερο διακριτή και επίπεδη σε σχέση με το σώμα **(Εικ. 140)**.[390] Από την άλλη, όμοια χαρακτηριστικά - κάθετη ισχυρή (ταινιωτή εν προκειμένω) λαβή, επίπεδη βάση, στενό σχετικά στόμιο κ.ά. - παρουσιάζει και η πρόχους από τον τύμβο Γ της Παλιουριάς **(Εικ. 108)**. Ωστόσο, είναι ελαφρώς πρωιμότερη (10ος περίπου αιώνας π.Χ.) από αυτή της Κάτω Μερόπης.[391]

Στην Ήπειρο, παρόμοιες, με τις παραπάνω, ως προς το σχήμα πρόχοι - είτε με αμαυρόχρωμη είτε χωρίς διακόσμηση - ανακαλύφθηκαν στο νεκροταφείο της Βίτσας[392] και την Δωδώνη.[393] Για παράδειγμα, σε σχέση με την Βίτσα, πανομοιότυπη (ελαφρό καμπύλο χείλος κ.ά.) είναι η πρόχους 5441 (α΄ μισό 8ου αιώνα π.Χ.) από την ταφή 136 **(Εικ. 209)**.[394] Επίσης, αρκετές ομοιότητες με τις πρόχους του Γορμού, κυρίως στην περιοχή διαμόρφωσης της βάσης και εν μέρει της λαβής, παρουσιάζει μεταξύ άλλων και η λοξότμητη πρόχους 5414 από την ταφή 173 (8ος αιώνας π.Χ.) της ίδιας πάντα περιοχής **(Εικ. 210)**.[395]

Στην Μακεδονία, ο εξεταζόμενος στην ενότητα τύπος αγγείου υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένος στο νεκροταφείο τύμβων της Βεργίνας. Ειδικότερα, στις τυμβοειδείς κατασκευές της Βεργίνας οι οπισθότμητες πρόχοι - αρκετές εκ των οποίων σημειωτέον μοιάζουν με τις αντίστοιχες δύο της Παλιουριάς και της Γκλάβας **(Εικ. 211-212)** -[396] είναι το πλέον σύνηθες πήλινο κτέρισμα, καθώς από τις ταφές προέρχονται συνολικά 236 τέτοιου είδους χειροποίητα αγγεία (10ος-9ος αιώνας

---

[390] Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού η οπισθότμητη πρόχους διακρίνεται από οξυκόρυφη βάση. Βλ. Τσώνος 2015, 167. Χαρακτηριστικά, τέτοιου είδους παραδείγματα προέρχονται από την νότια Αλβανία (π.χ. Barc) κ.ά. Βλ. Andrea 1985, 29, 73-74˙ Koka 1985, εικ. 36, 105˙ Τσώνος 2018, 100.

[391] Άλλωστε, και τα συνευρήματα της πρόχου από τον τύμβο Γ τοποθετούνται παρομοίως στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Βλ. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 85. Αντιστοίχως και για την πρόχου της Γκλάβας βλ. Ανδρέου 1988, 302-304.

[392] Τσώνος 2018, 99. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην Βίτσα κάποιες από τις πρόχους αποτελούν σπάνιους τύπους που δεν συναντώνται σε άλλες σύγχρονες τοποθεσίες. Για περισσότερα βλ. Βοκοτοπούλου 1975, 92.

[393] Πρόκειται για μία ακέραιη αδιακόσμητη οπισθότμητη πρόχου (περίπου 11ος αιώνας π.Χ.), η οποία εντοπίστηκε νότια του ναού της Θέμιδος. Βλ. Βασιλείου 2015, 118.

[394] Βοκοτοπούλου 1986, 166, πίν. 266α.

[395] Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 197 γ-δ. Σύμφωνα με την Βοκοτοπούλου η πρόχους με λοξότμητο χείλος, στο α΄ τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ., παρουσιάζει στην περιοχή του σώματος μέγιστη διάμετρο κάτω από το μέσο ύψος. Έπειτα, η μέγιστη διάμετρος εντοπίζεται ψηλότερα, στο μέσο ύψος της κοιλιάς. Για περισσότερα βλ. και Βοκοτοπούλου 1986, 238.

[396] Χαρακτηριστικά, κοινά στοιχεία με τις πρόχους του Πωγωνίου παρουσιάζουν οι πρόχοι Κ8 και Κ28 του 9ου αιώνα π.Χ., οι οποίες προέρχονται αντιστοίχως από την ταφή 6 και την επίχωση του τύμβου Κ. Για περισσότερα βλ. σχετικά Ανδρόνικος 1969, 29-30, πίν, 40 αρ. 8, πίν. 42 αρ. 28.

π.Χ.).[397] Παρομοίως, οπισθότμητες πρόχοι της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου έχουν ανακαλυφθεί στην ευρύτερη περιοχή της Κοζάνης,[398] την Βόρεια Μακεδονία[399] κ.ά.

V. Μυροδοχεία

Στην κατηγορία της εγχώριας κεραμικής παραγωγής θα πρέπει να ενταχθούν μεταξύ άλλων και δύο μυροδοχεία[400] (ΑΕ 7258, 7260) από την ταφή 10 του τύμβου Α της Παλιουρίας που χρονολογούνται στον 3ο αιώνα π.Χ.[401] Τα αγγεία **(Εικ. 89, 94)** είναι κατασκευασμένα από κιτρινωπό και τεφρό πηλό αντιστοίχως, ενώ φέρουν επίχρισμα.[402] Το πόδι τους είναι χαμηλό, η βάση δισκοειδής κωνική και το σώμα ατρακτοειδές. Ο λαιμός είναι στενός και ψηλός, ενώ ευρύνεται σταδιακά ελαφρώς έως το χείλος, το οποίο δηλώνεται με πλαστικό λοξότμητο δακτύλιο.[403]

Παρομοίως, σε τοπικό εργαστήριο πρέπει να αποδοθεί και τουλάχιστον ένα ακόμη μυροδοχείο (ΑΕ 7477) **(Εικ. 113)**, το οποίο εντοπίστηκε στην ταφή 1 του τύμβου Γ της Παλιουριάς. Το αντικείμενο (3ος αιώνας π.Χ.) είναι κατασκευασμένο από κιτρινωπό πηλό, ενώ ως προς το σχήμα είναι όμοιο με τα αντίστοιχα προαναφερθέντα. Μάλιστα, στην περιοχή του σώματος, στην βάση του λαιμού και αμέσως κάτω από το χείλος φέρει αυλακωτή διακόσμηση.[404]

Στην Ήπειρο, παρόμοια μυροδοχεία με αυτά από την Παλιουριά έχουν

---

[397] Ανδρόνικος 1969, 194.

[398] Για περισσότερα βλ. χαρακτηριστικά Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, εικ. 130˙ Τσώνος 2018, 99.

[399] Βλ. σχετικά Τσώνος 2015, 168.

[400] Τα δύο μυροδοχεία, με βάση κυρίως το χείλος τους, εντάσσονται στον τύπο του «domed mouth». Για περισσότερα βλ. σχετικά και Hayes 1991, 68, όπου προτείνεται η προέλευση του εν λόγω τύπου από την Κύπρο. Ωστόσο, το εν λόγω ζήτημα παραμένει υπό συζήτηση. Βλ. σχετικά Lund 2015, 198-199, όπου και περισσότερη σχετική με τον παραπάνω τύπο βιβλιογραφία.

[401] Ειδικότερα, το πρώτο μυροδοχείο τοποθετείται στα μέσα περίπου του 3ου αιώνα π.Χ. Από την άλλη, το δεύτερο είναι ελαφρώς μεταγενέστερο (225-200 π.Χ.). Γενικά, τα μυροδοχεία που χαρακτηρίζονται από χαμηλό πόδι και φαρδύ σώμα, επιμηκύνονται σταδιακά κατά τον 3ο αιώνα π.Χ. και αποκτούν τελικά έως τον 2ο αιώνα π.Χ. στενό ατρακτοειδές σχήμα. Βλ. Ανδρέου 2009, 113, 121 σημ. 42.

[402] Τα μυροδοχεία παρουσιάζουν μικρή διαφοροποίηση ως προς το επίχρισμα. Ειδικότερα, το μυροδοχείο 7258 φέρει γκριζωπό επίχρισμα, ενώ το μυροδοχείο 7260 γκρι. Ο τεφρός πηλός σε συνδυασμό με το γκρίζο/γκριζωπό επίχρισμα στα παραπάνω μυροδοχεία, θα μπορούσε να οδηγήσει στην θεώρηση ότι αυτά αποτελούν κατά πάσα πιθανότητα προϊόντα αττικού εργαστηρίου. Άλλωστε, γκρίζα είναι τα περισσότερα από τα μυροδοχεία που έχουν εντοπιστεί σε ταφές στον Κεραμεικό, αλλά και γενικότερα την αρχαία αγορά της Αθήνας. Βλ. Rotroff 2006, 141-149. Ωστόσο, έχει διαπιστωθεί ότι αυτά τα χαρακτηριστικά - κυρίως ο τεφρός πηλός και σε ένα βαθμό το γκρίζο επίχρισμα - συναντώνται και σε αγγεία καθημερινής χρήσης ηπειρωτικών θέσεων. Βλ. σχετικά Ανδρέου 2009, 113, 121 σημ. 41.

[403] Ανδρέου 2009, 108-111. Στο δε μυροδοχείο 7258 εντοπίζεται διακόσμηση δύο λεπτών οριζόντιων ταινιών. Βλ. Ανδρέου 2009, 112.

[404] Ανδρέου 2009, 114-115. Παρομοίως, σε ένα ακόμη μυροδοχείο (ΑΕ 7259) από την Παλιουριά εντοπίζονται επάλληλες αυλακώσεις στον ώμο και στην περιοχή του λαιμού. Βλ. Ανδρέου 2009, 110.

ανακαλυφθεί μεταξύ άλλων στον οικισμό της Ελέας **(Εικ. 213)**.[405] Παράλληλα, αρκετά αντίστοιχα παραδείγματα, προέρχονται από τον οικισμό του Δυμοκάστρου[406] και την περιοχή του Μεσοποτάμου Πρέβεζας,[407] ενώ χρονολογούνται παρομοίως στον 3ο-2ο αιώνα π.Χ. Από την άλλη, πανομοιότυπα μυροδοχεία (3ος-2ος αιώνας π.Χ.) έχουν εντοπιστεί και σε ταφές της Βέροιας[408] **(Εικ. 214)**, την Αθήνα[409] **(Εικ. 215)** κ.ά.

VI. Κεραμική των κατηγοριών Δάκαρη ΙΙ και ΙΙΙ

Κλείνοντας, αναφορά αξίζει να γίνει και στα διάφορα όστρακα **(Εικ. 72, 103-104, 115)**, από χοντρόκοκκο και λεπτόκοκκο καστανοκόκκινο και καστανόμαυρο κυρίως πηλό, που βρέθηκαν στους τύμβους του Γορμού, όπως π.χ. στην επίχωση των τύμβων Α και Β της Παλιουριάς Παλαιοπύργου. Αυτά κατά κύριο λόγο συνδέονταν με χειροποίητα αγγεία, όπως φιάλες, κανθαρόσχημα, πίθους κ.ά., με την εξωτερική δε επιφάνεια μερικών εξ αυτών να είναι λειασμένη με οστέινο ή ξύλινο εργαλείο. Επίσης, από τους τύμβους προέρχονται και μερικές ταινιωτές και ημικυκλικές λαβές **(Εικ. 103, 115)**, από τις οποίες μερικές διχαλωτές του τύπου wish-bone με τριγωνική και διπλή απόληξη, ανάλογα με την περίπτωση.[410]

Μερικά από τα όστρακα εντάσσονται στον τύπο ΙΙ κατά Δάκαρη, καθώς φέρουν πλαστική διακόσμηση **(Εικ. 72, 83, 103, 115)** εν είδει αλυσίδας ή σχοινιού αποτελούμενου από ανάγλυφες ζώνες (rope-type).[411] Ανάλογα παραδείγματα εντοπίστηκαν χαρακτηριστικά στην Καστρίτσα Ιωαννίνων και την Δωδώνη και χρονολογούνται στον 13ο-12ο αιώνα π.Χ.[412] Επίσης, σύγχρονα με τα παραπάνω όστρακα σχοινοειδούς διακόσμησης ανακαλύφθηκαν μεταξύ άλλων στην Αρίστη, την Κρύα **(Εικ. 216)**, την Δουρούτη, το Πέραμα Ιωαννίνων **(Εικ. 217)** και το Θέμελο Πρεβέζης.[413]

Γενικά, η τεχνική της πλαστικής διακόσμησης θεωρείται ότι εισήχθη στην

---

[405] Ρήγινος & Λάζαρη 2007, 72-73˙ Ρήγινος & Λάζαρη 2008, 28-31.
[406] Λάζαρη, Τζωρτζάτου & Κουντούρη 2008, 52.
[407] Βλ. Ζάχος κ.ά. 2007, 93-94, 156 εικ. 91.
[408] Βλ. Δρούγου & Τουράτσογλου 1998, 86-91, πίν. 60: αρ. Π 2143, Π 2146 κ.ά.
[409] Βλ. σχετικά Rotroff 2006, 141-149, 167, 292-299, εικ. 66, πίν. 53: αρ. 442, 446, 452˙ πίν. 54: αρ. 485, 498, πίν. 55: αρ. 502, 503, 509-511˙ πίν. 56: 512-516, 520˙ πίν. 57: αρ. 519, 524.
[410] Ανδρέου 1981, 307 και Ανδρέου 1982α, 58-59.
[411] Ανδρέου 1982α, 58, εικ. 9.
[412] Βοκοτοπούλου 1969, 190-191˙ Δάκαρης 1951, 178-182.
[413] Ανδρέου 1994, 238-240, 242.

Ήπειρο από την Μακεδονία λίγο πριν τα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ.,[414] ενώ κατά την Εποχή του Χαλκού, εκτός από τις παραπάνω περιοχές, υπήρξε διαδεδομένη σε όλη την κεντρική Ευρώπη,[415] την Αλβανία, τα Επτάνησα, την Καλαβρία της Ιταλίας[416] κ.ά. Στην Αλβανία, όστρακα με τέτοιου είδους διακόσμηση ήλθαν στο φως από τύμβους της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην κοιλάδα του Mati και αντίστοιχους πρωιμότερους στο Libonik της Κορυτσάς.[417] Σε σχέση με τα γειτονικά Επτάνησα, αρκετά παραδείγματα προέρχονται χαρακτηριστικά από την Κέρκυρα[418] και την Λευκάδα[419] (ταφικοί πίθοι).[420]

Όσον αφορά ειδικά την ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση, στα αγγεία αυτή συναντάται κυρίως κοντά στους ώμους, στην βάση και αμέσως κάτω από το χείλος.[421] Κατά κύριο λόγο, η εν λόγω διακόσμηση -όπως διαπιστώνεται άλλωστε και από αρκετά από τα προαναφερθέντα όστρακα του Γορμού- αφορά κυρίως μεγαλύτερα αγγεία (όπως πίθους και αμφοροειδή), τα οποία εξυπηρετούσαν καθημερινές ανάγκες αποθήκευσης-κατανάλωσης τροφίμων, και λιγότερο αντίστοιχα μικρότερα, ήτοι π.χ. κυάθια. Χαρακτηριστικά, μερικά κυάθια, της κατηγορίας ΙΙ κατά Δάκαρη εντοπίστηκαν στην Κάτω Λαψίστα Ιωαννίνων και τον Ελαφότοπο Ζαγορίου.[422]

Τέλος, άξια αναφοράς είναι τα τεφρά και μονόχρωμα όστρακα χειροποίητων βαθιών αγγείων με λεία επιφάνεια, της κατηγορίας ΙΙΙ κατά Δάκαρη, αρκετά από τα οποία - όπως σημειώνει ο Ανδρέου - εντοπίστηκαν στις τυμβοειδείς κατασκευές Α, Β και Γ της Παλιουριάς.[423] Παρόμοια όστρακα με στίλβωση ανακαλύφθηκαν μεταξύ άλλων στον Ελαφότοπο, το Πέραμα **(Εικ. 218)**, την Κοπάνη και την Καστρίτσα

---

[414] Hammond 1967α, 298-309. Άλλωστε, υπάρχουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τα αγγεία του τύπου Βαρδαρόφτσα (Μπουμπούστι). Για περισσότερα βλ. και Βοκοτοπούλου 1969, 190-191.

[415] Ειδικότερα, η κεραμική με πλαστική διακόσμηση, ήδη από τις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. είναι διαδομένη στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας Βουλγαρίας κ.ά. Βλ. σχετικά Hundt 1958˙ Hundt 1964. Επίσης, βλ. Δάκαρης 1951, 173 κ.ε.

[416] Για παράδειγμα αγγεία με πλαστική διακόσμηση προέρχονται από την τοποθεσία Potenza. Βλ. σχετικά Leccese 1964, 187-232, πίν. V, VI, VIII.

[417] Για τα αγγεία με πλαστική διακόσμηση από την Αλβανία βλ. σχετικά Islami & Ceka 1964, 91-137, πίν. IV 17-19. Βλ. και Σουέρεφ 2001, 80.

[418] Χαρακτηριστικά, τέτοιου είδους κεραμική εντοπίστηκε στον Αφιώνα και το Κεφάλι. Βλ. Σουέρεφ 2001, 80.

[419] Βλ. Dörpfeld 1927, εικ. 68, 84-85, όπου σχετικά παραδείγματα από τις θέσεις Νυδρί και Χοιροσπηλιά Ιθάκης.

[420] Βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου 1969, 190-191. Για περισσότερα βλ. και Βοκοτοπούλου 1969, 190 υποσημ. 6-7.

[421] Δάκαρης 1952, 368-369.

[422] Βοκοτοπούλου 1969, 190-191.

[423] Ανδρέου 1982α, 58˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 84. Τα αγγεία της ΙΙΙ κατηγορίας εμφανίστηκαν κατά τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. και διατηρήθηκαν περίπου μέχρι τον 12ο αιώνα π.Χ., όποτε και κάνουν την εμφάνισή τους, τα αγγεία του τύπου IV. Για περισσότερα βλ. Δάκαρης 1952, 384-385.

Ιωαννίνων.[424] Επίσης, η εν λόγω κεραμική συναντάται στο Νυδρί της Λευκάδας, την νότια Ιταλία κ.ά.[425] Μάλιστα, κάποια από τα όστρακα της Καστρίτσας φέρουν ταυτοχρόνως και ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση. Έτσι, από το παράδειγμα της Καστρίτσας καθίσταται σαφές ότι τα αγγεία της κατηγορίας ΙΙ και ΙΙΙ θα συνυπήρχαν κατά την 2η χιλιετία π.Χ.[426]

[424] Ανδρέου 1994, 240-241.
[425] Δάκαρης 1952, 372˙ Σουέρεφ 2001, 80-81.
[426] Δάκαρης 1951, 178-179. Βλ. και παραπάνω υποσημ. 421, 423.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο

Μεταλλικά και οστέινα ταφικά κτερίσματα από την κοιλάδα του Γορμού

Στους τάφους που ανασκάφηκαν στην κοιλάδα του Γορμού, το μεγαλύτερο μέρος των αντικείμενων που ήλθαν στο φως, όπως διαπιστώθηκε, σχετίζεται με κεραμική, ήτοι αγγεία. Παράλληλα, σε κάποιες ταφές τα τελευταία αποτελούν το μοναδικό, ως προς το υλικό, κτέρισμα. Για παράδειγμα, αυτό παρατηρείται στον τύμβο Α της Παλιουριάς.[427] Ωστόσο, υπάρχουν μερικές περιπτώσεις όπου τα μεταλλικά αντικείμενα υπερτερούν, όπως π.χ. σε τάφους στο νεκροταφείο της Γκλάβας.[428] Τόσο αυτά τα κτερίσματα όσο και τα - ελάχιστα - αντίστοιχα οστέινα παρέχουν, αν μη τι άλλο, σημαντικές πληροφορίες για το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων της κοιλάδας και για αυτό αρκετά εξ αυτών θα εξεταστούν ενδελεχώς στο παρόν κεφάλαιο, αρχής γενομένης από τα χάλκινα αντικείμενα.

.

4.1. Χάλκινα αντικείμενα

4.1.1. Περόνες

Ι. Μακριές περόνες

Η γυναικεία (;) ταφή Β στον τύμβο της Γκλάβας περιείχε μακριές περόνες **(Εικ. 121, 123)**.[429] Τα αντικείμενα έχουν δισκοειδή κεφαλή και παρουσιάζουν στο πάνω μέρος του στελέχους, το μεν πρώτο ατρακτόσχημη διαπλάτυνση, ενώ το δεύτερο διόγκωση εξαγωνικής τομής **(Εικ. 121)**. Επιπλέον, από την κορυφή έως και το ανώτερο, παχύτερο τμήμα της επιφάνειας του στελέχους φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση τεθλασμένων γραμμών. Οι περόνες, λαμβάνοντας υπόψη το τμήμα του οστέινου αντικειμένου **(Εικ. 125)**, αλλά και κυρίως το χάλκινο ταινιωτό διάδημα **(Εικ. 122)** που εντοπίστηκαν στον ίδιο τάφο, χρονολογούνται περίπου στον 11ο-10ο αιώνα π.Χ.[430]

Ο τύπος των μακριών περονών με ατρακτόσχημη διαπλάτυνση ή εξαγωνική

---

[427] Ανδρέου 1981, 303-307.
[428] Ανδρέου 1988, 302-304.
[429] Ανδρέου 1983, 229-230.
[430] Ανδρέου 1998, 43-44˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 84.

διόγκωση και δισκοειδή ή κωνική κεφαλή εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο περίπου από τα τέλη 12ου-11ο αιώνα π.Χ. και συναντάται έως και περίπου τα μέσα του 9ου αιώνα π.Χ.[431] Ειδικότερα, έχει υποστηριχθεί ότι τα παραπάνω αντικείμενα είτε εισήχθησαν μέσω της Αδριατικής στα Ιόνια Νησιά και από εκεί διαδόθηκαν στην Ήπειρο, την Μακεδονία και την νότια Ελλάδα είτε η διάδοση πραγματοποιήθηκε από τα βόρεια μέσω της Αλβανίας. Παρ' όλα αυτά, δεν αποκλείεται να υπήρξε και συνδυασμός των δύο παραπάνω προτάσεων.[432] Στην ελληνική επικράτεια, περόνες του εξεταζόμενου τύπου ανακαλύφθηκαν, επί παραδείγματι, στα Διακάτα Κεφαλλονιάς (11ος αιώνας π.Χ.),[433] την Βίτσα[434] (9ος αιώνας π.Χ.) **(Εικ. 219)** και την Βεργίνα (11ος-10ος αιώνας π.Χ.) **(Εικ. 220)**.[435]

Παράλληλα, όμοιες περόνες, ήλθαν στο φως και στην γειτονική Αλβανία. Χαρακτηριστικά, δύο τέτοιου είδους αντικείμενα - μήκους 16 εκ. και 32,7 εκ. - ανακαλύφθηκαν στις ταφές 102 και 125 αντιστοίχως του τύμβου I στο Barc. Τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη **(Εικ. 221)** περόνη φέρουν, όπως και οι προαναφερθείσες, εγχάρακτο διάκοσμο - π.χ. τεθλασμένων γραμμών - στο άνω τμήμα του στελέχους και χρονολογούνται περίπου στα τέλη 12ου-11ο αιώνα π.Χ. Τέλος, δύο ακόμη παραδείγματα προέρχονται από τον τύμβο II του Vajze και μερικά ακόμη από τον τύμβο στην τοποθεσία Prodanit (11ος αιώνας π.Χ.).[436]

Γενικά, οι μακριές περόνες έχουν εντοπιστεί στις ταφές είτε σε ζεύγη είτε μεμονωμένες.[437] Παρ' όλα αυτά, δεν φαίνεται ότι παρουσιάζουν, ως επί το πλείστον,

---

[431] Ο εξεταζόμενος, λοιπόν, τύπος περονών, κατά πάσα πιθανότητα, δεν έχει ελληνική προέλευση, αφού στην κεντρική Ευρώπη ήταν διαδεδομένος ήδη από την 3η-2η χιλιετία π.Χ., ενώ στα νότια Βαλκάνια συναντάται μετά τα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. Χαρακτηριστικά, περόνες αυτού του τύπου έχουν εντοπιστεί σε ταφές στην περιοχή του Δούναβη κ.ά. Για περισσότερα βλ. Ebert 1927, 394 κ.ε. πίν. 131 h, 133˙ Gordon Childe 1929, πίν. XI. Επίσης, περόνες με κωνική κεφαλή και εξαγωνική διαπλάτυνση προέρχονται από ταφές της Κροατίας και χρονολογούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Βλ. Alexander 1964, 159-160, 164-166, 177-178˙ Ανδρόνικος 1969, 235.

[432] Βλ. Ανδρόνικος 1969, 234-236. Από την άλλη, η Δακορώνια θεωρεί ότι πρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο η διάδοσή τους στον ελλαδικό χώρο να πραγματοποιήθηκε από τα νότια προς τα βόρεια Για περισσότερα βλ. Δακορώνια 1992, 292-297, όπου και η σχετική με το επίμαχο ζήτημα βιβλιογραφία. Ειδικά, για την συζήτηση περί σύνδεσης του δωρικού φύλου με την εμφάνιση των μακριών περονών στην ελληνική επικράτεια βλ. και Kilian 1987-1988, 148-158.

[433] Ανδρέου 1998, 44.

[434] Βλ Βοκοτοπούλου 1986, 209-210, πίν. 325 β και σχέδ. 116 α.

[435] Στην Βεργίνα μακριές περόνες εντοπίστηκαν συγκεκριμένα στις ταφές X, XIII και XIV του τύμβου N. Ανδρόνικος 1969, 234-236, εικ. 74, πίν. 90 NX α, β, πίν. 91 NXIII και πίν. 92 N β.

[436] Andrea 1985, 36, 39, 83, πίν. XI: V.102: 2, πίν. XIII: V.125: 2 και πίν. LV: 4, 5.

[437] Χαρακτηριστικά, στην Αταλάντη Φθιώτιδας, στην ταφή (II) εντοπίστηκε μόνο μία σιδερένια μακριά περόνη (10ος-9ος αιώνας π.Χ.), ενώ στην ταφή (III) μία αντίστοιχη χάλκινη (10ος-9ος αιώνας π.Χ.). Βλ. Δακορώνια 1992, 293, πίν. 66 β-γ. Από την άλλη, ζεύγος μακριών χάλκινων περονών (μέσα του 8ου αιώνα π.Χ.), προέρχεται για παράδειγμα από ταφή στο βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου. Βλ. Blegen, Palmer & Young 1964, 25-26, πίν. 7, αρ. 6-7.

την ίδια χρήση με τις αντίστοιχες μικρότερες, ήτοι να αξιοποιούνται προς στερέωση των ενδυμάτων ή του διαδήματος.[438] Αντιθέτως, οι μακριές - χάλκινες - περόνες πρέπει να αποτελούσαν απλώς ταφική προσφορά ή από την άλλη να χρησιμοποιούνταν για την στερέωση του σαβάνου ή άλλου είδος καλύμματος του νεκρού.[439] Έτσι, ανάλογη λειτουργία δεν αποκλείεται να είχαν, λόγω του μεγέθους τους, και οι προαναφερθείσες περόνες από τον τάφο Β της Γκλάβας.[440]

ΙΙ. Περόνες μικρού μεγέθους

Από την άλλη, αξιοσημείωτες είναι και οι μικρές χάλκινες περόνες. Ανάμεσα σε αυτές συγκαταλέγονται τρεις (Μ44, Μ45, Μ46), οι οποίες χρονολογούνται στο β΄ τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. και προέρχονται από την ταφή 12/88 του νεκροταφείου της Γκλάβας **(Εικ. 222)**.[441] Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η διαμόρφωση της κεφαλής, η οποία έχει σχήμα καρπού μήκωνος (βόμβυκα λωτού). Ειδικότερα, στις περόνες Μ44 και Μ45 κάτω από τον καρπό εναλλάσσονται δακτύλιοι, σφαιρίδιο και ξανά δακτύλιοι, ενώ στην περόνη Μ46 αναπτύσσονται κατά σειρά δακτύλιοι - επιμηκυμένο έξαρμα - δακτύλιοι - επιμηκυμένο έξαρμα - δακτύλιοι. Παράλληλα, παρόμοιες περόνες ανακαλύφθηκαν και σε άλλες ταφές της Γκλάβας, όπως π.χ. μία - με κεφαλή σε σχήμα καρπού ροδιάς - στην ταφή 19/88,[442] και άλλες δύο - με αντίστοιχη κεφαλή - στην ταφή 1/92 **(Εικ. 223)**.[443] Οι δύο τελευταίες περόνες χρονολογούνται, με βάση τα συνευρήματα του τάφου στον οποίο εντοπίστηκαν, στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., ενώ η περόνη από την ταφή 19/88 είναι ελαφρώς υστερότερη (αρχές του 5ου αιώνα π.Χ.).[444]

Αυτός ο τύπος περονών,[445] ήτοι η απόληξη της κεφαλής σε παπαρούνα ή

---

[438] Δεσποίνη 1996, 40. Βέβαια, σε ταφή στον Κεραμεικό της Αθήνας, ζεύγος μακριών περονών (10ος-9ος αιώνας π.Χ.), επί παραδείγματι, εντοπίστηκε στους ώμους του νεκρού. Βλ. Jacobsthal 1956, 94-95.
[439] Δακορώνια 1992, 293˙ Δεσποίνη 1996, 40.
[440] Αναφορά ως προς την χρήση των μακριών χάλκινων περονών θα πραγματοποιηθεί και στο επόμενο κεφάλαιο.
[441] Ανδρέου 1988, 302-304˙ Ανδρέου 1998, 48.
[442] Ανδρέου 1988, 303.
[443] Ανδρέου 2000α, 17.
[444] Ειδικότερα, την περόνη από την ταφή 19/88 συνόδευαν η προαναφερθείσα χάλκινη τριφυλλόσχμημη οινοχόη, μία σιδερένια αιχμή δόρατος και τμήμα καμπύλου σιδερένιου μαχαιριού. Από την άλλη, στην ταφή 1/92 μαζί με τις χάλκινες περόνες εντοπίστηκαν μία αντίστοιχη σιδερένια, μία πήλινη τριφυλλόσχημη οινοχόη, θραύσματα χάλκινης ομφαλωτής φιάλης και δύο χάλκινα δαχτυλίδια. Βλ. σχετικά και Ανδρέου 1988, 303˙ Ανδρέου 2000α, 17
[445] Ο τύπος περόνης με κεφαλή εν είδει καρπού ροδιάς συνδέεται με την περιοχή της Μ. Ασίας. Χαρακτηριστικά, σε καρπό ροιάς ήταν διαμορφωμένη και η χρυσή κεφαλή μιας περόνης (7ος αιώνας

καρπό ροδιάς και η εναλλαγή εχίνων-αστραγάλων με οποιαδήποτε σειρά, είναι χαρακτηριστικός κυρίως τον 6ο και στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Στην Βίτσα όμοιου τύπου περόνες (αρ. 2271-2272, 2275 α-β) εντοπίστηκαν στις ταφές 86 και 101 και είναι σύγχρονες με αυτές από την ταφή 12/88 της Γκλάβας **(Εικ. 224-225)**.[446] Μάλιστα, η περόνη 2271 **(Εικ. 224)** παρουσιάζει πανομοιότυπη διαμόρφωση σφαιριδίου και δακτυλίων κάτω από την κεφαλή με τις περόνες Μ44 και Μ45 **(Εικ. 222)**. Τέλος, όμοιες - σε μεγάλο βαθμό - περόνες έχουν ανακαλυφθεί επίσης σε ταφές στην Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων[447] και την γειτονική Αλβανία, όπως για παράδειγμα στην τοποθεσία Kuc i Zi. Χαρακτηριστικά, στην τελευταία, μία μεταξύ άλλων περόνη (β΄ μισό 7ου αιώνα π.Χ.) που μπορεί να συνδεθεί, ως προς τον εξεταζόμενο στην ενότητα τύπο, με αντίστοιχες από την Γκλάβα **(Εικ. 223)**,[448] προέρχεται από την ταφή 57 του τύμβου Ι **(Εικ. 226)**.[449]

4.1.2. Διαδήματα

Δύο χάλκινα διαδήματα **(Εικ. 122, 127)** ανακαλυφθήκαν στις ταφές Β και Γ αντιστοίχως του νεκροταφείου της Γκλάβας και φέρουν στικτό γεωμετρικό διάκοσμο.[450] Ειδικότερα, το πρώτο διάδημα (10ος περίπου αιώνας π.Χ.) έχει διάμετρο 0,195 μ., πλάτος 0,043 μ. και είναι διακοσμημένο με στικτούς συνεχείς ρόμβους και έκκρουστα ημισφαίρια, εκ των οποίων πέντε είναι διατεταγμένα σταυροειδώς και περιβάλλονται από στικτούς κύκλους, ενώ τα υπόλοιπα (ομφαλοί) παρατάσσονται καθέτως ανά τρία και δύο **(Εικ. 121, 122)**. Παρομοίως, το δεύτερο διάδημα (10ος

π.Χ. από την Έφεσο. Για την εν λόγω περόνη, όπως και άλλα παρόμοια παραδείγματα (κεφαλές περονών σε σχήμα παπαρούνας κ.ά.) από τον ασιατικό και μη χώρο βλ. σχετικά και Jacobsthal 1956, 28-30, 38, 39, εικ. 114-120, 137. Παράλληλα, περόνες με κεφαλή σχήματος ροδιού εντοπίστηκαν στο Ιράν και χρονολογούνται στο α΄ τέταρτο της 1ης χιλιετίας π.Χ. Για περισσότερα βλ. σχετικά και Muscarella 1988, 179.

[446] Για περισσότερα βλ. σχετικά και Βοκοτοπούλου 1986, 48-50, 308, πίν, 67 β, 69 δ και σχέδ. 116 γ-δ.

[447] Βλ. Ανδρέου 2000α, 17˙ Ανδρέου 2000β, 33 και 38 εικ. 8. Πανομοιότυπες, ως προς την διαμόρφωση της κεφαλής και του στελέχους, αργυρές μεν, περόνες (μέσα 5ου αιώνα π.Χ.) ανακαλύφθηκαν σε ταφές της Σίνδου. Βλ. Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985, αρ. κατ. 70.

[448] Από την Γκλάβα (ταφή 5/88) προέρχεται και μία διαφορετική - ως προς την διαμόρφωση του ανωτέρου τμήματος - χάλκινη περόνη. Ειδικότερα, η τελευταία φέρει κωνική κεφαλή. Βλ. Ανδρέου 1988, 302. Το επίμαχο αντικείμενο, λαμβάνοντας υπόψη τα υπόλοιπα σιδερένια κτερίσματα που βρέθηκαν μαζί της (ξίφος, περόνη, αιχμές δοράτων και μαχαιρίδιο) θα πρέπει να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 6ου αιώνα π.Χ. Όμοιου τύπου χάλκινη περόνη (αρ. 2280) ανακαλύφθηκε και στην Βίτσα, με την διαφορά μόνο ότι στην τελευταία το έξαρμα είναι επιμηκυμένο (εχίνος), ενώ και η κεφαλή στο σημείο ένωσης με αυτό είναι περισσότερο πεπλατυσμένη από την αντίστοιχη από την Γκλάβα. Βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 306-307 και σχέδ. 116 ε.

[449] Andrea 1985, 166, 130 και πίν. XXX: V.57: 2.

[450] Ανδρέου 1983, 229-230˙ Ανδρέου 1998, 44˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 80, 81.

περίπου αιώνας π.Χ.) από το οποίο εντοπίστηκε τμήμα του, έχει πλάτος 0,032 μ. και στην επιφάνειά του φέρει στικτούς ομφαλούς και ρόμβους **(Εικ. 126, 127)**.

Χάλκινα διαδήματα (10ος-9ος αιώνας π.Χ.) με ομφαλούς και γενικότερα στικτό γεωμετρικό διάκοσμο (συνεχείς ρόμβους κ.ά.) εντοπίστηκαν και στον τύμβο Ι του Barc.[451] Ειδικότερα, ένα διάδημα **(Εικ. 227)** προέρχεται από την ταφή 34 και ένα από την ταφή 19. Επίσης, τέτοιου είδους - σύγχρονα με τα παραπάνω - αντικείμενα ανακαλύφθηκαν στον τύμβο του Patos και τον τεχνητό λοφίσκο του Dukat.[452] Από την άλλη, αρκετά διαδήματα, εκ των οποίων τα περισσότερα χρονολογούνται περίπου στα τέλη 12ου-11ο αιώνα π.Χ., προέρχονται και από το Lofkënd.[453] Ωστόσο, σε αυτά τα αντικείμενα αναπτύσσονται, ως επί το πλείστον, διαφορετικά μοτίβα (τεθλασμένες γραμμές κ.ά.)[454] σε σχέση με τα διαδήματα του Πωγωνίου.[455]

Τέλος, στον ελλαδικό χώρο, αντίστοιχα διαδήματα με αυτά από την Γκλάβα προέρχονται, επί παραδείγματι, από τον Αετό της Ιθάκης και την Βίτσα.[456] Χαρακτηριστικά, στην τελευταία ένα διάδημα ήλθε στο φως στην ταφή 113 (9ος αιώνας π.Χ.) και φέρει στην επιφάνειά του μεταξύ άλλων έκρουστα ημισφαίρια και στικτούς ρόμβους **(Εικ. 228)**.[457] Παράλληλα, διάδημα **(Εικ. 229)** με στικτό γεωμετρικό διάκοσμο εντοπίστηκε και στην ταφή 111 (9ος αιώνας π.Χ.) του τύμβου Υ της Βεργίνας.[458]

Πρέπει να σημειωθεί ότι τα διακοσμητικά μοτίβα των διαδημάτων που αναφέρθηκαν, ήτοι ομόκεντροι κύκλοι, συνεχείς ρόμβοι κ.ά., δεν έχουν ελληνική προέλευση. Αντιθέτως, αντίστοιχα θέματα εντοπίζονται σε πρωιμότερα χάλκινα

---

[451] Andrea 1985, 23, 25-26, 91-92, πίν. V: V.34: 2, πίν. IV: V.19: 2, πίν. LVI: 1 και εικ. 9.

[452] Korkuti 1981, 44, πίν. VII. Επίσης, βλ. και παραπάνω υποσημ. 449, 451.

[453] Στον τύμβο του Lofkënd οι πρωιμότεροι τάφοι χρονολογούνται περίπου στον 14ο αιώνα π.Χ. Για περισσότερα σχετικά με τις παραπάνω ταφές βλ. Papadopoulos, Morris & Bejko 2014, 42-50˙ Stapleton 2014, 205, 214, 226.

[454] Μόνο σε ένα διάδημα (9ος αιώνας π.Χ.), το οποίο προέρχεται από την ταφή LXX, ανάμεσα στις τεθλασμένες. γραμμές, αναπτύσσονται μεταξύ άλλων και ομφαλοί. Για το εξεταζόμενο διάδημα, αλλά και τα υπόλοιπα που εντοπίστηκαν σε ταφές του τύμβου στο Lofkënd βλ. σχετικά Papadopoulos 2010, 35-43.

[455] Η χρήση των εν λόγω αντικειμένων στην Αλβανία, με βάση ένα διάδημα από τον τύμβο Ι στην Απολλωνία, πραγματοποιείται τουλάχιστον έως τις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Βλ. σχετικά Papadopoulos 2010, 45.

[456] Παράλληλα, χάλκινα, αλλά και χρυσά διαδήματα αναθηματικού χαρακτήρα ανακαλύφθηκαν στο Ηραίο του Άργους, την Περαχώρα Κορινθίας κ.ά. Βλ. Payne 1940, 181, 185, πίν. 81, αρ. 2-5˙ Waldstein 1905, 266-267, πίν. XCIX, αρ. 1590-1599. Επίσης, χρυσά διαδήματα, ανεξαρτήτως εάν διαφέρουν από τα χάλκινα αντίστοιχα της Γκλάβας, εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων και σε ταφές (9ος-8ος αιώνας π.Χ.) στον Κεραμεικό της Αθήνας. Για περισσότερα βλ. σχετικά Kübler 1954, 190, 238, πίν. 158˙ Papadopoulos 2010, 46.

[457] Βοκοτοπούλου 1986, 153, πίν. 245α και σχέδ. 108 ζ.

[458] Ανδρόνικος 1969, 251-254 και εικ. 88.

αντικείμενα, όχι μόνο σε διαδήματα, αλλά σε ζώνες και κνημίδες κυρίως παραδουνάβιων περιοχών.[459] Στην τοποθεσία Dratov της περιοχής Lublin της Πολωνίας, επί παραδείγματι, ανακαλύφθηκε διάδημα με στιγμές-ομφαλούς κ.ά., το οποίο χρονολογείται περίπου στα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ.[460] Επομένως, η εν λόγω τεχνική διακόσμησης με στικτούς ομφαλούς και στιγμές (Punkt-Buckel System) πρέπει πιθανότατα να εισήχθη στην Αλβανία, την Ήπειρο και την Μακεδονία, κατά τον 12ο-11ο αιώνα π.Χ., από βορειότερες περιοχές των Βαλκανίων.[461]

4.2. Αργυρές περόνες

Κτερίσματα από άργυρο είναι ελάχιστα και προέρχονται από το νεκροταφείο της Γκλάβας. Ειδικότερα, περιορίζονται σε δύο περόνες, δύο δαχτυλίδια και ένα ενώτιο, τα οποία χρονολογούνται κατά τον 6ο-5ο αιώνα π.Χ.[462] Ωστόσο, μελλοντικά, στους υπόλοιπους μη ανεσκαμμένους, επί του παρόντος τύμβους, της κοιλάδας του Γορμού είναι πιθανό να εντοπιστούν και άλλα αντικείμενα κατασκευασμένα από το εν λόγω υλικό.

Από τα παραπάνω κτερίσματα, αξίζει να συζητηθούν δύο περόνες, οι οποίες ανακαλύφθηκαν αντιστοίχως στις ταφές 1/88 και 11/88.[463] Η κεφαλή της πρώτης **(Εικ. 130)** αποτελείται από τρία εξάρματα, εκ των οποίων το ανώτερο είναι αμφικωνικό, ενώ το μεσαίο και κατώτερο σφαιρικό πεπιεσμένο. Τα εξάρματα διαχωρίζονται μεταξύ τους μέσω δακτυλίων και φέρουν στην επιφάνειά τους πλαστικό διάκοσμο.

Το εξεταζόμενο αντικείμενο, λαμβάνοντας υπόψη και τα συνευρήματα της ταφής 1/88 (π.χ. μελανόβαφη λήκυθος, γυάλινη τριφυλλόσχημη οινοχόη φοινικικού τύπου[464]), χρονολογείται στον 5ο αιώνα π.Χ. Όμοια πλαστικά εξάρματα

---

[459] Γενικότερα, από την περιοχή των Βαλκανίων, χάλκινα διαδήματα (12ος-11ος αιώνας π.Χ.) προέρχονται χαρακτηριστικά από ταφές στις περιοχές Donjia Dolina, Mlad, Podlaze, Ilijak και Rosanovici της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, την Σλοβακία κ.ά. Βλ. σχετικά Benac & Covic 1956, 55, 57, πίν. XXIV, αρ. 2, πίν. XXIX, αρ. 4˙ Benac & Covic 1957, 66-67, 69, πίν. VI, αρ. 12, πίν. X, αρ. 11, πίν. XIII, αρ. 7, πίν. XV, αρ. 14˙ Papadopoulos 2010, 45.

[460] Βλ. παραπάνω υποσημ. 459.

[461] Andrea 1985, 91-92˙ Ανδρόνικος 1969, 251 -254.

[462] Ανδρέου 1988, 302-304˙ Ανδρέου 1998, 48, 57.

[463] Ανδρέου 1988, 302-303˙ Ανδρέου 1998, 48.

[464] Για την γυάλινη τριφυλλόσχημη οινοχόη, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., βλ. σχετικά Ανδρέου 1998, 51. Όμοιες γυάλινες τριφυλλόσχημες οινοχόες (6ος-5ος αιώνας π.Χ.) εντοπίστηκαν και στο νεκροταφείο του Λιατοβουνίου. Τα τρία παραπάνω παραδείγματα θα εισήχθησαν στις περιοχές του Πωγωνίου και του Ζαγορίου αντιστοίχως μέσω της Αμβρακίας. Βλ. σχετικά Douzougli & Papadopoulos 2011, 59-60, εικ. 28.

παρουσιάζουν και μερικές αργυρές περόνες (510-500 π.Χ.) από την ταφή 20 στο νεκροταφείο της Σίνδου **(Εικ. 230)**.[465] Επίσης, πανομοιότυποι δακτύλιοι εντοπίζονται και σε μια πρωιμότερη χρυσή περόνη στην Δουρούτη (αρχές 6ου αιώνα π.Χ.).[466]

Σχετικά με την δεύτερη περόνη **(Εικ. 231)**, αυτή με βάση τα αντικείμενα που την συνόδευαν, ήτοι κορινθιακή πυξίδα, τμήμα μελανόβαφης ληκύθου κ.ά.,[467] χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα στον 5ο αιώνα π.Χ. ή είναι ελαφρώς πρωιμότερη. Η κεφαλή της έχει σχήμα κλειστού άνθους (μήκωνος) και σε μεγάλο βαθμό, αν και λιγότερο πεπλατυσμένη, μοιάζει με τις αντίστοιχες απολήξεις των προαναφερθέντων - από την Γκλάβα - χάλκινων περονών **(Εικ. 222)**. Επίσης, όπως στις τελευταίες, κάτω από την κεφαλή εναλλάσσονται δακτύλιοι με σφαιρίδια.[468]

Ωστόσο, σε αυτή την περόνη, σε αντίθεση με το σύνολο των υπολοίπων περονών του Γορμού, το στέλεχος είναι λυγισμένο **(Εικ. 231)**.[469] Το αντικείμενο ίσως να παραμορφώθηκε σκόπιμα πριν από την τοποθέτησή του στον τάφο, καθώς γενικότερα η ίδια πρακτική συναντάται χαρακτηριστικά και σε άλλα μεταλλικά αντικείμενα, όπως π.χ. ξίφη.[470] Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι αυτή η ενέργεια πιθανώς πραγματοποιούνταν προκειμένου να δηλωθεί συμβολικά ότι το άτομο με το οποίο σχετιζόταν το αντικείμενο - εν προκειμένω η περόνη - είναι πλέον νεκρό. Παράλληλα, το λύγισμα της περόνης ίσως να συμβόλιζε και την απώλεια της χρηστικής της αξίας, δεδομένου ότι το αντικείμενο χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά από το άτομο που απεβίωσε.[471] Όμως, είναι πιθανό η αρχική μορφή της περόνης να μεταβλήθηκε και για άλλους, άγνωστους λόγους.

---

[465] Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985, εικ. 129. Για τα ταφικά ευρήματα από το νεκροταφείο της Σίνδου βλ. σχετικά Δεσποίνη 2016.

[466] Βλ. Ανδρέου 2000β, 33 και 38 εικ. 10.

[467] Ανδρέου 1988, 303.

[468] Για τον εν λόγω τύπο περονών και ευρήματα από διάφορες περιοχές βλ. και παραπάνω υποσημ. 445. Παρόμοια χαρακτηριστικά στην κεφαλή εντοπίζονται και σε αργυρή διπλή περόνη (αρ. 8573) των τελών του 6ου αιώνα π.Χ. από ταφή στην Σίνδο. Βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985, αρ. κατ. 131.

[469] Παρομοίως, λυγισμένες περόνες, χάλκινες και σιδερένιες μεν, ανακαλύφθηκαν σε ταφές της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, στην αρχαία Αθήνα. Για περισσότερα βλ. σχετικά Papadopoulos & Smithson 2017, 100-101, 167, 345-346. Επίσης, αργυρή λυγισμένη περόνη, πανομοιότυπη δε με την αντίστοιχη από την ταφή 11/88 της Γκλάβας, ανακαλύφθηκε και σε ταφή της Σίνδου. Το αντικείμενο χρονολογείται περίπου στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. Για την περόνη βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985, αρ. κατ. 70.

[470] Χαρακτηριστικά, σε ταφή του νεκροταφείου της αρχαίας αγοράς των Αθηνών ένα ξίφος εντοπίστηκε λυγισμένο γύρω από τις ταφές ενός αμφορέα. Για περισσότερα βλ. Kraiker & Kübler 1936, 108. Επίσης, ξίφη με λυγισμένη λεπίδα, τα οποία χρονολογούνται περί τα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ. ήλθαν στο φως σε θολωτό τάφο στα Νιχώρια και τον Εγκλιανό της Μεσσηνίας, στον Κακόβατο Ηλείας κ.ά. Για περισσότερα Βλ. σχετικά Blegen, Rawson, Taylour & Donovan 1973, 157, 163˙ Müller 1909, 269-328˙ Wilkie 1992, 231-322.

[471] Fowler 2013, 10, 15˙ Jacobsthal 1956, 114 κ.ε.

4.3. Σιδερένια αντικείμενα

Τα σιδερένια αντικείμενα είναι κατά πολύ περισσότερα από τα αντίστοιχα αργυρά και περιλαμβάνουν ξίφη, αιχμές δοράτων, περόνες, μαχαίρια κ.ά. Τα περισσότερα από αυτά προέρχονται από το νεκροταφείο της Γκλάβας. Σε αυτή την ενότητα, λαμβάνοντας υπόψη την κατάσταση διατήρησης των σιδερένιων κτερισμάτων, αναφορά θα γίνει σε κάποια μαχαίρια και μερικές αιχμές δοράτων.

Ι. Αιχμές δοράτων

Σχετικά με τις αιχμές δοράτων, πρέπει να σημειωθεί ότι αποτελούν το πλέον σύνηθες ευρεθέν σιδερένιο κτέρισμα εν γένει στην κοιλάδα. Χαρακτηριστικά, στο νεκροταφείο της Γκλάβας ανακαλύφθηκαν συνολικά 18 και κατά κύριο λόγο είναι φυλλόσχημες.[472] Στην παρούσα ενότητα, συζήτηση και ταξινόμηση σε τύπους θα γίνει για τέσσερις εξ αυτών **(Εικ. 232)**, οι οποίες και είναι από τις πλέον καλύτερα διατηρημένες της περιοχής.

Στην πρώτη εκ των εξεταζόμενων αιχμών **(Εικ. 232 α)**, ο αυλός έχει μικρότερο μήκος από την λεπίδα και συνεχίζει σαν μικρή σφήνα λίγο πάνω από αυτή. Η λεπίδα είναι ρομβοειδής και η ράχη της ανάγλυφη οξεία. Η εν λόγω αιχμή της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου είναι όμοια με αυτές της παραλλαγής D_1 της Βοκοτοπούλου, οι οποίες γενικά απαντούν κυρίως τον 8ο-7ο και 5ο αιώνα π.Χ. Αντίστοιχη αιχμή (αρ. 2429) με αυτή που συζητείται, εντοπίστηκε στην ταφή 8 (5ος αιώνας π.Χ.) της Βίτσας **(Εικ. 233)**.[473] Από την άλλη, στην παραλλαγή αυτή μπορεί να ενταχθεί και η δεύτερη αιχμή (9ος-7ος αιώνας π.Χ.), η οποία είναι ελαφρώς μεγαλύτερη σε μήκος και παρουσιάζει όμοια χαρακτηριστικά με την αντίστοιχη πρώτη, καθώς η λεπίδα είναι ρομβοειδής και έχει ελαφρώς μεγαλύτερο μήκος από τον αυλό **(Εικ. 232 β)**. Παράλληλα, στην επιφάνεια, ίσως, φέρει και ανάγλυφη διαμήκη ράχη, ωστόσο το τελευταίο χαρακτηριστικό λόγω της οξείδωσης του αντικείμενου δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.[474]

Όσον αφορά την τρίτη αιχμή **(Εικ. 232 γ)**, αυτή είναι μακρόστενη και ο αυλός

---

[472] Ανδρέου 1998, 46-48, 56.

[473] Βοκοτοπούλου 1986, 300-302, πίν. 329 α (γ).

[474] Παρόμοιες αιχμές δοράτων, οι οποίες, όπως και κάποιες της Γκλάβας, χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, έχουν εντοπιστεί μεταξύ άλλων και στο Πέραμα Ιωαννίνων. Βλ. Ανδρέου 1994, 240, 256 εικ. 24.

συνεχίζει για λίγο στην επιφάνεια της επίπεδης λεπίδας. Έτσι, με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά η αιχμή μπορεί να ενταχθεί στον τύπο R του Snodgrass[475] και να χρονολογηθεί περίπου στον 8ο-6ο αιώνα π.Χ.[476] Αντίστοιχη αιχμή (αρ. 2397) ανακαλύφθηκε στην ταφή 91 (5ος αιώνας π.Χ.) της Βίτσας **(Εικ. 234)**.[477] Τέλος, η τέταρτη αιχμή (8ος-6ος περίπου αιώνας π.Χ.) είναι παρομοίως μακρόστενη **(Εικ. 232 δ)** και εντάσσεται στον τύπο Ω κατά Βοκοτοπούλου, έχοντας, ως προς το περίγραμμα, ομοιότητες με την αιχμή αρ. 2392 της ταφής 67 (5ος αιώνας π.Χ.) στην Βίτσα **(Εικ. 235)**.[478] Επίσης, ο αυλός και στις δύο περιπτώσεις συνεχίζει ελαφρώς στην επιφάνεια της επίπεδης λεπίδας.[479]

ΙΙ. Μαχαιρίδια

Σε σχέση με τα μαχαίρια-μαχαιρίδια, πρέπει να σημειωθεί ότι ο αριθμός τους είναι σχετικά μεγάλος. Για παράδειγμα, στην Γκλάβα ήλθαν στο φως 13 μαχαίρια. Τα περισσότερα από αυτά είναι καμπύλα, διατηρούνται αποσπασματικά και χρονολογούνται, με βάση τα συνευρήματα, κατά κύριο λόγο από τον 7ο έως τον 5ο αιώνα π.Χ. Από την άλλη, μερικά είναι πρωιμότερα και τοποθετούνται γύρω στον 11ο-8ο αιώνα π.Χ.[480]

Ένα καλά σχετικά διατηρημένο μαχαίρι (10ος-8ος αιώνας π.Χ.) προέρχεται

---

[475] Ο τύπος R του Snodgrass, περιλαμβάνει αιχμές της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, οι οποίες δεν φέρουν στην επιφάνειά τους κεντρική νεύρωση. Βλ. σχετικά Snodgrass 1964, 80, 97, 130 κ.ε. Στην Βεργίνα, ο τύπος R δεν συνδέεται με καμία από τις αιχμές που ανακαλύφθηκαν στο νεκροταφείο τύμβων. Βλ. χαρακτηριστικά Ανδρόνικος 1969, 269-272. Αντιθέτως, στον τύπο R εντάσσονται πέντε αιχμές δοράτων από την Βίτσα. Για περισσότερα βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 300-302.

[476] Άλλωστε, αρκετές, αν όχι οι περισσότερες, από τις ταφές που περιείχαν σιδερένιες αιχμές δοράτων, λαμβάνοντας υπόψη και τα αντικείμενα που συνόδευαν τις τελευταίες, χρονολογούνται στην Γεωμετρική-Αρχαϊκή εποχή. Βλ. χαρακτηριστικά Ανδρέου 1988, 302˙ Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 81-82.

[477] Βοκοτοπούλου 1986, 301, πίν. 46 α. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι η τρίτη αιχμή από την Γκλάβα παρουσιάζει αρκετά κοινά στοιχεία και με την αιχμή αρ. 2480 από την ταφή 118 (6ος αιώνας π.Χ.) της Βίτσας. Βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 301, πίν. 71 δ.

[478] Βοκοτοπούλου 1986, 301, πίν. 36 α.

[479] Όπως διαπιστώνεται, η σύνδεση των αιχμών που εξετάστηκαν με τους τύπους του Snodgrass πραγματοποιείται μόνο σε μία περίπτωση. Άλλωστε, και ο Snodgrass σημειώνει ότι οι 21 τύποι αιχμών δοράτων που προτείνει δεν είναι απόλυτοι. Βλ. σχετικά Snodgrass 1964, 116 κ.ε.

[480] Ανδρέου 1998, 47-48. Παράλληλα, μερικά από τα μαχαίρια της κοιλάδας του Γορμού ήταν δρεπανοειδή, με τριγωνική παρομοίως ή τρίπλευρη λαβή. Βλ. Ανδρέου 1988, 302-303. Πανομοιότυπα δρεπανοειδή μαχαίρια προέρχονται, επί παραδείγματι, από το νεκροταφείο του Κεραμεικού της Αθήνας και τοποθετούνται στον 10ο-8ο αιώνα π.Χ. Βλ. Kübler 1954, 198-200. Επίσης, τέτοιου είδους αντικείμενα ανακαλύφθηκαν και στην Βίτσα. Βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 299. Οι κάτοικοι της κοιλάδας του Γορμού με τα δρεπανοειδή μαχαίρια θα έκοβαν, όπως είναι φυσικό, κλαδιά δέντρων προς σίτιση των εκτρεφόμενων ζώων, αλλά και λεπτούς κορμούς για να τους χρησιμοποιήσουν ως πηγή θέρμανσης κ.ά. Μάλιστα, δεν αποκλείεται τα εν λόγω αντικείμενα να χρησιμοποιούνταν και για πολεμικούς σκοπούς. Βλ. Ανδρόνικος 1969, 266.

από την επίχωση του τύμβου Β της Παλιουριάς Παλαιοπύργου **(Εικ. 104, 236)**.[481] Το αντικείμενο φέρει λαβή τριγωνικού σχήματος, η οποία είναι κατασκευασμένη από το ίδιο έλασμα με την λεπίδα. Η λαβή πιθανότατα θα είχε ξύλινη ή οστέινη επένδυση, η οποία θα ήταν στερεωμένη με ηλίσκο.[482] Παρόμοια καμπύλα μαχαιρίδια έχουν ανακαλυφθεί σε ταφές της Βίτσας,[483] της Βεργίνας[484] **(Εικ. 237)** κ.ά.[485]

Το σιδερένιο μαχαίρι από την Παλιουριά πιθανότατα θα προερχόταν από περιοχή του ελλαδικού χώρου, έχοντας, ειδικότερα, ως πρότυπο αντίστοιχα χάλκινα μαχαιρίδια,[486] τα οποία εμφανίζονται στο Αιγαίο ήδη από τον 13ο αιώνα π.Χ.[487] Από την άλλη, η προέλευσή του από βόρειες - εκτός της Ελλάδας - περιοχές, όπως π.χ. της κεντρικής Ευρώπης, μάλλον απορρίπτεται, δεδομένου ότι στην τελευταία, τα σιδερένια καμπύλα μαχαιρίδια με τριγωνική λαβή φαίνεται ότι εμφανίζονται μεταγενέστερα από ότι στον ελλαδικό χώρο.[488] Ωστόσο, ως προς τον τύπο, πρέπει να συνδέεται εμμέσως με αντίστοιχα πρωιμότερα χάλκινα μαχαιρίδια από τις παραδουνάβιες περιοχές.[489]

4.4. Οστέινα αντικείμενα

Ι. Περόνες

Από πλευράς οστέινων κτερισμάτων, στην κοιλάδα του Γορμού έχουν ανακαλυφθεί συνολικά τρεις, εκ των οποίων το ένα αποτελεί τμήμα βραχιολιού (;) και τα υπόλοιπα

---

[481] Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 84.

[482] Παράλληλα, είναι πιθανό τα μαχαίρια του Γορμού να έφεραν δερμάτινη θήκη. Χαρακτηριστικά, λείψανα δερμάτινης θήκης έχουν διατηρηθεί στην επιφάνεια λεπίδας δρεπανόσχημου μαχαιριού από την Σίνδο. Βλ. Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985, αρ. κατ. 66.

[483] Βοκοτοπούλου 1986, 297-298, εικ. 27.

[484] Χαρακτηριστικά, το εξεταζόμενο μαχαιρίδιο από την Παλιουριά είναι παρόμοιο με το μαχαιρίδιο ΚΙβ (10ος-8ος αιώνας π.Χ.) από την Βεργίνα, το οποίο ως προς τον τύπο έχει βόρεια προέλευση. Βλ. Ανδρόνικος 1969, 266-267 εικ. 104.

[485] Επίσης, καμπύλο μαχαιρίδιο εντοπίστηκε και σε γεωμετρική ταφή στην αρχαία αγορά της Αθήνας. Βλ. Thompson 1947, 196, εικ. 1. Παράλληλα, αντίστοιχα μαχαιρίδια προέρχονται από την Θεσσαλία. Βλ. Wace & Thompson 1912, 24 κ.ε. Για περισσότερα παραδείγματα αυτών των αντικειμένων από τον ελλαδικό χώρο βλ. και Βοκοτοπούλου 1969, 185-186.

[486] Σχετικά με τα χάλκινα εγχειρίδια, έχει υποστηριχθεί ότι αποτελούσαν απομιμήσεις προτύπων από παραδουνάβιες περιοχές της Urnenfelderkultur ή ήταν εισηγμένα από αυτές. Βλ. Ανδρόνικος 1969, 268. Ωστόσο, με την πρόταση περί βόρειας προέλευσης των προτύπων των καμπύλων μαχαιριών διαφωνεί επί παραδείγματι ο Snodgrass. Βλ. Snodgrass 1962, 408-410.

[487] Βοκοτοπούλου 1969, 185-186˙ Βοκοτοπούλου 1986, 297-298.

[488] Βοκοτοπούλου 1986, 297-298. Χαρακτηριστικά, σιδερένια καμπύλα μαχαιρίδια αυτού του τύπου έχουν ανακαλυφθεί γενικότερα στα δυτικά Βαλκάνια και την κεντρική Ευρώπη (πολιτισμός Hallstatt), ωστόσο χρονολογούνται μετά τον 9ο αιώνα π.Χ. Βλ. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 84 και 90 σημ. 27˙ Foltiny 1961, 289-290, σημ.116-124.

[489] Βλ. παραπάνω υποσημ. 486, 488.

δύο περόνες **(Εικ. 101)**. Οι περόνες, μήκους 0,14 μ. και 0,125 μ. αντιστοίχως, ανακαλύφθηκαν, όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, στην γυναικεία (;)[490] ταφή 3 του τύμβου Β της Παλιουριάς.[491] Είναι κυκλικής διατομής, χωρίς κεφαλή, ενώ λεπταίνουν σταδιακά προς στο ένα άκρο, το οποίο έτσι διαμορφώνεται οξυκόρυφο.[492]

Οι οστέινες περόνες, γενικά, χρησιμοποιήθηκαν καθ' όλη την διάρκεια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, ενώ εντοπίζονται σε πολλές μυκηναϊκές και μη θέσεις.[493] Χαρακτηριστικά, οστέινες περόνες προέρχονται από την Καστρίτσα Ιωαννίνων,[494] την Ιωλκό Μαγνησίας,[495] την Νάξο,[496] την Ελάτεια Φθιώτιδας,[497] τη Μεσσήνη[498] και την Μάλθη Μεσσηνίας.[499] Από την άλλη, στην Αλβανία αρκετά τέτοιου είδους αντικείμενα ανακαλύφθηκαν μεταξύ άλλων σε ταφές (14ος-13ος αιώνας π.Χ.) του τύμβου στο Lofkënd και την Αμαντία.[500] Μία δε από τις περόνες που προέρχονται από τον τεχνητό λοφίσκο του Lofkënd είναι παρόμοια με αυτές του Πωγωνίου.[501]

Η χρήση των οστέινων περονών ίσως να περιοριζόταν στην περιοχή της κώμης.[502] Βέβαια, δεν αποκλείεται να χρησιμοποιούνταν και για την συγκράτηση εξαιρετικά λεπτών ενδυμάτων[503] ή να αποτελούσαν απλώς κτέρισμα.[504] Τέλος, όσον

---

[490] Όσον αφορά το φύλο του νεκρού της ταφής 3, πρέπει να σημειωθεί ότι γενικά οι περόνες, φαίνεται ότι σχετίζονταν όχι μόνο με γυναικείες, άλλα και με ανδρικές ταφές, ανεξαρτήτως εάν στον τάφο υπήρχε μία ή δύο περόνες ως κτέρισμα. Χαρακτηριστικά, στο Παλαιόκαστρο Αρκαδίας χάλκινη περόνη εντοπίστηκε σε ταφή πολεμιστή της ΥΕ ΙΙΙ Γ περιόδου. Ειδικότερα, το αντικείμενο βρέθηκε μέσα σε αυλό λόγχης. Βλ. σχετικά Demakopoulou & Crouwel 1998, 276, εικ. 9, πίν. 52 c. Έτσι, στην περίπτωση του Γορμού η ταφή πιθανώς να μην είναι γυναικεία και για αυτό μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν για το φύλο του ατόμου στην επίμαχη ταφή.

[491] Ανδρέου 1981, 273˙ Ανδρέου 1982α, 58. Οι περόνες ανακαλύφθηκαν στο κέντρο περίπου του τάφου. Ωστόσο, το ακριβές σημείο στο οποίο εντοπίστηκαν δεν αναφέρεται από τον Ανδρέου. Πιθανώς, τα αντικείμενα να μην ήταν εναποτεθειμένα στον σκελετό.

[492] Ανδρέου 1981, 273.

[493] Βλ. Ιακωβίδης 1970, 288-290. Επίσης βλ. χαρακτηριστικά και Jacobsthal 1956, 87-90.

[494] Βλ. Βασιλείου 2021, 627.

[495] Βλ. Θεοχάρης 1961, 53.

[496] Βλ. Βλαχόπουλος 2006, 328.

[497] Βλ. Δακορώνια 1987, 232, 234.

[498] Βλ. Θέμελης 1995, πίν. 20 α.

[499] Ανδρέου 1982α, 59 εικ. 14. Βλ. σχετικά και Valmin 1938, 362, πίν. XXIX, α 1.

[500] Papadopoulos, Kurti & Muros 2014, 350-353.

[501] Papadopoulos, Kurti & Muros 2014, 351. Η επίμαχη περόνη από το Lofkënd παρουσιάζει απλή κυκλική κεφαλή, ενώ στενεύει ελαφρώς σταδιακά προς το ένα άκρο. Από την άλλη, κοινά χαρακτηριστικά με τις περόνες του Πωγωνίου παρουσιάζει και μία περόνη από τη Μάλθη Μεσσηνίας. Βλ. παραπάνω υποσημ. 499.

[502] Βέβαια, το μέγεθος των οστέινων περονών του Πωγωνίου απορρίπτει μάλλον ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Για την σύνδεση γενικά των περονών με την περιοχή της κώμης βλ. σχετικά και Ιακωβίδης 1970, 289.

[503] Χαρακτηριστικά, στον τύμβο του Lofkënd μία περόνη εντοπίστηκε στον κορμό του σώματος, στην περιοχή της δεξιάς ωμοπλάτης και έτσι ίσως συνδεόταν με την συγκράτηση του ενδύματος. Βλ.

αφορά ειδικά το υλικό κατασκευής, είναι προφανές ότι οι οστέινες περόνες, όπως και οι αντίστοιχες ξύλινες, αποτελούσαν τις πλέον προσιτές «οικονομικές» επιλογές, ιδίως για το φτωχότερο τμήμα του πληθυσμού.[505] Επομένως, η παρουσία τους στην ταφή 3 του τύμβου Β της Παλιουριάς, πιθανώς μαρτυρά και την κοινωνική θέση του εν προκειμένω ατόμου. Ωστόσο, αυτό δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να επιβεβαιωθεί.

ΙΙ. Ταινιωτό αντικείμενο

Κλείνοντας, αναφορά πρέπει να γίνει και στο τμήμα του προαναφερθέντος αμφιλεγόμενου οστέινου αντικειμένου (11ος περίπου αιώνας π.Χ.), το οποίο προέρχεται από την ταφή Β του τύμβου της Γκλάβας **(Εικ. 125)**. Η επίμαχη ταινία φέρει στην επιφάνειά της εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους και γραμμές κατά μήκος της κάτω και άνω απόληξης. Κατά τον Ανδρέου, πρέπει να πρόκειται για τμήμα βραχιολιού, δεδομένου ότι ανακαλύφθηκε στο ύψος της λεκάνης του νεκρού.[506] Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να πρόκειται για άλλου είδους αντικείμενο.

Χαρακτηριστικά, η εξεταζόμενη - ασυνήθιστη - καμπύλη ταινία ίσως να αποτελούσε επένδυση πυξίδας, καθώς παρόμοια διακόσμηση με εγχάρακτους κύκλους σε σειρές, αν και μεταγενέστερη, εντοπίζεται σε κυλινδρική οστέινη πυξίδα **(Εικ. 238)**, η οποία προέρχεται από επίχωση κτηρίου του οικισμού της Ελέας.[507] Όμως, τόσο το σημείο εύρεσής της ταινίας του Πωγωνίου όσο και το μικρό σχετικά πλάτος και πάχος της δεν συνηγορούν υπέρ αυτής της εκδοχής. Άλλωστε, στην εν λόγω ταφή της Γκλάβας δεν εντοπίστηκε πυξίδα.[508] Από την άλλη, δεν αποκλείεται η ταινία να αποτελούσε επένδυση ζώνης. Παρ' όλα αυτά, το επίμαχο αντικείμενο είναι πιθανόν να συνδέεται με άλλο αντικείμενο, η ταυτότητα του οποίου, επί του παρόντος, είναι δύσκολο να αναγνωριστεί.

σχετικά Papadopoulos, Kurti & Muros 2014, 350-351.
[504] Papadopoulos, Kurti & Muros 2014, 350-351.
[505] Βλ. Jacobsthal 1956, 87-90.
[506] Ανδρέου 1983, 229-230˙ Ανδρέου 1998, 43-46.
[507] Ρήγινος & Λάζαρη 2007, 74-75.
[508] Ανδρέου 1998, 44-45.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο

Ο πληθυσμός της κοιλάδας του Γορμού

Έχοντας ολοκληρώσει την περιήγηση στα νεκροταφεία και τους οικισμούς της κοιλάδας του Γορμού, αλλά και την εξέταση μερικών εκ των ταφικών κτερισμάτων, πλέον η συζήτηση μπορεί να στραφεί σε άλλου είδους, ευρύτερα, ζητήματα. Τα τελευταία σχετίζονται με τον πληθυσμό της εν λόγω περιοχής και αρκετά εξ αυτών, έχουν - εν μέρει - θιχθεί εμμέσως και σε προηγούμενα κεφάλαια.

5.1. Αναζητώντας τη φυλετική καταγωγή του πληθυσμού της κοιλάδας

Αρχικά, η φυλετική καταγωγή των κατοίκων της κοιλάδας του Γορμού αποτελεί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ζητήματα προς εξέταση, καθώς μπορεί εν μέρει να προσφέρει αρκετές πληροφορίες και για τους πληθυσμούς των όμορων περιοχών του Δρίνου, επιβεβαιώνοντας ή ακόμη και ανατρέποντας πιθανώς όσα είναι ήδη γνωστά για αυτούς. Σύμφωνα με τον Ανδρέου, ο πληθυσμός της κοιλάδας του Γορμού πρέπει να συνδεθεί με το έθνος των Μολοσσών,[509] δεδομένου ότι η εν λόγω περιοχή για μακρό χρονικό διάστημα πρέπει να εντασσόταν - κατά τον ίδιο πάντα - στα όρια της αρχαίας Μολοσσίας.[510] Επίσης, αυτό υποστηρίζει και ο Hammond, ο οποίος ειδικότερα σημειώνει ότι οι Μολοσσοί, στον πρώιμο 6ο αιώνα π.Χ. κατοικούσαν στην δυτική Πίνδο, το Πωγώνι και το Ζαγόρι.[511]

Πράγματι, οι απόψεις τόσο του Ανδρέου όσο και του Hammond είναι εν μέρει ορθές και μπορούν σε ένα βαθμό να επιβεβαιωθούν από τα ταφικά ευρήματα. Ωστόσο, για να δοθεί επαρκώς τεκμηριωμένη απάντηση σε αυτό το ζήτημα πρέπει παράλληλα να συζητηθεί και η κοιτίδα προέλευσης των κατοίκων της εν λόγω κοιλάδας.

Ως προς αυτό το θέμα, σημαντικές πληροφορίες παρέχουν και πάλι μερικά

---

[509] Ανδρέου 1998, 54-55. Χαρακτηριστικά, και ο Philipson υποστηρίζει ότι οι ομάδες Μολοσσών αρχικά εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Καλπακίου, ήτοι αρκετά κοντά στην κοιλάδα του Γορμού, ενώ στην συνέχεια μετακινήθηκαν στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων. Για περισσότερα βλ. Philipson 1956, 214-215.

[510] Η πρωιμότερη έμμεση αναφορά (τέλη του 6ου αιώνα π.Χ.) σχετικά με την επικράτεια της Μολοσσίας εντοπίζεται στον Εκαταίο (Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, λ. Δωδώνη). Σύμφωνα με τον τελευταίο, περί τον 6ο αιώνα π.Χ. νότια των Μολοσσών, στην περιοχή της Ελλοπίας, κατοικούσαν οι Δωδωναίοι. Για την Ελλοπία βλ. σχετικά και Ησίοδος, *Ηοίαι,* 240.1-240.5. Όσον αφορά τον μολοσσικό βασιλικό οίκο, η πρωιμότερη αναφορά, προέρχεται από τα *Κύκλια Έπη* (7ος αιώνας π.Χ.). Βλ. Απολλόδωρος, *Επιτομή* VI.12˙ Πρόκλος, *Χρηστομάθεια,* 20-24.

[511] Hammond 1997α, 42.

από τα ταφικά κτερίσματα και πιο συγκεκριμένα τα πήλινα και μεταλλικά αντικείμενα. Ειδικότερα, αρκετά εξ αυτών που χρονολογούνται στον 11ο-8ο αιώνα π.Χ., εντοπίζονται, όπως αναφέρθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, προγενέστερα σε πολιτισμούς της κεντρικής Ευρώπης, ενώ εμφανίζονται σταδιακά στον ηπειρωτικό χώρο μέσω της Μακεδονίας και της Αλβανίας. Μάλιστα, την εν λόγω προέλευση κάποιων εκ των αντικειμένων επιβεβαιώνει και η διακόσμηση που φέρουν στην επιφάνειά τους, όπως π.χ. οι έκτυποι ομφαλοί και οι στικτοί συνεχείς ρόμβοι **(Εικ. 121)**.[512] Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, είναι δεδομένο ότι στην περιοχή του Πωγωνίου θα εγκαταστάθηκαν ομάδες ατόμων προερχόμενες από βόρειες περιοχές, όχι όμως απαραίτητα μακρινές.

Οι Μολοσσοί αποτελούν ένα από τα πρωιμότερα φύλα που συνδέονται με τέτοιου είδους μετακινήσεις. Πιο συγκεκριμένα, ένα τμήμα τους, τουλάχιστον, πρέπει να κατέφθασε στην Ήπειρο από τις περιοχές της Μακεδονίας κ.ά., κατά τον 13ο-12ο περίπου αιώνα π.Χ., φέρνοντας μαζί και την τεχνογνωσία της αμαυρόχρωμης διακόσμησης.[513] Αρχικά, οι Μολοσσοί, όπως και τα υπόλοιπα δωρικά φύλα, πρέπει να ήταν εγκατεστημένοι βορειότερα της Μακεδονίας. Ωστόσο, θα αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στην τελευταία, εξαιτίας των πιέσεων που θα δέχθηκαν από τα μη ελληνικά φύλα.[514]

Η έλευση των εξεταζόμενων πληθυσμιακών ομάδων στον ηπειρωτικό χώρο,[515] όπως είναι γνωστό, συνοδεύτηκε από την ίδρυση αρκετών κωμών, εκ των οποίων κάποιες σταδιακά εξελίχθηκαν σε σημαντικά κέντρα, όπως π.χ. οι οικισμοί του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων και δη η Πασσαρώνα.[516] Παράλληλα, αξιόλογες μολοσσικές κώμες ιδρύθηκαν στην περιφέρεια, όπως η Βίτσα και το όμορο Λιατοβούνι, ενώ μολοσσικοί πρέπει να ήταν και τουλάχιστον κάποιοι εκ των οικισμών που εντοπίστηκαν στην κοιλάδα του Γορμού.[517]

---

[512] Βλ. σχετικά στο 3ο κεφάλαιο όσα ειπώθηκαν για τον κορινθιακό δίωτο κάνθαρο. Επίσης, βλ. το αντίστοιχο 4ο σχετικά με τα χάλκινα διαδήματα κ.ά.

[513] Hammond 1997β, 55-56˙ Τσώνος 2018, 106.

[514] Ανδρόνικος 1969, 281-285˙ Δάκαρης 1976, 16-17. Βλ. και Meyer 2013 91-104.

[515] Ο Ευαγγελίδης υποστηρίζει ότι οι Μολοσσοί αρχικά εγκαταστάθηκαν στην κεντρική Ήπειρο και κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. προσάρτησαν την περιοχή της Δωδώνης. Για περισσότερα βλ. χαρακτηριστικά Ευαγγελίδης 1947, 18-19. Την ίδια περίπου άποψη εκφράζουν ο Δάκαρης και η Βλαχοπούλου. Βλ. σχετικά Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1986, 66-67˙ Δάκαρης 1956, 58, 60-61. Υπαινιγμός για τον έλεγχο του ιερού της Δωδώνης από τους Μολοσσούς, ήδη από τον 6ο-5ο αιώνα π.Χ., γίνεται και από τον Στράβωνα (*Γεωγραφικά*, 7.7.11).

[516] Για την Πασσαρώνα βλ. σχετικά Δάκαρης 1956, 46-80˙ Ευαγγελίδης, 1935, 260-264˙ Τζουβάρα-Σούλη 2008, 140-147. Γενικά, για τους οικισμούς του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων βλ. Γραβάνη 2008, 179-209. Επίσης, βλ. σχετικά και όσα ειπώθηκαν στο 1ο κεφάλαιο.

[517] Τσώνος 2018, 106.

Βεβαίως, αυτό δεν σημαίνει ότι η προέλευση του πληθυσμού της παραπάνω κοιλάδας θα πρέπει να αναζητηθεί αποκλειστικά στην βορειοδυτική Μακεδονία. Άλλωστε, και γενικότερα ως προς την κοιτίδα προέλευσης των Μολοσσών επικρατεί σύγχυση. Χαρακτηριστικά, ο Δάκαρης και η Βοκοτοπούλου τάσσονται υπέρ της άποψης ότι οι μολοσσικοί πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στον ηπειρωτικό χώρο κατά τον 13ο-12ο αιώνα π.Χ. προέρχονταν από την δυτική Μακεδονία.[518] Μάλιστα, τονίζουν ότι οι Μολοσσοί, αποτελούσαν μέρος του έθνους των Μακεδνών.[519]

Από την άλλη, ο Hammond θεωρεί ότι οι Μολοσσοί δεν προέρχονταν από τις μακεδονικές περιοχές της Ορεστίδας και της Ελιμιώτιδας, αλλά αντιθέτως εγκαταστάθηκαν απευθείας στην Ήπειρο και την νότια Αλβανία,[520] κατά την διάρκεια της μετακίνησης τους - με τους υπόλοιπους ελληνόφωνους πληθυσμούς - από την Ιστιαιώτιδα και την Φθιώτιδα προς την Μακεδονία.[521] Έπειτα, κατά την εκ νέου μετανάστευση ενός μέρους των Μακεδνών (12ος αιώνας π.Χ.) από την περιοχή της Πίνδου και της δυτικής Μακεδονίας στον νότιο ελλαδικό χώρο, εξαιτίας των πιέσεων εκ των Βρύγων, τα μολοσσικά φύλα θα μετακινήθηκαν, κατά τον ίδιο πάντα, στο βορειότερο τμήμα του νομού Ιωαννίνων.[522]

Τέλος, η Πλιάκου σημειώνει ότι η προσέγγιση του εν λόγω ζητήματος είναι ιδιαίτερα δυσχερής και για αυτό δεν μπορεί να απορριφθεί η πιθανότητα μετακίνησης των Μολοσσών στην Ήπειρο από την περιοχή της δυτικής Μακεδονίας. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανό οι Μολοσσοί να ήταν εξ αρχής εγκατεστημένοι στην λεκάνη που εκτείνεται από την Κόνιτσα έως περίπου την πεδιάδα της Κορυτσάς στην νότια Αλβανία.[523]

Δεν αποκλείεται λοιπόν, με βάση όσα ειπώθηκαν παραπάνω, κάποιες

---

[518] Βοκοτοπούλου 1986, 346˙ Δάκαρης 1952, 380-381. Τόσο η Βοκοτοπούλου όσο και ο Δάκαρης συγχέουν την έλευση των Μολοσσών στην Ήπειρο και με την διάδοση της αμαυρόχρωμης κεραμικής στην τελευταία.

[519] Βοκοτοπούλου 1986, 346˙ Ο Δάκαρης, όπως και η Βοκοτοπούλου, στηρίζει την άποψή του περί της σύνδεσης με το έθνος των Μακεδνών στον Ηρόδοτο (*Ιστορίαι*, 1.56.3 - 1.57.1). Ειδικότερα, ο τελευταίος, όπως σημειώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ελληνόφωνοι πληθυσμοί από την Ιστιαιώτιδα και την Φθιώτιδα εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Πίνδου και ονομάστηκαν Μακεδνοί. Βλ. Δάκαρης 1952, 380-1˙ Δάκαρης 1956, 58, 60-61.

[520] Παρομοίως, ο Σακελλαρίου υποστηρίζει ότι οι Μολοσσοί ήδη από το 13ο αιώνα π.Χ. ήταν εγκατεστημένοι βόρεια των Θεσπρωτών στην περιοχή του άνω ρου του Αώου, και δυτικά της Πίνδου. Μάλιστα, ήδη από την Μέση Εποχή του Χαλκού, κατά τον ίδιο πάντα, ομάδες Μολοσσών ήταν εγκατεστημένες τόσο στη δυτική Μακεδονία όσο και την βορειοδυτική Θεσσαλία. Βλ. Σακελλαρίου 1970, 364, 377, Χάρτης.

[521] Hammond 1997β, 55-56.

[522] Hammond 1997α, 38-40, 42˙ Hammond 1997β, 56. Ο Hammond, γενικότερα, αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο οι κάτοικοι της Ηπείρου της 1ης χιλιετίας π.Χ. να σχετίζονται με αυτούς που προϋπήρχαν στην περιοχή κατά την διάρκεια της 2ης χιλιετίας π.Χ. Βλ. Hammond 1967α, 353, 389-395, 423.

[523] Πλιάκου 2007, 270-271.

μολοσσικές - αλλά ίσως και άλλες - πληθυσμιακές ομάδες να κατέφτασαν στην κοιλάδα του Γορμού κατά τον 12ο-11ο αιώνα π.Χ. (;) από όμορες περιοχές της νότιας Αλβανίας, όπως για παράδειγμα την κοιλάδα του Δρίνου **(Εικ. 2)**. Εξάλλου, την σύνδεση της κοιλάδας του Γορμού με την αντίστοιχη του Δρίνου, ανεξαρτήτως της ταυτότητας των φύλων που κατοικούσαν σε αυτές, μαρτυρούν εμμέσως και οι πολλές τυμβοειδείς κατασκευές στην δεύτερη κοιλάδα, οι οποίες περιέχουν παρόμοια κτερίσματα με αυτά που εντοπίστηκαν στους τύμβους του Πωγωνίου.[524] Αρκετοί δε εκ των τεχνικών λοφίσκων του Δρίνου είναι σύγχρονοι με αυτούς του Γορμού και χαρακτηρίζονται παρομοίως από μεταγενέστερη χρήση.[525]

Οι τύμβοι, επομένως, ως τρόπος σηματοδότησης των τάφων, διαπιστώνεται ότι αποτελούν και αυτοί με την σειρά τους σημαντικό στοιχείο ως προς την κοιτίδα προέλευσης των κατοίκων του Γορμού. Γενικά, οι τεχνητοί λοφίσκοι που αναπτύσσονται κατά μήκος της δυτικής βαλκανικής χερσονήσου θεωρείται ότι είναι αποτέλεσμα επιδράσεων και επαφών με φύλα του βόρειου πολιτισμού Kurgan, τα οποία προωθήθηκαν στα νότια.[526] Παρομοίως, επιδράσεις από τα εν λόγω φύλα εντοπίζονται χαρακτηριστικά και στην Βεργίνα, καθώς στην περιοχή κυριαρχούν νεκροταφεία τύμβων με κτερίσματα βόρειας προέλευσης.[527]

Βέβαια, στον ελλαδικό χώρο, οι τυμβοειδείς κατασκευές είχαν ήδη εξαπλωθεί κατά τη διάρκεια της 2ης χιλιετίας π.Χ. σε ολόκληρο τον ιόνιο χώρο, όπως το Σεβαστό Θεσπρωτίας,[528] την Εφύρα Πρέβεζας,[529] την Λευκάδα,[530] τις Φάρες Αχαΐας[531] και το Ρουπάκι Κεφαλλονιάς.[532] Ωστόσο, τα κτερίσματα τους διαφέρουν, ως επί το πλείστον, από αντίστοιχα της βορείου Ελλάδας, καθώς σχετίζονται κυρίως με μυκηναϊκή κεραμική κ.ά.[533] Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, φαίνεται ότι ο πληθυσμός της κοιλάδας του Γορμού δεν προέρχεται από περιοχές του νότιου ελλαδικού χώρου.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι Μολοσσοί, όταν έφτασαν στην εξεταζόμενη

---

[524] Βλ. για παράδειγμα όσα αναφέρθηκαν για τα κανθαρόσχημα αγγεία, τα κυάθια και τα αμφικύπελλα στο 3ο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.
[525] Ανδρέου 1982α, 60. Γενικά, στην Αλβανία οι τύμβοι αποτέλεσαν, κατά την 2η χιλιετία π.Χ., τον αποκλειστικό τρόπο ταφής Βλ. και Οικονομίδης, Παπαγιάννης & Τσώνος 2018, 36-37.
[526] Ανδρέου 1980, 60 και υποσημ. 19.
[527] Ανδρόνικος 1969, 282-283.
[528] Βλ. Forsén, Forsén, Lazari & Tikkala 2011, 79-82.
[529] Βλ. σχετικά Kleitsas 2014˙ Papadopoulos 1987, 137–43.
[530] Βλ. Dörpfeld 1927, 217˙ Kilian-Dirlmeier, 2005, 60-65, 70-72.
[531] Βλ. Ζαφειρόπουλος 1952, 398–400.
[532] Βλ. Μαρινάτος 1964, 15-27.
[533] Οικονομίδης, Παπαγιάννης & Τσώνος 2018, 39.

κοιλάδα πιθανότατα θα συνάντησαν κάποιες εγκατεστημένες πληθυσμιακές ομάδες, οι οποίες, επί παραδείγματι, μπορεί να προέρχονταν από περιοχή του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων ή άλλη όμορη σε σχέση με την κοιλάδα του Γορμού τοποθεσία.[534] Τα εν λόγω άτομα, από πλευράς φυλετικής ταυτότητας, ίσως να ήταν Θεσπρωτοί, δεδομένου ότι οι τελευταίοι εγκαταστάθηκαν στον ηπειρωτικό χώρο ήδη από τις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ.[535]

Από την άλλη, δεν αποκλείεται να ήταν Χάονες. Αυτή η πρόταση, την οποία εμμέσως υποστηρίζει και ο Cabanes,[536] είναι πιθανόν ορθή, καθώς η κοιλάδα του Δρίνου βρισκόταν πλησίον της αντίστοιχης του Γορμού και για μεγάλο χρονικό διάστημα αποτελούσε, όπως θα συζητηθεί και σε επόμενη ενότητα, μέρος της χαονικής επικράτειας. Ίσως, λοιπόν, κάποιοι κτηνοτρόφοι να διέθεταν κοπάδια αιγοπροβάτων και στις δύο περιοχές και να μετακινούνταν συχνά από την μία κοιλάδα στην άλλη. Έτσι, μερικοί από αυτούς, αργότερα, περί τα μέσα της 2ης χιλιετίας π.Χ., μπορεί να παρέμειναν τελικά στην πεδιάδα του Γορμού.[537] Παράλληλα, είναι πιθανό κάποιοι κτηνοτρόφοι, κατά το εν λόγω διάστημα, να είχαν καταφθάσει στην εξεταζόμενη περιοχή του Πωγωνίου από την κοντινή κοιλάδα της Ζαγοριάς, η οποία τοποθετείται βόρεια του όρους Μακρύκαμπος **(Εικ. 2)**.[538]

Παρ' όλα αυτά, ασφαλείς απαντήσεις ως προς το παραπάνω ζήτημα δεν μπορούν να δοθούν. Το ίδιο ισχύει και για την επικράτεια στην οποία υπαγόταν η κοιλάδα του Γορμού μετά την εγκατάσταση των Μολοσσών στον ηπειρωτικό χώρο. Χαρακτηριστικά, ο Hammond, όπως και ο Ανδρέου, τοποθετούν, όπως προαναφέρθηκε, την εξεταζόμενη κοιλάδα ήδη από το 12ο περίπου αιώνα π.Χ. εντός

---

[534] Άλλωστε, όπως θα σημειωθεί στο επόμενο κεφάλαιο, ίχνη ανθρώπινης παρουσίας στην κοιλάδα ανιχνεύονται ακόμη και πριν την 2η χιλιετία π.Χ.

[535] Γραβάνη 2008, 187. Εμμέσως η πρώιμη κατοίκηση ή αλλιώς η παρουσία των Θεσπρωτών στην Ήπειρο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού επιβεβαιώνεται και από τον Ηρόδοτο (*Ιστορίαι*, 7.176.4). Παράλληλα, στην *Ιλιάδα* (2.748-750) αναφέρεται ότι την ίδια περίπου εποχή πέριξ της Δωδώνης κατοικούσε το φύλο των Αινιανών. Τμήμα δε των τελευταίων μετακινήθηκε στην Θεσσαλία κατά τον 12ο αιώνα π.Χ. Για περισσότερα βλ. Hammond 1997α, 41-42. Τέλος, η προγενέστερη παρουσία των Θεσπρωτών στην Ήπειρο σε σχέση με τους Μολοσσούς αναφέρεται και από τον Θεόπομπο. Βλ. σχετικά Στράβων, *Γεωγραφικά*, 7.7.5.

[536] Για περισσότερα βλ. Cabanes 1976, 112-113.

[537] Άλλωστε, όπως έχει ήδη σημειωθεί, πολλές από τις πρωιμότερες ταφές του Γορμού είναι περισσότερο συγγενικές ως προς τα κτερίσματα με αυτές από την νότια Αλβανία.

[538] Η περιοχή βορειοδυτικά του Μακρύκαμπου συνδέεται στην Αντιγόνεια με την κοιλάδα του Δρίνου και υποστηρίχθηκε από τον Hammond ότι σχετίζεται τους Όμφαλες, το βορειότερο μολοσσικό έθνος. Για περισσότερα βλ. Hammond 1967α, 682-683, 704-705. Όμως, η Καραμήτρου συνδέει τους Όμφαλες με την Χαονία, καθώς από τον γεωγράφο Πτολεμαίο (*Γεωγραφική Υφήγησις*, 3.14) αναφέρεται η ύπαρξη χαονικής πόλης με την ονομασία Ομφαλία. Σχετικά βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 67-73. Επίσης, βλ. και παρακάτω υποσημ. 719.

των ορίων της Μολοσσίας,[539] ενώ ο Cabanes[540] σε αυτά της Χαονίας.[541] Αντιθέτως, κατά τον Χατζόπουλο και την Καραμήτρου τόσο η περιοχή του Γορμού όσο και το μεγαλύτερο τμήμα του βορειοδυτικού Πωγωνίου **(Εικ. 2)**, πρέπει να εντασσόταν, τουλάχιστον κατά την Ελληνιστική εποχή, στα όρια της Ατιντανίας,[542] η οποία εκτεινόταν ανατολικά του Δρίνου και καταλάμβανε την περιοχή μεταξύ των οροσειρών Νεμέρτσικα και Λουντζέρισε.[543] Ωστόσο, αυτή η προσέγγιση, με τα υπάρχοντα δεδομένα, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Από την άλλη, η σύνδεση της κοιλάδας του Γορμού με την Μολοσσία, μετά τον 4ο αιώνα π.Χ., είναι βέβαιη, λαμβάνοντας υπόψη και την σταδιακή - βραχύβια μεν - επέκταση των Μολοσσών προς τα βορειοδυτικά.[544] Την μολοσσική δε παρουσία στην κοιλάδα, την περίοδο αυτή, ίσως επιβεβαιώνει μεταξύ άλλων και το νόμισμα με την επιγραφή *ΜΟΛΟΣΣΩΝ* (περίπου μέσα 4ου αιώνα π.Χ.) από την ταφή 10 στον τύμβο Α της Παλιουριάς.[545] Παρ' όλα αυτά, και η παρουσία των Ατιντάνων στην περιοχή δεν απορρίπτεται απαραίτητα.

Επομένως, με βάση όσα συνολικά συζητήθηκαν, είναι πιθανό έως και τον 5ο περίπου αιώνα π.Χ. Μολοσσοί, Χάονες[546] και Ατιντάνες[547] (;) να συνυπήρχαν στην

---

[539] Ο Hammond θεωρεί δε ότι στους τύμβους του Πωγωνίου είναι θαμμένοι οι Πείαλες, οι οποίοι αποτελούσαν βασιλικό έθνος των Μολοσσών. Βλ. σχετικά Hammond 1997α, 42-45˙ Hammond 1997β, 46-56. Επίσης, ειδικά για τα όρια της Μολοσσίας έως και τον 5ο αιώνα π.Χ. βλ. Δάκαρης 1956, 60-61. Παρομοίως, με το φύλο των Μολοσσών - και ειδικότερα το έθνος των Ομφάλων, οι οποίοι υπάγονταν στο τελευταίο φύλο - συνδέουν τους κατοίκους της κοιλάδας η Meyer και ο Χόινας. Βλ. σχετικά Meyer 2013, 91-104˙ Χόινας 2021, 50-53.

[540] Ο Cabanes ειδικότερα σημειώνει ότι στα όρια της επικράτειας της Χαονίας εντάσσονταν γενικότερα η περιοχή του Πωγωνίου, αλλά και η όμορη πεδιάδα της Κόνιτσας. Βλ. σχετικά Cabanes 1976, 113.

[541] Η Πλιάκου υποστηρίζει ότι πιθανώς το όρος Κασιδιάρης (1.329 μ.), το οποίο αναπτύσσεται στο νοτιοδυτικό τμήμα του Πωγωνίου, αποτελούσε σύνορο μεταξύ της Χαονίας και της Μολοσσίας στα βορειοδυτικά. Βλ. Πλιάκου 2007, 295. Η οροσειρά Λουντζέρισε (2.156 μ.), τοποθετείται βορειοανατολικά του Αργυροκάστρου. Σχετικά με τα όρια της Χαονίας και της Μολοσσίας βλ. παρομοίως Πλιάκου 2007, 269-295.

[542] Η Ατιντανία βρισκόταν μεταξύ της Χαονίας και της Παραυαίας, ενώ συνόρευε και με την Μολοσσία. Για περισσότερα βλ. χαρακτηριστικά Δάκαρης 1956, 58, 60-61. Ο Στράβων (*Γεωγραφικά*, 7.7.5, 7.7.8) αναφέρει ότι οι Ατιντάνες αποτελούσαν ένα από τα Ηπειρωτικά έθνη. Γενικά, για τα Ηπειρωτικά έθνη βλ. χαρακτηριστικά και Gerogiannis 2021.

[543] Κατά τον Χατζόπουλο και την Καραμήτρου, με την Ατιντανία συνδεόταν και η περιοχή της όμορης Κόνιτσας. Για περισσότερα βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999, 67-73˙ Hatzopoulos 1993, 183-190.

[544] Μετά το 342 π.Χ., τόσο τα μέλη του Κοινού των Μολοσσών όσο και μερικά ακόμη έθνη της ευρύτερης περιοχής, συνενώθηκαν σε νέο κράτος υπό την ονομασία *Συμμαχία των Ηπειρωτών* ή *Άπειρος*. Η άσκηση της εξουσίας πραγματοποιούνταν από το μολοσσικό βασιλικό οίκο. Έτσι, οι Μολοσσοί πλέον έλεγχαν - εμμέσως - την περιοχή της Ατιντανίας, της Χαονίας κ.ά. Για περισσότερα βλ. Πλιάκου 2007, 42, 49-50, 291. Χαρακτηριστικό δε δείγμα της «επέκτασης» των Μολοσσών προς τα βορειοδυτικά, αποτελεί μεταξύ άλλων η ίδρυση της Αντιγόνειας (αρχές 3ου αιώνα π.Χ.) στην κοιλάδα του Δρίνου της Χαονίας. Για την Αντιγόνεια βλ. Budina 1976, 327-346˙ Condi 2014, 241-252.

[545] Ανδρέου 2009, 112.

[546] Ειδικά για την σύνδεση της κοιλάδας με την Χαονία και το Χρονικό της Δρυοπίδος θα πραγματοποιηθεί συζήτηση και σε επόμενο κεφάλαιο.

[547] Χαρακτηριστικά, αναφορά στους Ατιντάνες, ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ., πραγματοποιείται από τον

κοιλάδα του Γορμού, ενώ στην συνέχεια, δεδομένων και των επεκτατικών βλέψεων των Μολοσσών, η ελληνιστική οικιστική οργάνωση στην περιοχή θα συνδεόταν κυρίως με μολοσσικούς και ίσως - σε ένα μικρό ποσοστό - ατιντανικούς[548] πληθυσμούς. Όμως, αυτό είναι αδύνατο να τεκμηριωθεί και για αυτό, επί του παρόντος, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν σε σχέση με το συγκεκριμένο ζήτημα.

5.2. Οι ασχολίες των κατοίκων στην κοιλάδα

Ένα ακόμη ενδιαφέρον ζήτημα το οποίο αξίζει να μελετηθεί, είναι οι διάφορες ασχολίες των κατοίκων. Από αυτή την προσέγγιση, όπως θα διαπιστωθεί, προκύπτουν ορισμένα σημαντικά στοιχειά, τα οποία, όχι μόνο συμπληρώνουν τις ήδη υπάρχουσες γνωστές πληροφορίες σε σχέση με άγνωστες πτυχές της καθημερινότητας, αλλά παράλληλα επιβεβαιώνουν, σε αρκετές τουλάχιστον περιπτώσεις, και το υψηλό επίπεδο οργανωμένης διαβίωσης.

5.2.1. Η γεωργία και η κτηνοτροφία

Ο πληθυσμός της κοιλάδας του Γορμού, όπως είναι φυσικό, ως προς τις ασχολίες του, δεν θα διέφερε από τους υπόλοιπους κατοίκους της ηπειρωτικής ενδοχώρας,[549] ήτοι θα δραστηριοποιούνταν κυρίως στους χώρους της κτηνοτροφίας και της γεωργίας. Ειδικότερα, οι κάτοικοι της εξεταζόμενης περιοχής του Πωγωνίου θα διέθεταν μεγάλα κοπάδια, αποτελούμενα από πρόβατα, αγελάδες κ.ά. Οι εγκαταστάσεις των εκτρεφόμενων ζώων θα ήταν ξύλινες και κατά πάσα πιθανότητα θα βρίσκονταν, πλησίον των χώρων διαμονής των κατοίκων, προσφέροντας έτσι την δυνατότητα άμεσης επέμβασης σε περιπτώσεις επιθέσεων λύκων και άλλων επικίνδυνων ζώων. Χαρακτηριστικά, η παρουσία τέτοιου είδους εγκαταστάσεων εντός των οικισμών, όπως σημειώθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, υποδηλώνεται εμμέσως στην περιοχή του Ανεμόμυλου.[550]

Οι κτηνοτρόφοι θα διακρίνονταν από ημινομαδικό (;) βίο, ο οποίος άλλωστε χαρακτήριζε και γενικότερα, έως ένα βαθμό, αρκετούς από τους πληθυσμούς της

Θουκυδίδη (*Ίστορίαι*, 2.80.6).

[548] Ωστόσο, έως σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί στον ηπειρωτικό χώρο οικισμοί που να συνδέονται με το έθνος των Ατιντάνων. Επομένως, δεν αποκλείεται οι τελευταίοι να ακολουθούσαν νομαδικό βίο. Για περισσότερα βλ. σχετικά Ευαγγελίδης 2004, 80˙ Hatzopoulos 1993, 183-190˙ Χρήστου 1996.

[549] Γραβάνη 2008, 188.

[550] Andreou & Andreou 1999, 54.

Ηπείρου έως και τον 5ο περίπου αιώνα π.Χ.[551] Πιο συγκεκριμένα, κατά την διάρκεια των χειμερινών μηνών δεν πρέπει να παρέμεναν στην κοιλάδα, αλλά αντιθέτως θα μετακινούνταν - από τον Σεπτέμβριο ή Οκτώβριο - με τα κοπάδια σε περιοχές όπου οι κλιματολογικές συνθήκες θα ήταν ευνοϊκότερες και η νομή για τα ζώα θα ήταν περισσότερη. Στην συνέχεια, θα επέστρεφαν στην κοιλάδα πιθανότατα στις αρχές της άνοιξης.[552] Βεβαίως, μερικές οικογένειες κτηνοτρόφων ίσως να μην πραγματοποιούσαν αυτά τα ταξίδια, αλλά απεναντίας θα διέμεναν στην κοιλάδα και κατά την διάρκεια του χειμώνα. Παράλληλα, το ίδιο πρέπει να ίσχυε, ήδη από τον 11ο-8ο αιώνα π.Χ., και ευρύτερα για ένα μέρος των κατοίκων της εξεταζόμενης περιοχής, καθώς αυτό εμμέσως επιβεβαιώνεται μεταξύ άλλων και από τις εκτεταμένες οχυρώσεις[553] **(Εικ. 32)** στους πρωιμότερους οικισμούς.[554]

Οι μετακινούμενοι ποιμένες, αναμφίβολα, θα κατευθύνονταν με τα κοπάδια - όπως και οι σύγχρονοι κτηνοτρόφοι - προς τα νότια και δυτικά ηπειρωτικά παράλια, διασχίζοντας τις προσιτές φυσικές διαβάσεις και τους διαρρέοντες ποταμούς τους, ήτοι τον Άραχθο, τον Λούρο και τον Αχέροντα.[555] Ένας από τους βασικούς προορισμούς, όπως δείχνουν και αρκετά από τα επείσακτα αγγεία της κοιλάδας, πρέπει να ήταν η περιοχή της Αμβρακίας, ενώ ίσως να στάθμευαν και κοντά στις ηλειακές αποικίες της Κασσωπαίας, όπως στο Βουχέτιο, την Ελάτεια και την Πανδοσία.[556] Επίσης, πιθανότατα οι κτηνοτρόφοι να μετακινούνταν και προς τις βορειοδυτικές παράκτιες τοποθεσίες, έως την Απολλωνία και την Επίδαμνο. Άλλωστε, η Απολλωνία σε μεγάλο βαθμό έλεγχε το εμπόριο της κοιλάδας του Αώου και του παραποτάμου του Δρίνου, ενώ παρομοίως η Επίδαμνος ήλεγχε εμπορικά ως

---

[551] Βοκοτοπούλου 1986, 340˙ Γραβάνη 2008, 188-189˙ Ρήγινος & Λάζαρη 2007, 17-18. Στον ηπειρωτικό χώρο, όπως έχει σημειωθεί, υπήρχαν και αρκετοί πληθυσμοί - όπως αυτοί του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων - οι οποίοι χάρη στις ευνοϊκότερες κλιματολογικές συνθήκες φαίνεται ότι δεν ακολουθούσαν ημινομαδικό βίο. Βλ. σχετικά Βασιλείου 2015, 175-179˙ Ντούζουγλη 1996, 15-16.

[552] Ανδρέου 1998, 40-41.

[553] Οι περίβολοι, εκτός από την προστασία που παρείχαν σε περιπτώσεις εχθρικών επιδρομών, θα λειτουργούσαν ταυτοχρόνως και ως αναλήμματα, δεδομένου ότι μπορούσαν να αποτρέψουν τις όποιες φυσικές καταστροφές από ενδεχόμενη υπερχείλιση του ποταμού Γορμού και των παραποτάμων του κατά την διάρκεια του χειμώνα.

[554] Την ανθρώπινη δε παρουσία στην κοιλάδα κατά την χειμερινή περίοδο, αλλά και την μέριμνα ως προς την αντιμετώπιση πιθανών πλημμυρών, πιστοποιεί και ο - ήδη αναφερθείς - αναλημματικός τοίχος στο επίπεδο πλάτωμα οικισμού της Αμπελιάς, δίπλα στην κοίτη του ποταμού Γορμού. Για περισσότερα βλ. σχετικά Ανδρέου 1999, 481-482.

[555] Μάλιστα, από τις διαβάσεις αυτές φαίνεται πως περνούσαν και οι παλαιολιθικοί κυνηγοί (ήδη από το 40000 π.Χ.), πραγματοποιώντας ανάλογες μετακινήσεις. Για περισσότερα βλ. σχετικά Δάκαρης 1976, 15.

[556] Οι επαφές των Ηλείων, επί παραδείγματι, με την Δωδώνη ξεκινούν ήδη από τους γεωμετρικούς χρόνους, όπως μαρτυρούν και αρκετά χάλκινα αναθήματα στο ιερό της τελευταίας. Για το θέμα βλ. και Τζουβάρα-Σούλη 2008, 80-83.

επί το πλείστον την περιοχή της Ιλλυρίας.[557] Έτσι, οι ημινομάδες του Πωγωνίου, θα είχαν σαφέστατα έναν επιπλέον λόγο να μεταβούν σε αυτές τις περιοχές, καθώς, εκτός από την εξασφάλιση νομής για τα κοπάδια, θα είχαν την δυνατότητα, όπως και στους άλλους προαναφερθέντες οικισμούς, να ανταλλάξουν π.χ. δικά τους κτηνοτροφικά προϊόντα ή ξυλεία με αγγεία και άλλων ειδών αντικείμενα που ήταν σημαντικά για τους κατοίκους της κοιλάδας.

Κλείνοντας, όσον αφορά την ενασχόληση του πληθυσμού του Γορμού με την γεωργία, πρέπει να σημειωθεί ότι η ύπαρξη τρεχούμενου νερού πλησίον των οικισμών, χάρη στους παρακείμενους παραποτάμους, καθιστούσε ικανή την πραγματοποίηση καλλιεργειών. Παράλληλα, αρωγό στην συστηματική άρδευση των καλλιεργούμενων εκτάσεων θα αποτελούσαν σε πολλές περιπτώσεις και τα όμβρια ύδατα.[558] Βέβαια, είναι προφανές ότι θα υπήρχαν και περίοδοι ξηρασίας στην κοιλάδα, οπότε και ίσως οι παραπόταμοι να στέρευαν, με αποτέλεσμα την μειωμένη συγκομιδή.

Για την διαδικασία άρωσης των χωραφιών, αλλά και των αμπελουργικών εγκαταστάσεων,[559] ήταν επιβεβλημένη η χρήση αρότρου και η ζεύξη βοδιών. Από τις καλλιέργειες, θα εξασφαλίζονταν διάφορα βασικά αγαθά, όπως για παράδειγμα σιτάρι και κριθάρι, τα οποία, εν προκειμένω, ήταν απαραίτητα για την παρασκευή ψωμιού. Μάλιστα, ορισμένες ποσότητες από κάποια είδη γεωργικών προϊόντων πιθανότατα να προσφέρονταν από τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους προς ανταλλαγή με άλλα αντικείμενα. Ωστόσο, τα σιτηρά κ.ά. που επρόκειτο να προωθηθούν, προφανώς, θα έπρεπε πρωτίστως να διασφαλιστεί ότι βρίσκονται σε αφθονία, δεδομένου ότι ένα μέρος του πληθυσμού, όπως ήδη αναφέρθηκε, θα παρέμενε στην κοιλάδα και κατά

---

[557] Βοκοτοπούλου 1975, 154.

[558] Παράλληλα, το βροχερό κλίμα της Ηπείρου ευνοούσε την ανάπτυξη δασών και λιβαδιών, άρα εξυπηρετούσε τους περισσότερους μήνες του χρόνου και τις διατροφικές ανάγκες των ζώων που εξέτρεφαν οι κάτοικοι. Για τα πλούσια βοσκοτόπια της Ηπείρου βλ. σχετικά και Αριστοτέλης, *Περί τα ζώα ιστορίαι*, 3.21.15-20. Χαρακτηριστικά, πλούσια ήταν η βλάστηση στην πεδιάδα της Λαψίστας Ιωαννίνων ήδη από την 8η περίπου χιλιετία π.Χ. Για περισσότερα βλ. σχετικά και Δάκαρης 1976, 11-15.

[559] Όσον αφορά τις αμπελουργικές εγκαταστάσεις, αυτές πρέπει να βρίσκονταν πλησίον των οικισμών, στις υπώρειες του Κουτσοκράνου. Άλλωστε, ακόμη και έως τον περασμένο αιώνα τα αμπέλια των κατοίκων της Μερόπης, αλλά και των άλλων όμορων οικισμών, δεν ήταν εγκατεστημένα στις υπώρειες της Νεμέρτσικας, αλλά κοντά στα σημεία όπου έγιναν οι αρχαιολογικές ανασκαφές από τον Ανδρέου. Χαρακτηριστικά, κατά τον 19ο αιώνα, από τον τρύγο εξασφαλίζονταν άνω των 500 τόνων σταφύλια επιβεβαιώνοντας έτσι την διαχρονική ευφορία της κοιλάδας. Μεγάλη δε επιρροή στην διεκπεραίωση των γεωργικών εργασιών ασκούσε και η θέση του αστερισμού του Ωρίωνα κατά την διάρκεια του έτους στον ουράνιο θόλο. Για παράδειγμα, κατόπιν παρατήρησής του αποφασιζόταν η στιγμή του τρύγου των αμπελιών κ.ά. Για περισσότερα σχετικά με τα παραπάνω βλ. χαρακτηριστικά Κωστούλας 2017, 16, 20-21.

την διάρκεια του χειμώνα. Άλλωστε, κατά την χειμερινή περίοδο, λόγω των καιρικών συνθηκών, δεν πρέπει να παράγονταν γεωργικά προϊόντα. Επομένως, για τους κατοίκους της περιοχής, θα προείχε, όπως είναι φυσικό, η μεταφορά ενός μεγάλου μέρους της καλοκαιρινής συγκομιδής στις οικίες και τις αποθήκες των οικισμών, για την μακροπρόθεσμη κάλυψη των διατροφικών τους αναγκών.

Η αποθήκευση των αλεσμένων και μη σιτηρών, των φασολιών, όπως και άλλων στερεών τροφίμων που θα συζητηθούν παρακάτω, θα πραγματοποιούνταν κατά κύριο λόγο σε πίθους, ίσως δε και σε αχυρένια σακιά.[560] Χαρακτηριστικά, τμήματα πίθων ανακαλύφθηκαν σε αψιδοειδές κτίσμα του Ανεμόμυλου **(Εικ. 48)**.[561] Από την άλλη, μυλόλιθοι για την άλεση των σιτηρών, όπως και μεταλλικά γεωργικά εργαλεία, με εξαίρεση μερικά σιδερένια δρεπανοειδή μαχαίρια, δεν έχουν εντοπιστεί στους οικισμούς ή την ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας.

5.2.2. Η θήρα και η αλιεία

Αρκετοί από τους κατοίκους της κοιλάδας του Γορμού, προκειμένου να καλύψουν εν μέρει τις διατροφικές τους ανάγκες, θα ασχολούνταν προφανώς και με την θήρα. Οι θηρευτές, κατά την διάρκεια της εν λόγω δραστηριότητας, θα χρησιμοποιούσαν τόξα, ξίφη, μαχαίρια,[562] και δόρατα, τα οποία - προφανώς - θα προτιμούσαν να φέρουν μακρόστενη αιχμή **(Εικ. 232)**, δεδομένου ότι αρκετά εκ των άγριων ζώων, όπως π.χ. οι αγριόχοιροι, διακρίνονταν από παχύ δέρμα. Έτσι, εν προκειμένω, οι κυνηγοί ακόμη και αν εξακόντιζαν τα δόρατα από μακρινή απόσταση θα είχαν πολλές πιθανότητες να τα τραυματίσουν θανάσιμα. Χαρακτηριστικά, η χρήση τέτοιου είδους δοράτων επιβεβαιώνεται εμμέσως και από τις αντίστοιχες αιχμές που εντοπίστηκαν στους τάφους της ευρύτερης περιοχής, καθώς αρκετές από τις λεπίδες ήταν μακρόστενες και

---

[560] Gericke 1970, 70 κ.ε. Παράλληλα, η αποθήκευση κάποιων εκ των προϊόντων ίσως να πραγματοποιούνταν και σε αμφορείς. Για περισσότερα βλ. σχετικά και Scheibler 2010, 22-23. Ωστόσο, με βάση τα υπάρχοντα αρχαιολογικά ευρήματα, η χρήση τέτοιου είδους αγγείων στο εσωτερικό των οικιών δεν πιστοποιείται. Βέβαια ένας αμφορέας της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου εντοπίστηκε σε ταφή του νεκροταφείου της Γκλάβας και ίσως αρχικά πράγματι να ήταν τοποθετημένος σε οικία. Για τον αμφορέα βλ. σχετικά Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 82 εικ. 20. Από την άλλη, επιβεβαίωση δεν μπορεί να υπάρξει και ως προς την χρήση των σακιών. Άλλωστε, τα τελευταία ακόμη και να χρησιμοποιήθηκαν πράγματι για αποθηκευτικό σκοπό, δεν διατηρήθηκαν εξαιτίας του υλικού κατασκευής τους.

[561] Ανδρέου 1997, 555.

[562] Η χρήση μαχαιριών και ξιφών είναι επιβεβαιωμένη, δεδομένου ότι αυτά τα αντικείμενα εντοπίστηκαν σε ταφές. Βλ. χαρακτηριστικά Ανδρέου 1998, 48. Επίσης, αυτό ισχύει και για τα τόξα, καθώς σιδερένιες αιχμές βελών ανακαλύφθηκαν επί παραδείγματι σε κτήριο του οικισμού της Αμπελιάς. Βλ. Andreou 2004, 62.

ιδιαίτερα αιχμηρές.[563] Ο κόντος δε των δοράτων πρέπει να ήταν κατασκευασμένος από ξύλο κρανιάς, η οποία είναι ανθεκτική και έως σήμερα αφθονεί στην ευρύτερη περιοχή.

Εκτός από την θήρα, αναπόσπαστο κομμάτι των δραστηριοτήτων του πληθυσμού, θα ήταν και η αλιεία, παρά το γεγονός ότι στους οικισμούς δεν έχουν εντοπιστεί έως σήμερα βάρη ψαρέματος και άλλα, σχετικά με αυτό, αντικείμενα.[564] Οι αλιείς κατά κύριο λόγο θα ψάρευαν στον ποταμό της περιοχής όπου διέμεναν, ήτοι τον Γορμό.[565] Άλλωστε, ο τελευταίος στην εξεταζόμενη κοιλάδα του Πωγωνίου, όπως ήδη διαπιστώθηκε, πρέπει να ήταν σχετικά βαθύς, ιδιαίτερα κατά την διάρκεια του χειμώνα,[566] προσφέροντας την δυνατότητα αλίευσης ικανοποιητικής ποσότητας ιχθύων. Από την άλλη, αρκετοί από τους κατοίκους της περιοχής, δεν αποκλείεται για την άσκηση της συγκεκριμένης δραστηριότητας να έφταναν και έως την γειτονική κοιλάδα του Αώου ή του Δρίνου **(Εικ. 2)**.[567]

5.2.2.1. Διατροφικές συνήθειες των κατοίκων της κοιλάδας

Έχοντας ολοκληρώσει την συζήτηση σχετικά με την γεωργία, την κτηνοτροφία, την θήρα και την αλιεία, ένα ενδιαφέρον ζήτημα το οποίο αξίζει να προσεγγιστεί σε αυτό το σημείο - καθώς συνδέεται άμεσα με τις παραπάνω δραστηριότητες - είναι η διατροφή των κατοίκων της κοιλάδας. Βέβαια, η κατάσταση διατήρησης του σκελετικού υλικού των ταφών ήταν πολύ άσχημη και έτσι στην πλειονότητα των περιπτώσεων δεν προσφερόταν για εργαστηριακές αναλύσεις.[568] Ωστόσο, η προσέγγιση των διατροφικών συνηθειών των κατοίκων - τουλάχιστον σε ένα

---

[563] Ανδρέου 1998, 47-48.

[564] Για παράδειγμα, κατά την αλιευτική δραστηριότητα, ως βάρη διχτυών πρέπει να χρησιμοποιούνταν διάτρητοι μικροί λίθοι, αλλά και όστρακα με διαμπερή οπή. Βλ. χαρακτηριστικά και Δακορώνια 2009, 93-94.

[565] Η αλιεία αποτελούσε σημαντική δραστηριότητα, χαρακτηριστικά, και για τους κατοίκους του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων. Μάλιστα, η λίμνη της Λαψίστας περιείχε ποικιλία ιχθύων. Βλ. σχετικά Πλιάκου 2007, 38.

[566] Βλ. σχετικά και παραπάνω υποσημ. 553. Επίσης, βλ. Ανδρέου 1999, 481-482.

[567] Χαρακτηριστικά, σε οικισμό στην περιοχή της Κορυτσάς, βόρεια των κοιλάδων του Αώου και του Δρίνου, ήλθαν στο φως βάρη ψαρέματος, κάτι το οποίο προφανώς μαρτυρά την ενασχόληση με την αλιεία στην ευρύτερη περιοχή. Βλ. Wilkes 1992, 35.

[568] Εξαίρεση αποτελούν τρία κρανία της Κλασικής εποχής, τα οποία μελετήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990, μαζί με μερικά ακόμη από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Χαρακτηριστικά, από τις εργαστηριακές αναλύσεις διαπιστώθηκε ότι τόσο τα τρία παραπάνω κρανία - τα οποία σημειωτέον προερχόταν από ταφές της Μερόπης - όσο και τα υπόλοιπα σύγχρονα της Πίνδου και της περιοχής των Ιωαννίνων διακρίνονται - και στα δύο φύλα - από μεγαλύτερο πλάτος σε σχέση με τα αντίστοιχα από την Θεσπρωτία και την Κέρκυρα. Για περισσότερα βλ. Παναγιάρης 1992, 64, 277.

γενικότερο πλαίσιο - είναι εμμέσως δυνατή, λαμβάνοντας υπόψη τα δεδομένα από τις αρχαιοβοτανικές έρευνες σε όμορες περιοχές κ.ά. Το διαιτολόγιο, εκτός από το ψωμί[569] που ήδη αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, πιθανότατα θα περιελάμβανε - σε ένα βαθμό - μεταξύ άλλων λαχανικά, ρεβύθια, φακές, φασόλια,[570] και διάφορα άλλα γεωργικά προϊόντα,[571] όπως και αντίστοιχα κτηνοτροφικά.[572] Από το άρμεγμα των αγελάδων, επί παραδείγματι, με βάση τις αρχαίες πηγές, πρέπει να εξασφαλίζονταν περί τα 25 λίτρα γάλακτος ημερησίως.[573] Μάλιστα, όπως σημειώνει ο Αριστοτέλης (*Περί τα ζώα ιστορίαι*, 3.21.20-25), οι αγελάδες στην Ήπειρο ήταν ιδιαίτερα μεγαλόσωμες και οι βοσκοί έπρεπε να στέκονται όρθιοι και ελαφρώς σκυμμένοι κατά την διάρκεια του αρμέγματος, καθώς εάν ήταν καθιστοί δεν μπορούσαν να φτάσουν τις θηλές των εν λόγω ζώων.

Εκτός από τα παραπάνω προϊόντα, στο διαιτολόγιο των κατοίκων προφανώς θα ήταν ενταγμένα τα άγρια χόρτα, το μέλι και τα σταφύλια, τα οποία θα προέρχονταν από τις τοπικές αμπελουργικές εγκαταστάσεις και θα αξιοποιούνταν ταυτόχρονα για την παραγωγή οίνου. Επίσης, οι κάτοικοι θα συνέλλεγαν και διάφορους καρπούς δέντρων, όπως μήλα,[574] κεράσια, σύκα, αχλάδια, καρύδια και

---

[569] Βέβαια, ίχνη απανθρακωμένων σπόρων σιταριού κ.ά. δεν έχουν εντοπιστεί στους οικισμούς της κοιλάδας. Ωστόσο, το γεγονός αυτό σε καμία περίπτωση δεν απορρίπτει την παραγωγή σιταριού, κριθαριού κ.ά. Για περισσότερα βλ. και παρακάτω υποσημ. 570-571.

[570] Από αναλύσεις κρανίων, τα οποία προέρχονταν από την όμορη Βίτσα και χρονολογούνται από την Γεωμετρική έως την Κλασική Εποχή, διαπιστώθηκε στα δόντια η παρουσία τερηδόνας. Ωστόσο, η τελευταία ανιχνεύτηκε σε χαμηλά ποσοστά, κάτι το οποίο σημαίνει ότι οι ζυμούμενοι υδατάνθρακες που κατανάλωναν οι κάτοικοι της εν λόγω περιοχής ήταν σχετικά λίγοι. Για περισσότερα βλ. Παναγιάρης 1992, 242˙ Richards 1985, 1311-1315. Από την άλλη, στην κοιλάδα του Γορμού, λαμβάνοντας υπόψη τα περισσότερα πλεονεκτήματα που υπήρχαν για πραγματοποίηση καλλιεργειών, όπως π.χ. την παρουσία τρεχούμενου ύδατος κ.ά., η κατανάλωση φασολιών και άλλων υδατανθράκων - τουλάχιστον σε ένα μικρό βαθμό - σε καμία περίπτωση δεν μπορεί επί του παρόντος να απορριφθεί. Άλλωστε, ανάπτυξη της γεωργίας σημειώνεται και στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, με βάση τις αναλύσεις γύρης, ήδη από τα τέλη της 2ης.χιλιετίας π.Χ. Βλ. Gerasimidis, Panajiotidis, Fotiadis & Korakis 2009, 35-36. Επίσης, αυτό παρατηρείται εν μέρει και στην όμορη περιοχή των Δολιανών. Βλ. σχετικά Willis 1992, 146.

[571] Χαρακτηριστικά, από αρχαιοβοτανικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν σε ελληνιστικό οικοδόμημα του οικισμού της Επισκοπής Σερβιανών Ιωαννίνων διαπιστώθηκε η παρουσία ελιών, σταφυλιών, σιτηρών (κριθάρι, σιτάρι) αλλά και διαφόρων οσπρίων, όπως μπιζέλια, ρόβια κ.ά. Παρομοίως, σε αντίστοιχες έρευνες στον Μεσοπόταμο του Αχέροντα, εκτός από τα παραπάνω, εντοπίστηκαν σπόροι φακής, σύκου, διάφοροι καρποί ροδοειδών κ.ά. Για περισσότερα βλ. Γκατζόγια 2018, 397-400.

[572] Τα πρόβατα της Ηπείρου αποκαλούνταν *πυρρικά*, ίσως λόγω της σύνδεσης με τον Πύρρο-Νεοπτόλεμο, τον γενάρχη των Μολοσσών. Βλ. Δάκαρης 1976, 17-18.

[573] Δάκαρης 1976, 18. Ο Αριστοτέλης (*Περί τα ζώα ιστορίαι*, 3.21.15-20) χαρακτηριστικά αναφέρει ότι στην Ήπειρο, από τις αγελάδες αρμεγόταν ημερησίως ένας αμφορέας γάλακτος. Παρομοίως, την μεγάλη ποσότητα γάλατος που παρείχαν οι ηπειρωτικές αγελάδες υπογραμμίζει και ο Αιλιανός (*Περί ζώων ιδιότητος*, 3.34).

[574] Χαρακτηριστικά, στην Ήπειρο περίφημα ήταν τα μήλα που αποκαλούνταν *orbiculata*, δηλαδή σφαιρικά. Βλ. σχετικά Πλίνιος, *Naturalis Historia*, 15.51.

αμύγδαλα.[575]

Παράλληλα, σημαντική - αν όχι τη σημαντικότερη - πηγή κάλυψης διατροφικών αναγκών θα αποτελούσε και το κρέας,[576] το οποίο θα εξασφάλιζαν από τα εκτρεφόμενα ζώα[577] και τα αντίστοιχα άγρια, όπως αγριόχοιρους, λαγούς, αρκούδες (;) και ελάφια.[578] Επιπλέον, οι κάτοικοι θα κατανάλωναν και ιχθύς (πέστροφες κ.ά.), οι οποίοι και θα αλιεύονταν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στον ποταμό Γορμό και ίσως στις όμορες κοιλάδες του Αώου και του Δρίνου.

Τέλος, το λάδι πρέπει να συμπεριλαμβανόταν στο διαιτολόγιο του πληθυσμού της περιοχής.[579] Ελαιόδεντρα στην κοιλάδα του Γορμού, λόγω των χαμηλών θερμοκρασιών κατά την διάρκεια του χειμώνα, είναι μάλλον απίθανο να υπήρχαν, τουλάχιστον σε μεγάλη έκταση.[580] Επομένως, το συγκεκριμένο προϊόν - εάν πράγματι πιστοποιούταν η παρουσία του στην περιοχή - θα ήταν επείσακτο και πιθανότατα θα το έφερναν στο Πωγώνι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι από τις παράκτιες, κυρίως, περιοχές του ηπειρωτικού χώρου.[581] Βέβαια, δεν αποκλείεται να περνούσαν από την κοιλάδα και έμποροι λαδιού, αν και αυτό δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί με τα υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα.

Από την άλλη, οι κτηνοτρόφοι, δύσκολα θα μετέφεραν κρέατα και ιχθύς στην κοιλάδα από μακρινές τοποθεσίες, καθώς το ταξίδι της επιστροφής με τα κοπάδια διαρκούσε αρκετό καιρό. Αντιθέτως, ανεξαρτήτως της απόστασης που θα διένυαν,

---

[575] Βλ. και παραπάνω υποσημ. 571.

[576] Για παράδειγμα, στα δόντια από τα προαναφερθέντα κρανία της Βίτσας, ο βαθμός αποτριβής ήταν σχετικά υψηλός (45, 4%), κάτι το οποίο μαρτυρά την κατανάλωση σκληρών ινωδών τροφών. Για περισσότερα βλ. Παναγιάρης 1992, 242.

[577] Στην Ήπειρο προτίμηση υπήρχε κυρίως προς το βοδινό κρέας. Άλλωστε, τα βόδια της Ηπείρου ήταν από τα καλύτερα του ελλαδικού χώρου, ενώ είχαν εισαχθεί και στην Ιταλία προκειμένου να πραγματοποιηθεί βελτίωση του είδους. Χαρακτηριστικά, η Κεστρίνη φημιζόταν για το τρυφερό βοδινό κρέας. Για περισσότερα βλ. Δάκαρης 1976, 17-18.

[578] Μάλιστα, στην Ήπειρο, εκτός από ελάφια, λαγούς κ.ά., υπήρχαν λιοντάρια, λεοπαρδάλεις και λύγκες. Βλ. σχετικά Αιλιανός, *Περί ζώων ιδιότητος*, 12.40˙ Καλλίμαχος, *Ύμνοι*, 6.51˙ Ξενοφών, *Κυνηγετικός*, 11.1.

[579] Χαρακτηριστικά, στην κοιλάδα του Γορμού οι αποθηκευτικοί πίθοι στο ελλειψοειδές οικοδόμημα του Ανεμόμυλου δεν αποκλείεται να περιείχαν λάδι. Παρ' όλα αυτά, δεν έχουν πραγματοποιηθεί εργαστηριακές αναλύσεις στα εν λόγω αγγεία και έτσι το επίμαχο ζήτημα επί του παρόντος παραμένει υπό συζήτηση.

[580] Ίσως, στα χαμηλότερα επίπεδα της κοιλάδας να υπήρχαν διάσπαρτα ελάχιστα ελαιόδεντρα, από τα οποία οι κάτοικοι θα συνέλλεγαν ελιές προς κατανάλωση. Ωστόσο, αυτό δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να υποστηριχθεί.

[581] Για παράδειγμα, κατάλοιπα ελαιοτριβείου, το οποίο λειτούργησε τουλάχιστον από τον 4ο περίπου αιώνα π.Χ., έχουν εντοπιστεί στην Αμβρακία Βλ. σχετικά Αγγέλη 1999, 460-462. Παράλληλα, η ελαιουργία αναπτύχθηκε και στην Κασσώπη. Βλ. Γραβάνη 1996, 29. Από την άλλη, ένα μεγάλο μέρος του λαδιού των παράκτιων ηπειρωτικών οικισμών θα εισαγόταν από την Κόρινθο κ.ά. Βλ. Hammond 1982, 270.

μπορούσαν να μεταφέρουν ελιές,[582] σιτάρι, κριθάρι, φασόλια και διάφορα άλλα γεωργικά προϊόντα, τα οποία προφανώς θα ήταν απαραίτητα όταν οι σοδειές από τις καλλιεργούμενες εκτάσεις του Πωγωνίου δεν ήταν ικανοποιητικές.

5.2.3. Η υφαντική τέχνη και η βυρσοδεψία

Οι γυναίκες, εκτός από την γεωργία κ.ά., θα ασχολούνταν και με την ύφανση ενδυμάτων από μαλλί αιγοπροβάτων,[583] τόσο μέσω βελονιών[584] όσο και αργαλειών τοποθετημένων εντός των οικιών. Μάλιστα, η ύπαρξη αργαλειών πιστοποιείται από την ανεύρεση σε ελληνιστικό οικοδόμημα της Παλιουριάς, 15 πυραμιδοειδών και 2 κωνικών πήλινων αγνύθων **(Εικ. 60)**.[585]

Επίσης, οι κάτοικοι, ανεξαρτήτως χρήσης των αργαλειών, πρέπει να επεξεργάζονταν και τα βαριά, αλλά θερμά, δέρματα των άγριων ζώων (άρκτων, αγριόχοιρων κ.ά.), διότι αυτά θα ήταν οπωσδήποτε απαραίτητα για όσα άτομα παρέμεναν στην κοιλάδα κατά την διάρκεια του χειμώνα. Για την συγκράτηση δε τέτοιου είδους βαριών ενδυμάτων, ίσως, να χρησιμοποιούνταν μακριές χάλκινες περόνες, σαν και αυτές που εντοπίστηκαν στο νεκροταφείο της Γκλάβας.[586]

5.2.4. Η περιφρούρηση των οικισμών

Ορισμένοι κάτοικοι, ίσως, να ήταν υπεύθυνοι και για την φύλαξη των οικισμών,[587] καθώς οι κίνδυνοι, λαμβάνοντας υπόψη ότι η κοιλάδα αποτελούσε φυσικό πέρασμα, θα ήταν αρκετοί. Η χρήση, λοιπόν, όπλων, εν προκειμένω, -τουλάχιστον από ένα τμήμα του πληθυσμού - θα ήταν απαραίτητη και εμμέσως επιβεβαιώνεται

---

[582] Όπως ήδη αναφέρθηκε, ελαιοπυρήνες, και μάλιστα σε αρκετή ποσότητα, εντοπίστηκαν στον οικισμό της Επισκοπής Ιωαννίνων. Βέβαια, το γεγονός αυτό σε καμία περίπτωση δεν μαρτυρά ταυτοχρόνως και την παρουσία ελαίου ή ελαιόδεντρων στην εν λόγω περιοχή. Για περισσότερα βλ. Γκατζόγια 2018, 397-400.

[583] Πιθανώς μερικά από τα μάλλινα ενδύματα να προορίζονταν και για ανταλλαγές με προϊόντα άλλων περιοχών. Για περισσότερα βλ. και Ζάχος κ.ά. 2007, 88.

[584] Χαρακτηριστικά, μικρή χάλκινη βελόνη ανακαλύφθηκε σε ταφή του νεκροταφείου της Γκλάβας. Για περισσότερα χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα από το παραπάνω νεκροταφείο βλ. σχετικά Ανδρέου 1998, 48.

[585] Ανδρέου 1986, 102. Ανάλογα παραδείγματα πήλινων αγνύθων προέρχονται και από την Βίτσα. Βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 344. Επίσης, αρκετές αγνύθες έχουν ανακαλυφθεί χαρακτηριστικά και στον οικισμό της Ελέας Θεσπρωτίας. Βλ. Ρήγινος & Λάζαρη 2007, 73-74.

[586] Ανδρέου 1998, 44.

[587] Την επιτακτική ανάγκη οργάνωσης της άμυνας προς αντιμετώπιση εχθρικών επιδρομών σημειώνει χαρακτηριστικά και ο Ανδρέου. Βλ. σχετικά Ανδρέου 1998, 55.

χαρακτηριστικά από διάφορες ταφές, αφού σε αυτές ανακαλύφθηκε μεγάλος αριθμός ξιφών, μαχαιριών και δοράτων. Βέβαια, ασπίδες, κράνη, βέλη και περικνημίδες δεν εντοπίστηκαν σε καμία ταφή.[588]

Ωστόσο, η απουσία τέτοιου είδους αντικειμένων σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι οι κάτοικοι δεν θα αντιμετώπιζαν απειλές. Άλλωστε, αυτό αποδεικνύεται έως ένα βαθμό τόσο από την ύπαρξη εκτεταμένων οχυρώσεων στους οικισμούς όσο και από τις στρατηγικές θέσεις στις οποίες ήταν ιδρυμένοι αρκετοί εκ των τελευταίων. Παρομοίως, την ανησυχία του πληθυσμού ως προς την ασφάλεια της ευρύτερης περιοχής μαρτυρά εμμέσως η φρυκτωρία **(Εικ. 66)** στις υπώρειες της Νεμέρτσικας, αλλά και το φρούριο **(Εικ. 64-65)** στην περιοχή του Λαχανοκάστρου.

5.2.5. Τα τοπικά εργαστήρια κεραμικής

Επίσης, βέβαιη είναι η ενασχόληση των κατοίκων και με την κεραμική παραγωγή. Μάλιστα, η άσκηση της εν λόγω δραστηριότητας πρέπει να ξεκίνησε στην περιοχή ήδη από τον 10ο-9ο αιώνα π.Χ., καθώς αυτό μαρτυρούν ο αναρίθμητος αριθμός οστράκων χειροποίητων αγγείων από τους πρωιμότερους οικισμούς **(Εικ. 72, 103, 115)**, αλλά και μερικά - χειροποίητα ή τροχοποίητα -[589] αγγεία (11ος-8ος περίπου αιώνας π.Χ.) που εντοπίστηκαν στις ταφές,[590] όπως π.χ. τα κανθαρόσχημα **(Εικ. 80-81)**.[591]

Γενικά, οι κλίβανοι[592] - ή ο κλίβανος - της κοιλάδας, λόγω των ακραίων

---

[588] Η παρουσία μεγάλου αριθμού οπλισμού στις ταφές δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι κάτοικοι της κοιλάδας του Γορμού ήταν πολεμοχαρείς. Άλλωστε, αρκετά από τα όπλα πιθανότατα θα τα είχαν μαζί τους και οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι προκειμένου να αμυνθούν σε περίπτωση που συναντούσαν κινδύνους κατά την διάρκεια της πορείας τους από και προς τα χειμαδιά. Γι' αυτό το ζήτημα βλ. σχετικά και Βοκοτοπούλου 1986, 345.

[589] Ανδρέου 1998, 52. Οι πρωιμότεροι κεραμικοί τροχοί ήταν κατασκευασμένοι από ψημένο πηλό, λίθο ή ξύλο. Για περισσότερα σχετικά με την λειτουργία τους βλ. χαρακτηριστικά Rieth 1960˙ Scheibler 2010, 90-102.

[590] Παρομοίως, και στην όμορη Βίτσα, τον 10ο-7ο αιώνα π.Χ., κάποια από τα χειροποίητα αγγεία πρέπει να ήταν κατασκευασμένα στην περιοχή. Ωστόσο, κατάλοιπα κλιβάνων δεν έχουν εντοπιστεί. Για περισσότερα βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 344-345.

[591] Αρκετά από τα εγχώρια αγγεία ήταν κατασκευασμένα από καστανοκίτρινο πηλό, ενώ μερικά και από κοκκινωπό. Βλ. Ανδρέου 1994, 235˙ Ανδρέου 1998, 52. Σχετικά δε με τα κανθαρόσχημα βλ. παρακάτω υποσημ. 602.

[592] Ως δομικά υλικά για τους κεραμικούς κλιβάνους χρησιμοποιούνταν ωμές και ψημένες πλίνθοι, διάφορα είδη λίθων - σχιστόλιθοι ως επί το πλείστον - και κεραμίδες. Τα εν λόγω υλικά συνδέονταν με λασπώδες αργιλόχωμα, το οποίο ανακατευόταν με άχυρο. Βλ. Γιαννοπούλου 2020, 202. Επίσης, ο πηλός ανακατεμένος με άχυρο αποτελούσε επίχρισμα στον θάλαμο όπτησης, την εσχάρα και τον θάλαμο καύσης. Βλ. σχετικά Δεσποίνη 1982, 69, 71, 81. Για την τυπολογική εξέλιξη των κεραμικών κλιβάνων βλ. σχετικά Γιαννοπούλου 2020, 202-206˙ Cuomo di Caprio 1992, 69-86˙ Hasaki 2002, 112-

καιρικών φαινομένων κατά την διάρκεια του χειμώνα, θα λειτουργούσαν προφανώς για μικρότερο σχετικά χρονικό διάστημα από αντίστοιχους άλλων περιοχών. Παρομοίως, οι καιρικές συνθήκες θα επηρέαζαν αν μη τι άλλο και το στέγνωμα των αγγείων.[593] Έτσι, κατά κύριο λόγο δραστηριότητα θα σημειωνόταν περίπου από τον Απρίλιο έως τον Σεπτέμβριο.[594]

Κατάλοιπα κλιβάνου της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου έχουν εντοπιστεί 100 μ. ανατολικά του οικισμού της Γκλάβας, πλησίον του νεκροταφείου.[595] Το σημείο επιλογής για την εγκατάσταση του εν λόγω εργαστηρίου ήταν πλεονεκτικό, καθώς αυτή η τοποθεσία ευνοούσε την πραγματοποίηση εμπορικών ανταλλαγών, ενώ υπήρχε και πολύ κοντά άφθονο νερό, το οποίο φυσικά θα χρησιμοποιούνταν κατά το σβήσιμο της πυράς στο καμίνι κ.ά.[596] Ο χώρος όπου εδραζόταν ο κλίβανος - ο οποίος σημειωτέον ίσως να λειτούργησε ακόμη και μέχρι τον 5ο αιώνα π.Χ. - είχε διαστάσεις 5 x 5 μ. και σε αυτόν εντοπίστηκαν λάκκοι **(Εικ. 239)** βάθους περίπου 0,5 μ. Οι κοιλότητες ήταν επενδυμένες στο μεγαλύτερο μέρος των τοιχωμάτων τους με ασβεστολιθικές πλάκες και από το εσωτερικό τους προέρχονται μεταξύ άλλων μερικά όστρακα με σχοινοειδή διακόσμηση, ένα λίθινο εργαλείο σε αποσπασματική κατάσταση, μάζες μισοψημένου πηλού[597] και δύο πήλινα τμήματα, τα οποία πρέπει να ανήκαν στην διάτρητη πήλινη εσχάρα **(Εικ. 240)** του κεραμικού κλιβάνου.[598] Επίσης, σε έναν από τους λάκκους ανακαλύφθηκαν και δύο μέρη οστών βοοειδούς.[599]

Στην ευρύτερη περιοχή, άλλος - σύγχρονος με τον παραπάνω - κλίβανος δεν

138, 219-250. Ειδικά για τους κεραμικούς κλιβάνους της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου βλ. Papadopoulos 2003, 201-209.

[593] Cook 1994, 315 κ.ε.˙ Hasaki 2002, 71-76˙ Skcheibler 2010, 146.

[594] Άλλωστε, τους φθινοπωρινούς-χειμερινούς μήνες τα δέντρα, εξαιτίας των συχνών βροχοπτώσεων, θα είχαν περισσότερη υγρασία στο εσωτερικό τους και έτσι θα ήταν δύσκολο τα ξύλα κατά το εν λόγω διάστημα να χρησιμοποιηθούν ως καύσιμη ύλη στους κεραμικούς κλιβάνους. Βλ. σχετικά Hasaki 2002, 103.

[595] Το γεγονός ότι ο κεραμικός κλίβανος βρισκόταν σχετικά μακριά από τον οικισμό μαρτυρά και την προνοητικότητα των κεραμέων, ώστε ο καπνός από την καύσιμη ύλη να μην φτάνει κοντά στα οικοδομήματα. Βλ. Γιαννοπούλου 2020, 199.

[596] Scheibler 2010, 133. Παράλληλα, η μακροχρόνια - σχετικά - λειτουργία του κεραμικού κλιβάνου, μαρτυρά ότι ο χώρος όπου ήταν εγκατεστημένος ο τελευταίος ήταν επαρκώς προστατευμένος από τους αέρηδες. Για τα κριτήρια επιλογής του χώρου κατασκευής ενός κεραμικού κλιβάνου βλ. σχετικά και Γιαννοπούλου 2020, 200.

[597] Οι μάζες μισοψημένου πηλού ίσως να συνδέονταν με τμήμα του θαλάμου όπτησης. Βλ. Γιαννοπούλου 2020, 202. Γενικά, έχει υποστηριχθεί ότι τα τοιχώματα του θαλάμου όπτησης, ανά τακτά χρονικά διαστήματα καταστρέφονταν και ανακατασκευάζονταν. Βλ. Γιαννοπούλου 2020, 202˙ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2014, 448-449. Για την τυπική εσωτερική διαμόρφωση ενός κεραμικού κλιβάνου βλ. Hasaki 2002, 77-101˙ Hölscher 2005, 393-395.

[598] Στην σύνδεση των δύο πήλινων τμημάτων με την εσχάρα, βοηθάει σε μεγάλο βαθμό και το γεγονός ότι ένα εκ εξ αυτών των αντικειμένων έφερε διαμπερή οπή. Για περισσότερα βλ. σχετικά Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 80.

[599] Ανδρέου 1991, 244.

έχει εντοπιστεί[600] και έτσι δεν αποκλείεται το εργαστήριο στην Γκλάβα να ήταν το μοναδικό (;) που λειτούργησε κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.[601] Άλλωστε, κατά την εξεταζόμενη περίοδο εμφανίζονται και αρκετά επείσακτα αγγεία, τα οποία ως επί το πλείστον μεταφέρουν στην κοιλάδα, όπως έχει ήδη σημειωθεί, οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι από διάφορες όμορες[602] και μη τοποθεσίες. Μάλιστα, κάποια από αυτά τα αγγεία, όπως και αντίστοιχα π.χ. της Αρχαϊκής και Κλασικής εποχής, ίσως να τα προμηθεύονταν οι κάτοικοι από περιοδεύοντες κεραμείς[603] που θα κατέφθαναν στο Πωγώνι.

Βέβαια, η σταθερά αυξανόμενη εισαγωγή αγγείων που παρατηρείται στην κοιλάδα, δεν σημαίνει ταυτοχρόνως και τον σταδιακό περιορισμό ή την διακοπή της τοπικής κεραμικής παραγωγής. Αντιθέτως, η εν λόγω δραστηριότητα συνεχίστηκε στην περιοχή αναμφίβολα έως την Ελληνιστική εποχή,[604] καθώς αυτό μπορεί, εν μέρει, να επιβεβαιωθεί από αρκετά ελληνιστικά όστρακα αδιακόσμητων χειροποίητων σκυφοειδών αγγείων και μερικές λεκανίδες (4ος-3ος αιώνας π.Χ.) από τον οικισμό της Παλιουριάς.[605]

Παράλληλα, την λειτουργία ενός κεραμικού εργαστηρίου στην κοιλάδα κατά το διάστημα αυτό πιστοποιούν και μερικά φυλλόσχημα στηρίγματα όπτησης αγγείων **(Εικ. 61)**,[606] τα οποία προέρχονται από ένα ελληνιστικό οικοδόμημα επίσης του παραπάνω οικισμού.[607] Ο κλίβανος για τον οποίο προορίζονταν τα εξεταζόμενα

---

[600] Γενικά, εκτός από την Γκλάβα, στην κεντρική Ήπειρο, κατάλοιπα κεραμικού κλιβάνου έχουν εντοπιστεί και στην ελληνιστική κώμη στη θέση Ράχη Πλατανιάς Ιωαννίνων Βλ. σχετικά Pliakou 2018, 138.

[601] Ίσως, κάποια από τα αγγεία να τα κατασκεύαζαν και οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι σε ανοιχτή πυρά στα χειμαδιά. Βλ. Βοκοτοπούλου 1986, 344-345.

[602] Χαρακτηριστικά, η προέλευση ορισμένων αγγείων από όμορες περιοχές, επιβεβαιώνεται εν μέρει από τα κοινά σχήματα σύγχρονων και μη χειροποίητων αγγείων που συναντώνται στην κοιλάδα του Γορμού και την κοιλάδα του Δρίνου στην νότια Αλβανία, όπως π.χ. τα κανθαρόσχημα αγγεία και τα μόνωτα κύπελλα. Για περισσότερα βλ. παραπάνω κεφάλαιο 3ο. Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι όλα τα κανθαρόσχημα αγγεία, επί παραδείγματι, που εντοπίστηκαν στην κοιλάδα του Γορμού προέρχονται από την περιοχή του Δρίνου, καθώς, όπως σημειώθηκε, αρκετά εξ αυτών πρέπει να κατασκευάστηκαν στην εξεταζόμενη τοποθεσία του Πωγωνίου. Μάλιστα, δεν αποκλείεται και μερικά από τα κανθαρόσχημα αγγεία - όπως και άλλα χειροποίητα - που εντοπίστηκαν στην κοιλάδα του Δρίνου να κατασκευάστηκαν στην αντίστοιχη του Γορμού.

[603] Scheibler 2010, 150-151.

[604] Προφανώς, σημαντικό ρόλο στην επέκταση της εξεταζόμενης δραστηριότητας, θα έπαιξε, με βάση και τα οικιστικά κατάλοιπα, η σταδιακή αύξηση του πληθυσμού στην κοιλάδα του Γορμού από τον 5ο-4ο περίπου αιώνα π.Χ. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της αύξησης αποτελεί η ίδρυση πόλεως στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας. Βλ. σχετικά και Ανδρέου 1998, 53-55.

[605] Ανδρέου 1986, 102.

[606] Χάρη στα εξεταζόμενα φυλλόσχημα αντικείμενα, τα αγγεία όχι μόνο δεν θα μετακινούνταν στον θόλο όπτησης, αλλά θα διευκολυνόταν και το ψήσιμό τους, καθώς η διέλευση του αέρα θα ήταν ομαλή. Για περισσότερα βλ. Hampe & Winter 1962, 100˙ Scheibler 2010, 124.

[607] Ανδρέου 1986, 102˙ Ανδρέου 2009, 118.

αντικείμενα - λαμβάνοντας υπόψη και οικισμό στον οποίο εντοπίστηκαν - θα πρέπει να ήταν εγκατεστημένος στην περιοχή της Παλιουριάς και να λειτούργησε μετά τον 5ο αιώνα π.Χ. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ο κεραμικός κλίβανος να είναι ελαφρώς πρωιμότερος, δεδομένου ότι η ευρύτερη περιοχή κατοικήθηκε ήδη από τον 11ο αιώνα π.Χ. Μάλιστα, η οικία στην οποία εντοπίστηκαν τα φυλλόσχημα στηρίγματα, ίσως ανήκε σε κεραμέα, ο οποίος ασχολούνταν με αυτήν την τέχνη στα πλαίσια οικογενειακής παράδοσης.[608] Όμως τα συνευρήματα του εξεταζόμενου οικοδομήματος δεν μπορούν να δώσουν ασφαλείς απαντήσεις περί αυτού του ζητήματος. Από την άλλη, τα παραπάνω πήλινα στηρίγματα πιθανώς να συνδέονται και με άλλο ελληνιστικό κλίβανο που θα υπήρχε σε όμορη περιοχή της Παλιουριάς. Ωστόσο, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν, δεδομένου ότι κατάλοιπα ελληνιστικών κλιβάνων δεν έχουν εντοπιστεί γενικά στην κοιλάδα του Γορμού.

5.2.6. Η ενδεχόμενη επεξεργασία σιδήρου και ηλέκτρου

Οι κάτοικοι, παράλληλα με την κεραμική παραγωγή, είναι πιθανό να ασχολήθηκαν και με την επεξεργασία του σιδήρου. Όμως, στην κοιλάδα του Γορμού μήτρες, χωνευτήρια, χυτήρια κ.ά. δεν έχουν έως σήμερα βρεθεί. Παρ' όλα αυτά, στον οικισμό της Αμπελιάς, έξω από το οικοδόμημα Δ, εντοπίστηκαν υπολείμματα καμένου σιδήρου, κάτι το οποίο ίσως μαρτυρά ότι στην περιοχή λειτουργούσε ένα τέτοιου είδους εργαστήριο. Μάλιστα, το ενδεχόμενο αυτό ενισχύεται και από το γεγονός ότι από τον ίδιο χώρο προέρχονται μεταξύ άλλων ένα σιδερένιο μαχαιρίδιο, θραύσματα πυριτολιθικών εργαλείων και τμήμα ενός αντίστοιχου σιδερένιου.[609]

Βέβαια, όσοι ασχολούνταν στην περιοχή με την επεξεργασία σιδήρου ίσως να περιορίζονταν απλώς σε πραγματοποίηση εκκαμίνευσης, ήτοι διαχωρισμό του μεταλλεύματος από το καθαρό μέταλλο.[610] Το καθαρό δε μέταλλο στην συνέχεια είτε θα το διακινούσαν σε κέντρα χύτευσης είτε θα το προμηθεύονταν προς τελική επεξεργασία άτομα που περνούσαν από την κοιλάδα. Χαρακτηριστικά, με το στάδιο της εκκαμίνευσης θα μπορούσε να συσχετιστεί μία άμορφη μάζα σιδήρου, η οποία, όπως αναφέρει ο Ανδρέου, ανακαλύφθηκε στο στρώμα καταστροφής του κτηρίου Α

[608] Hasaki 2002, 266, 313˙ Scheibler 2010, 133, 148.
[609] Andreou 2004, 62.
[610] Άλλωστε, μεταλλεύματα σιδήρου υπάρχουν έως και σήμερα σε ορισμένα σημεία της κοιλάδας του Γορμού.

της Αμπελιάς.[611] Ωστόσο, αυτό δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, δεδομένου ότι παρόμοια ευρήματα από τους υπόλοιπους οικισμούς δεν υπάρχουν. Έτσι, το επίμαχο ζήτημα αλλά και γενικότερα το ενδεχόμενο επεξεργασίας μεταλλευμάτων στην κοιλάδα παραμένει υπό συζήτηση.

Από την άλλη, προβληματισμός δημιουργείται παρομοίως και από την μάζα ηλέκτρου (;) - περίπου 1,5 κιλό - που εντοπίστηκε σε οικία στην περιοχή του Ανεμόμυλου.[612] Το παράδειγμα αυτό, ως προς την ποσότητα και την μορφή, εάν αποτελεί πράγματι ήλεκτρο, είναι μοναδικό στην ευρύτερη περιοχή, καθώς σε άλλες κοντινές τοποθεσίες (Καλπάκι και Ελαφότοπος) ήλθαν στο φως μόνο μερικοί ψήφοι κεχριμπαριού.[613] Επίσης, εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι η απολιθωμένη ρητίνη πεύκων βρέθηκε σε ακατέργαστη μορφή, κάτι το οποίο θα μπορούσε να σημαίνει ότι στην περιοχή υπήρχαν τεχνίτες που ασχολούνταν με το εν λόγω υλικό. Για αυτόν τον λόγο, ο Ανδρέου υποστηρίζει ότι ο χώρος στον οποίο ανακαλύφθηκε η μάζα ηλέκτρου πρέπει να αποτελούσε εργαστήριο επεξεργασίας του σπάνιου αυτού προϊόντος.[614] Όμως, όπως θα διαπιστωθεί παρακάτω, κάτι τέτοιο ίσως και να μην συνέβαινε στην περιοχή του Πωγωνίου.

Γενικά, στην Ήπειρο και την Μακεδονία το ήλεκτρο εμφανίζεται με την μορφή ψήφων από τον 13ο-12ο αιώνα π.Χ.[615] και κυρίως μετά τον 11ο αιώνα π.Χ. Χαρακτηριστικά, στην Μακεδονία πρώιμοι ψήφοι ηλέκτρου (12ος-11ος αιώνας π.Χ.) ανακαλύφθηκαν στα νεκροταφεία των θέσεων Σπάθες Πιερίας[616] και Λειβάδια Κοζάνης,[617] ενώ όσον αφορά τον ηπειρωτικό χώρο, τέτοιους είδους αντικείμενα προέρχονται μεταξύ άλλων από την μυκηναϊκή ακρόπολη του Ξυλοκάστρου και χρονολογούνται στον 13ο περίπου αιώνα π.Χ. Μάλιστα, οι ψήφοι αυτοί είναι

---

[611] Παράλληλα, σε αυτό το οικοδόμημα ήλθαν στο φως και δύο λίθινα αντικείμενα, τα οποία με βάση το σχήμα τους, θα μπορούσαν να αποτελούν το αμόνι ενός σιδηρουργού. Για περισσότερα βλ. Andreou 2004, 57-58. Όμως, σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο η εργασία του σιδηρουργού, εξαιτίας του υλικού κατασκευής του αμονιού, θα ήταν από εξαιρετικά δύσκολη έως αδύνατο να πραγματοποιηθεί.

[612] Ανδρέου 1997, 555.

[613] Για τις χάντρες ηλέκτρου από τον Ελαφότοπο αλλά και το Μαζαράκι Πωγωνίου βλ. σχετικά Βοκοτοπούλου 1969, 188. Παρομοίως, για χάντρες κεχριμπαριού από το Καλπάκι βλ. χαρακτηριστικά Δάκαρης 1956, 114-153.

[614] Το αψιδοειδές κτίσμα όπου εντοπίστηκε η μάζα ηλέκτρου, εάν δεν αποτελούσε εργαστήριο, ίσως, κατά τον Ανδρέου, να λειτουργούσε ως αποθήκη. Βλ. Ανδρέου 1995, 22-24˙ Ανδρέου 1997, 555-556.

[615] Pieniazek 2016, 52-53˙ Στεφανή 2009, 26-27.

[616] Βλ. Poulaki-Pantermali, 1988, 137, cat. nr. 96˙ Στεφανή 2009, 11, 26. Επίσης, γενικότερα για την παρουσία ηλέκτρου στα νεκροταφεία των Λειβήθρων του Ολύμπου βλ. σχετικά και Πουλάκη-Παντερμαλή 2013, 56, 58, 61-62.

[617] Τσώνος 2018, 106, υποσημ. 87. Ενδεικτικά, για την παρουσία του ηλέκτρου στα Λειβάδια της Αιανής βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2002, 591-606. Ψήφοι ηλέκτρου, αρκετά μεταγενέστεροι, προέρχονται επί παραδείγματι και από ταφές των Αιγών. Βλ. Κοτταρίδη 2009, 150-151.

σύγχρονοι με τους αντίστοιχους του Καλπακίου.[618]

Στην γειτονική Αλβανία, το ήλεκτρο, σε μορφή ψήφων, κάνει την εμφάνισή του κατά τον 14ο αιώνα π.Χ. Χάντρες ηλέκτρου, για παράδειγμα, ήλθαν στο φως στην Κολόνια στην περιοχή της Κορυτσάς και τοποθετούνται στον 13ο-12ο αιώνα π.Χ. Επίσης, περίπου σύγχρονες χάντρες ή ελαφρώς υστερότερες ανακαλύφθηκαν σε ταφές τύμβων των τοποθεσιών Mat, Barc, Kukes, Pazhok, Luaras, Rehove κ.ά.[619]

Το ήλεκτρο, ως υλικό, προερχόταν - τουλάχιστον το μεγαλύτερο μέρος του - από περιοχές της Βαλτικής, ενώ η επεξεργασία του, εκτός από την βορειοανατολική Ευρώπη (περιοχή Έσσεξ), θα πραγματοποιούνταν, όπως είναι φυσικό και σε άλλες περιοχές, κυρίως των Βαλκανίων.[620] Στην βόρεια Αλβανία, οι προαναφερθέντες ψήφοι πρέπει να εισάγονταν από τα κεντρικά Βαλκάνια.[621] Όμως, δεν αποκλείεται η διανομή του εξεταζόμενου υλικού να πραγματοποιούνταν και μέσω επαφών με περιοχές της Ιταλικής χερσονήσου και των ακτών της Δαλματίας. Παρομοίως, το ίδιο έχει υποστηριχθεί χαρακτηριστικά και για την ψήφο ηλέκτρου από το Καλπάκι και τις υπόλοιπες του Πωγωνίου.[622] Ωστόσο, η διαδρομή επιδέχεται αμφισβήτησης, καθώς ίχνη κεχριμπαριού επί παραδείγματι στην δυτική Αλβανία δεν έχουν εντοπιστεί.[623]

Από την άλλη, στην νότια Αλβανία και τον ηπειρωτικό χώρο, το ήλεκτρο έως και τον 10ο αιώνα τουλάχιστον π.Χ. ίσως να εισαγόταν και από την νότια Ελλάδα, ήτοι τον μυκηναϊκό και υπομυκηναϊκό κόσμο.[624] Ειδικότερα, αρκετά από τα αντικείμενα από ήλεκτρο που θα έφταναν έως τις Μυκήνες, την Πύλο κ.ά.,[625] είναι πιθανόν να αποτελούσαν στην συνέχεια προϊόντα ανταλλαγών, στα πλαίσια των εμπορικών ταξιδιών των Μυκηναίων στις ακτές του Ιουνίου πελάγους.[626] Έτσι, δεν αποκλείεται κάποια από τα αντικείμενα ηλέκτρου (ψήφοι) που ήλθαν στο φως στην περιοχή του Πωγωνίου να προέρχονται από τις Μυκήνες κ.ά.

Άλλωστε, στα μυκηναϊκά κέντρα έχει εντοπιστεί μεγάλος αριθμός

---

[618] Σουέρεφ 2001, 116-117. Για τους ψήφους ηλέκτρου από το Ξυλόκαστρο βλ. Δάκαρης 1972, 63. Επίσης, για το ήλεκτρο στην Ήπειρο βλ. και Σουέρεφ 1991, 111.

[619] Kurti 2013, 73-75. Βλ. και σχετικά Aliu 2012, 211˙ Andrea 1985, 91˙ Hammond 1967α, 331.

[620] Στεφανή 2009, 17-18. Μάλιστα, με βάση εργαστηριακές μελέτες, μία τουλάχιστον ποσότητα ακατέργαστου ηλέκτρου από την Βαλτική εισήχθη και στην Εγγύς Ανατολή προκειμένου να υποστεί επεξεργασία σε τοπικά εργαστήρια. Για περισσότερα βλ. Pieniazek 2016, 53.

[621] Kurti 2013, 73.

[622] Σουέρεφ 2001, 116-117.

[623] Kurti 2013, 88.

[624] Η διαδρομή που θα ακολουθούσε το ήλεκτρο από την Βαλτική έως τον νότιο ελλαδικό χώρο παραμένει μέχρι σήμερα αβέβαιη. Ίσως, να προωθούνταν μέσω πλοίων τα οποία έφταναν στην Μεσόγειο Θάλασσα. Για περισσότερα βλ. Pieniazek 2016, 56, υποσημ. 24˙ Στεφανή 2009, 17-18.

[625] Βλ. σχετικά Harding & Hughes-Brock 1974, 145-172˙ Στεφανή 2009, 17-20.

[626] Βλ. σχετικά Czebreszuk 2011, 7 κ.ε.

αντικειμένων ηλέκτρου, τα πρωιμότερα από τα οποία χρονολογούνται περίπου στον 16ο-15ο αιώνα π.Χ. Χαρακτηριστικά, από τις Μυκήνες προέρχονται πάνω από 1500 τέτοιου είδους αντικείμενα, ενώ από την Πύλο πάνω από 350.[627] Επίσης, άλλο ένα επιχείρημα υπέρ της παραπάνω υποθετικής πρότασης αποτελεί το γεγονός ότι σχεδόν αμέσως μετά την κατάρρευση των μυκηναϊκού κόσμου το ήλεκτρο για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα συναντάται ελάχιστα. Ειδικότερα, στην Αλβανία σπανίζει κατά τον 9ο-8ο αιώνα π.Χ., ενώ το ίδιο συμβαίνει στον ελλαδικό χώρο περίπου κατά τον 10ο-8ο αιώνα π.Χ.[628]

Όσον αφορά λοιπόν την προέλευση της μάζας ηλέκτρου από τον Ανεμόμυλο του Πωγωνίου, αυτή δεν μπορεί να καθοριστεί με βεβαιότητα, καθώς το εν λόγω υλικό παρέμεινε ανεπεξέργαστο. Αν για παράδειγμα είχε διαμορφωθεί σε χάντρες, αυτές ίσως να ήταν δυνατό να συγκριθούν με αντίστοιχες άλλων περιοχών του ελλαδικού και μη χώρου. Συνεπώς με βάση τα παραπάνω, πιθανώς, η εξεταζόμενη ποσότητα ηλέκτρου να προέρχεται παρομοίως από περιοχή της νότιας Ελλάδας,[629] και επομένως θα πρέπει να συνδεθεί χρονολογικά με τα κτερίσματα ταφών που σχετίζονται κυρίως με τον μυκηναϊκό κόσμο.

Σε αυτή δε την διαπίστωση βοηθάει και το γεγονός ότι στον χώρο όπου ανακαλύφτηκε η εν λόγω μάζα εντοπίστηκαν και όστρακα μινυακού τύπου (β΄ - γ΄ τέταρτο 2ης χιλιετίας π.Χ.) με αυλακωτή και εγχάρακτη διακόσμηση. Επίσης, ο πίθος που περιείχε την επίμαχη μάζα είναι κατασκευασμένος από κοκκινωπό πηλό, φέρει εγχάρακτο κυματοειδές μοτίβο και χρονολογείται περίπου στον 12ο-10 αιώνα π.Χ.[630] Όμως, παρά τα παραπάνω επιχειρήματα, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο το ήλεκτρο του Ανεμόμυλου να έφτασε στην κοιλάδα από τον Βορρά, π.χ. την Αλβανία, ή από τις ακτές της Αδριατικής.[631]

Από την άλλη, ερωτήματα προκαλεί επίσης το γεγονός ότι η εξεταζόμενη ανεπεξέργαστη μάζα ανακαλύφθηκε εντός οικοδομήματος και όχι σε ταφή.[632] Τα ίχνη

---

[627] Pieniazek 2016, 52. Από την άλλη, έχει υποστηριχθεί ότι πολλοί ψήφοι ηλέκτρου που έφθασαν στα μυκηναϊκά κέντρα αποτελούν προϊόντα προερχόμενα από επαφές με περιοχές της Εγγύς Ανατολής. Ωστόσο, αν και στην εν λόγω περιοχή έχουν ανακαλυφθεί αντικείμενα ηλέκτρου, αρκετά από τα οποία χρονολογούνται στο α΄ μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ., εντούτοις ο αριθμός τους είναι σχετικά μικρός. Για περισσότερα σχετικά με την άποψη περί της ανατολικής προέλευσης των εξεταζόμενων αντικειμένων του μυκηναϊκού κόσμου βλ. Kurti 2013, 80-81˙ Pieniazek 2016, 53.

[628] Kurti 2013, 80-81.

[629] Αρχικά, το εν λόγω υλικό θα έφτασε στις Μυκήνες από την περιοχή της Βαλτικής.

[630] Ανδρέου 1997, 555.

[631] Άλλωστε, η κοιλάδα αποτελούσε έναν από τους πλέον βασικούς άξονες σύνδεσης του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων με την γειτονική Αλβανία. Βλ. σχετικά Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 77.

[632] Ημικατεργασμένο ήλεκτρο, σε κατά πολύ μικρότερη όμως ποσότητα, εντοπίστηκε χαρακτηριστικά

καταλοίπων φωτιάς που σημειώνει ο Ανδρέου ότι εντόπισε κοντά στον επίμαχο πίθο, όπως και μερικά ακόμη διάσπαρτα ψήγματα ηλέκτρου και ένα οστέινο εργαλείο, δεν αποτελούν απαραίτητα πειστήριο ύπαρξης ενός εργαστηρίου.[633] Αντιθέτως, περισσότερο πιθανό είναι το κτήριο στον Ανεμόμυλο απλώς να ήταν χώρος ενδιαίτησης ή αποθήκευσης, δεδομένου ότι στο εσωτερικό υπήρχαν τέσσερις λάκκοι στήριξης ισάριθμων αποθηκευτικών πίθων. Μάλιστα, δεν αποκλείεται το εξεταζόμενο αψιδωτό οικοδόμημα να κατοικούνταν από άτομα τα οποία είχαν ηγεμονικό ρόλο στην περιοχή.[634] Άλλωστε, εν γένει το επίμαχο υλικό εντάσσεται στους πολύτιμους λίθους,[635] ενώ χαρακτηριστικά και από τα ευρήματα των μυκηναϊκών ταφών, προκύπτει ότι το ήλεκτρο συνδεόταν με άτομα υψηλού κοινωνικού κύρους, καθώς στις ταφές αυτές, οι ψήφοι συνοδεύονταν από χρυσά αντικείμενα.[636]

Σχετικά δε με την συμβολική αξία των αντικειμένων από ήλεκτρο, χαρακτηριστικά από τις αρχαίες πηγές στην περιοχή της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας διαπιστώνεται ότι επρόκειτο για πολυσήμαντα φυλαχτά. Ειδικότερα, λίθοι, όπως το ήλεκτρο, η κορνεόλη κ.ά., θεωρούνταν αντικείμενα που παρείχαν προστασία στις γυναίκες αλλά και ίαση από διάφορες ασθένειες.[637] Ομοίως, το ήλεκτρο παραχωρούνταν κατά κύριο λόγο σε άτομα της ελίτ ή στους ηγεμόνες μια περιοχής, καθώς το εν λόγω υλικό παρείχε, σύμφωνα με τις δοξασίες της εποχής, ασφάλεια σε όσους το είχαν στην κατοχή τους. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι οι άνθρωποι ίσως προσέδιδαν στο κεχριμπάρι και μαγικές ιδιότητες, επειδή έφερε στο εσωτερικό του έγκλειστα έντομα και τμήματα φυτών, τα οποία και διατηρούνταν αναλλοίωτα για εκατομμύρια χρόνια.[638]

Η επίμαχη μάζα, λοιπόν, από τον Ανεμόμυλο, εάν αποδειχθεί ότι αποτελούσε

και σε ταφή του τύμβου Ι στην κοιλάδα του Mat. Για περισσότερα βλ. σχετικά Kurti 2013, 93.

[633] Ανδρέου 1996, 25-26˙ Ανδρέου 1997, 555-556.

[634] Χαρακτηριστικά, το αψιδωτό οικοδόμημα βρισκόταν στο υψηλότερο σημείο του οικισμού. Μάλιστα, στην νοτιοανατολική πλευρά του κτηρίου, η οχύρωση ήταν διπλή δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο αμυντική τάφρο, ενώ στην αντίστοιχη βόρεια, εκτός από τον περίβολο, υπήρχε και διατείχισμα με κατεύθυνση Α-Δ. Έτσι, το οικοδόμημα προστατευόταν επαρκώς. Βλ. σχετικά Ανδρέου 1997, 555-556. Επίσης, βλ. και παρακάτω υποσημ. 636.

[635] Το ήλεκτρο προσδιορίζεται εν προκειμένω ως πολύτιμο και περιζήτητο υλικό, καθώς συσχετίζεται με την αξία που είχε στην αρχαιότητα.

[636] Kurti 2013, 80˙ Pieniazek 2016, 60˙ Στεφανή 2009, 20. Ωστόσο, η σύνδεση του αψιδωτού οικοδομήματος στον Ανεμόμυλο με ηγεμονικές προσωπικότητες δεν μπορεί σε καμία περίπτωση επί του παρόντος να πιστοποιηθεί, καθώς από τις αρχαιολογικές έρευνες στο εσωτερικό του κτηρίου δεν προέκυψαν στοιχεία που να συγκλίνουν υπέρ ενός τέτοιου συσχετισμού.

[637] Για την σημασία του ηλέκτρου και των άλλων πολύτιμων λίθων στην Μεσοποταμία βλ. σχετικά Schuster-Brandis 2008, 10 κ.ε. Από την άλλη, για την κορνεόλη στην Αίγυπτο βλ. ενδεικτικά Hussein 2010, 185-190. Γενικότερα για την μαγική και θεραπευτική χρήση του ηλέκτρου βλ. και Στεφανή 2009, 19,

[638] Kurti 2013, 83˙ Pieniazek 2016, 61-62.

ήλεκτρο, ίσως πράγματι να είχε καθαρά συμβολική σημασία και να ήταν τοποθετημένη από τον ένοικο της οικίας εντός του πίθου εν είδει αποτροπαϊκού φυλαχτού. Άλλωστε, το ήλεκτρο, δεδομένου ότι ήταν εύθραυστο ως υλικό και έχανε σχετικά γρήγορα την στιλπνότητά του, άρχισε σταδιακά, ήδη από τον 14ο-13ο αιώνα π.Χ., να χάνει την αισθητική του αξία.[639] Έτσι, η παρουσία του στην περιοχή του Ανεμόμυλου μάλλον δεν θα πρέπει να συνδεθεί με μελλοντική χρήση ως κτέρισμα σε ταφές.

[639] Για αυτό τον λόγο η επεξεργασία του κεχριμπαριού περιοριζόταν ως επί το πλείστον στην παραγωγή ψήφων. Για περισσότερα βλ. Pieniazek 2016, 62, όπου παραδείγματα από το ναυάγιο στο Uluburun της Τουρκίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6ο

Οι λατρείες και οι τελετουργικές δραστηριότητες στην κοιλάδα του Γορμού

Η συζήτηση περί λατρειών και τελετουργικών δραστηριοτήτων στην κοιλάδα του Γορμού αποτελεί πράγματι ένα από τα πλέον σημαντικά ζητήματα προς εξέταση. Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα σχετικά με το εν λόγω θέμα είναι σχετικά λίγα, ενώ και οι φιλολογικές μαρτυρίες είναι ως επί το πλείστον ανύπαρκτες. Παρ' όλα αυτά, όπως θα διαπιστωθεί, η προσέγγιση και ανασύσταση του θρησκευτικού περιβάλλοντος είναι έως ένα βαθμό δυνατή.

6.1. Η θρησκευτική δραστηριότητα στον οικισμό της Αμπελιάς: η λατρεία της θεάς της Γονιμότητας

Από το σύνολο των οικισμών της κοιλάδας του Γορμού, τα περισσότερα στοιχεία σχετικά με την ανάπτυξη θρησκευτικής δραστηριότητας, εντοπίζονται στον οικισμό της Αμπελιάς. Ειδικότερα, σημαντική πηγή πληροφορίων ως προς την προσέγγιση του παραπάνω ζητήματος αποτελούν κυρίως μερικά από τα ευρήματα που προέρχονται από τα οικοδομήματα και τον περιβάλλοντα χώρο του οικισμού.

Αρχικά, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τρία λίθινα αντικείμενα, τα οποία εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του οικοδομήματος Α, κοντά στο θρανίο του ανατολικού χώρου. Τα δύο εξ αυτών των αντικείμενων έχουν σχήμα τραπεζοειδές **(Εικ. 42, 241)**, ενώ το τρίτο **(Εικ. 42, 242)** είναι κυλινδρικό και πρέπει να έφερε οξυκόρυφη απόληξη. Όσον αφορά τα δύο πρώτα, από τον Ανδρέου έχει υποστηριχθεί ότι πρέπει να σχετίζονται αντιστοίχως με τελετουργικό αμφίκοιλο βωμό.[640] Από την άλλη, το κυλινδρικό αντικείμενο θεωρείται από τον ίδιο ότι πρέπει να αποτελούσε κέρατο καθοσιώσεως ή τμήμα αντίστοιχου διπλού, με την ίδια εννοείται λειτουργία.[641] Προφανώς, εάν επρόκειτο για ένα κέρατο, πιθανότατα θα ήταν τοποθετημένο - λαμβάνοντας υπόψη το μέγεθός του - πλαγίως σε μία (;) από τις παραπάνω βάσεις **(Εικ. 243)**,[642] ενώ αν αποτελούσε τμήμα δύο συμφυών κεράτων,

[640] Andreou 2011, 169.
[641] Andreou 2004, 57, 58.
[642] Βλ. σχετικά Marinatos 1999, 174, εικ. 213b, όπου τέτοιου είδους παράδειγμα από την Θήρα. Το κυλινδρικό αντικείμενο και το αντίστοιχο τραπεζοειδές, αποτελούν τα δύο λίθινα ευρήματα για τα

αυτά ίσως να ήταν όρθια τοποθετημένα στην επιφάνεια και των δύο βωμών ή σε άλλο σημείο στο εσωτερικό του οικοδομήματος Α.[643] Το εν λόγω δε κτήριο, παρεμπιπτόντως, με βάση αυτά τα ευρήματα, αλλά και δεδομένου ότι βρισκόταν στο υψηλότερο σημείο του οικισμού, ίσως να λειτουργούσε ως ιερό κορυφής.[644]

Ανάλογα παραδείγματα τέτοιου είδους βωμών εντοπίζονται χαρακτηριστικά στις περιοχές των Αρχανών[645] και των Μαλίων,[646] ενώ απεικονίζονται και στην τριγωνική πλάκα πάνω από το υπέρθυρο στην Πύλη των Λεόντων στις Μυκήνες **(Εικ. 244)**.[647] Παρομοίως, τα διπλά κέρατα συναντώνται στον μινωικό και τον μυκηναϊκό κόσμο, όχι μόνο ως αντικείμενα, άλλα και σε τοιχογραφίες, σφραγιδόλιθους κ.ά.,[648] ενώ εμφανίζονται για ένα διάστημα και στην περιοχή των Καρπαθίων.[649] Η παρουσία τους δε στην περιοχή του Πωγωνίου δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση, καθώς οι επαφές των Μυκηναίων με περιοχές του ηπειρωτικού χώρου είναι αποδεδειγμένα υπαρκτές τουλάχιστον ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.[650]

Ως προς το ζήτημα της χρονολόγησης, τόσο οι βωμοί όσο και το τμήμα κεράτου ή διπλών κεράτων της Αμπελιάς - λαμβάνοντας υπόψη ότι το οικοδόμημα στο οποίο εντοπίστηκαν χρονολογείται περίπου στον 11ο αιώνα π.Χ. - ίσως θα πρέπει να τοποθετηθούν στο δεύτερο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ. Ωστόσο, δεν αποκλείεται τα εξεταζόμενα αντικείμενα να είναι πρωιμότερα και αρχικά να βρίσκονταν σε εξωτερικό χώρο.

Ένα ακόμη λίθινο αντικείμενο που πιθανότατα αποτελεί μάρτυρα

οποία έγινε αναφορά σε προηγούμενο κεφάλαιο ως προς την πιθανότητα σύνδεσής τους με το αμόνι ενός σιδηρουργού. Βλ. παραπάνω υποσημ. 611.

[643] Για παραδείγματα διπλών κεράτων βλ. παρακάτω υποσημ. 648.

[644] Άλλωστε, την σημασία που θα είχε το κτήριο για τον οικισμό επιβεβαιώνει εν μέρει και το γεγονός ότι εξωτερικά υπήρχε λιθόστρωτος διάδρομος. Για περισσότερα σχετικά με το εξεταζόμενο κτήριο βλ. και Andreou 2004, 59-62.

[645] Βλ. Σακελλαράκη 1979, 331-392, εικ. 16.

[646] Βλ. Van Effenterre 1980, 445-448.

[647] Βλ. σχετικά Shaw 1986, 108-123.

[648] Χαρακτηριστικά, παραδείγματα διπλών κεράτων προέρχονται από την Κύπρο (π.χ. Μύρτου), την Πύλο, τον Γλα, τις Μυκήνες κ.ά. Βλ. σχετικά αντιστοίχως Loulloupis 1973, 225-244˙ Blegen & Rawson 1966, 328, εικ. 238, 239, 271˙ Ιακωβίδης 1989, 109, πίν. 16˙ Hood 1986, 148-151.

[649] Andreou 2004, 57-58 και υποσημ. 15, όπου και περισσότερα για την σύνδεση των εξεταζόμενων λίθινων αντικείμενων με την Μινωική Κρήτη, αλλά και το ζήτημα της προέλευσης των διπλών κεράτων. Για διπλά κέρατα από την περιοχή των Καρπαθίων βλ. σχετικά Hegedis & Makkay 1987, 100, αρ. 15, 102, 103˙ Makkay 1996, 775-784.

[650] Άλλωστε, μυκηναϊκά αντικείμενα (ξίφη) εντοπίστηκαν και στην Μεσογέφυρα Κόνιτσας. Βλ. Δάκαρης 1956, 134. Επίσης, μυκηναϊκό εγχειρίδιο προέρχεται από το Καλπάκι και χρονολογείται στον 13ο-11ο αιώνα π.Χ. Βλ. Σουέρεφ 2001, 96-100. Γενικά, για την μυκηναϊκή παρουσία στην Ήπειρο βλ. και όσα ειπώθηκαν στο 3ο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

θρησκευτικής δραστηριότητας στην Αμπελιά εντοπίστηκε βόρεια του κτηρίου Α, κοντά στο βόρειο τμήμα του οικοδομήματος Δ. Ειδικότερά, πρόκειται για έναν κορμό - άνευ άκρων και κεφαλής - από γκριζωπό αμμόλιθο, ύψ. 0,35 μ., ο οποίος συσχετίζεται από τον Ανδρέου με «άγαλμα» της θεάς της Γονιμότητας-Μητέρας Γης **(Εικ. 245)** και χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα στην Νεολιθική Εποχή (περίπου 4η χιλιετία π.Χ.).[651] Από τον κορμό,[652] ο οποίος βρίσκεται σε καθήμενη στάση, λείπει ο αριστερός γλουτός. Στην επιφάνεια του σώματος φέρει εγχάρακτη διακόσμηση καμπύλων και γραμμικών μοτίβων, τα οποία στοχεύουν πιθανότατα στην απόδοση διχτυωτού ενδύματος **(Εικ. 246)**. Παράλληλα, στον κορμό, εκτός από τα ήδη αναφερθέντα μοτίβα, υπάρχουν και ακτινωτοί κύκλοι εν είδει αστέρων, ενώ έχει διαπιστωθεί και η ύπαρξη γραπτής διακόσμησης, η οποία περιλαμβάνει καστανέρυθρες κάθετες ταινίες κ.ά.[653]

Πρέπει να σημειωθεί ότι το διχτυωτό μοτίβο εντοπίζεται ήδη από την 6η χιλιετία π.Χ. σε πήλινα ειδώλια βαλκανικών χωρών, όπως πχ. την Βουλγαρία,[654] ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις έχει και συμβολικό χαρακτήρα.[655] Επίσης, το ίδιο ισχύει για παράδειγμα και για τον ακτινωτό ήλιο, ο οποίος σε συνδυασμό με το διχτυωτό σχέδιο, εν προκειμένω, συνθέτουν το έναστρο ουράνιο στερέωμα.[656] Στόχος δε, μέσα από την απεικόνιση του τελευταίου, είναι να παρουσιαστεί συμβολικά ο κύκλος της ζωής, αλλά και πιθανώς να υπογραμμιστεί η αδυναμία ανθρώπινης επέμβασης στην πορεία των φυσικών φαινομένων. Ωστόσο, η θεά της Γονιμότητας, μέσω του λίθινου

---

[651] Για την θεά της Γονιμόητας στην Νεολιθική Εποχή βλ. σχετικά και Gimbutas 1989, 7 κ.ε.˙ Goldman 1963, 8-15˙ Wum 2001, 10 κ.ε. Λατρεία της Γης συναντάται και στην Δωδώνη και κατά πάσα πιθανότητα είναι πρωιμότερη από την λατρεία του Διός στην περιοχή. Στην σύνδεση της Γης με την Δωδώνη αναφέρεται και ο Παυσανίας (10.12.10).

[652] Ως προς το σχήμα του εξεταζόμενου αντικειμένου, ανάλογα παραδείγματα της Νεολιθικής Εποχής προέρχονται από την Θεσσαλία. Βλ. Gallis & L. Orphanidis 1996, 12 κ.ε. Επίσης, παρόμοιοι λίθινοι κορμοί και πήλινα ειδώλια εντοπίζονται σε περιοχές του Δούναβη. Βλ. παρακάτω υποσημ. 654.

[653] Andreou 2011, 171-173, όπου και αναφορά στην πιθανότητα η θεότητα να παριστάνεται κατά την διάρκεια του τοκετού.

[654] Χαρακτηριστικά, εκτός από την Βουλγαρία, το διχτυωτό μοτίβο εντοπίζεται σε πήλινα ειδώλια της 5ης-4ης χιλιετίας π.Χ. από την Σερβία και την Ρουμανία. Βλ. σχετικά Galavic, 1966, 370-371˙ Letica 1964, 26-32. Στον ελλαδικό χώρο, πρώιμα παραδείγματα (6η-5η χιλιετία π.Χ.) του εν λόγω μοτίβου εντοπίζονται στα κεραμικά αγγεία, όπως π.χ. του Σέσκλου. Βλ. Τσούντας 1908, 198-222, πίν. 17-19, 25, 29. Κατά την 3η χιλιετία π.Χ. το διχτυωτό μοτίβο εμφανίζεται και σε ειδώλια της μινωικής Κρήτης, την Κύπρο κ.ά. Βλ. σχετικά Marangou 1992, 8 κ.ε. Ταμβάκη 1977, 264-337.

[655] Γενικά, η παρουσία του δικτυωτού μοτίβου, μαζί με κύκλους (εν είδει καρπών δέντρων), σε επιφάνειες λίθινων κορμών ή πήλινων ειδωλίων θεοτήτων, ήδη από τη Νεολιθική Εποχή, έχει συσχετιστεί, επί παραδείγματι, με την συμβολική δήλωση της γονιμότητας, αλλά και την έμμεση υπόδειξη του κυρίαρχου ρόλου του προσώπου που φέρει τα παραπάνω μοτίβα. Βλ. Andreou 2011, 172-173˙ Letica 1964, 26-32.

[656] Παρομοίως, συμβολικός πρέπει να είναι και ο συνδυασμός του δικτυωτού μοτίβου με τους κύκλους - εκτός του ακτινωτού ηλίου - που απεικονίζονται στην επιφάνεια του εξεταζόμενου κορμού. Βλ. και παραπάνω υποσημ. 655.

«αγάλματος», υπενθυμίζει ταυτοχρόνως στους κατοίκους ότι μπορεί να φέρει ανατροπές, προσφέροντας την αναγέννηση ή αναζωογόνηση σε όλους τους τομείς.[657] Για τον πληθυσμό, λοιπόν, της ευρύτερης περιοχής, ο ρόλος της θεότητας, δεδομένου ότι αυτή σχετίζεται μεταξύ άλλων με την χλωρίδα, την ευκαρπία και γενικότερα την γονιμότητα του εδάφους, είναι, αν μη τι άλλο, ιδιαίτερα σημαντικός.

Από την περιοχή όπου εντοπίστηκε ο λίθινος κορμός, προέρχονται πέντε ακόμη λίθινα αντικείμενα, τα οποία επιβεβαιώνουν την πρώιμη χρονολόγησή του αγάλματος. Αρχικά, το ένα εξ αυτών αποτελεί πυριτολιθική λεπίδα, η οποία πρέπει να χρησιμοποιήθηκε για το σχίσιμο της δοράς των θηραμάτων κ.ά. Από την άλλη, τα υπόλοιπα τέσσερα αντικείμενα έχουν κατά πάσα πιθανότητα θρησκευτικό χαρακτήρα. Ειδικότερα, δύο αντικείμενα, ύψους 45 **(Εικ. 247-248)** και 65 εκ. **(Εικ. 249)** αντιστοίχως, αποτελούν λίθους τύπου μενχίρ[658] και θεωρείται ότι ίσως έχουν λατρευτική (;) σημασία.[659] Στην επιφάνειά τους φέρουν εγχάρακτο διάκοσμο ακτινωτών ηλίων, κύκλων κ.ά.[660] Τέλος, όσον αφορά τα άλλα δύο αντικείμενα, το ένα **(Εικ. 250)** πρέπει να σχετίζεται με κατώτερο τμήμα κορμού γυναικείας (;) μορφής και το άλλο με τμήμα λυγισμένου βραχίονα **(Εικ. 251)**.[661]

Τόσο ο λυγισμένος βραχίονας **(Εικ. 251)** όσο και ο κορμός **(Εικ. 250)** πιθανώς να αποτελούσαν τμήματα ενός «αγάλματος», η ταυτότητα του οποίου ωστόσο δεν μπορεί να εξακριβωθεί.[662] Παρ' όλα αυτά, δεν αποκλείεται ο βραχίονας να ήταν σκόπιμα αυτοτελής και να είχε αναθηματικό χαρακτήρα. Άλλωστε, ανάλογα παραδείγματα προέρχονται χαρακτηριστικά από την μινωική Κρήτη, όπου πήλινα μεν

---

[657] Andreou 2011, 171-172.

[658] Andreou 2011, 174-175. Είναι πιθανό οι λίθοι τύπου μενχίρ να ήταν πρωιμότεροι του «αγάλματος» της θεάς της Γονιμότητας, αποτελώντας έτσι ανεικονική απεικόνιση της τελευταίας. Στην συνέχεια, δεδομένου του μεγέθους τους, ίσως να χρησιμοποιήθηκαν και ως αντικείμενα οριοθέτησης της περιοχής ή ειδικότερα να σηματοδοτούσαν τον ιερό χώρο στον οποίο ήταν τοποθετημένο το «άγαλμα» της παραπάνω θεάς.

[659] Το λίθινο ωοειδές αντικείμενο με ύψος 65 εκ. φαίνεται ότι αναπαριστά σχηματοποιημένα γυναικεία μορφή. Βλ. και παρακάτω υποσημ. 660. Παρομοίως, αυτό πρέπει να ίσχυε και στην περίπτωση του άλλου λίθινου αντικειμένου (ύψους 45 εκ.). Βλ. Andreou 2011, 174.

[660] Παραδείγματα λίθων τύπου μενχίρ, που σχετίζονται με γυναικείες μορφές, χρονολογούνται στην 4η-3η χιλιετία π.Χ. και έχουν εντοπιστεί στην Κορσική, την ιβηρική και βαλκανική χερσόνησο, την θέση Σουφλί της Λάρισας κ.ά. Βλ. Anna 1977, 9 κ.ε. Arnal 1976.

[661] Στην επιφάνεια του βραχίονα διακρίνονται παρομοίως εγχαράξεις, οι οποίες, όπως και στην περίπτωση του «αγάλματος» της θεάς της Γονιμότητας, συνδέονται ως επί το πλείστον με ηλιακά σύμβολα. Επίσης, εγχάρακτα γεωμετρικά μοτίβα εντοπίζονται και στο τμήμα του κορμού. Βλ. Andreou 2011, 174-175.

[662] Τα εγχάρακτα μοτίβα του βραχίονα της Αμπελιάς συναντώνται αντιστοίχως και σε αγγεία (5200-4000 π.Χ.) του πολιτισμού των Βίντσα της Βουλγαρίας. Μάλιστα, σε σχέση με τον εν λόγω πολιτισμό, πρέπει να σημειωθεί ότι τα εξεταζόμενα μοτίβα εντοπίζονται και σε ειδώλια της πτηνόμορφης θεάς, η οποία φέρει παρεμπιπτόντως σε αρκετές περιπτώσεις λυγισμένους βραχίονες. Βλ. σχετικά Andreou 2011, 174-175˙ Letica 1964, 26-32.

ομοιώματα ανθρώπινων μελών προσφέρονταν σε ιερά κορυφής. Μάλιστα, αρκετά από τα μινωικά ομοιώματα έχουν σχετικά μεγάλο μέγεθος, όπως εν προκειμένω ο βραχίονας της Αμπελιάς, ο οποίος έχει ύψος άνω των 50 εκ.[663] Όμως, στην Αμπελιά και γενικότερα στην κοιλάδα του Γορμού δεν έχουν εντοπιστεί άλλα λίθινα ή πήλινα παρόμοια αντικείμενα και έτσι η άποψη που διατυπώθηκε παραπάνω δεν μπορεί προς το παρόν να επιβεβαιωθεί.

Από όσα συνολικά συζητήθηκαν σχετικά με το «άγαλμα» της θεάς της Γονιμότητας, αλλά και τα υπόλοιπα προαναφερθέντα λίθινα αντικείμενα, πιστοποιείται ότι η κοιλάδα κατοικήθηκε ήδη πριν από την έλευση των Μολοσσών. Παράλληλα, χάρη σε αυτά τα ευρήματα, διαπιστώνεται ότι στον οικισμό της Αμπελιάς πρέπει να υπήρχε υποτυπώδης λατρευτική δραστηριότητα τουλάχιστον από την 3η χιλιετία π.Χ.

Το «άγαλμα» της εξεταζόμενης θεάς **(Εικ. 245)** αρχικά θα ήταν στημένο στο ύπαιθρο, σε περίοπτη θέση, πιθανώς δε σε σημείο, όπου αργότερα πραγματοποιήθηκε η κατασκευή του οικοδομήματος Α. Άλλωστε, η συγκεκριμένη τοποθεσία ήταν αν μη τι άλλο μία από τις καλύτερες του οικισμού, καθώς αποτελούσε το σημείο διασταύρωσης τριών δρόμων και συμβολής δύο χειμάρρων.[664] Επομένως, η θέση αυτή ήταν η πλέον κατάλληλη και για το κτίσιμο του κτηρίου Α, αφού το τελευταίο θα σχετιζόταν με τελετουργικές δραστηριότητες.[665] Από την άλλη, όσον αφορά το εξεταζόμενο «άγαλμα», αυτό πιθανώς να μεταφέρθηκε κοντά στην θέση όπου εντοπίστηκε μόλις αποπερατώθηκε το κτήριο Δ, ενώ δεν αποκλείεται για ένα διάστημα να ήταν τοποθετημένο στο θρανίο που βρισκόταν στο βορειοδυτικό τμήμα του τελευταίου οικοδομήματος. [666]

Οι κάτοικοι, λαμβάνοντας υπόψη τους δύο βωμούς που ήλθαν στο φως στο οικοδόμημα Α, θα πρέπει να πραγματοποιούσαν συχνότατα τελετουργικές θυσίες-προσφορές στην τοπική θεότητα. Ο ευρύτερος λοιπόν χώρος, δεδομένης και της παρουσίας των διπλών κεράτων, θα θεωρούνταν ιερός αποτελώντας μέρος κάθαρσης και αγνότητας.[667] Μάλιστα, αυτό επιβεβαιώνεται εν μέρει και από το γεγονός ότι

---

[663] Για τα μινωικά πήλινα ομοιώματα ανθρώπινων μελών βλ. χαρακτηριστικά Myres 1903, 356-387, εικ. 41-52.
[664] Andreou 2011, 171.
[665] Βλ. παραπάνω υποσημ. 644.
[666] Η παρουσία του λίθινου κορμού της θεάς της Γονιμότητας πλησίον των κτηρίων Α και Δ μαρτυρά εν μέρει ότι η λατρεία της στην Αμπελιά πρέπει να συνεχίστηκε κατά πάσα πιθανότητα και κατά τον 11ο-10ο αιώνα π.Χ.
[667] Andreou 2004, 57, υποσημ. 15.

λατρευτική δραστηριότητα παρατηρείται και στον χώρο που καταλάμβανε το όμορο οικοδόμημα Δ **(Εικ. 43-45)**. Ειδικότερα, με τελετές πρέπει να συνδέονται τρεις σχεδόν κυκλικές κατασκευές, διαμέτρου 1,5-1,9 μ., οι οποίες οριοθετούνται κατά κύριο λόγο από μικρούς αργούς λίθους **(Εικ. 37, 44)**. Βέβαια, γενικά, αρκετές όμοιες κατασκευές φαίνεται ότι χρησίμευαν ως στηρίγματα αποθηκευτικών πίθων, ενώ παράλληλα μερικές έχουν συσχετιστεί με ελαιοτριβεία και οινοποιεία, αποτελώντας αντιστοίχως πρέσες λαδιού και οίνου.[668]

Όμως, στην περίπτωση της Αμπελιάς, οι εξεταζόμενες κατασκευές, συμπεριλαμβανομένης και της αντίστοιχης από το οικοδόμημα Α **(Εικ. 37, 41)**, θα πρέπει να είχαν χθόνιο χαρακτήρα,[669] όντας ένα είδος τραπεζών προσφορών ή βωμών, όπου και θα πραγματοποιούνταν οι διάφορες τελετές.[670] Άλλωστε, τα ευρήματα από αυτές τις κατασκευές είναι πολυάριθμα και περιλαμβάνουν ήλους διαφόρων τύπων, όστρακα χειροποίητων αγγείων, αιχμές δοράτων, περόνες, καμπύλα μαχαίρια και άλλα αντικείμενα, αρκετά από τα οποία πρέπει να είχαν αναθηματικό χαρακτήρα.[671] Έτσι, είναι πιθανό οι τελετουργικές δραστηριότητες στις εξεταζόμενες κατασκευές του οικοδομήματος Δ να περιελάμβαναν και κατανάλωση τροφών στα πλαίσια της λατρείας προγόνων ή ηρώων. Χαρακτηριστικά, τέτοιου είδους παραδείγματα, τα οποία στο σύνολό τους κυμαίνονται κυρίως μεταξύ 10ου-7ου αιώνα π.Χ., εντοπίζονται στην Ασίνη,[672] το Άργος,[673] τις Μυκήνες[674] κ.ά.

Παράλληλα, ως τράπεζα προσφορών ίσως να χρησιμοποιούνταν και το λίθινο θρανίο στο ανατολικό δωμάτιο του οικοδομήματος Α, καθώς κοντά σε αυτό εντοπίστηκαν τμήματα εργαλείων από πυριτόλιθο, ξυλάνθρακες και διάφορα

---

[668] Χαρακτηριστικά, πρέσες οίνου και ελαίου έχει υποστηριχθεί ότι πιθανότατα αποτελούσαν μερικές τέτοιου είδους κατασκευές στο Λευκαντί. Βλ. Popham, Sackett & Themelis 1980, 15, 22-24. Από την άλλη, παρόμοιες κατασκευές, οι οποίες προορίζονταν για οικιακή χρήση, εντοπίστηκαν στην Μένδη Χαλκιδικής και χρονολογούνται στον 8ο αιώνα π.Χ. Βλ. Βοκοτοπούλου 1993, 399-410. Παράλληλα, τέτοιου είδους παραδείγματα προέρχονται και από τα Νιχώρια Μεσσηνίας. Για περισσότερα σχετικά με τις κατασκευές από τα Νιχώρια όπως και άλλα παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο, βλ. σχετικά Mazarakis Ainian 1997, 80, 122-123, εικ. 96, 231-232, 259, 267-269, 333. Βλ. και παρακάτω υποσημ. 670.

[669] Τον χθόνιο χαρακτήρα των κυκλικών κατασκευών υποστηρίζει και ο Hägg. Βλ. Hägg 1983, 189-193.

[670] Στις κατασκευές άλλων περιοχών που έχουν συνδεθεί με οικιακή-καθημερινή χρήση, οι λίθοι ήταν σχετικά μεγάλοι, ιδίως στην περιφέρεια, καθώς από πάνω πρέπει να τοποθετούνταν πλίνθοι, σχηματίζοντας έτσι πρέσες λαδιού κ.ά. Βλ. και Mazarakis Ainian 1997, 122. Έτσι, δεδομένου ότι στην Αμπελιά οι κυκλικές κατασκευές αποτελούνται από μικρούς λίθους, η χρήση ως πρεσών λαδιού κ.ά. μάλλον πρέπει να απορριφθεί.

[671] Βλ. σχετικά Andreou 2004, 61-62.

[672] Βλ. Frödin & Persson 1938, 135˙ Hägg 1983, 189-194.

[673] Βλ. Deshayes 1966, 54.

[674] Βλ. Μυλωνάς 1973, 18.

όστρακα, όπως π.χ. χείλος οπισθότμητης πρόχου. Επίσης, την ίδια λειτουργία πρέπει να είχε και το θρανίο στο πρωιμότερο οικοδόμημα Δ.[675]

Κλείνοντας, πρέπει να σημειωθεί ότι οι παραπάνω δραστηριότητες, στην περιοχή της Αμπελιάς, όπως είναι φυσικό, θα συνεχίστηκαν έως την πλήρη εγκατάλειψη του οικισμού, ήτοι περίπου μέχρι τον 7ο-6ο αιώνα π.Χ. Έμμεσοι δε μάρτυρες αυτής της διαπίστωσης είναι και οι προαναφερθείσες κυκλικές κατασκευές, δεδομένου ότι χρονολογούνται μετά τον 10ο αιώνα π.Χ.[676] Παρομοίως, είναι προφανές ότι η θεά της Γονιμότητας για ένα μεγάλο διάστημα θα πρέπει να λατρευόταν και στις υπόλοιπες θέσεις κατοίκησης. Όμως, αντίστοιχα παραδείγματα με αυτά από την Αμπελιά, που να πιστοποιούν την παραπάνω πρόταση, δεν έχουν έως σήμερα εντοπιστεί.

6.2. Το αινιγματικό λίθινο τμήμα επίστεψης κτηρίου από την θέση Άγιος Γεώργιος

Ένα ακόμη αντικείμενο ίσως μπορεί να επιβεβαιώσει ότι στην κοιλάδα του Γορμού, η λατρευτική δραστηριότητα υπήρξε έντονη και μετά τον 5ο αιώνα π.Χ. Ειδικότερα, στην θέση Άγιος Γεώργιος, νοτιοδυτικά των οικισμών του Κακολάκκου και της Μερόπης **(Εικ. 49)**, εντοπίστηκε από κάτοικο της περιοχής, ένα λίθινο τμήμα με ανάγλυφη διακόσμηση **(Εικ. 252)**, το οποίο πρέπει να σχετίζεται με την επίστεψη ενός μνημείου, κατά πάσα πιθανότητα θρησκευτικού χαρακτήρα.[677] Το άνω τμήμα της επιφάνειάς του προεξέχει και πρέπει να αποτελεί το οριζόντιο γείσο, ενώ αμέσως κάτω από αυτό, έχουν λαξευτεί σε οριζόντια διάταξη τετράγωνα εν είδει σταγόνων. Παράλληλα, στην κάτω πλευρά διακρίνονται δύο επιμήκεις ταινίες και πιθανώς μέρος

---

[675] Andreou 2004, 57, 61-62.

[676] Οι κυκλικές κατασκευές, λαμβάνοντας υπόψη τα ευρήματα που περιείχαν αλλά και τα στρώματα στα οποία εντοπίστηκαν, θα κατασκευάστηκαν ίσως κατά τον 9ο-8ο περίπου αιώνα π.Χ. Άλλωστε, την χρονολόγηση αυτή επιτρέπουν και παραδείγματα κυκλικών κατασκευών από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Βλ. παραπάνω υποσημ. 668. Η παρουσία δε αυτών των κατασκευών στον χώρο που καταλάμβανε το κτήριο Δ, δεν αποκλείεται να συνδέεται και με ενδεχόμενη επαναχρησιμοποίηση του βόρειου τμήματος του εξεταζόμενου οικοδομήματος, το οποίο, όπως έχει σημειωθεί, είχε εγκαταλειφθεί κατά τον 11ο-10ο αιώνα π.Χ. Βλ. σχετικά Andreou 2004, 62. Ωστόσο, αυτό δεν μπορεί να εξακριβωθεί και έτσι οι κυκλικές κατασκευές ίσως να βρίσκονταν σε εξωτερικό χώρο.

[677] Παρομοίως, από θρησκευτικό ίσως οικοδόμημα προερχόταν και η επίστεψη η οποία έως τα μέσα του 20ου αιώνα αποτελούσε μέρος ενός μνημείου στον σύγχρονο οικισμό Πωγωνιανή. Άλλωστε, αρκετά συχνά τέτοιου είδους επεξεργασμένοι λίθοι μεταφέρονταν και εντοιχίζονταν σε χριστιανικούς ναούς ή άλλα μνημεία. Η εν λόγω επίστεψη όμως δύσκολα μπορεί να προσδιοριστεί εάν συνδέεται με οικοδόμημα της κοιλάδας του Γορμού. Πιθανώς, το κτήριο με το οποίο σχετίζεται να βρισκόταν στην Πωγωνιανή. Άλλωστε, από όστρακα χειροποίητων αγγείων διαπιστώνεται ότι η περιοχή κατοικήθηκε ήδη από τον 11ο-10ο αιώνα π.Χ. Για την επίστεψη της Πωγωνιανής και τα παραπάνω όστρακα βλ. σχετικά Κωστούλας 2017, 36-39.

ζωφόρου ή ακόσμητου επιστυλίου.[678]

Λαμβάνοντας υπόψη ότι το εξεταζόμενο κομμάτι λίθου εντοπίστηκε περί το 1-1,5 χλμ. δυτικά της Αμπελιάς και του Ανεμόμυλου, επομένως πλησίον των αρχαιολογικών θέσεων, εάν είναι ελληνιστικό, θα πρέπει να προέρχεται από έναν εκ των οικισμών που κατοικήθηκαν κατά τον 4ο-3ο αιώνα π.Χ. Για αυτόν τον λόγο, η Αμπελιά και ο Ανεμόμυλος μάλλον απορρίπτονται, εκτός και αν έλθουν στην επιφάνεια αντικείμενα, τα οποία πιστοποιήσουν ότι στους εν λόγω οικισμούς η ανθρώπινη δραστηριότητα συνεχίστηκε και κατά την Ελληνιστική εποχή.

Επομένως, είναι πιθανότερο το τμήμα επίστεψης να συνδεόταν με ναΐσκο (;) που θα βρισκόταν στον ελληνιστικό οικισμό της Αγίας Βαρβάρας Κάτω Μερόπης ή σε άλλον οικισμό κοντά στον τελευταίο.[679] Βέβαια, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να είναι μεταγενέστερο και να συνδέεται με ένα βυζαντινό μνημείο. Παρ' όλα αυτά, στην θέση Άγιος Γεώργιος δεν έχουν εντοπιστεί έως σήμερα θεμέλια ενός χριστιανικού ναού ή οποιουδήποτε άλλου οικοδομήματος της εποχής. Έτσι, η σύνδεση του λίθινου τμήματος με ένα πρωιμότερο ελληνιστικό μνημείο είναι αρκετά πιθανή.

6.3. Η αναζήτηση άλλων πιθανών λατρειών στην κοιλάδα του Γορμού

Στην ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας του Γορμού, από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, πρέπει να πραγματοποιούνταν τελετουργικές δραστηριότητες και προς τιμή άλλων θεοτήτων. Μία εξ αυτών ίσως να ήταν ο Ποσειδώνας. Ο θεός της θάλασσας φαίνεται ότι λατρευόταν στην Ήπειρο ήδη από τις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ., καθώς στην *Οδύσσεια* (λ, 119-134, 23.256-285) ο Όμηρος υπαινίσσεται ότι στον ηπειρωτικό χώρο υπήρχε μαντείο και ιερό αφιερωμένο στον εν λόγω θεό. Το εξεταζόμενο δε θρησκευτικό κέντρο πρέπει να βρισκόταν στα Βούνειμα, μία αρχαία πόλη, η θέση της οποίας έως και σήμερα παραμένει άγνωστη.[680] Παράλληλα, η λατρεία του παραπάνω θεού συναντάται, τουλάχιστον από τον 4ο-3ο αιώνα π.Χ., στην γειτονική κοιλάδα του

---

[678] Το εν λόγω τμήμα επίστεψης εκτίθεται στο Λαογραφικό Μουσείο Πωγωνιανής.

[679] Κωστούλας 2017, 35-36. Βέβαια, ο Άγιος Γεώργιος βρίσκεται περί τα 4 χλμ. μακριά από τους αρχαίους οικισμούς της Κάτω Μερόπης. Ωστόσο, η σύνδεση του επίμαχου λίθινου τμήματος με έναν εκ των οικισμών της τελευταίας δεν απορρίπτεται, καθώς οι κτηνοτρόφοι μετακινούσαν συχνά λίθους από περιοχή σε περιοχή οριοθετώντας τα βοσκοτόπια τους, κάτι που συμβαίνει άλλωστε μέχρι σήμερα.

[680] Τζουβάρα-Σούλη 1999, 457-458. Για τα Βούνειμα βλ. σχετικά Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, λ. Βούνειμα. Λατρεία του Ποσειδώνα υπήρχε και στο Βουθρωτό. Βλ. Στράβων, *Γεωγραφικά*, 7.7.5. Επίσης, ο θεός της θάλασσας λατρευόταν στην Αθαμανία και την Φοινίκη. Βλ. Τζουβάρα-Σούλη 1999, 460-462.

Δρίνου και πιο συγκεκριμένα στην σεισμοπαθή περιοχή του Τεπελενίου και την αρχαία Αντιγόνεια.[681]

Από επιγραφικές μαρτυρίες έχει διαπιστωθεί ότι ο Ποσειδώνας στην Ήπειρο, αλλά και την όμορη νότια Αλβανία δε λατρευόταν ως θεός της θάλασσας, αλλά ως θεός των σεισμών και προστάτης του γένους.[682] Χαρακτηριστικά, ως εννοσίγαιος και γαιήοχος αναφέρεται ο παραπάνω θεός σε αναθηματικές στήλες από το Τεπελένι.[683] Έτσι, δεδομένου ότι διαχρονικά και στην κοιλάδα του Γορμού υπάρχει ανά τακτά χρονικά διαστήματα σεισμική δραστηριότητα και ταυτοχρόνως άμεση επιρροή από όμορες σεισμογενείς περιοχές, δεν αποκλείεται ο Ποσειδώνας να λατρευόταν και στην περιοχή του Πωγωνίου τουλάχιστον κατά την Ελληνιστική εποχή.[684]

Από την άλλη, πιθανές είναι, δεδομένης και της παρουσίας του ιερού της Δωδώνης στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, οι τελετουργικές δραστηριότητες και προς τιμή του Δία στην κοιλάδα του Γορμού. Όμως, τα έως τώρα αρχαιολογικά ευρήματα δεν πιστοποιούν την παραπάνω πρόταση. Για παράδειγμα, ακόμη και τα νομίσματα που ήδη σημειώθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο, δεν φέρουν στον εμπροσθότυπο την κεφαλή του θεού. Βέβαια, την εξεταζόμενη πλευρά ενός εκ των νομισμάτων κοσμούν ο κεραυνός - σύμβολο του Δία - με την ασπίδα.[685] Ωστόσο, αυτό το νόμισμα εντοπίστηκε σε ταφή και όχι σε κάποιον ιερό χώρο και έτσι το αντικείμενο από μόνο του δεν αποτελεί μάρτυρα τελετουργικών δραστηριοτήτων προς τον Δία.

Μοναδικό, ίσως, στοιχείο για το επίμαχο ζήτημα αποτελεί η αναφορά του Στέφανου Βυζαντίου (*Εθνικά,* λ. Χαονία), ο οποίος σημειώνει χαρακτηριστικά ότι ο Δίας λατρεύτηκε ως Χαόνιος[686] στα Ακροκεραύνια όρη, αλλά και στην ευρύτερη Χαονία. Τα Ακροκεραύνια βρίσκονται πλησίον της κοιλάδας του Γορμού και έτσι δεν αποκλείεται ο Ζευς να λατρεύτηκε στην τελευταία και μάλιστα με την εν λόγω

---

[681] Τζουβάρα-Σούλη 1999, 458-461. Στον οικισμό Σάλιαρη του Τεπελενίου εντοπίστηκε αναθηματική στήλη (3ος-2ος αιώνας π.Χ.) με ανάγλυφο ταύρο και επιγραφή, στην οποία αναφέρεται η πραγματοποίηση τοπικής θυσίας στον Ποσειδώνα. Παρομοίως, στην περιοχή του Τεπελενίου ανακαλύφθηκαν και άλλες αναθηματικές στήλες οι οποίες σχετίζονται με τον εν λόγω θεό. Βλ. σχετικά Hammond 1967α, 734-735 αρ. 6 και 741 αρ. 35, 39. Παράλληλα, στην Αντιγόνεια ήλθε στο φως χάλκινο αγαλματίδιο (β΄ μισό 3ου αιώνα π.Χ.) του Ποσειδώνα. Για περισσότερα σχετικά με το αγαλματίδιο βλ. Budina 1972, 335, εικ. 51.

[682] Τζουβάρα-Σούλη 1999, 455. Για τις εν λόγω ιδιότητες του Ποσειδώνα βλ. Burkert 1985, 135 κ.ε.

[683] Βλ. παραπάνω υποσημ. 681.

[684] Δεν αποκλείεται και το τμήμα κεράτου ή διπλών κεράτων από την Αμπελιά να ήταν συνδεδεμένα με τον Ποσειδώνα, καθώς στην Ήπειρο ο ταύρος, με βάση απεικονίσεις και επιγραφικές μαρτυρίες σε αναθηματικές στήλες, είναι συσχετισμένος με τον εν λόγω θεό. Βλ. σχετικά Hammond 1967, 41, 735˙ Τζουβάρα-Σούλη 1999, 458. Ωστόσο, αυτό δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

[685] Βλ. σχετικά Ανδρέου 1980, 303, 306. Για την ασπίδα και τον κεραυνό στα μολοσσικά νομίσματα βλ. χαρακτηριστικά και Μπέτσιου 2021, 35-37. Επίσης, βλ. και Λιάμπη 2008, 50-61.

[686] Για τον Δία Χαόνιο βλ. σχετικά Hammond 1967α, 679-804˙ Τζουβάρα-Σούλη 2008, 174.

ιδιότητα.[687] Παρ' όλα αυτά, είναι ανοιχτό το ενδεχόμενο ο Δίας να είχε στην περιοχή το προσωνύμιο Πωγωνίτης, καθώς έχει υποστηριχθεί, αν και δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, ότι στην όμορη Βελλά υπήρχε ναός αφιερωμένος στην λατρεία του Δία Πωγωνίτη.[688]

Τέλος, άλλη μία θεότητα που έχει συνδεθεί με την κοιλάδα του Γορμού είναι η Διώνη.[689] Ειδικότερα, ο Hammond συσχετίζει εμμέσως την εν λόγω θεότητα με το όρος Νεμέρτσικα, εννοώντας προφανώς ότι στο όρος Μερόπη πρέπει να υπήρχε ιερό αφιερωμένο σε αυτή.[690] Παρ' όλα αυτά, η εν λόγω πρόταση δεν τεκμηριώνεται από τον ίδιο, ενώ και στην κοιλάδα δεν εντοπίστηκε κάποιο αντικείμενο που θα μπορούσε να συσχετιστεί με την Διώνη.[691]

Προσέγγιση άλλων πιθανών λατρειών στην κοιλάδα του Γορμού δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, δεδομένου ότι όποια επιχειρήματα και αν παρατεθούν, στηρίζονται, ως επί το πλείστον, σε στοιχεία, τα οποία είναι αμφισβητήσιμα. Άλλωστε, αυτό ισχύει και για ορισμένες προτάσεις που έχουν εκφραστεί σε σχέση με τις λατρείες στην κοιλάδα. Χαρακτηριστικά, στην τελευταία, κατά μία άποψη, ίσως να υπήρχε διονυσιακή λατρεία, αφού το παλαιότερο τοπωνύμιο του οικισμού Μερόπη (Ρομπάτες) θεωρείται ότι συσχετίζεται ετυμολογικά με τον Αμήτορα (Orbatum) Διόνυσο.[692] Όμως, η σύνδεση του εν λόγω τοπωνυμίου με την θεότητα δεν είναι σε καμία περίπτωση δυνατό να πιστοποιηθεί, ενώ και ευρήματα από την κοιλάδα που να σχετίζονται με τον Διόνυσο δεν υπάρχουν.

6.4. Η θρησκευτική δραστηριότητα στην κοιλάδα του Γορμού μέσα από την λαϊκή παράδοση

Αρκετά στοιχεία σε σχέση με την θρησκευτική δραστηριότητα στην εξεταζόμενη

---

[687] Για την λατρεία του Δία στην Ήπειρο βλ. σχετικά Τζουβάρα-Σούλη 2008.

[688] Το εν λόγω δε προσωνύμιο του Δία θεωρείται ότι συνδέεται με το τοπωνύμιο Πωγώνι. Για περισσότερα βλ. Οικονόμου 2002, 109-110.

[689] Στην Ήπειρο, η Διώνη, όπως είναι γνωστό, συνδέθηκε με το ιερό της Δωδώνης, όπου και λατρεύτηκε ως σύνναος (Στράβων, *Γεωγραφικά*, 7.7.12). Παράλληλα, λατρεία της Διώνης συναντάται στην Αθαμανία, την Αμβρακία, την Αμαντία, την Κασσωπαία κ.ά. Γενικά, για την λατρεία της Διώνης στον ηπειρωτικό χώρο βλ. σχετικά Τζουβάρα-Σούλη 1979, 68-80.

[690] Hammond 1967α, 267-268˙ Κωστούλας 2018, 50.

[691] Εξαίρεση βέβαια αποτελεί το νόμισμα από την ταφή 3 του τύμβου Γ της Παλιουριάς. Βλ. Ανδρέου1982β, 259. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση ισχύει ότι ειπώθηκε παραπάνω για το νόμισμα του Δία.

[692] Κωστούλας 2017, 19-20. Για τα προσωνύμια του Διονύσου βλ. σχετικά Morrel 1762, λ. Βάκχος. Βέβαια, το προσωνύμιο *Αμήτωρ* έχει συνδεθεί και με την Αθηνά. Βλ. για παράδειγμα Ευριπίδης, *Φοίνισσαι*, 665-670.

κοιλάδα μπορεί να προσφέρει εμμέσως και η λαϊκή παράδοση. Χαρακτηριστικά, τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ένα μελοποιημένο ποίημα, το οποίο αναφερόταν στις υπώρειες του Κουτσόκρανου και διατηρήθηκε προφορικά σε αποσπασματική κατάσταση από γενιά σε γενιά με ελάχιστες παραλλαγές. Η σύνθεσή του πρέπει να τοποθετηθεί στη Μέση-Ύστερη Βυζαντινή Εποχή (6ος-15ος αιώνας μ.Χ.), έχοντας ως βάση ενθυμήσεις από πρωιμότερα γεγονότα. Βέβαια, το άσμα δεν αποκλείεται να ήταν αρχικά αφήγημα.[693]

Οι στίχοι του ποιήματος αποκαλύπτουν ότι στις πλαγιές του Κουτσόκρανου υπήρχε ένας οικισμός, ο οποίος αποτελούνταν από οικοδομήματα με εσωτερική διαίρεση και ίσως στοές. Οι κάτοικοι της περιοχής ασχολούνταν κυρίως με την κτηνοτροφία και την παραγωγή βιοτεχνικών προϊόντων. Μάλιστα, ήταν ιδιαίτερα εργατικοί, καθώς «με τον ήλιο εδούλευαν, με το φεγγάρι εγνέθαν». Παράλληλα, από το άσμα προκύπτει ότι «εκεί εκκλησιές δεν είχανε ούτε και μοναστήρια», διότι «θεό ‘χαν τον Αυγερινό και Παναγιά την Πούλια», ενώ «στ’ άστρια κάναν προσευχές, στα μάρμαρα μετάνοιες» και «στις φωτιές γλεντούσαν», πίνοντας με τις «κούπες το κρασί».[694]

Από όσα σημειώθηκαν παραπάνω αντλούνται, αν μη τι άλλο, ορισμένες σημαντικές πληροφορίες. Αρχικά, η αναφορά στον Αυγερινό και την Πούλια με την ταυτόχρονη απουσία χριστιανικών ναών μαρτυρά την σύνδεση με την αρχαία ελληνική θρησκεία. Μάλιστα, η τελευταία υποδηλώνεται εμμέσως και από την φράση «στα μάρμαρα μετάνοιες», καθώς η προσευχή στο μάρμαρο από την μία πλευρά μπορεί να συσχετιστεί μεταφορικώς με τις δεήσεις στα μαρμάρινα ελληνικά αγάλματα θεών. Από την άλλη, ίσως το εν λόγω υλικό εν προκειμένω να αναφερόταν στους μαρμάρινους ναούς.[695] Παρ’ όλα αυτά, και στις δύο περιπτώσεις η παραπομπή στην αρχαιοελληνική θρησκεία είναι προφανής.

Όσον αφορά δε τον Αυγερινό και την Πούλια, οι ομώνυμες ονομασίες συνδέονται ως γνωστόν με τον έναστρο ουρανό. Ειδικότερα, ο Αυγερινός είναι ο πλανήτης Αφροδίτη, ενώ η Πούλια σχετίζεται με τον αστερισμό των Πλειάδων. Έτσι, ο στίχος με τις γενικευμένος προσευχές στα άστρα ίσως να απευθύνεται μεταφορικώς

---

[693] Κωστούλας 2017, 9-11. Βέβαια, η διάλεκτος στην οποία διατηρήθηκε το ποίημα δεν έχει σχέση με αυτή του 4ου-13ου αιώνα μ.Χ. Όμως, είναι προφανές ότι το ποίημα αρχικά θα απαγγελλόταν στην βυζαντινή διάλεκτο και θα απέκτησε την σημερινή του μορφή σταδιακά, ακολουθώντας την εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας. Μάλιστα, σε ορισμένους στίχους είναι έκδηλο το ιδίωμα του Πωγωνίου.

[694] Κωστούλας 2017, 10, 42.

[695] Ίσως, «οι μετάνοιες στα μάρμαρα» επιβεβαιώνουν εμμέσως και την σύνδεση του λίθινου τμήματος από την θέση Άγιος Γεώργιος με έναν ελληνιστικό ναΐσκο.

αφενός στην Αφροδίτη και αφετέρου σε μία εκ των Πλειάδων, κατά πάσα πιθανότητα την Μερόπη. [696]

Άλλωστε, Μερόπη αποκαλούνταν και το όρος Νεμέρτσικα από τον Τίτο Λίβιο (*Ab urbe condita*, 32.5.11).[697] Βέβαια, είναι πιθανό η αναφορά στις Πλειάδες να θέλει απλώς να τονίσει την σημασία τους ως προς στον καθορισμό των εποχών, καθώς με βάση την θέση τους στον ουρανό αποφασιζόταν πότε θα ξεκινήσει η σπορά των σιτηρών κ.ά. Ωστόσο, σε αντίθεση με την Πούλια, η θεοποίηση του Αυγερινού στο τραγούδι ίσως πράγματι να μαρτυρά και λατρευτικές δραστηριότητες προς τιμή της Αφροδίτης. Για παράδειγμα, λατρεία της τελευταίας στην Ήπειρο συναντάται στην Αμβρακία, την Κασσώπη, το Ωρικό, το Βουθρωτό, την Φοινίκη κ.ά.[698] Όμως, από τους οικισμούς στην κοιλάδα του Γορμού δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα ενότητα, συζήτηση πρέπει να γινεί και για τον στίχο όπου αναφέρεται ότι οι κάτοικοι γιόρταζαν έχοντας αναμμένες φωτιές. Γενικά, οι χοροί ή διαφορετικά οι τελετές γύρω από την φωτιά, ακόμη και οι θυσίες σε αυτή, είναι μάρτυρες μιας άλλης εποχής, καθαρά παγανιστικής για τις αντιλήψεις της Βυζαντινής εποχής. Μάλιστα, κατάλοιπα τέτοιου είδους τελετών, διατηρήθηκαν, επί παραδείγματι, έως τον 19ο αιώνα, στον οικισμό του Δελβινακίου. Ειδικότερα, ο Pouqueville όταν επισκέφτηκε τον οικισμό το 1806, παρευρέθηκε μεταξύ άλλων και σε έναν γάμο. Ο τελευταίος πραγματοποιήθηκε βραδύ και αυτό που προξένησε εντύπωση στον Γάλλο ιστορικό και διπλωμάτη ήταν κυρίως η μεγάλη πομπή ατόμων με αναμμένες δάδες. Παράλληλα, τον θαυμασμό του προκάλεσε ο *πυρρίχιος,*[699] όπως σημειώνει, χορός των κατοίκων,[700] ο στολισμός των νυφών, η ευωδία από το

---

[696] Κωστούλας 2017, 19-22.

[697] Βλ. σχετικά Κωστούλας 2017, 21-22. Μάλιστα, ο Pouqueville σημειώνει ότι αρχικά το όρος Νεμέρτσικα ή Μερόπη αποκαλούνταν Όρος του Κρόνου, στην συνέχεια Χάων και έπειτα Λάμποβο. Βλ. Pouqueville 1826, 131. Ωστόσο, η σύνδεση της περιοχής με τον Κρόνο δεν αιτιολογείται από τον ίδιο.

[698] Για την λατρείας της Αφροδίτης στην Ήπειρο βλ. σχετικά Τζουβάρα-Σούλη 1979, 43-65.

[699] Ο Πλάτων (*Νόμοι,* Β.654, Ζ.814d-815b), χαρακτηριστικά, διακρίνει τον πυρρίχιο σε δύο κατηγορίες, τον πολεμικό και τον ειρηνικό. Για τον πυρρίχιο βλ. και Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, 6.1.5-7, 11-13. Ο Ευριπίδης (*Ανδρομάχη*, 1135) σημειώνει δε ότι ο πρώτος που χόρεψε τον πυρρίχιο ήταν ο Νεοπτόλεμος, ο υιός του Αχιλλέα. Γενικά, για το εξεταζόμενο είδος χορού βλ. Goulaki-Voutira 1996, 3-12.

[700] Όσον αφορά τους χορούς του Πωγωνίου, ο Pouqueville, εν μέρει, ορθώς τους συνδέει με τον αρχαιοελληνικό πυρρίχιο, ο οποίος προφανώς και θα χορευόταν από τους κατοίκους των ελληνιστικών οικισμών της κοιλάδας του Γορμού. Βέβαια, επ' ουδενί δεν πρέπει να υπονοηθεί συσχετισμός στις εξεταζόμενες περιόδους ως προς τον ρυθμό, τον βηματισμό και την ενδυμασία των χορευτών, καθώς το χρονικό χάσμα είναι μεγάλο. Αντιθέτως, κοινά χαρακτηριστικά που εντοπίζονται ανάμεσα στα δύο παραπάνω είδη χορών, είναι οι στροφές στα πλάγια, οι οπισθοχωρήσεις, οι ζωηρές φωνές, οι

ανθισμένο τοπίο κ.ά.[701]

Ανατρέχοντας σε όσα αναφέρει ο Pouqueville σχετικά με το σύνολο της γαμήλιας σκηνής που εκτυλίχθηκε ενώπιόν του, εύλογα, η πομπή των δαδούχων κεντρίζει το ενδιαφέρον του αναγνώστη, καθώς η εν λόγω σκηνή θυμίζει αντιστοίχως την γαμήλια πομπή στην αρχαία Αθήνα,[702] αλλά και την πορεία που ακολουθούσαν οι πιστοί με τις δάδες κατά το σούρουπο προς το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα, στα πλαίσια των Μεγάλων Μυστηρίων.[703] Παρομοίως, τελετουργίες με δαδούχους, όπως είναι φυσικό, πρέπει να πραγματοποιούνταν την νύχτα και στους οικισμούς της κοιλάδας του Γορμού, επιβεβαιώνοντας με αυτό τον τρόπο το εξεταζόμενο στην παρούσα ενότητα τραγούδι. Χαρακτηριστικά, οι πομπές των κατοίκων είναι πιθανό να αποτελούσαν μέρος τελετουργικών επικλήσεων με σκοπό την εξασφάλιση ευφορίας της γης, των αμπελιών κ.ά. Τέλος, η ατμόσφαιρα γύρω από την φωτιά που αναφέρει το τραγούδι, θα πρέπει να συσχετιστεί και με την πραγματοποίηση δείπνων προς τιμή των προγόνων. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, με τέτοιου είδους θρησκευτικές εκδηλώσεις λατρείας, συνδέονται και μερικές κυκλικές κατασκευές από δύο οικοδομήματα στον οικισμό της Αμπελιάς.[704]

χορευτικές εκτινάξεις, η ευθύτητα των γραμμών του σώματος, η συμμετοχή αντρών και γυναικών κ.ά. Μάλιστα, τόσο η στρατιωτική παράταξη όσο και η ευθύτητα των γραμμών του σώματος του πυρριχίου. συναντιόταν κατά κάποιον τρόπο έως τα μέσα του 20ου αιώνα στην ευρύτερη περιοχή του Πωγωνίου, καθώς οι άνδρες χορευτές προπορεύονταν δημιουργώντας έναν αρμονικό εξωτερικό κύκλο και ακολουθούσαν οι γυναίκες με έναν αντίστοιχο εσωτερικό.

[701] Θεοδοσίου 2010, 27-29. Βλ. σχετικά και Pouqueville 1826, 50-55.

[702] Βλ. χαρακτηριστικά Bardis 1964, 158-160˙ Γκιρτζή 2008, 54-57.

[703] Βλ. σχετικά Kerenyi 2001, 134. Στην ευρύτερη περιοχή της κοιλάδας δεν υπάρχουν ευρήματα που να συνδέονται άμεσα με μια πιθανή λατρεία της Δήμητρας. Μοναδικό ίσως τεκμήριο να προέκυπτε, αν η γυναικεία μορφή στο πώμα της πυξίδας από την Παλιουρία αποδεικνυόταν ότι αποτελούσε απεικόνιση της θεάς της γεωργίας. Παρ' όλα αυτά, κάτι τέτοιο, με βάση τα υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα, δεν μπορεί να εξακριβωθεί.

[704] Η παρουσία δε ιχνών ξυλανθράκων στις κυκλικές κατασκευές επιβεβαιώνει τον σχετικό στίχο του εξεταζόμενου άσματος. Βλ. Andreou 2004, 59-62.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7ο

Η κοιλάδα του Γορμού και το Χρονικό της Δρυοπίδος

Τα αρχαιολογικά ευρήματα από την κοιλάδα του Γορμού προσφέρουν πράγματι σημαντική βοήθεια στην προσπάθεια ανασύστασης του θρησκευτικού περιβάλλοντος της εξεταζόμενης περιοχής, της ανάδειξης των δραστηριοτήτων των κατοίκων της κ.ά. Παράλληλα, αρκετές πληροφορίες σε σχέση με ορισμένα ζητήματα παρέχουν και κάποιες μεταγενέστερες γραπτές και μη πηγές, όπως π.χ. το ενδιαφέρον τραγούδι «Αγοπάνω στο Κουτσόκρανο» και το έργο *Voyage de la Grèce* του Pouqueville. Βέβαια, όπως σημειώθηκε και στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας, υπάρχει μία ακόμη γραπτή πηγή, η οποία είναι σημαντική όχι μόνο για την κοιλάδα του Γορμού, αλλά και την ευρύτερη περιοχή του Πωγωνίου και της Δερόπολης. Αυτή η πηγή είναι το Χρονικό της Δρυοπίδος και σκοπός είναι να συζητηθεί ενδελεχώς στο παρόν κεφάλαιο.

7.1. Το Χρονικό της Δρυοπίδος

7.1.1. Σύντομο ιστορικό των εκδόσεων του Χρονικού

Το Χρονικό της Δρυοπίδος δημοσιεύεται για πρώτη φορά την δεκαετία του 1820 από τον Pouqueville[705] και στην συνέχεια ακολουθεί το 1846 ο Bekker.[706] Πρέπει να σημειωθεί ότι τόσο ο πρώτος όσο και ο δεύτερος, στην έκδοση τους βασίζονται στην μελέτη μόνο ενός χειρόγραφου.[707] Έπειτα, το Χρονικό επανεκδόθηκε από τον Αθανάσιο Πετρίδη το 1871.[708] Ωστόσο, σε αντίθεση με τις δύο πρώτες εκδόσεις, το Χρονικό που παρουσιάζει ο Πετρίδης είναι πληρέστερο. Ειδικότερα, βασίζεται στην μελέτη τεσσάρων παρόμοιων χειρόγραφων, τα οποία εντοπίστηκαν από τον ίδιο σε θρησκευτικούς χώρους του Πωγωνίου και της Δερόπολης και χρονολογούνται, σύμφωνα με αυτόν, περίπου στα μέσα του 18ου αιώνα. Αργότερα, το Χρονικό επανεκδόθηκε το 1911 από τον Λεωνίδα Βασιλειάδη με τίτλο «Η Δρυϊνούπολις».[709]

---

[705] Είναι γνωστό ως Χρονικό του Αργυροκάστρου. Βλ. σχετικά Pouqueville 1827, 318-355.
[706] Bekker 1849, 263-279.
[707] Ο Pouqueville προμηθεύτηκε το εν λόγω χειρόγραφο σε αντίγραφο από τον Μητροπολίτη Αργυροκάστρου. Βλ. σχετικά Κωστούλας 2018, 5.
[708] Βλ. Πετρίδης 1871.
[709] Κωστούλας 2018, 5-11. Βλ. Βασιλειάδης 1911.

7.1.2. Το ζήτημα της χρονολόγησης του Χρονικού

Σχετικά με τον χρόνο συγγραφής του Χρονικού της Δρυοπίδος, πρέπει να σημειωθεί ότι οι απόψεις συγκλίνουν σε χρονολόγησή του αναμφίβολα μετά τον 15ο αιώνα. Ειδικότερα, ο Πετρίδης αναφέρει ότι η σύνθεση του πρωτότυπου κειμένου, λαμβάνοντας υπόψη την γλώσσα γραφής των χειρόγραφων, πρέπει να τοποθετηθεί μετά τον 16ο αιώνα, χωρίς όμως να εμβαθύνει περισσότερο στο ζήτημα.[710] Αντιθέτως, οι Βερνίκος και Δασκαλοπούλου, προσεγγίζοντας όλα τα Χρονικά που σημειώθηκαν παραπάνω, ήτοι του Pouqueville, του Πετρίδη κ.ά., αποφάνθηκαν ότι τα τελευταία πρέπει να συγγράφηκαν λίγο μετά τα μέσα του 18ου αιώνα.[711] Βέβαια, η γλώσσα γραφής δεν αποκλείει το ενδεχόμενο το Χρονικό να είναι ελαφρώς προγενέστερο και να χρονολογείται στις αρχές του 18ου ή ακόμη και στο β΄ μισό του 17ου αιώνα. Όμως, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

7.1.3. Συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου του Χρονικού

Το Χρονικό της Δρυοπίδος με βάση το περιεχόμενό του μπορεί να διακριθεί σε δύο μέρη.[712] Το πρώτο περιβάλλεται από ένα μυθολογικό πλαίσιο[713] και αναφέρεται στην άφιξη μεγάλου αριθμού ατόμων από την Αττική στην περιοχή της Δερόπολης και του Πωγωνίου. Από την άλλη, το δεύτερο μέρος περιγράφει γεγονότα που συνέβησαν μετά την ρωμαϊκή κατάκτηση (167 π.Χ.) και συνδέονται με τον Κωνσταντίνο Πωγωνάτο (7ος αιώνας μ.Χ.) κ.ά.[714] Ωστόσο, εν προκειμένω θα εξεταστεί το πρώτο μέρος, το οποίο πράγματι, σε σχέση με το αντίστοιχο δεύτερο, βασίζεται λιγότερο σε πρωιμότερες γραπτές πηγές.

Σύμφωνα λοιπόν με το εξεταζόμενο τμήμα του Χρονικού, κατά την εποχή του Θησέα, υπήρξε αντιπαράθεση σχετικά με ένα ζήτημα στην αθηναϊκή κοινωνία, κάτι το οποίο οδήγησε στην ενοχοποίηση ατόμων από τους Διάκριους και τους Πεδιείς. Έτσι, τα άτομα αυτά μαζί με τις οικογένειές τους, αναγκάστηκαν να εκδιωχθούν από

---

[710] Πετρίδης 1871, 4.
[711] Βερνίκος & Δασκαλοπούλου 1999, 24, 169.
[712] Το Χρονικό που θα εξεταστεί στο παρόν κεφάλαιο είναι του Πετρίδη, δεδομένου ότι είναι το πληρέστερο σε σχέση με τα υπόλοιπα τρία. Έτσι, κάθε αναφορά στο Χρονικό θα αφορά την έκδοση του Πετρίδη.
[713] Μάλιστα, ως «ιστορικό μυθιστόρημα λόγιας κατασκευής» έχει χαρακτηριστεί το σύνολο του Χρονικού από τον Βρανούση. Βλ. σχετικά Βρανούσης 1962, 118-119. Παράλληλα, βλ. και παραπάνω υποσημ. 709-711 όπου σχετική με το θέμα βιβλιογραφία.
[714] Κωστούλας 2018, 5-20.

την Αττική και λαμβάνοντας χρησμό από το μαντείο των Δελφών μετοίκησαν[715] στις προαναφερθείσες περιοχές του ηπειρωτικού χώρου.[716] Στην Δερόπολη, κατά το Χρονικό, εγκαταστάθηκαν ομάδες Διακρίων, ενώ στην περιοχή του Πωγωνίου Πεδιείς. Οι πρώτοι, χαρακτηριστικά, ίδρυσαν την Δρυινούπολη, ενώ οι δεύτεροι μεταξύ άλλων τον οικισμό Δέλιον και την «Χαονίαν πόλιν». Παράλληλα, στο Χρονικό αναφέρονται και άλλα γεγονότα, τα οποία σχετίζονται κυρίως με πολεμικές επιχειρήσεις, ενώ μνημονεύονται και μερικοί ηγεμόνες, τα έργα τους κ.ά.[717] Ωστόσο, τα παραπάνω στοιχεία πρέπει να έχουν περισσότερο μυθιστορηματικό χαρακτήρα και για αυτό δεν είναι άξια αναφοράς στην παρούσα ενότητα.

7.2. Το Χρονικό και η σχέση της κοιλάδας του Γορμού με την Χαονία

Ένα θέμα που θα πρέπει να συζητηθεί σε σχέση με το Χρονικό είναι η πιθανότητα σύνδεσης της κοιλάδας του Γορμού με την Χαονία. Βέβαια, αυτό το ζήτημα θίχθηκε εν μέρει και σε προηγούμενο κεφάλαιο. Χαρακτηριστικά, σημειώθηκε ότι οι Μολοσσοί ερχόμενοι στην κοιλάδα του Γορμού πιθανώς να συνάντησαν εγκατεστημένους Χάονες. Επίσης, υπογραμμίστηκε ότι η εξεταζόμενη κοιλάδα για ένα μεγάλο διάστημα βρισκόταν στα όρια της επικράτειας της Μολοσσίας και της Χαονίας, χωρίς έτσι να μπορεί να επιβεβαιωθεί εάν αποτελούσε τμήμα της πρώτης ή της δεύτερης.

Ίσως, απάντηση, παρεμπιπτόντως, στο ζήτημα αυτό να έδινε ο γεωγράφος Πτολεμαίος, ο οποίος, όσον αφορά την Ήπειρο, σημειώνει μεταξύ άλλων ότι οι πόλεις Αντιγόνεια και Ομφάλιον, αλλά και τα Ακροκεραύνια όρη αποτελούσαν τμήμα της επικράτειας της Χαονίας (*Γεωγραφική Υφήγησις,* 3.14).[718] Πράγματι, η Αντιγόνεια και ιδίως τα όρη Τσαμαντά ή Μουργκάνα, τα οποία αποτελούν μέρος του ορεινού συμπλέγματος των Ακροκεραυνίων, βρίσκονται σχετικά κοντά στην κοιλάδα του Γορμού. Ωστόσο, ο εν λόγω γεωγράφος της αρχαιότητας δεν αναφέρει το όρος

---

[715] Οι Δασκαλοπούλου και Βερνίκος υποστηρίζουν ότι τα εν λόγω γεγονότα «συνέβησαν» περί τα μέσα του 6ου π.Χ., επί του τυράννου Πεισίστρατου. Βλ. σχετικά και Κωστούλας 2018, 75.

[716] Οι κάτοικοι της περιοχής, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν έχουν αθηναϊκή καταγωγή. Για την καταγωγή των κατοίκων της κοιλάδας βλ. παραπάνω όσα ειπώθηκαν σε ειδική ενότητα στο 5ο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

[717] Κωστούλας 2018, 64-81.

[718] Ο Θεόπομπος στα *Φιλιπικά* σημειώνει ότι τα Κεραύνια όρη αποτελούσαν το βορειότερο όριο της Χαονίας (*FGrH* 115 F 382). Παρομοίως, με την Χαονία συνδέουν τα Κεραύνια ο Πλίνιος (*Naturalis Historia,* 4.1-2) και ο Στράβων (*Γεωγραφικά*, 7.7.5). Παράλληλα, ευρύτερη αναφορά στα εν λόγω όρη κάνουν ο Ψευδο-Σκύλαξ (*Περίπλους*, 26) και ο Πλούταρχος (*Φωκίων,* 29.4).

Μερόπη ή οποιαδήποτε άλλο οικισμό πλησιέστερα στη κοιλάδα του Γορμού, εκτός και αν το Ομφάλιον αποδειχθεί ότι συνδέεται, όπως έχει υποστηριχθεί, με τον σημερινό οικισμό Δελβινάκι.[719] Έτσι, από τον Πτολεμαίο, δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα. Παρ' όλα αυτά, από όσα αναφέρει, επιβεβαιώνεται ότι η γειτονική κοιλάδα του Δρίνου υπήρξε - τουλάχιστον για ένα διάστημα - μέρος της χαονικής επικράτειας.[720]

Από την άλλη, λαμβάνοντας υπόψη το Χρονικό της Δρυοπίδος διαπιστώνεται ότι πιθανότατα πρέπει να υπήρχαν άμεσοι δεσμοί της κοιλάδας του Γορμού με την Χαονία. Για παράδειγμα, το «Πηλακόν» (εν. δυτικό τμήμα Μακρύκαμπου) προσδιορίζεται ως «Χαονικόν όρος».[721] Επιπλέον, η ευρύτερη περιοχή του Πωγωνίου στην οποία είναι ιδρυμένοι οι οικισμοί αποκαλείται «Χαονική γη». Μάλιστα, ένας οικισμός εξ αυτών που μνημονεύονται στο Χρονικό πρέπει να συνδέεται με την κοιλάδα του Γορμού. Ειδικότερα, αναφέρεται ότι στην επικράτεια της Χαονίας ιδρύθηκε ένας οικισμός με την ονομασία «Χαονούπολις», ενώ κοντά στην τελευταία κτίστηκε και ένα φρούριο.[722]

7.3. Η αναζήτηση της Χαονούπολης και του φρουρίου της

Η «Χαονία πόλις» του Χρονικού πρέπει να βρισκόταν σε περιοχή πλησίον της Κάτω Μερόπης, ενώ το φρούριο κοντά στον οικισμό Λαχανόκαστρο (σημ. Ωραιόκαστρο), στο σημείο όπου έχουν εντοπιστεί τα - ήδη αναφερθέντα σε άλλο κεφάλαιο - θεμέλια τείχους. Χαρακτηριστικά, υπέρμαχοι αυτής της άποψης είναι ο Πετρίδης και ο Κωστούλας.[723]

---

[719] Χαρακτηριστικά, το Δελβινάκι, οικισμός περί τα 10-12 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της κοιλάδας του Γορμού, έχει υποστηριχθεί ότι αποτελούσε το Ομφάλιον του Πτολεμαίου, καθώς ο εν λόγω σύγχρονος οικισμός είναι πράγματι ιδρυμένος σε ομφαλοειδή τοποθεσία. Παράλληλα, το Δελβινάκι συνδέεται και με τον χαονικό οικισμό Δέλιον του Χρονικού. Βλ. σχετικά Πατσέλης 1948, 24-28.

[720] Στα όρια της Χαονίας αναφέρεται εν μέρει και ο Στράβων (*Γεωγραφικά*, 7.6.1, 7.7.5, 7.7.8).

[721] Όπως έχει ήδη σημειωθεί, και ο Pouqoueville αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το όρος Μερόπη αποκαλούνταν για ένα διάστημα Χάων και έπειτα Λάμποβο. Βλ. παραπάνω υποσημ. 697. Ίσως, στην σύνδεση του όρους με την Χαονία, να βασίστηκε ή να επηρεάστηκε από όσα περιγράφονται στο εξεταζόμενο Χρονικό.

[722] Κωστούλας 2018, 78-80.

[723] Πετρίδης 1871, 70. Μάλιστα, στο Χρονικό του Αργυροκάστρου αναφέρεται ότι στο επίμαχο κάστρο -μάλλον στην Ελληνιστική εποχή- ήταν εγκατεστημένη φρουρά 700 ανδρών, κάτι το οποίο πράγματι πιθανώς να ίσχυε. Αντιθέτως, στο Χρονικό του Βασιλειάδη αναφέρεται ότι ο αριθμός των ανδρών που τοποθετήθηκαν ως φρουρά είναι κατά πολύ μεγαλύτερος και ανέρχεται σε 7.000. Βλ. σχετικά και Κωστούλας 2018, 80-82. Ωστόσο, προφανώς αυτός ο αριθμός δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και φανερώνει ότι ανάμεσα στα χειρόγραφα-αντίγραφα του πρωτότυπου Χρονικού υπήρξε σύγχυση ως προς τον υπολογισμό του πλήθους κ.ά.

Άλλωστε, αν και έχει υποστηριχθεί ότι το τοπωνύμιο Λαχανόκαστρο[724] δηλώνει το κάστρο του Λαχανά, ενός τιμαριούχου από την Ήπειρο κατά την Βυζαντινή εποχή, εντούτοις πιθανώς αυτό το τοπωνύμιο να είχε άλλη σημασία. Ίσως λοιπόν το «Λαχανόκαστρο» να αποτελεί παραφθορά της λέξης Χαονόκαστρο.[725] Μάλιστα, το γεγονός ότι για ένα διάστημα ολόκληρη η επαρχία προσδιοριζόταν ως Λαχανόκαστρο, μαρτυρά ότι το τοπωνύμιο πρέπει να συνδεόταν με το «Χαονικό μέρος» του Χρονικού και όχι με τον Λαχανά, δεδομένου ότι η ονομασία αφορά μία ευρύτερη περιοχή και όχι έναν οικισμό ή μία θέση. Ωστόσο, χωρίς την ύπαρξη άλλων γραπτών πηγών κάτι τέτοιο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.[726]

Όσον αφορά την Χαονούπολη, αυτή, δεδομένου ότι στο Χρονικό αναφέρεται ότι αποτελούσε διοικητικό κέντρο,[727] μάλλον θα πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας Κάτω Μερόπης, στο σημείο οπού και εντοπίστηκαν πολυάριθμα θεμέλια δημοσίων και ιδιωτικών οικοδομημάτων ενός εκτεταμένου υστεροκλασικού-ελληνιστικού οικισμού, του μεγαλύτερου δε κατά την εν λόγω περίοδο στην κοιλάδα του Γορμού. Βέβαια, ανασκαφές σε αυτόν τον οικισμό δεν έχουν ακόμη πραγματοποιηθεί. Παρ' όλα αυτά, το Χρονικό επιβεβαιώνει εν μέρει όσα έχουν εντοπιστεί στην εν λόγω θέση, καθώς σημειώνεται ότι στην Χαονούπολη κατοικούσε ένας μεγάλος αριθμός ατόμων.[728] Όμως, σε καμία περίπτωση αυτός ο αριθμός δεν θα προσέγγιζε τα 7.000 άτομα που αναφέρει η εξεταζόμενη πηγή.

Από την άλλη, πρέπει να σημειωθεί ότι αν και η ταύτιση του οικισμού της Αγίας Βαρβάρας με τον παραπάνω οικισμό του Χρονικού, υποστηρίζεται με κάποια επιχειρήματα, εντούτοις, η εν λόγω σύνδεση ενέχει και κινδύνους αμφισβήτησης, καθώς η περιοχή της κοιλάδας του Γορμού, τουλάχιστον από τον 4ο περίπου αιώνα π.Χ., πρέπει να αποτελούσε μέρος της επικράτειας των Μολοσσών.[729] Επομένως, σε αυτή την περίπτωση, δεν αποκλείεται το Χρονικό, με το τοπωνύμιο Χαονούπολη, να ήθελε να απλώς υπενθυμίσει ότι κάποτε η περιοχή στην οποία αναπτύσσεται ο οικισμός υπήρξε για ένα μεγάλο διάστημα χαονική.

Κλείνοντας, από όσα συνολικά συζητήθηκαν παραπάνω, διαπιστώνεται ότι το

---

[724] Το σημερινό τοπωνύμιο υπήρχε με βεβαιότητα ήδη από τον 15ο αιώνα μ.Χ., καθώς σε τουρκική απογραφή που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή του Πωγωνίου το 1431 μ.Χ. η εν λόγω επαρχία αναφέρεται ως «Nahiyet Lahtakasru». Βλ. σχετικά Κωστούλας 2018, 130-131.
[725] Χαονόκαστρο αποκαλεί και ο Ζώτος Μολοσσός το Λαχανόκαστρο. Βλ. Β. Ζώτος 1878, 100-101.
[726] Σημαντική πηγή, χαρακτηριστικά, πρέπει να αποτελούσε το Χρονικό των Τσαραπλανών, το οποίο ωστόσο σήμερα έχει χαθεί.
[727] Κωστούλας 2018, 88.
[728] Κωστούλας 2018, 82.
[729] Βλ. σχετικά το 5ο κεφάλαιο.

Χρονικό της Δρυοπίδος, αν και χαρακτηρίζεται από έντονο μυθολογικό πλαίσιο, προσφέρει, αν μη τι άλλο, ορισμένα σημαντικά στοιχεία για την κοιλάδα του Γορμού. Βέβαια, το γεγονός ότι η εξεταζόμενη πηγή συγγράφηκε μόλις μετά τον 16ο αιώνα, αποτελεί - πράγματι - ανασταλτικό παράγοντα στην προσπάθεια εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων και για αυτό, αναπόφευκτα, επί του παρόντος, μόνο υποθετικές προτάσεις μπορούν να διατυπωθούν επί των ζητημάτων που παρουσιάστηκαν. Ωστόσο, είναι πιθανό στο μέλλον, στην περιοχή του Πωγωνίου, να έρθουν στο φως νέες παρόμοιες γραπτές πηγές, οι οποίες μάλιστα μπορεί να είναι κατά πολύ πρωιμότερες από το Χρονικό της Δρυοπίδος και να επιβεβαιώνουν όσα υποστηρίζονται στο παρόν κεφάλαιο σε σχέση με την κοιλάδα του Γορμού.

Συμπεράσματα

Η κοιλάδα του Γορμού αποτελεί έναν από τους πλέον ενδιαφέροντες, προς εξέταση, εκτεταμένους αρχαιολογικούς χώρους της ηπειρωτικής επικράτειας. Η προσέγγιση ορισμένων ζητημάτων που προηγήθηκε, επιβεβαιώνει την διαχρονική σπουδαιότητα της τοποθεσίας του Πωγωνίου, ενώ επιπλέον αναδεικνύει την ανάγκη συνέχισης των ανασκαφικών ερευνών στην ευρύτερη περιοχή, καθώς αρκετά ερωτήματα που εγείρονται, επί του παρόντος, είναι δύσκολο να απαντηθούν.

Παρ' όλα αυτά, τα αρχαιολογικά ευρήματα, προσφέρουν, όπως διαπιστώθηκε, ορισμένα σημαντικά στοιχεία, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις συμπληρώνουν την εικόνα του πολιτισμικού περιβάλλοντος. Για παράδειγμα, σε σχέση με τον πληθυσμό της κοιλάδας του Γορμού, με βάση μερικά λίθινα αντικείμενα από την Αμπελιά, επιβεβαιώνεται ότι ομάδες ατόμων ήταν εγκατεστημένες στην κοιλάδα τουλάχιστον ήδη από την 4η-3η χιλιετία π.Χ., κάτι το οποίο εμμέσως πιστοποιεί τόσο τις ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούσαν στην εξεταζόμενη περιοχή, όσο και άλλες παραμέτρους που συνδέονται με την ανθρώπινη επιβίωση, όπως π.χ. την ύπαρξη άφθονου κυνηγίου, την επάρκεια πόσιμου ύδατος κ.ά.

Βέβαια, ως προς την φυλετική ταυτότητα των ατόμων που κατοικούσαν στην περιοχή έως και περίπου τον 5ο αιώνα π.Χ., επικρατεί σύγχυση. Αρχικά, στην κοιλάδα πρέπει να ήταν εγκατεστημένοι Χάονες, ενώ κατά τα τέλη 2ης χιλιετίας π.Χ. θα εμφανίστηκαν οι Μολοσσοί, οι οποίοι για αρκετό καιρό θα συνυπήρξαν με τους πρώτους. Παράλληλα, στην εύφορη αυτή τοποθεσία πιθανώς να ήταν εγκατεστημένοι βραχυπρόθεσμα και Ατιντάνες. Ωστόσο, οι όποιες πληθυσμιακές ανακατατάξεις σημειώθηκαν στην κοιλάδα παραμένουν υπό συζήτηση, καθώς η περιοχή για μεγάλο χρονικό διάστημα βρισκόταν στα όρια της επικράτειας της Μολοσσίας και της Χαονίας. Από την άλλη, τα δεδομένα μετά τον 5ο περίπου αιώνα π.Χ. είναι σαφώς πιο καθαρά, και επιτρέπουν την σύνδεση του πληθυσμού κυρίως με τους Μολοσσούς.

Όσον αφορά την οικιστική οργάνωση, λαμβάνοντας υπόψη τις θέσεις κατοίκησης που ενδελεχώς παρουσιάστηκαν, αυτή σημειώνεται αναμφίβολα από το δεύτερο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ., χωρίς ωστόσο να αποκλείεται μερικοί οικισμοί να είναι ελαφρώς πρωιμότεροι. Τα οικοδομήματα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, τα οποία χαρακτηριστικά παρουσιάζουν αντιστοιχίες με κτήρια του Λιατοβουνίου, της Βίτσας, του Θέρμου Αιτωλίας κ.ά., έχουν συνήθως κυκλική ή καμπύλη (κυρίως

αψιδωτή) κάτοψη,[730] ενώ είναι ως επί πλείστον μονόχωρα.[731] Ως προς το υλικά κατασκευής, τα περισσότερα ενδιαιτήματα αποτελούνται από λίθινη θεμελίωση και πιθανότατα ξύλινη - επενδυμένη με πηλό - ανωδομή. Παράλληλα, υπάρχουν οικοδομήματα τα οποία είναι κατασκευασμένα από λιθοδομή, όπως για παράδειγμα το κτήριο Α στην Αμπελιά. Από την άλλη, κατά την ίδια πάντα περίοδο, όπως διαπιστώθηκε, τα οικοδομήματα των οικισμών στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων κατασκευάζονται εξολοκλήρου από φθαρτά υλικά. Παράλληλα, στην εξεταζόμενη τοποθεσία οι θέσεις κατοίκησης (Επισκοπή Σερβιανών, Βουνοπλαγιά κ.ά.), σε αντίθεση με τους οικισμούς του Γορμού, όπως π.χ. την Αμπελιά και την Παλιουριά, είναι ανοχύρωτες.

Από τον 5ο-4ο περίπου αιώνα π.Χ. στην κοιλάδα του Γορμού πραγματοποιείται συνοικισμός κάποιων εκ των κωμών, οπότε και ιδρύονται νέοι μεγαλύτεροι οικισμοί, όπως π.χ. ένας ιδιαίτερα αξιόλογος στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας, ο οποίος πιθανώς θα πρέπει να ταυτιστεί με την Χαονούπολη του Χρονικού του Δρυοπίδος. Ωστόσο, ανασκαφικές έρευνες, σε κλασικά-ελληνιστικά οικοδομήματα, με εξαίρεση ένα ορθογώνιο μονόχωρο ενδιαίτημα (4ος-3ος αιώνας π.Χ.) στον οικισμό της Παλιουριάς, δεν έχουν έως σήμερα πραγματοποιηθεί. Παρ' όλα αυτά, με βάση τα υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα, φαίνεται ότι η κατοίκηση στην ευρύτερη περιοχή συνεχίζεται τουλάχιστον έως τον 2ο αιώνα π.Χ. Όμως, σε κάθε περίπτωση, είναι άγνωστο εάν οι οικισμοί εγκαταλείφθηκαν την εν λόγω χρονική περίοδο ή αργότερα κατά τους πρωτοχριστιανικούς αιώνες.

Γενικά, η ίδρυση των περισσότερων εκ των οικισμών, όπως π.χ. του Ανεμόμυλου, πραγματοποιήθηκε σε στρατηγικά σημεία της κοιλάδας, καθώς σε περιόδους εκτάκτων καταστάσεων πρόσφερε στους κατοίκους την δυνατότητα εποπτείας της ευρύτερης περιοχής. Επίσης, τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσαν μεταξύ άλλων οι φρυκτωρίες, αλλά και το φρούριο στην περιοχή του Λαχανοκάστρου, το οποίο, σε μεγάλο βαθμό, πρέπει να σχετιζόταν - λαμβάνοντας υπόψη το Χρονικό της Δρυοπίδος - με τον ελληνιστικό οικισμό της Αγίας Βαρβάρας. Παρομοίως, την ανάγκη προστασίας από τυχόν εχθρικές επιδρομές μαρτυρά η ύπαρξη οχυρωματικών

[730] Επίσης, όπως έχει αναφερθεί, ελλειψοειδές ήταν ένα τουλάχιστον κτήριο (Α) στην Αμπελιά, ενώ στον Περβανά τρία καμπύλα κτήρια είχαν κάτοψη σε σχήμα πέλματος (shoe-shaped). Παράλληλα, στον Ανεμόμυλο εντοπίστηκαν θεμέλια, τα οποία ανήκαν σε ορθογώνια οικοδομήματα, τα οποία όμως δεν αποκλείεται να χρονολογούνται μετά την Αρχαϊκή Εποχή. Ωστόσο, σε αυτά τα οικοδομήματα δεν έχουν πραγματοποιηθεί έως τώρα ανασκαφικές έρευνες.

[731] Επιπλέον, υπάρχουν και μερικές δίχωρες οικίες, όπως π.χ. το οικοδόμημα Α στην Αμπελιά. Παράλληλα, ένα κυκλικό οικοδόμημα (Α) στην Γκλάβα παρουσιάζει ιδιότυπη εσωτερική διαμόρφωση.

περιβόλων στον Ανεμόμυλο, την Αμπελιά κ.ά., αλλά και ίσως ο μεγάλος αριθμός σιδερένιων όπλων που εντοπίστηκαν στα νεκροταφεία.

Η ανθρώπινη, λοιπόν, παρουσία, στην κοιλάδα αποδεικνύεται από τα παραπάνω ότι δεν ήταν σε καμία περίπτωση εφήμερη. Παράλληλα, αυτό επιβεβαιώνεται και από τα εκτεταμένα νεκροταφεία τύμβων και τάφων που αναπτύσσονται στην ευρύτερη περιοχή, καθώς τα κτερίσματα από τα εν λόγω ταφικά μνημεία κυμαίνονται από τον 11ο έως τον 2ο περίπου αιώνα π.Χ. Βέβαια, ένα τμήμα του πληθυσμού δεν πρέπει να διέμενε μόνιμα στην κοιλάδα, αλλά θα μετακινούνταν τόσο προς τον Νότο όσο και προς τα βορειοδυτικά, προς εξεύρεση βοσκής για τα εκτρεφόμενα ζώα. Τις εποχικές δε μετακινήσεις μαρτυρούν πιθανότατα έως ένα βαθμό και πάλι αρκετά από τα ταφικά αντικείμενα, καθώς αποτελούν επείσακτα εμπορικά προϊόντα, προερχόμενα μεταξύ άλλων από τη νότια Αλβανία, την Αμβρακία και πιθανώς από ηλειακές αποικίες ιδρυμένες στον ηπειρωτικό χώρο. Επίσης, κάποια από τα πήλινα κτερίσματα είναι κορινθιακά, ενώ μερικά αντίστοιχα μεταλλικά έχουν βόρεια προέλευση και συνδέονται με πολιτισμούς της Κεντρικής Ευρώπης.

Όσον αφορά δε ειδικά τα αγγεία, η πιστοποιημένη ύπαρξη ενός κεραμικού κλιβάνου στην περιοχή της Γκλάβας μαρτυρά ότι αρκετά εξ αυτών των αντικειμένων, κυρίως τα πρωιμότερα, κατασκευάστηκαν στην κοιλάδα. Μάλιστα, η κεραμική παραγωγή, όπως διαπιστώθηκε και από μερικά άλλα πήλινα ευρήματα, πρέπει να συνεχίστηκε και μετά τον 5ο αιώνα π.Χ. Οι κάτοικοι, εκτός από την εν λόγω δραστηριότητα, είναι βέβαιο ότι ασχολήθηκαν και με την βιοτεχνική παραγωγή, ενώ δεν αποκλείεται να επεξεργάζονταν και μεταλλεύματα σιδήρου, κυρίως έως το στάδιο διαχωρισμού του καθαρού μετάλλου. Αντιθέτως, είναι μάλλον απίθανο να υπήρχε στην κοιλάδα εργαστήριο επεξεργασίας ηλέκτρου, καθώς από μόνη της η παρουσία μάζας του εν λόγω υλικού (;) στην περιοχή δεν αποτελεί ισχυρό τεκμήριο, και για αυτό το ήλεκτρο - εν προκειμένω - θα πρέπει να εξυπηρετούσε άλλο σκοπό.

Από την άλλη, δεδομένη είναι η ενασχόληση με την γεωργία, αφού στην κοιλάδα το νερό ήταν επαρκές για την άρδευση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Η παραγωγή, όπως συζητήθηκε και στην σχετική ενότητα, θα περιελάμβανε πιθανότατα όσπρια, σιτάρι, κριθάρι κ.ά. Παρομοίως, ιδιαίτερα σημαντική για τον πληθυσμό θα ήταν και η κτηνοτροφία, διότι από αυτή θα εξασφαλίζονταν τα γαλακτοκομικά προϊόντα. Επίσης, οι διατροφικές ανάγκες θα καλύπτονταν με θηράματα, ιχθύς, άγρια χόρτα και καρπούς από τα δέντρα, όπως για παράδειγμα μήλα, ενώ στο διαιτολόγιο πιθανότατα, χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποδειχθεί, θα ήταν ενταγμένο και το λάδι.

Η θρησκεία, ήδη από την από την 3η-2η χιλιετία π.Χ., φαίνεται ότι διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην καθημερινότητα των κατοίκων, καθώς αυτό επιβεβαιώνεται, χαρακτηριστικά, από μερικά λίθινα αντικείμενα (βωμοί κ.ά.) που προέρχονται από τον οικισμό της Αμπελιάς. Όμως, γενικά, χώροι άσκησης θρησκευτικών καθηκόντων, με εξαίρεση κάποια καμπύλα οικοδομήματα (11ος-8ος αιώνας π.Χ.) που ίσως αποτελούσαν ιερά κορυφής, δεν έχουν ανακαλυφθεί στην κοιλάδα. Βέβαια, η ύπαρξη ναών, ειδικά στους οικισμούς του 5ου-2ου αιώνα π.Χ. είναι προφανής. Άλλωστε, αυτό πιθανότατα αποδεικνύεται και από ένα τμήμα λίθινης επίστεψης που εντοπίστηκε στην θέση Άγιος Γεώργιος.

Σε ορισμένα από τα οικοδομήματα των οικισμών είναι πιθανό να τελούνταν «νεκρόδειπνα» στο πλαίσιο της λατρείας των προγόνων. Για παράδειγμα, αυτό ίσως συνέβαινε στα κτήρια Α και Δ της Αμπελιάς, καθώς στα τελευταία εντοπίστηκαν λίθινες κατασκευές, οι οποίες φαίνεται ότι αποτελούσαν ένα είδος τραπεζών προσφορών, όπου πραγματοποιούνταν διάφορες τελετουργικές δραστηριότητες. Αντιθέτως, ανύπαρκτα είναι τα στοιχεία ως προς την πιθανότητα τέλεσης «νεκρόδειπνων» στους χώρους των νεκροταφείων, ενώ ασφαλείς απαντήσεις δεν μπορούν να δοθούν και σε σχέση με την πραγματοποίηση ή μη ταφικών χοών. Παρομοίως, δυσερμήνευτη είναι προς το παρόν η λειτουργία του ελλειψοειδούς ή αψιδωτού κτίσματος (;) που εντοπίστηκε κάτω από τις τρεις πρωιμότερες ταφές (περίπου 11ος αιώνας π.Χ.) στον τύμβο της Γκλάβας. Επίσης, το ίδιο ισχύει και για το ειδικά διαμορφωμένο με πλακοειδείς λίθους ωοειδές άνοιγμα στο τεχνητό λοφίσκο ΣΤ της Παλιουρίας.

Σε σχέση με τις λατρείες στην κοιλάδα, όπως διαπιστώθηκε, τα πρωιμότερα δείγματα, τα οποία τοποθετούνται κατά την 3η περίπου χιλιετία π.Χ., προέρχονται από την Αμπελιά και μαρτυρούν την τέλεση λατρευτικών δραστηριοτήτων προς τιμήν της θεάς της Γονιμότητας. Επιπλέον, στην ευρύτερη περιοχή πιθανώς να λατρεύονταν ο Ποσειδώνας και ο Δίας. Ωστόσο, με εξαίρεση την θεά της Γονιμότητας, για καμία από τις παραπάνω θεότητες δεν υπάρχουν σαφή αρχαιολογικά τεκμήρια από την κοιλάδα που να πιστοποιούν την λατρεία τους. Μοναδική πηγή, όσον αφορά το επίμαχο ζήτημα, πιθανώς να αποτελούσε η λαϊκή παράδοση, και πιο συγκεκριμένα ένα άσμα, από το οποίο, πράγματι, εξάγονται ορισμένα σημαντικά στοιχεία σχετικά με τον θρησκευτικό βίο των κατοίκων της περιοχής.

Από το παραπάνω παράδειγμα, αλλά και από όσα συνολικά συζητήθηκαν, καθίσταται σαφές ότι αρκετά ζητήματα σε σχέση με την κοιλάδα του Γορμού χρήζουν

περαιτέρω διερεύνησης. Βέβαια, το συγκεκριμένο έργο είναι εξαιρετικά δύσκολο, καθώς οι νομισματικές και επιγραφικές μαρτυρίες, αλλά και οι πληροφορίες από τις αρχαίες πηγές για την τοποθεσία του Πωγωνίου είναι από ελάχιστες έως ανύπαρκτες. Πιθανότατα, αρκετά νέα στοιχεία να προέκυπταν σε περίπτωση που διενεργούνταν νέες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή. Όμως, αυτή την στιγμή προέχει η ενδελεχής μελέτη του αδημοσίευτου υλικού που συγκεντρώθηκε κατά την διάρκεια των πολυετών ανασκαφικών εργασιών. Άλλωστε, τα ταφικά και μη αντικείμενα, όπως αποδείχθηκε και από την εξέταση ορισμένων εξ αυτών στην παρούσα εργασία, κρύβουν, αρκετά μυστικά και η μελέτη τους είναι ικανή να εμπλουτίσει τις γνώσεις μας τόσο για την κοιλάδα του Γορμού όσο και για τον ευρύτερο ηπειρωτικό χώρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγέλη Α., Μία όλπη από το εργαστήριο του Ζωγράφου των Γοργόνων στην αρχαία Αμβρακία, *ΗΧ* 32, Ιωάννινα 1997, 11-25.

Αγγέλη Α., Οδός Γαρουφαλιά (οικόπεδο Χρ. Θεοδώρου), *ΑΔ* 54, Β΄ 1, *Χρονικά*, 1999, 460-462.

Αγγέλη Α., Άρτα, Οδός Γαρουφαλιά (οικόπεδο Χρ. Θεοδώρου), *ΑΔ* 56-59, Β΄ 5, *Χρονικά*, 2001-2004, 7-15.

Αγγέλη Α., *Όρραον, Συνοπτικός οδηγός του αρχαιολογικού χώρου*, Ιωάννινα 2005.

Aggeli A., Red-figure Pottery of Ambracia in North-western Greece, στο S. Schierup & V. Sabetai (επιμ.), *The Regional Production of Red-figure Pottery: Greece, Magna Graecia and Etruria, Gosta Enbom Monograph Series* IV, Aarhus 2014, 158-175.

Αγγέλη Α. & Κοντογιάννη Θ., Κεραμική των γεωμετρικών χρόνων από την Άρτα, στο Κ. Σουέρεφ, Ε. Κοτζαμποπούλου, Κ. Λιάμπη, S.P. Morris & J.K. Papadopoulos (επιμ.), *Σπείρα, Επιστημονική συνάντηση προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου, Πρακτικά*, Αθήνα 2017, 435-444.

Στεφανή Ε., *Η μαγεία του κεχριμπαριού. Φυλαχτά και κοσμήματα από τη Μεγάλη Ελλάδα και τη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2009.

Alexander J., The Pins of the Jugoslav Early Iron Age, *PPS* 30, 1964, 159-185.

Alexandridou A., *The Early Black-Figured Pottery of Attika in Context (c. 630-570 BCE), Monumenta Graeca et Romana 17*, Leiden 2011.

Aliu S., *Tuma e Luarasit*, Tirana 2004.

Aliu S., *Tuma e Rehovës*, Korce 2012.

Amore M.G. & Dimo V., Finds, Pottery catalogue, στο M.G. Amore (επιμ.), *The complex of Tumuli 9, 10 and 11 in the Necropolis of Apollonia (Albania)*, 1 &

2, Oxford 2010, 352-616.

Amore M.G., The Complex of Tumuli 9, 10 and 11 in the Necropolis of Apollonia (Albania). A Time Span from the Early Bronze Age to the Early Hellenistic Period, στο O. Henry & U. Kelp (επιμ.), *Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC*, Berlin 2016, 57-74.

Andrea Z., Tumat e Kuçit te Zi / Les tumuli de Kuç i Zi, *Iliria* 6, Tirana 1976, 165-233.

Andrea Z., Archaeology in Albania 1973-1983, *AR* 30 *(1983-1984)*, 1984, 102-119.

Andrea Z., Archaeology in Albania 1984-1990, *AR* 38 *(1991-1992)*, 1992, 71-88.

Ανδρέου Η., Νομός Ιωαννίνων, Κάτω Πεδινά Ζαγορίου, *ΑΔ* 30, Β΄ 1, *Χρονικά*, 1975, 218-219.

Ανδρέου Η., Ανασκαφικές εργασίες, Πωγώνι, *ΑΔ* 34, Β΄ 1, *Χρονικά*, 1979, 239-240.

Ανδρέου Η., Μερόπη και Παληόπυργος Πωγωνίου, *ΑΔ* 35, Β΄ 1, *Χρονικά*, 1980, 303 -307, 323.

Ανδρέου Η., Πωγώνι, Ανασκαφή τύμβων, *ΑΔ* 36, Β΄ 2, *Χρονικά*, 1981, 271-273.

Ανδρέου Η., Οι τύμβοι Πωγωνίου Μερόπης, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 3, 1982α, 54-60.

Ανδρέου Η., Μερόπη-Παλιόπυργος Πωγωνίου, *ΑΔ* 37, Β΄ 2, *Χρονικά*, 1982β, 259.

Ανδρέου Η., Μερόπη, Τύμβος Κάτω Μερόπης, *ΑΔ* 38, Β΄ 2, *Χρονικά*, 1983, 229-230.

Ανδρέου Η., Μερόπη Πωγωνίου, *ΑΔ* 39, Β΄, *Χρονικά*, 1984, 177-178.

Ανδρέου Η., Ανασκαφή τύμβων Πωγωνίου, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 16, 1985, 86-87.

Ανδρέου Η., Μερόπη, Παλιόπυργος, Πωγωνίου, *ΑΔ* 41, *Χρονικά*, 1986, 102-103.

Ανδρέου Η., Ανασκαφικές έρευνες, Παλιόπυργος Πωγωνίου, *ΑΔ* 42, Β΄ 1, *Χρονικά*, 1987, 307-308.

Ανδρέου Η., Κάτω Μερόπη, Νεκροταφείο τύμβων Πωγωνίου, *ΑΔ* 43, Β΄ 1, *Χρονικά*,

1988, 302-304, 308.

Ανδρέου Η., Ανασκαφικές εργασίες, Νομός Ιωαννίνων, Κάτω Μερόπη, *ΑΔ* 46, Β΄ 1, *Χρονικά*, 1991, 243-244.

Ανδρέου Η., Νέες προϊστορικές θέσεις στην Ήπειρο, στο Κ. Σούλη, Α. Βλαχοπούλου & Κ. Γραβάνη (επιμ.), *Φηγός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, 233-265.

Ανδρέου Η., Πωγώνι, πανάρχαιη κοιτίδα πολιτισμού, στο Κ. Κωστούλας (επιμ.), *Πωγωνιακά Χρονικά* 1, *Πωγωνίσια βιβλιοθήκη* 4, Ιωάννινα 1995, 20-24.

Ανδρέου Η., Αρχαιολογικές έρευνες στο Πωγώνι, στο Κ. Κωστούλας (επιμ.), *Πωγωνιακά Χρονικά* 2, *Πωγωνήσια βιβλιοθήκη* 7, Ιωάννινα 1996, 25-28.

Ανδρέου Η., Ανασκαφικές εργασίες, Νομός Ιωαννίνων, Μερόπη, *ΑΔ* 52, Β΄ 2, *Χρονικά*, 1997, 553-557.

Ανδρέου Η., Οι αρχαιότητες της Κάτω Μερόπης, στο Π. Ράπτης (επιμ.), *Η Κάτω Μερόπη (Βέρτζιανη - Φραστανά)*, Θεσσαλονίκη 1998, 39-58.

Ανδρέου Η., Συστηματικές ανασκαφές, Μερόπη Πωγωνίου, *ΑΔ* 54, Β΄ 1, *Χρονικά,* 1999, 481-482.

Ανδρέου Η., Χάλκινα αγγεία από τους τάφους της Μερόπης Πωγωνίου, στο Π. Βελένη (επιμ.), *Μύρτος, Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000α, 9-22.

Ανδρέου Η., Ανασκαφή στην Αμπελιά Μερόπης, στο Κ. Κωστούλας (επιμ.), *Πωγωνιακά Χρονικά* 3, *Πωγωνήσια βιβλιοθήκη* 12, Ιωάννινα 2001, 18-20.

Ανδρέου Η., Καμπύλα κτίσματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην κοιλάδα του Γορμού Πωγωνίου, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα & Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Β΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1999*, Αθήνα 2003, 117-133.

Andreou E., Le matériel nouveau des recherches dans la vallée de Gormo à Pogoni en

Épire, στο P. Cabanes & J.L. Lamboley (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Actes du IVe colloque international de Grenoble (10-12 octobre 2002)*, Paris 2004, 55-64.

Ανδρέου Η., Η κοιλάδα του Γορμού Πωγωνίου στην ελληνιστική εποχή, στο Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.), *Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια νησιά*, Αθήνα 2009, 105-122.

Andreou E., A Statue of a Fertility Goddess from Pogoni, στο J.L. Lamboley & M.P. Castiglioni (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Actes du Ve colloque international de Grenoble (10-12 octobre 2008)*, Paris 2011, 169 -177.

Andreou E. & Andreou I., Une nécropole tumulaire à Pogoni de l'Épire, στο P. Cabanes (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984)*, Clermont -Ferrand 1987, 47-49.

Ανδρέου Η. & Ανδρέου Ι., Ελληνιστικά κεραμικά σύνολα από το δυτικό νεκροταφείο της Αμβρακίας, στο Λ. Κυπραίου (επιμ.), *Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994*, Αθήνα 1997, 79-92.

Ανδρέου Η. & Ανδρέου Ι., Η κοιλάδα του Γορμού στο Πωγώνι της Ηπείρου, κέντρο ζωής και ανάπτυξης κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, στο Ε. Φρούσσου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1994*, Λαμία 1999, 77-90.

Andreou E. & Andreou I., Les villages préhistoriques fortifiés de la vallée de Gormos à Pogoni d'Épire, στο P. Cabanes (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Actes du IIIe colloque international de Chantilly 1996*, Paris 1999, 51-56

Ανδρέου Η. & Κλείτσας Χ., 1979-2009, Αρχαιολογικές έρευνες κοιλάδας ποταμού Γορμού Πωγωνίου Ιωαννίνων. Δεδομένα και προοπτικές, στο Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.), *Το αρχαιολογικό έργο στη βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014*, Αθήνα 2018, 87-100.

Ανδρέου Ι., Το αρχαίο νεκροταφείο στη Δουρούτη Ιωαννίνων, στο Π. Βελένη (επιμ.), *Μύρτος, Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000β, 23-38.

Andriomenou A., Vases et lampes de bronze dans des collections privées d'Athènes, *BCH* 99, Athens 1975, 535-580.

Ανδρόνικος Μ., *Βεργίνα: Το νεκροταφείο των τύμβων*, Αθήνα 1969.

Andronikos M., The 'Dorian Invasion' and the Archaeological Evidence, στο *Acta VIIe Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques, Prague21-27 août 1966,* Prague 1971, 853-855.

Anna A., *Les statues-menhirs et stèles anthropomorphes du Midi Méditerranéen*, Paris 1977.

Aravantinos V. & Psaraki K., Mounds over Dwellings: The Transformation of Domestic Spaces into Community Monuments in EH II Thebes, Greece, στο E. Borgna & S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008, Travaux de la Maison de l' Orient et de la Méditerranée*, Lyon 2011, 401-413.

Arnal, J. *Les statues-menhirs, Hommes et Dieux*, Toulouse 1976.

Bardis P.B., The Ancient Greek Family, *Social Science* 39, Winfield 1964, 156-175.

Βασιλειάδης Λ., *Η Δρυϊνούπολις, Εικονογραφημένο Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Κωνσταντινούπολις 1911.

Βασιλείου Ε., *Η χειροποίητη κεραμική της Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην περιοχή της Κεντρικής Ηπείρου: Ζητήματα χρονολόγησης, παραγωγής και κατανάλωσης*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (αδ. διδ. διατριβή), 2015.

Βασιλείου Ε., Προϊστορική Ήπειρος, αυτή η άγνωστος: τα νέα στοιχεία των τελευταίων χρόνων από την κεντρική Ήπειρο, στο Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.), *Το αρχαιολογικό έργο στη βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του*

Ιονίου, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014, Αθήνα 2018, 73-80.

Βασιλείου Ε., Διαμόρφωση κοινωνικής ταυτότητας και «δίκτυο» κιβωτιόσχημων τάφων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού - Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην ενδοχώρα της Ηπείρου, στο Ε. Καράντζαλη (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Γ΄ *Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο Λαμίας 2018*, Αθήνα 2021, 625-634.

Beazley J.D. & Magi F., *La raccolta Benedetto Guglielmi nel Museo Gregoriano Etrusco*, Vatican 1939.

Beaumont R.L., Corinth, Ambracia, Apollonia, *JHS* 72, 1952, 62-73.

Bekker I., *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica.*, Bonn 1849.

Benac A. & Covic B., *Glasinac I: Bronzezeit*, Sarajevo, 1956.

Benac A. & Covic B., *Glasinac II: Eisenzeit*, Sarajevo, 1957.

Βερνίκος Ν. & Δασκαλοπούλου Σ., *Στις απαρχές της Νεοελληνικής ιδεολογίας, Το Χρονικό της Δρόπολης*, Αθήνα 1999.

Βλαχόπουλος Α., *Η ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο. Τόμος Α. Τα ΥΕ ΙΙΙ Γ ταφικά σύνολα της Νάξου*, Αθήνα, 2006.

Βλαχοπούλου-Οικονόμου Α., *Ηγεμόνες και κορυφαίες κέραμοι με διακόσμηση από την Ήπειρο. Τύπος «άνθους λωτού-ελίκων»*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (αδ. διδ. διατριβή), 1986.

Blegen, C.W., Palmer H. & Young R.S., *Corinth*: *the North Cemetery. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, 13, Princeton 1964.

Blegen C.W., & Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, vol. I*, Princeton 1966.

Blegen C.W., Rawson M., Taylour W. & Donovan W.P., *The Palace of Nestor at Pylos*

in Western Messenia, vol. III, Princeton 1973.

Bodinaku N., Kërkime Arkeologjike në Rrethin e Përmetit, *Iliria* 11, Tirana 1981, 243-262.

Bodinaku N., Varreza tumulare e Pazhokut (Gërmime të vitit 1973), *Iliria* 12, Tirana 1982, 49-101.

Βοκοτοπούλου Ι., Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι της ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ περιόδου εξ Ηπείρου, *ΑΕ* 108, 1969, 179-207.

Βοκοτοπούλου Ι., *Χαλκαί Κορινθιουργείς Πρόχοι*, Αθήνα 1975.

Βοκοτοπούλου Ι., Η ανασκαφή στη Βίτσα Ζαγορίου, *ΗΕ* 82-83*, έτος Ι΄, Ιούλιος-Αύγουστος 1983*, Αθήνα 1983, 321-327, 336.

Βοκοτοπούλου Ι., Η Ήπειρος στον 8ο και 7ο αιώνα π.Χ., *ASAtene* 60, Roma 1984, 77-100.

Βοκοτοπούλου Ι., *Βίτσα, το Νεκροταφείο μιας Μολοσσικής Κώμης*, Αθήνα 1986.

Βοκοτοπούλου Ι., Μένδη - Ποσείδι, στο Π. Αδάμ-Βελένη, Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη & Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη (επιμ.), *ΑΕΜΘ* 4*, 1990*, Θεσσαλονίκη 1993, 399 -410.

Βοκοτοπούλου Ι., Η τελευταία οικία της μολοσσικής κώμης στη Βίτσα Ζαγορίου, στο Κ. Σούλη, Α. Βλαχοπούλου & Κ. Γραβάνη (επιμ.), *Φηγός: τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, 189–220.

Βοκοτοπούλου Ι., Δεσποίνη Α., Μισαηλίδου Β. & Τιβέριος Μ., *Σίνδος: Κατάλογος της Έκθεσης*, Θεσσαλονίκη 1985.

Βρανούσης Λ., *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα 1962.

Budina D., Antigonea (Rezultatet e gërmimeve 1966-1970), *Iliria* 2, Tirana 1972, 245-349.

Budina D., Antigonée d'Épire, *Iliria* 4, Tirana 1976, 327-346.

Burkert W., *Greek Religion*, Cambridge 1985.

Γιαννοπούλου Μ., Οι κλίβανοι των εργαστηρίων κεραμικής: Διαχρονική και συγκριτική εξέταση, συμβολή στην αρχαιολογική έρευνα, στο Στ. Δρούγου (επιμ.), *Κεραμεία: Τεχνίτες και Εργαστήρια, Ι΄ Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική,* Αθήνα 2020, 198-253.

Γκατζόγια Ε., Διατροφή και οικονομία στην Ήπειρο μέσα από τις αρχαιοβοτανικές έρευνες στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα και στην Επισκοπή Σερβιανών, στο Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.), *Τοαρχαιολογικό στη βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014,* Αθήνα 2018, 393-406.

Γκιρτζή Μ., Γαμήλια έθιμα της αρχαιότητας και η θέση της γυναίκας στο γάμο, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 109, 2008, 52-60.

Γραβάνη Κ., *Ανάγλυφοι σκύφοι από την Κασσώπη: συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής από την Ήπειρο και στην ανασκαφική στρωματογραφία της Κασσώπης*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (αδ. διδ. διατριβή), 1996.

Γραβάνη Κ., Η αρχαιολογική έρευνα στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, *Δωδώνη Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τόμος* 36 *(2007-2008)*, 2008, 179-234.

Cabanes P., *L'Epire, de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272-167 av. J.C)*, Paris 1976.

Cabanes P., Recherches archéologiques en Albanie 1945-1985, *RA I*, 1986, 107-142.

Ceka N., *Apolonia e Ilirise*, Tirana 1982.

Ceka N., *L'arte albansese nei sekoli*, Roma 1985.

Codacci-Terlevic G., La scoperta della sepoltura a tumulo di Barbariga (Istria, Croazia). Novità e riscontri in relazione ai tumuli dell'età del bronzo rinvenuti nella penisola istriana e nell'Italia nord-orientale, στο E. Borgna & S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine,*

May 15th-18th 2008, Travaux de la Maison de l' Orient et de la Méditerranée, Lyon 2011, 153-162.

Condi D., Excavation in the ancient city of Antigonea, στο *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies: 65th anniversary of Albanian archaeology (21-22 November, Tirana 2013)*, Tirana 2014, 241 -252.

Cook R.M, *Ελληνική αγγειογραφία* (μτφρ. Δ. Τσουκλίδου), Αθήνα 1994.

Cuomo di Caprio N., Les ateliers de potiers en Grande Grèce: Quelques aspects techniques, στο F. Blondé & J.Y. Perreault (επιμ.), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique*, *BCH* 23, Paris 1992, 69-86.

Czebreszuk J., *Bursztyn w kulturze mykenskiej*, Poznan 2011.

Δάκαρης Σ., Ανασκαφή εις Καστρίτσαν Ιωαννίνων, *ΠΑΕ* 1951, 173-183.

Δάκαρης Σ., Ανασκαφή εις Καστρίτσαν Ιωαννίνων, *ΠΑΕ* 1952, 362-386.

Δάκαρης Σ., Αρχαιολογικές έρευνες στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων, στο *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον: εις μνήμην Χρίστου Σούλη*, Αθήνα 1956, 46-80.

Δάκαρης Σ., Ανασκαφικαί έρευναι εις την ομηρικήν Εφύραν και το Νεκυομαντείο της αρχαίας Θεσπρωτίας, *ΠΑΕ* 1958, 107-113.

Δάκαρης Σ., Ανασκαφή του Νεκυομαντείου του Αχέροντος και θολωτού τάφου πλησίον της Πάργας, *ΠΑΕ* 1960, 114-127.

Dakaris S., A Mycenaean III B Dager from the Palaeolithic Site of Kastritsa in Epirus, *PPS* 33, Cambridge 1967, 30-36.

Δάκαρης Σ., Δωδώνη, στο Α.Κ. Ορλάνδος (επιμ.), *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1968*, Αθήνα 1968, 41-53.

Δάκαρης Σ., Θεσπρωτία, *Αρχαίες Ελληνικές πόλεις* 15, Αθήνα 1972.

Δάκαρης Σ., *Η κτηνοτροφία στην Αρχαία Ήπειρο. (Σκέψεις για την ανάπτυξη του*

Ηπειρωτικού Πανεπιστημίου). Πρυτανικός λόγος, Ιωάννινα 1976.

Δάκαρης Σ., Ανασκαφή Δωδώνης, *ΠΑΕ* 1985, 39-44.

Δάκαρης Σ., Το Όρραον, Το σπίτι στην αρχαία Ήπειρο, *ΑΕ* 125, 1986, 108-146.

Δακορώνια Φ., Ελάτεια, Μυκηναϊκό νεκροταφείο, *ΑΔ* 42, Β΄1, *Χρονικά*, 1987, 231-234.

Δακορώνια Φ., Χρήση και Προέλευση Μακριών Περονών ΥΜ και ΠΓ Εποχής, στο Ε. Κυπραίου (επιμ.), *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Πρακτικά*, Αθήνα 1992, 292-297.

Δακορώνια Φ., Η ανακύκλωση στην αρχαιότητα, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 111, 2009, 92-96.

Demakopoulou K. & Crouwel J.H., Some Mycenaen Tombs at Palaiokastro, Arcadia, *BSA* 93, 1998, 269-283.

De Ridder A., *Catalogue des bronzes trouvés sur l'acropole d'Athènes*, Paris 1896.

Deoudi M., *Ithake: die Polis-Höhle, Odysseus und die Nymphen*, Thessaloniki 2008.

Δεσποίνη Α., Κεραμικοί κλίβανοι Σίνδου, *ΑΕ* 121,1982, 61-84.

Δεσποίνη Α., *Ελληνική Τέχνη: Αρχαία Χρυσά Κοσμήματα*, Αθήνα 1996.

Δεσποίνη Α., *Σίνδος (Ι, ΙΙ, ΙΙΙ), Το νεκροταφείο, Ανασκαφικές έρευνες 1980-1982*, Αθήνα 2016.

Desborough V.R. d' A., *The Greek Dark Ages*, London, 1972.

Deshayes D., *Argos. Les fouilles de la Deiras*, Paris 1966.

Dimo V., Apoloni (Nekropoli), *Iliria* 18, Tirana 1988, 253-254.

Dimo V., *Varreza Tumulare e Apolonisë*, Tirana 1990.

Dörpfeld W., *Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage, Studien und Ausgrabungen auf der Insel Leukas-Ithaka*, Munich 1927.

Douzougli A. & Papadopoulos J., Liatovouni: A mollosian cemetery and settlement in Epirus, *JdI* 125, Berlin 2011, 1-87.

Δρούγου Σ. & Τουράτσογλου Γ., *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βέροιας*, Αθήνα 1998.

Embert M., *Reallexicon der Vorgeschichte* 8, Berlin 1927.

Ευαγγελίδης Δ., Ηπειρωτικαί έρευναι: Ι. Η ανασκαφή της Δωδώνης (1935), *ΗΧ* 10, Ιωάννινα 1935, 192-260.

Ευαγγελίδης Δ., *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου*, Αθήνα 1947.

Ευαγγελίδης Δ., *Λεξικό των αρχαίων ελληνικών και περιελλαδικών φύλων*, Θεσσαλονίκη 2004.

Ευαγγελίδης Δ. &. Δάκαρης Σ., Το ιερόν της Δωδώνης: Α. ιερά οικία, *ΑΕ 1956, Εις μνήμην Δημητρίου Ευαγγελίδη*, 1959, 1–193.

Foltiny S., Athens and the East Hallstatt Region: Cultural Interrelations at the Dawn of the Iron Age, *AJA* 65, 1961, 283-297.

Forsén B., Forsén J., Lazari K. & Tikkala E., Catalogue of Sites in the Central Kokytos Valley, στο B. Forsén, E. Tikkala (επιμ.), *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns*, Helsinki 2011, 73-122.

Fowler C., Identities in Transformation, στο L.N. Stutz & S. Tarlow (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, Oxford 2013, 1-20.

Frödin O. & Persson A.W., *Asine*, Stockholm 1938.

Galavic R., The Monumental Prehistoric Clay Figurines of the Middle Balkans, *AJA* 70, 1966, 370-371.

Gallis K. & Orphanidis L., *Figurines of Neolithic Thessaly, vol. I*, Athens 1996.

Garasanin M., The Bronze Age in the Central Balkania, στο J. Boardman, I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond & E. Sollberger (επιμ.), *The Cambridge Ancient History* III, *The Prehistory of the Balkans, the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.*, Cambridge 1982, 163-186.

Gerasimidis A., Panajiotidis S., Fotiadis G. & Korakis G., Review of the Late Quaternary vegetation history of Epirus (NW Greece), *Phytologia Balcanica* 15 (1), Sofia 2009, 29-37.

Gericke H., Gefäßdarstellungen auf griechischen Vasen, Berlin 1970.

Gerogiannis G., La difesa del territorio. Il sistema di fortificazioni lungo l'alta e media valle del Louros (Epiro) in età ellenistica, στο L.M. Calio, G. Gerogiannis & M. Kopsacheili (επιμ.), *Fortificazioni e società nel Mediterraneo occidentale: Fortifications and Societies in the Western Mediterranean: Albania e Grecia settentrionale: Atti del Convegno di Archeologia, organizzato dall'Università di Catania, dal Politecnico di Bari e dalla University of Manchester, Catania-Siracusa 14-16 febbraio 2019,* Università di Catania 2020, 239-270.

Gerogiannis G., *L' Epiro dei Molossi. Difesa e gestione del territorio*, Università di Catania 2021.

Gimbutas M., *The Language of the Goddess*, San Francisco 1989.

Goldman B., *Typology of the Mother-Goddess Figurines*, *JEPK* 20, Berlin 1963, 8-15.

Gordon Childe V., *The Danube in Prehistory,* Oxford 1929.

Goulaki-Voutira A., Pyrrhic Dance and Female Pyrrhic Dancers, *RIdIM* 21, Middleton 1996, 3-12.

Ζάχος Κ., Ανασκαφικές εργασίες, Νομός Ιωαννίνων, Ακρόπολη Μεγάλου Γαρδικίου, *ΑΔ* 48, Β΄ 1, *Χρονικά*, 1993, 262-267.

Ζάχος Κ., Τοπογραφικά Ελλοπίας: το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων κατά την ύστερη χαλκοκρατία και την πρώιμη εποχή του σιδήρου, στο Ι. Βοκοτοπούλου (επιμ.) *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond (Παράρτημα Μακεδονικών 7),* Θεσσαλονίκη 1997, 153-166.

Ζάχος Κ., Η μαρτυρία του αρχαιολόγου, στο Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η Κόνιτσα και τα χωριά της. Πολιτισμού Ανατομή*, Γιάννινα 2008, 53-70.

Ζάχος Κ., Ντούζουγλη Α., Αγγέλη Α., Αδάμ Ε., Γιούνη Π., Κατσαδήμα Ι., Κοντογιάννη Θ., Κοτζαμποπούλου Ε., Πλιάκου Γ. & Φάκλαρη Υ., Επανέκθεση Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων: Η Μουσειολογική Μελέτη, *ΗΧ* 41, Ιωάννινα 2007, 35-168.

Ζαφειρόπουλος Ν., Ανασκαφαί Φαρών Αχαΐας, *ΠΑΕ* 1952, 396-412.

Ζώτος Β.Δ., *Ηπειρωτικαί Μελέται, Τόμος* 4*, Τεύχος* 1, Αθήνα 1878.

Hägg R., *The Greek Renaissance of the eight century B.C.: Tradition and Innovation: Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June, 1981,* Stockholm 1983.

Hammond N.G.L., *Epirus: the geography, the ancient remains, the history and topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford 1967α.

Hammond N.G.L., Tumulus-Burial in Albania, the Grave Circles of Mycenae, and the Indo-Europeans, *BSA* 62, 1967β, 77-105.

Hammond N.G.L., Illyris, Epirus and Macedonia, στο J. Boardman & N.G.L. Hammond (επιμ.), *The Cambridge Ancient History III, Part 3, The expansion of the Greek World, Eight to Sixth Centuries B.C.*, Cambridge 1982, 261-285.

Hammond N.G.L., Αρχαία Ήπειρος -Προϊστορία και Πρωτοϊστορία, στο Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ, 4000 χρόνια ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997α, 34-45.

Hammond N.G.L., Η Ήπειρος και ο ελληνικός κόσμος των πόλεων -κρατών (750-400 π.Χ.), στο Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ, 4000 χρόνια ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997β, 46-62.

Hammond N.G.L., The Ethne in Epirus and Upper Macedonia, *BSA* 95, 2000, 345-352.

Hampe R. & Winter A., *Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern*, Mainz 1962.

Harding A. & Hughes-Brock H., Amber in the Mycenaean World, *BSA* 69,1974, 145 -172.

Harding A., The Tumulus in European Prehistory: Covering the Body, Housing the Soul, στο E. Borgna & S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.). Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008, Travaux, de la Maison de l' Orient et de la Méditerranée*, Lyon 2011, 21-30.

Hasaki E., *Ceramic Kilns in ancient Greece, Technology and Organization of Ceramic Workshops*, University of Cincinnati (αδ. διδ. διατριβή), 2002.

Hatzopoulos M.B., Le problème des Atintanes et le peuplement de la vallée de l' Aoos, στο P. Cabanes (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et I'Epire dans l'Antiquité II, Actes du II Colloque International de Clermont–Ferrand (25-27 octobre 1990)*, Paris 1993, 183-190.

Hatzopoulos M.B., State and Government in Classical and Hellenistic Greece, στο Κ. Μπουραζέλης (επιμ.), *Ενότητα και Ενότητες της Αρχαιότητας*, Αθήνα 1994, 161-168.

Hayes J.W., *Paphos, III: The Hellenistic and Roman Pottery*, Nicosia 1991.

Hegedis K.& Makkay J., *A settlement of the Tisza Culture: The Late Neolithic of the Tisza region*, Budapest 1987.

Heurtley W.A, *Prehistoric Macedonia, An archaeological reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Age*, Cambridge 1939.

Hielte-Stavropoulou M., The Horseshoe-Shaped and Other Structures and Installations for Performing Rituals in Funeral Contexts in Middle Helladic and Early Mycenaean Times, στο R. Laffineur & R. Hägg (επιμ.), *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteburg, Aegeum* 22, Liege 2001, 103-111.

Hölscher T, *Κλασική αρχαιολογία, βασικές γνώσεις* (μτφρ. Π. Παπαγεωργίου), Θεσσαλονίκη 2005.

Hood S. A., Mycenaean Horns of consecration, στο *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν, δια τα 60 έτη του ανασκαφικού του έργου, vol. I,* Αθήνα 1986, 148 -151.

Hussein A.M., Beware of the red-eyed Horus: the significance of carnelian in Egyptian royal jewelry, στο Z. Hawass, P. Manuelian & R.B. Hussein, *Perspectives on Ancient Egypt, Studies in Honor of Edward Brovarski,* Cairo 2010, 185-190.

Hundt H., *Katalog Straubing 1: Die Funde der Glockenbecherkultur und der Straubinger Kultur*, Kallmünz 1958.

Hundt H., *Katalog Straubing II: Die Funde der Hügelgräber der Bronzezeit und der Urnenfelderzeit*, Kallmünz 1964.

Θέμελης Π.Γ., Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ* 1995, 55-86.

Θεοδοσίου Ν., *Δελβινάκι: επίτομη ιστορία*, Ιωάννινα 2010.

Θεοχάρης Δ., Ανασκαφαί Ιωλκού, *ΠΑΕ* 1961, 45-54.

Ιακωβίδης Σ., *Περατή. Το νεκροταφείον, Α-Γ,* Αθήνα 1970.

Ιακωβίδης Σ., *Γλας Ι, Η Ανασκαφή 1955-1961*, Αθήνα 1989.

Islami S. & Ceka H. Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne en Albanie, στο *SA* I, Tirana 1964, 91-137.

Jacobsthal P., *Greek Pins and Their Connexions with Europe and Asia,* Oxford 1956.

Johnson F.P., An Owl Skyphos, στο G.E. Mylonas & D. Raymond (επιμ.), *Studies Presented to David Moore Robinson* 2, St. Louis 1953, 96-105.

Καββαδίας Γ., Περί των εν Κεφαλληνία ανασκαφών, *ΠΑΕ* 1912, 247-268.

Καλτσάς Ν., *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Τα γλυπτά*, Αθήνα 2001.

Κάππα Χ., Ελληνιστική κεραμική «Δυτικής Κλιτύος» από το βόρειο νεκροταφείο της Λευκάδας, στο Ε. Κώτσου & Μ. Καζάκου (επιμ.), *Η΄ Επιστημονική Συνάντηση*

για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009, Πρακτικά, Κείμενα, Αθήνα 2014, 141-150.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., *Βόιον – Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική Έρευνα και Ιστορική Τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1999.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., Αιανή 2000: ανασκαφή νεκροταφείου Ύστερης Εποχής Χαλκού, στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *ΑΕΜΘ* 14*, 2000*, Θεσσαλονίκη 2002, 591-606.

Karatzeni V., Epirus in the Roman era, στο J. Isager (επιμ.), *Foundation and destruction. Nikopolis and northwestern Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the foundation of Nikopolis and the synoecism*, Athens 2001, 163-179.

Kerenyi C., *Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία* (μτφρ. Ε. Παπαδοπούλου), Αθήνα 2001.

Kilian K., Συμβολή στην αρχαιολογία της «καθόδου» των Δωριέων, στο *Πελοποννησιακά, Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, Αθήνα 1987-1988, 148-158.

Kilian-Dirlmeier I., *Die Bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas, Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913*, Mainz 2005.

Κλείτσας Χ., *Μεταλλοτεχνία της ΥΕΧ στην Ήπειρο: οι θησαυροί και τα εργαλεία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (αδ. διδ. διατριβή), 2013.

Kleitsas Chr., The Bronze Age in Epirus, *Archaeology & arts*., 3 Νοεμβρίου 2014. (http://www. archaeology.wiki /blog/2014/11/03/bronzeage-epirus-part-4).

Koka A., *Kultura ilire parahistorike ne Shqiperi*, Tirana 1985.

Κορρές Γ., Έρευναι και ανασκαφαί ανά την Πυλίαν, *ΠΑΕ* 1978, 323-360.

Korres G., Middle Helladic Tumuli in Messenia. Ethnological Conclusions, στο E. Borgna & S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic –*

Aegean, 4th-2nd millennium B.C.). Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008, Travaux de la Maison de l' Orient et de la Méditerranée, Lyon 2011, 585-596.

Korkuti M., Tuma e Patosit, *Iliria* 11, Tirana 1981, 7-55.

Korkuti M. & Petruso K.M., Archaeology in Albania, *AJA* 97, 1993, 703-743.

Κοτταρίδη Α., Η νεκρόπολη των Αιγών στα αρχαϊκά χρόνια και οι βασιλικές ταφικές συστάδες, στο Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τσακάλου-Τζαναβάρη (επιμ.), *ΑΕΜΘ, Επετειακός τόμος 20 χρόνια*, Θεσσαλονίκη 2009, 143-153.

Kotitsa Z., *Hellenistiche Tonpyxiden. Untersuchung zweier hellenistischer Typen einer Keramikform*, Mainz 1996.

Κουλεϊμάνη Ι. & Βοκοτοπούλου Ι, *Χαλκαί Κορινθιουργείς* Πρόχοι, Αθήνα 1975.

Κουτσουμπίνας Λ., *Νεκρές Πολιτείες του Πωγωνίου. Συμβολή στην Ιστορία του Τόπου*, Ιωάννινα 1977.

Κουτσουμπίνας Λ, *Πωγώνι 700-1900 μ.Χ. Ιστορικά Παλαιογραφικά και της Παράδοσης Σημειώματα*, Ιωάννινα 2002.

Kraiker W. & Kübler K., *Die Nekropolen des 12. bis 10. Jahrunderts, Kerameikos 1*, Berlin, 1936.

Kübler K., *Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts*, Berlin 1954.

Kurti R., Qelibari gjatë Periudhës së Bronzit të Vonë dhe të Hekurit në Shquipëri, *Iliria* 36, Tirana 2013, 73-108.

Kurtz D. & Boardman J., *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (μτφρ. Ου. Βιζυηνού - Θ. Ξένος), Αθήνα 1994.

Κωστούλας Κ., *Αγοπάνω στο Κουτσόκρανο, Ένας τόπος του Πωγωνίου με πολλές αφηγήσεις, Πωγωνήσια Βιβλιοθήκη* 31, Αθήνα 2017.

Κωστούλας Κ., *Πωγώνι-Δερόπολη και το Χρονικό της Δρυοπίδος, μια άλλη*

ανάγνωση, Πωγωνήσια Βιβλιοθήκη 35, Αθήνα 2018.

Λάζαρη Κ., Τζωρτζάτου Α. & Κουντούρη Κ., *Δυμόκαστρο Θεσπρωτίας, Αρχαιολογικός οδηγός*, Αθήνα 2008.

Leake W.M., *Travels in Northern Greece* IV, London 1835.

Leccese J., Antiche civiltà rappresentate nel Museo Provinciale di Potenza, στο *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia* IX, Bari 1964, 187-232.

Lera P., Dy vendbanime prehistorike në Podgorie, *Iliria* 13, Tirana 1983, 51-77.

Letica Z., The Neolithic Figurines from Vinca, *Archaeology* 17, Boston 1964, 26-32.

Λιάμπη Κ., Τα νομίσματα των Ηπειρωτών, στο Κ. Ζάχος (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Αθήνα 2008, 50-61.

Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., Εργαστηριακές εγκαταστάσεις κεραμικής παραγωγής στην Πέλλα, στο Μ. Βαλαβάνης & Ε. Μανακίδου (επιμ.), *Έγραφσεν και εποίεσεν. Μελέτες κεραμικής και εικονογραφίας προς τιμήν του καθηγητή Μιχάλη Τιβέριου*, Θεσσαλονίκη 2014, 437-453.

Ljustina M. & Dmitrovic K., In search for prestige: Bronze Age tumular graves in West Serbia, στο V. Sirbu & C. Schuster (επιμ.), *Tumuli Graves – Status Symbol of the Dead in Bronze and Iron Ages in Europe. Proceedings of the XVI World Congress of the International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences (Florianopolis, Brazil, 4-10 September 2011)*, Oxford 2012, 35-42.

Loulloupis M., Mycenaean Horns of Consecrations in Cyprus, στο V. Karageorghis (επιμ.), *Acts of the International Archaeological Symposium 'The Mycenaeans in the Eastern Mediterranean'*, Nicosia 1973, 225-244.

Lund J., *A Study of the Circulation of Ceramics in Cyprus from the 3rd Century BC to the 3rd Century AD*, Aarhus 2015.

Makkay J., Mycenaean burial sacrifices and the origins of the Protogreeks, στο E. De Miro, L. Godart & A. Sacconi (επιμ.), *Atti e memorie del secondo congresso internazionale di micenologia, Roma-Napoli, 14-20 ottobre 1991*, Roma 1996,

775-784.

Marangou C., *Eidolia, Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce*, Oxford 1992.

Μαρινάτος Σ., Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνία, *ΑΕ* 71, 1932, 1-47.

Μαρινάτος Σ., Έρευναι εν Σάμη της Κεφαλληνίας, Ρουπάκι, *ΑΕ* 103, 1964, 15-27.

Marinatos S., *Excavations at Thera I-III*, Athens 1999.

Mazarakis Ainian A., *From rulers dwellings to temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age (1100-700 B.C.)*, Jonsered 1997.

McGowan E., Tumulus and Memory. The Tumulus as a Locus for Ritual Action in the Greek Imagination, στο O. Henry & U. Kelp (επιμ.), *Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC*, Boston 2016, 163 -179.

Merkouri Ch. & Kouli M., The Spatial Distribution and Location of Bronze Age Tumuli in Greece, στο E. Borgna & S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.). Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008, Travaux de la Maison de l' Orient et de la Méditerranée*, Lyon 2011, 203-217.

Meyer E.A., *The Inscriptions of Dodona and a New History of Molossia*, Stuttgart 2013.

Miller S.G., Excavations at Nemea, 1979, *Hesperia* 49, 1980, 178-205.

Miller S.G., En elaborate pin of illyrian type from Thessaly, *AK* 29, Mainz 1986, 37 -42.

Morgan C., Corinth, the Corinthian Gulf and Western Greece during the Eight Century B.C., *BSA* 83, 1988, 313-338.

Morrel T., *Thesaurus Graecae Poeseos; Sive, Lexicon Graeco-Prosodiacum: versus,*

et synonyma, epitheta, phrases, descriptions, & c., Eton 1762.

Morris S., Ilyria Capta: Corinthian wheelmade pottery from the Lofkënd Tumulus, στο J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko & L.A. Schepartz (επιμ.), *The excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania, Volume I: Text, Monumenta Archaeologica* 34, Los Angeles 2014, 323-324.

Μπέτσιου Α., *Οι νομισματικές εκδόσεις των ελληνικών πόλεων του ΒΔ ελλαδικού χώρου: ζητήματα εικονογραφίας και προβλήματα χρονολόγησης*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (αδ. διδ. διατριβή), 2021.

Müller Celka S., Burial Mounds and "Ritual Tumuli" of the Aegean Early Bronze Age, στο E. Borgna & S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.). Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008, Travaux de la Maison de l' Orient et de la Méditerranée*, Lyon 2011, 415-428.

Müller K., Alt Pylos. II. Die Funde aus den Kuppelgräbern von Kakovatos, *AM* 34, Athens 1909, 269-328.

Μυλωνάς Γ., *Ο ταφικός κύκλος Β των Μυκηνών*, Αθήνα 1973.

Muscarella O.W., *Bronze and Iron Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York 1988.

Myres J.L., Excavations at Palaikastro II, The Sanctuary-Site of Petsofa, *BSA* 9, 1903, 356-387.

Ντούζουγλη Α. & Ζάχος Κ., Αρχαιολογικές έρευνες στην Ήπειρο και τη Λευκάδα, *ΗΧ* 31, Ιωάννινα 1994, 11–50.

Ντούζουγλη Α., Η κοιλάδα του Αώου: Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα από την προϊστορική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα, στο Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η επαρχία της Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο. Εισηγήσεις στο Α΄ επιστημονικό συμπόσιο (Κόνιτσα, 12, 13, 14 Μαΐου 1995)*, 11-61, Κόνιτσα 1996.

Oikonomidis S., Papayiannis A. & Tsonos A., The Emergence and the Architectural Development of the Tumulus Burial Custom in NW Greece (Epirus and the Ionian Islands) and Albania and its Connections to Settlement Organization, στο E. Borgna & S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.). Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008, Travaux de la Maison de l' Orient et de la Méditerranée,* Lyon 2011, 185-201.

Οικονομίδης Σ., Παπαγιάννης Α. & Τσώνος Α., Το ταφικό έθιμο της ανέγερσης τύμβου κατά μήκος της Ιονίας και Αδριατικής ακτής ως πολιτιστικό και κοινωνικό φαινόμενο, *AURA* 1, Athens 2018, 25-59.

Οικονόμου Κ., *Τα οικωνύμια του Νομού Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2002.

Παλαιοθόδωρος Δ., Η ομάδα του Αγρινίου, στο Ε. Κώτσου (επιμ.), *Θ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Θεσσαλονίκη 5-9 Δεκεμβρίου 2012, Αθήνα 2018, 379-388.

Παναγιάρης Γ., *Φυσικοανθρωπολογική μελέτη σκελετικού υλικού Νεολιθικής μέχρι Ελληνιστικής εποχής της κεντρικής Ελλάδας και της ευρύτερης περιοχής αυτής*, Πανεπιστήμιο Αθηνών (αδ. διδ. διατριβή), 1992.

Παντερμαλής Δ., Λατρείες και Ιερά του Δίου Πιερίας, στο *Αρχαία Μακεδονία ΙΙ. Ανακοινώσεις κατά το Δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 19-24 Αυγούστου 1973,* Θεσσαλονίκη 1977, 331-342.

Παπαδόπουλος Θ.Ι., Η εποχή του Χαλκού στην Ήπειρο, *Δωδώνη* 5, Ιωάννινα 1976, 271-338.

Papadopoulos Th., Das Mykenische Kuppelgrab von Kiperi Bei Parga (Epirus), *AM* 96, Athens 1981, 7-24.

Papadopoulos Th., Tombs and burial customs in Late Bronze Age Epirus, στο R. Laffineur (επιμ.), *THANATOS, Les coutumes funéraires en Égée à l'âge du Bronze, Actes du colloque de Liège, 21–23 avril 1986, Aegaeum* 1, Liège, 1987, 137–43.

Papadopoulos J., *Ceramicus Redivivus: The Early Iron Age Potters' Field in the Area of the Classical Athenian Agora*, Princeton 2003.

Papadopoulos J., The Relocations of Potters and the Dissemination of Style: Athens, Corinth, Ambrakia, and the Agrinion Group, στο J.H. Oakley & O. Palagia (επιμ.), *Athenian Potters and Painters*, 2, Oxford 2009, 232-240.

Papadopoulos J., The bronze headbands of Prehistoric Lofkënd and their Aegean and Balkan connections, στο *OpAthRom* 3, Stockholm 2010, 33-54.

Papadopoulos J., Kurti R. & Muros V., Objects of Terracotta, Metal (Gold/Electrum, Bronze, Iron, and Bimetallic), Semi-Precious Stone, Faience, Glass, and Worked Bone, στο J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko & L.A. Schepartz (επιμ.), *The excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania, Volume I: Text, Monumenta Archaeologica* 34, Los Angeles 2014, 325-383.

Papadopoulos J., Morris S. & Bejko L., Catalogue of the Prehistoric Tombs and Their Contents, στο J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko & L.A. Schepartz (επιμ.), *The excavation of the Prehistoric Burial Tumulus at Lofkënd, Albania, Volume I: Text, Monumenta Archaeologica* 34, Los Angeles 2014, 42-95.

Papadopoulos J. & Smithson E.L., *The Early Iron Age, The Cemeteries, The Athenian Agora* XXXVI, Princeton 2017.

Παπαδοπούλου Β., Κάστρο Ιωαννίνων, η ιστορία των οχυρώσεων και του οικισμού, στο Β. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2009, 36 -103.

Παπαποστόλου Ι., *Θέρμος, Το Μέγαρο Β και το Πρώιμο Ιερό*, Αθήνα 2008.

Πατσέλης Ν., *Το Δελβινάκιον της Ηπείρου*, Αθήνα 1948.

Payne H., *Perachora, the sanctuaries of Hera Akraia and Limenia I: architecture, bronzes, terracottas*, Oxford, 1940.

Πετρίδης Α., *Χρονικόν Δρυοπίδος*, Αθήνα 1871.

Pemberton E.G., The Attribution of Corinthian Bronze, *Hesperia* 50, 1981, 101-111.

Philippson A., *Die Griechischen Landschaften, Eine Landeskunde,* Frankfurt 1956.

Pieniazek M., Amber and Carnelian: Two Different Careers in the Aegean Bronze Age, στο *FAP* 52, *Annales Mussei Archaeologici Posnaniensis,* Poznan 2016, 51-66.

Πλάντζος Δ., Συζυγικά πορτρέτα στα νομίσματα και τα κοσμήματα της Ελληνιστικής περιόδου, στο Κ. Λιάμπη, Κ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου & Δ. Πλάντζος (επιμ.), *Κέρμα IV, Νόμισμα / Κόσμημα. Χρήσεις - Διαδράσεις – Συμβολισμοί από την αρχαιότητα έως σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ίος, 26-28 Ιουνίου2009*, Αθήνα 2017, 103-112.

Πλιάκου Γ., *Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην κεντρική Ήπειρο, Αρχαιολογικά κατάλοιπα, οικιστική οργάνωση και οικονομία*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (αδ. διδ. διατριβή), 2007.

Pliakou G., Côma i et ethne: l'organisation spatiale du bassin d'Ioannina à la lumiè du matériel archéologique, στο J.L. Lamboley & M.P. Castiglioni (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité V: actes du Ve colloque international de Grenoble (8–11 octobre 2008),* Paris 2011, 631–647.

Πλιάκου Γ., *Ο οχυρωμένος οικισμός στον λόφο Καστρί του Μεγάλου Γαρδικίου*, Ιωάννινα 2015.

Πλιάκου Γ., Ενότητα 2.1, «Οἰκοῦσι δὲ κατὰ κώμας». Η οικιστική οργάνωση, Ενότητα 2.2.2, Η αρχαία πόλη στο Κάστρο των Ιωαννίνων, στο Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Αρχαιολογία λεκανοπεδίου Ιωαννίνων: από τις απαρχές ως την ύστερη αρχαιότητα*, Ιωάννινα 2016, 54-62, 76-83.

Πλιάκου Γ., Το οικιστικό πλέγμα στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων από την πρώιμη εποχή του σιδήρου ως τους ελληνιστικούς χρόνους: συνέχειες και ασυνέχειες, στο Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.), *Το αρχαιολογικό έργο στη βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα, 10-13 Δεκεμβρίου 2014*, Αθήνα 2018, 228 -236.

Pliakou G., The basin of Ioannina in central Epirus, northwestern Greece, from the Early Iron Age to the Roman Period, στο M. Stamatopoulou (επιμ.), *AR* 64, *Archaeology in Greece 2017-2018*, Cambridge 2018, 133-151.

Popham N. & Sackett L. & Themelis P., *Lefkandi I: The Iron Age Settlement, The Cemeteries*, London 1980.

Poulaki-Pantermali E., Beads, στο K. Demakopoulou (επιμ.), *The Mycenean World, Five Centuries of Early Greek Culture, 1600-1100 BC, Exhibition in the National Archaeological Museum, Athens, 1988-1989*, Athens 1988, 137.

Πουλάκη-Παντερμαλή Ε., *Μακεδονικός Όλυμπος, Μύθος-Ιστορία-Αρχαιολογία*, Θεσσαλονίκη 2013

Pouqueville F., *Voyage de la Grèce, Tome II*, Paris 1826.

Pouqueville F., *Voyage de la Grèce, Tome V*, Paris 1827.

Prendi F., Tumat në fushën e fshatit Vajzë (Vlore), *BSHSH* 2, Tirana 1957, 76-110.

Πρωτονοτάριου-Δεϊλάκη Ε., *Οι τύμβοι του Άργους*, Αθήνα (αδ. διδ. διατριβή) 1980.

Ρήγινος Γ. & Λάζαρη Κ., *Ελέα Θεσπρωτίας, Αρχαιολογικός οδηγός του χώρου και της ευρύτερης περιοχής*, Αθήνα 2007.

Ρήγινος Γ. & Λάζαρη Κ., *Ελέα Θεσπρωτίας, Η συνοικία νότια της Αγοράς*, Αθήνα 2008.

Richards L.C., Dental Attrition and Craniofacial Morphology in two Australian Aboriginal populations, *JDR* 64 (11), New York 1985, 1311-1315.

Rieth A., *5000 Jahre Töpferscheibe*, Konstanz 1960.

Rhomiopoulou K., Some Pottery of the Early Iron Age from Western Macedonia, *BSA* 66, 1971, 353-361.

Rolley C., Hydries de bronzes dans le Péloponnèse du Nord, *BCH* 87, Athens 1963, 459-484.

Rotroff S.J., *Hellenistic Pottery, The Plain Wares, The Athenian Agora* XXXIII, Princeton 2006.

Σακελλαράκη Γ. & Ε., Ανασκαφή Αρχανών, *ΠΑΕ* 1979, 331-392.

Σακελλαρίου Μ., Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της ελληνικής προϊστορίας. Τα δυτικά ελληνικά φύλα, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* Αθήνα 1970, 356-379.

Σακελλαρίου Μ., *Ελληνικά έθνη κατά την Εποχή του Χαλκού* (μτφρ. Ν. Παπαδοπούλου), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2018.

Sarri K. & Voutsaki S., The Argos 'Tumuli'. A re-examination, στο E. Borgna & S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th -2nd millennium B.C.). Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008,* Travaux de la Maison de l' Orient et de la Méditerranée, Lyon 2011, 433-443.

Scheibler I., *Ελληνική κεραμική, Παραγωγή, εμπόριο και χρήση των αρχαίων ελληνικών αγγείων* (μτφρ. Ε. Μανακίδου), Αθήνα 2010.

Schnapp-Gourbeillon A., Tumuli, Sema and Greek Oral Tradition, στο O. Henry & U. Kelp (επιμ.), *Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC,* Berlin 2016, 205-217.

Schuster-Brandis A., *Steine als Schutz- und Heilmittel, Untersuchung zu ihrer Verwendung in der Beschwörungskunst Mesopotamiens im 1. Jt. vor Chr.*, Münster 2008.

Shaw M., The Lion Gate relief of Mycenae reconsidered, στο *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε.Μυλωνάν, δια τα 60 έτη του ανασκαφικού του έργου, vol. I,* Αθήνα 1986, 108-123.

Smithson E.L., The Protogeometric Cemetery at Nea Ionia, 1949, *Hesperia* 30, 1961, 147-178.

Snodgrass A.M., Iron Age Greece and Central Europe, *AJA* 66, 1962, 408-410.

Snodgrass A.M., *Early Greek armour and weapons, from the end of the bronze age to 600 B.C.*, Edinburgh 1964.

Soles J., The Ritual 'Killing' of Pottery and the Discovery of a Mycenaean Telestas at Mochlus, στο P.P. Betancourt, V. Karageorhis, R. Laffineur & E.-D. Niemeier (επιμ.), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm Wiener as He Enters His 65th Year*, *Aegaeum* 20, Liege 1999, 787 -793.

Soueref K.I., Presenza micenea in Albania et in in Epiro: Problemi ed osservazioni, *Iliria* 19, Tirana 1989, 65-86.

Σουέρεφ Κ.Ι., Τοπική και επείσακτη κεραμική στην Ήπειρο κατά την Υ.Ε.Χ. και Π.Ε.Σ.:Παρατηρήσεις, *Δωδώνη* 18, Ιωάννινα 1989, 169-175.

Σουέρεφ Κ.Ι., Θέματα σχετικά με την Αιτωλοακαρνανία των Υστεροελλαδικών Χρόνων, στο *Πρακτικά του Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-22-23 Οκτωβρίου 1988*, Αγρίνιο 1991, 107-121.

Σουέρεφ Κ.Ι., *Μυκηναϊκές μαρτυρίες από την Ήπειρο,* Ιωάννινα 2001.

Σουέρεφ Κ.Ι., Αρχαιολογία του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων, Από τις απαρχές ως την ύστερη αρχαιότητα, Το λεκανοπέδιο των Μολοσσών, των Αιακιδών και της Πασσαρώνας, στο Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Αρχαιολογία λεκανοπεδίου Ιωαννίνων: από τις απαρχές ως την ύστερη αρχαιότητα*, Ιωάννινα 2016, 13-21.

Sparkes B.A. & Tallcott L., *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora* XII, Princeton 1970.

Stamatopoulou M., Forging a Link with the Past. The Evidence from Thessalian Cemeteries in the Archaic and Classical Periods, στο O. Henry & U. Kelp (επιμ.), *Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC*, Berlin 2016, 181-204.

Stapleton L.C., The Prehistoric Burial Customs, στο J. Papadopoulos, S. Morris, L. Bejko & L.A. Schepartz (επιμ.), *The excavation of the Prehistoric Burial*

Tumulus at Lofkënd, Albania, Volume I: Text, Monumenta Archaeologica 34, Los Angeles 2014, 193-226.

Stibbe C.M., *Laconian Oil Flasks and Other Closed Shapes, Laconian Black-Glazed Pottery*, Amsterdam 2000.

Summerer L. & von Kienlin A., Roofing the Dead. Architectural Allusions in Anatolian Tumuli, στο O. Henry & U. Kelp (επιμ.), *Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC,* Berlin 2016, 501 -511.

Συντομόρου Γ.Ν., *Ηρόδοτος, Κλειώ,* Θεσσαλονίκη 2009.

Ταμβάκη Α., Καταγωγή, εξέλιξη και ερμηνεία των ανθρωπόμορφων ειδωλίων της προϊστορικής εποχής στο Αιγαίο, *Άνθρωπος* 4, Αθήνα 1977, 264-337.

Tartaron F. & Zachos K., The Mycenaeans and Epirus, στο Ε. Φρούσσου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Α΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο Λαμίας 1994*, Λαμία 1999, 55-76.

Τζουβάρα-Σούλη Χρ., *Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον. Συμβολή εις την μελέτην της θρησκείας των αρχαίων Ηπειρωτών*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (αδ. διδ. διατριβή), 1979.

Τζουβάρα Σούλη Χρ., *Αμβρακία, Μελέτες για την Άρτα Ι*, Άρτα 1992.

Τζουβάρα-Σούλη Χρ., Λατρεία του Ποσειδώνα στην Ήπειρο, στο Η. Tzalas (επιμ.), Tropis V: *5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, proceedings, Nauplia 26, 27, 28 August 1993*, Athens 1999, 455-475.

Τζουβάρα-Σούλη Χρ., *Η λατρεία του Δία στην αρχαία Ήπειρο*, Ιωάννινα 2008.

Thompson H.A., The Excavation of the Athenian Agora 1940-46, *Hesperia* 16, 1947, 193-213.

Τιβέριος Μ., *Ελληνική Τέχνη, Αρχαία αγγεία*, Αθήνα 1996.

Τσούντας Χρ., *Αι Προϊστορικαί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου,* Αθήνα 1908.

Τσώνος Α.Κ., *Αιγαιακές επιδράσεις στην Αλβανία και στα ΝΔ Βαλκάνια κατά τη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (αδ. διδ. διατριβή), 2015.

Τσώνος Α.Κ., Η Κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση ως στοιχείο πολιτιστικών και κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στην Αλβανία και στην Άνω Μακεδονία κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, στο Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη (επιμ.), *ΑΕΑΜ* 3*, Τόμος Α, 2013*, Αιανή 2018, 91 -113.

Van Effenterre H., *Le Palais de Mallia et la cité minoenne: Etude de synthese II (Incunabula Graeca* 76*)*, Rome 1980.

Valmin N., *The Swedish Messenia Expedition*, Lund 1938.

Vasileiou E., Revisiting Bronze and Early Iron Age Central Epirus (Profecture of Ioannina), Greece, *JGA* 3, Oxford 2018, 145-164.

Veseli S., Les figurines et les vases en bronze de la période archaïque jusqu'à la période romaine retrouvés en Albanie, Université Lumiere (αδ. διδ. διατριβή), 2014.

Veseli S., Archaic and Classical Bronze Vessels from the Iron Age Cemetery of Borova (Albania): A community in transition, *JAHA* 7, Cluj-Napoca 2020, 53 -58.

Vokotopoulou J., Le trésor de vases de bronze de Votonosi, *BCH* 99, Athens 1975, 729-788.

Vokotopoulou J., Vitsa. Organisation et cimetières d'un village molosse, στο P. Cabanes (επιμ.), στο P. Cabanes (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, Actes du colloque international de Clermont-Ferrand (22-25 octobre 1984),* Clermont-Ferrand 1987, 53-64.

Wace J.B. & Thompson M.S., Excavations at Halos, *BSA* 18, 1912, 1-29.

Waldstein C., *The Argive Heraeum II: terra-cotta figurines, terra-cotta reliefs, vase fragments, bronzes, engraved stones, gems, and ivories, coins, Egyptian or*

Graeco-Egyptian, objects, Boston 1905.

Wilkes J.J., *The Illyrians,* Oxford 1992.

Wilkie N.C., The MME Tholos Tomb, στο W.A. McDonald & N.C. Wilkie (επιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece. vol. II: The Bronze Age Occupation*, Minneapolis 1992, 231-322.

Willis K.J., The Late Quaternary vegetational history of northwest Greece, III The comparative study of two contracting sites, *New Phytologist* 121, 1992, 139 -155.

Wuilleumier P., *Tarente des origines à la conquête romaine,* Paris 1939.

Wum I., *Götter, Mütter, Ahnenkult*: *Religionsentwicklung in der Jungsteinzeit,* Rahden 2001.

Χόινας Ν., Οχυρωματικές εγκαταστάσεις: ακροπόλεις – φρούρια – τείχη, στο Κ. Σουέρεφ (επ.), *Αρχαιολογία λεκανοπεδίου Ιωαννίνων: από τις απαρχές ως την ύστερη αρχαιότητα*, Ιωάννινα 2016, 63.

Χόινας Ν., *Οχυρές θέσεις και ακροπόλεις της Μολοσσίας*, Ιωάννινα (μεταπτυχιακή εργασία) 2021.

Χρήστου Κ., *Ἁρωμοῦνοι*, Θεσσαλονίκη 1996.

Yiouni P., Kappa C. & Faklari Y., *Kastritsa Ioanninon: A Brief Guide of the Archaeological Site,* Ioannina 2015.

Zevi F., Demetra et Kore nel santuario di valle Ariccia, στο A. Bottini (επιμ.), *Il rito segreto, Misteri in Grecia e a Roma,* Roma 2005, 49-57.

Zevi F., Il santuario demetriaco di valle Ariccia, στο E: Marroni (επιμ.), *Sacra Nominis Latini: I santuari del Lazio arcaico e repubblicano*: *atti del Convegno internazionale (Roma 19-21 febbraio 2009),* Napoli 2012, 141-159.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1: Χάρτης διοικητικής διάρθρωσης του Νομού Ιωαννίνων. Σε ερυθρό φόντο ο Δήμος Πωγωνίου.

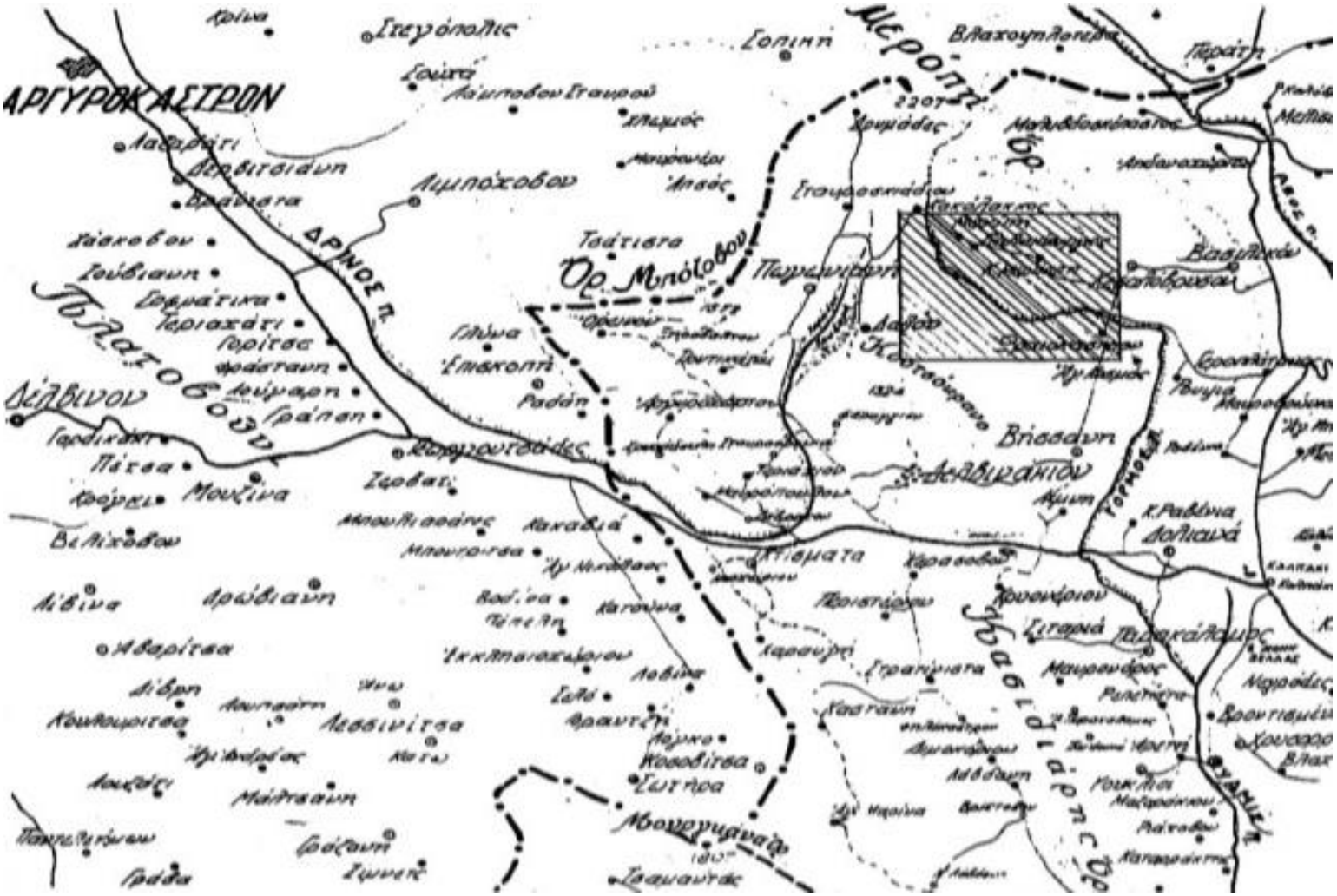

Εικ. 2: Χάρτης της περιοχής του Πωγωνίου και τμήματος της νότια Αλβανίας με την κοιλάδα του Δρίνου. Στο διαγραμμισμένο πλαίσιο τοποθετείται η κοιλάδα του Γορμού.

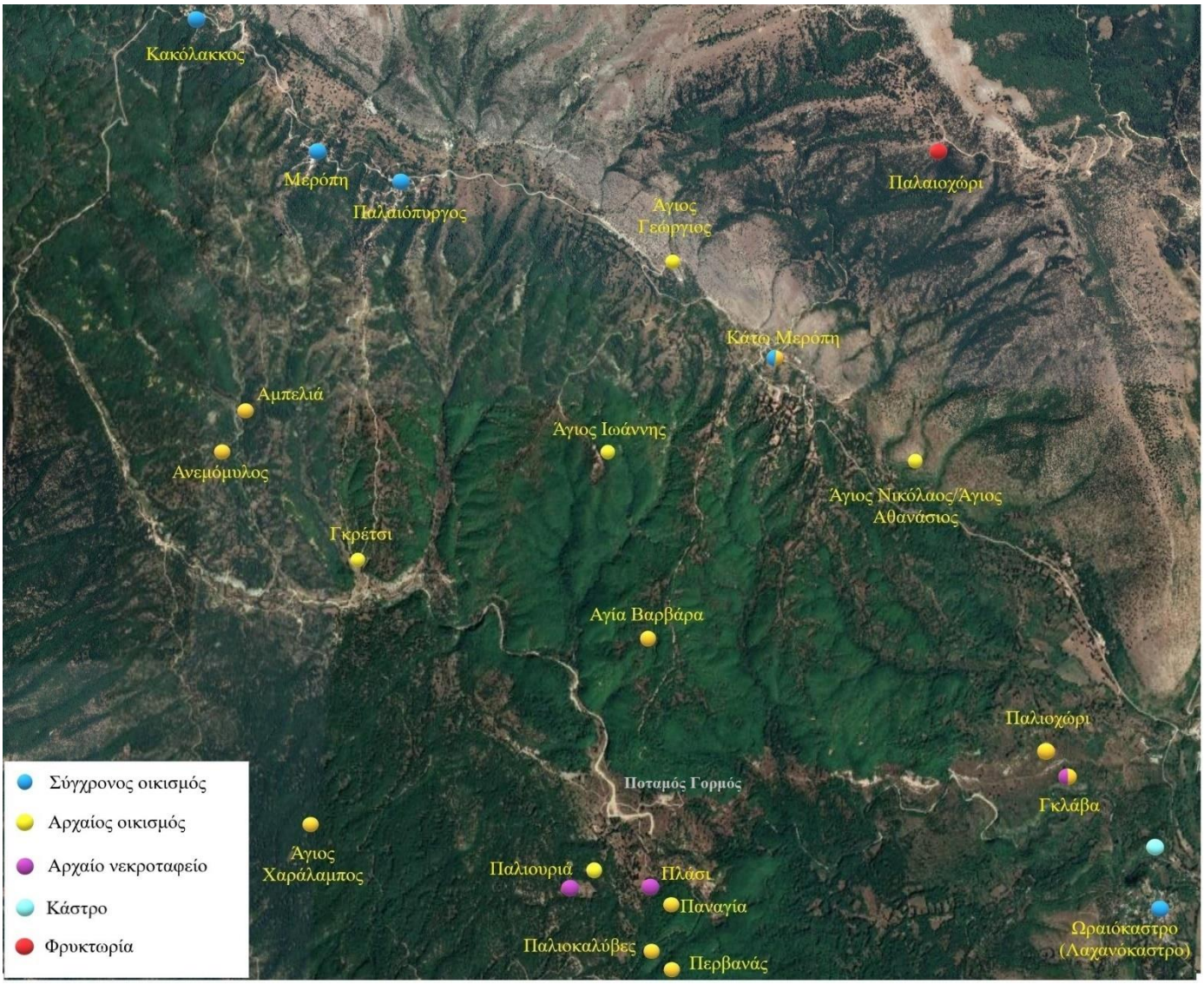

Εικ. 3: Χάρτης της κοιλάδας του Γορμού.

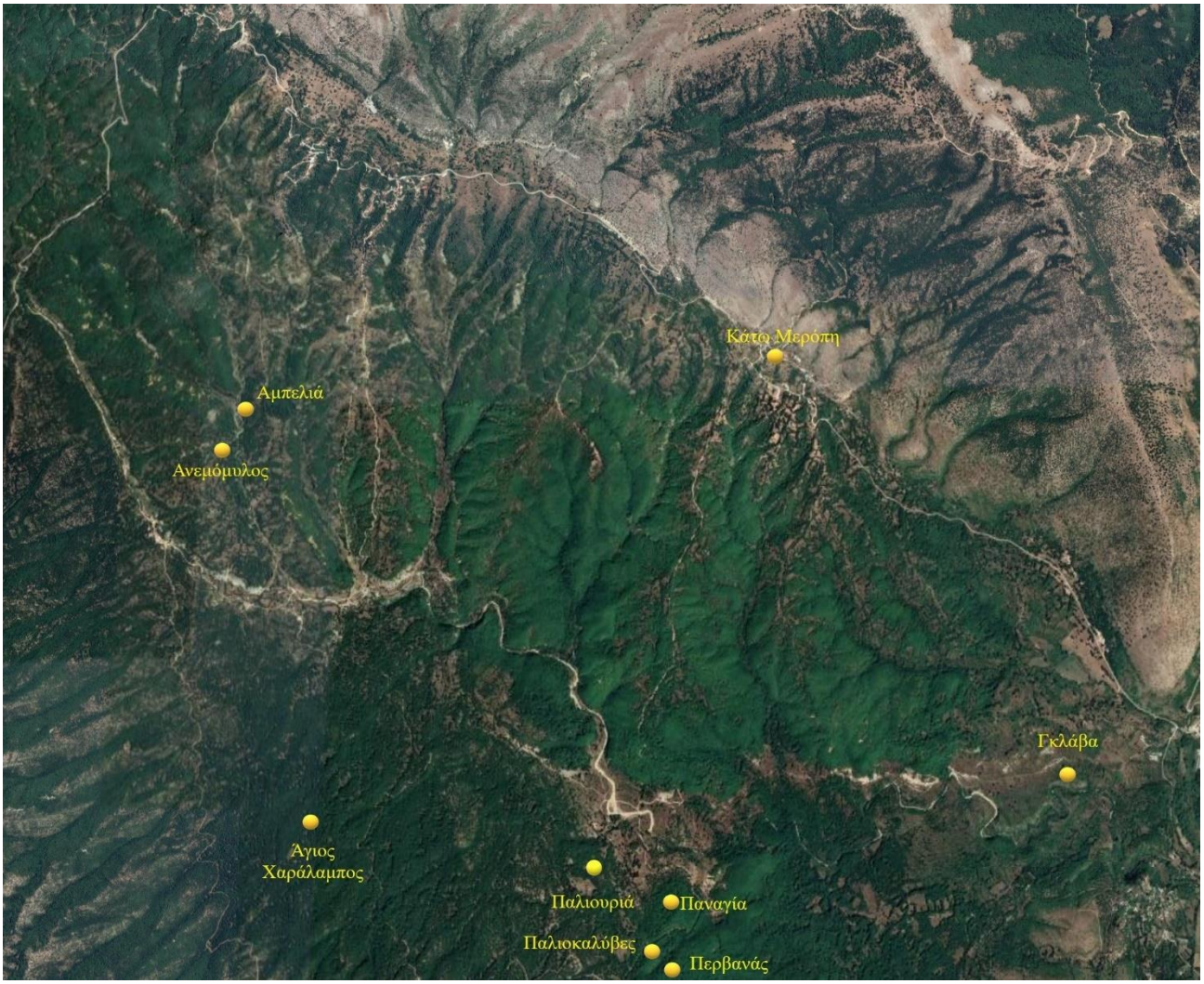

Εικ. 4: Χάρτης της κοιλάδας του Γορμού, όπου αποτυπώνονται οι θέσεις των οικισμών των τελών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού-Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

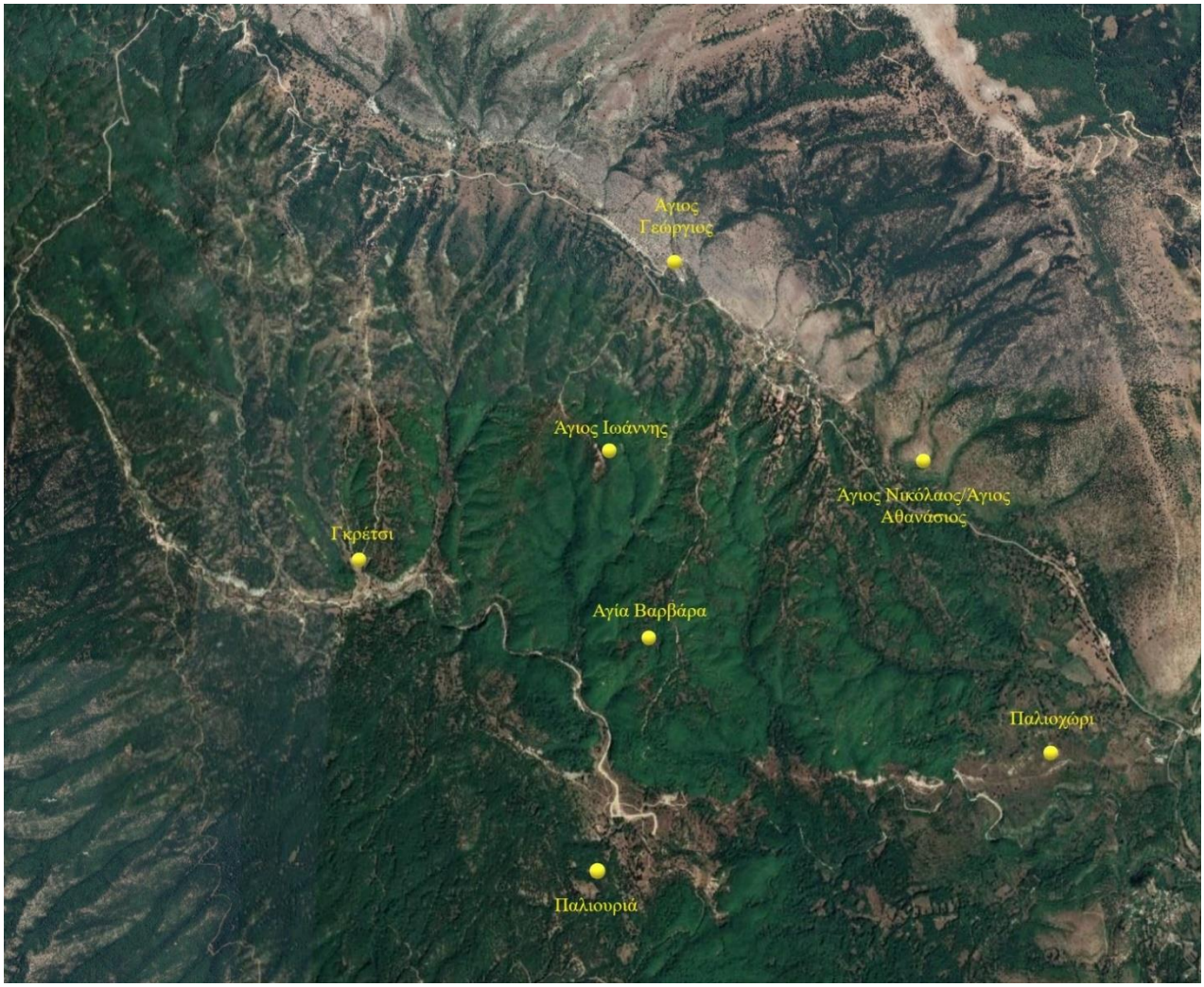

Εικ. 5: Χάρτης της κοιλάδας του Γορμού, όπου αποτυπώνονται οι θέσεις των οικισμών της Αρχαϊκής-Ελληνιστικής εποχής.

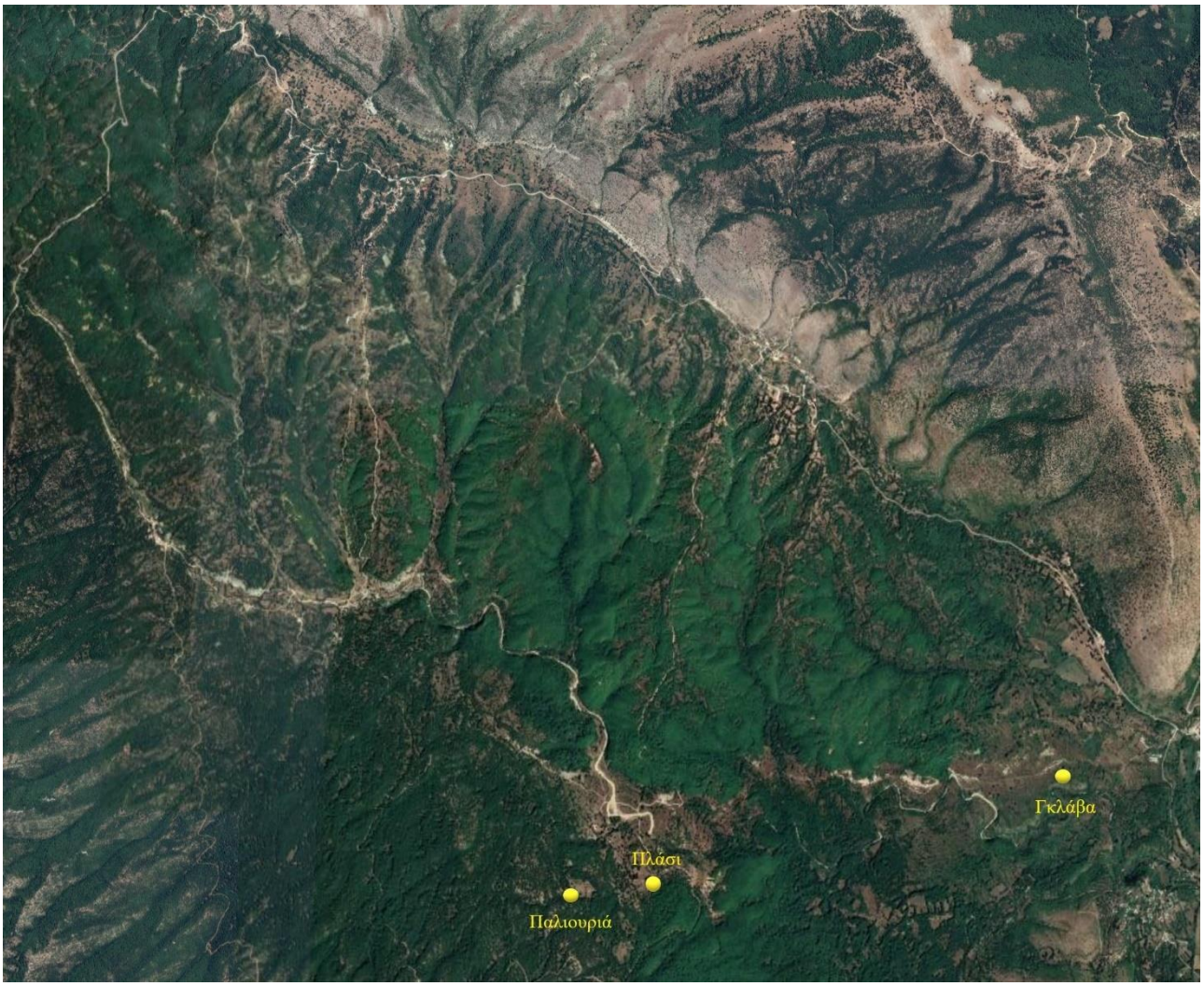

Εικ. 6: Χάρτης της κοιλάδας του Γορμού, όπου αποτυπώνονται οι θέσεις των ανεσκαμμένων νεκροταφείων.

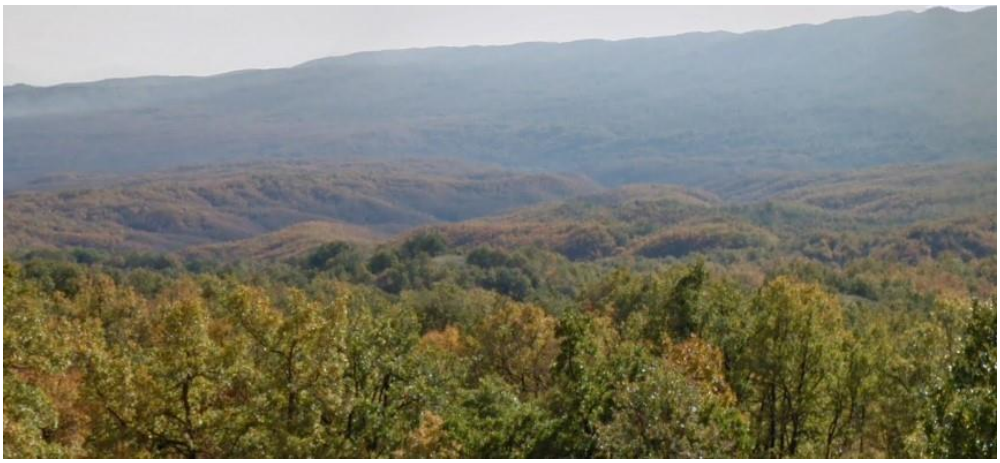

Εικ. 7: Άποψη της κοιλάδας του Γορμού από τα βόρεια. Στο βάθος τα όρη Κουτσόκρανο (κέντρο) και Μακρύκαμπος (δεξιά).

Εικ. 8: Άποψη από τα βόρεια του ανατολικού τμήματος της κοιλάδας του Γορμού. Στο βάθος διακρίνεται το όρος Κουτσόκρανο.

Εικ. 9: Άποψη της κοιλάδας του Γορμού από τα ανατολικά. Διακρίνεται ο ομώνυμος ποταμός και στο βάθος τα όρη Μακρύκαμπος (αριστερά) και Νεμέρτσικα (δεξιά).

Εικ. 10: Ο ποταμός Γορμός στην ομώνυμη κοιλάδα.

Εικ. 11: Ο αρχαιολόγος Ηλίας Ανδρέου κατά την διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών στην περιοχή της Γκλάβας.

Εικ. 12: Ανασκαφικές εργασίες στην περιοχή του Ανεμόμυλου.

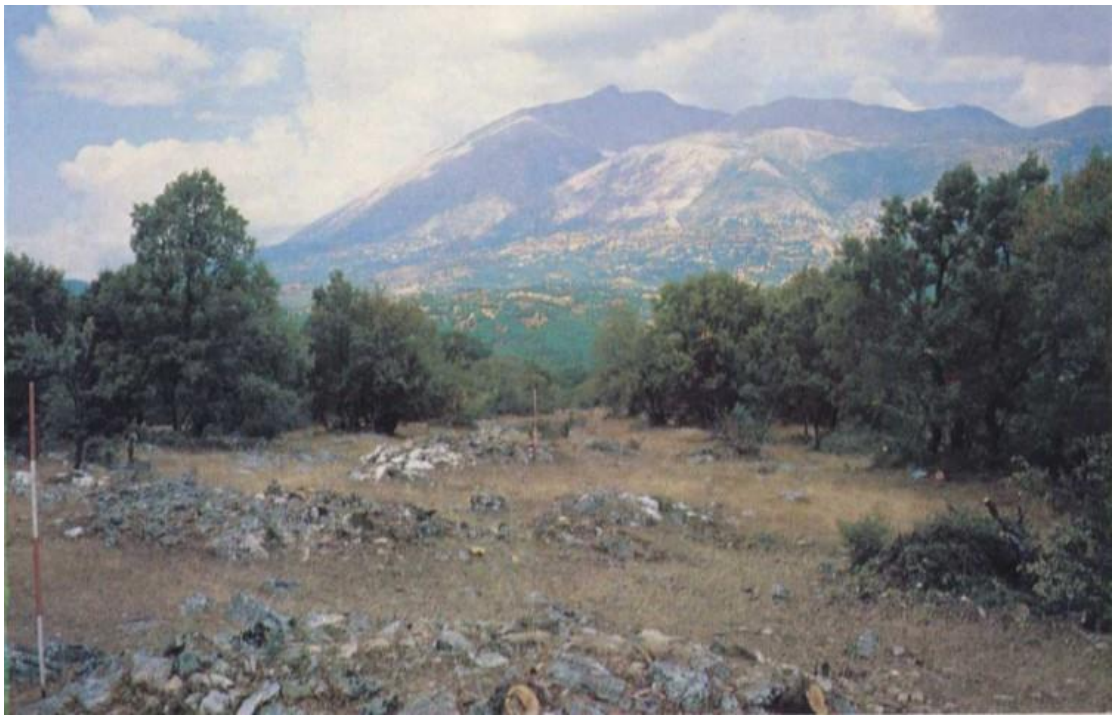

Εικ. 13: Συστάδα τύμβων στην κοιλάδα του Γορμού. Στο βάθος το όρος Νεμέρτσικα.

Εικ. 14: Συστάδα τύμβων στην περιοχή της Παλιουριάς.

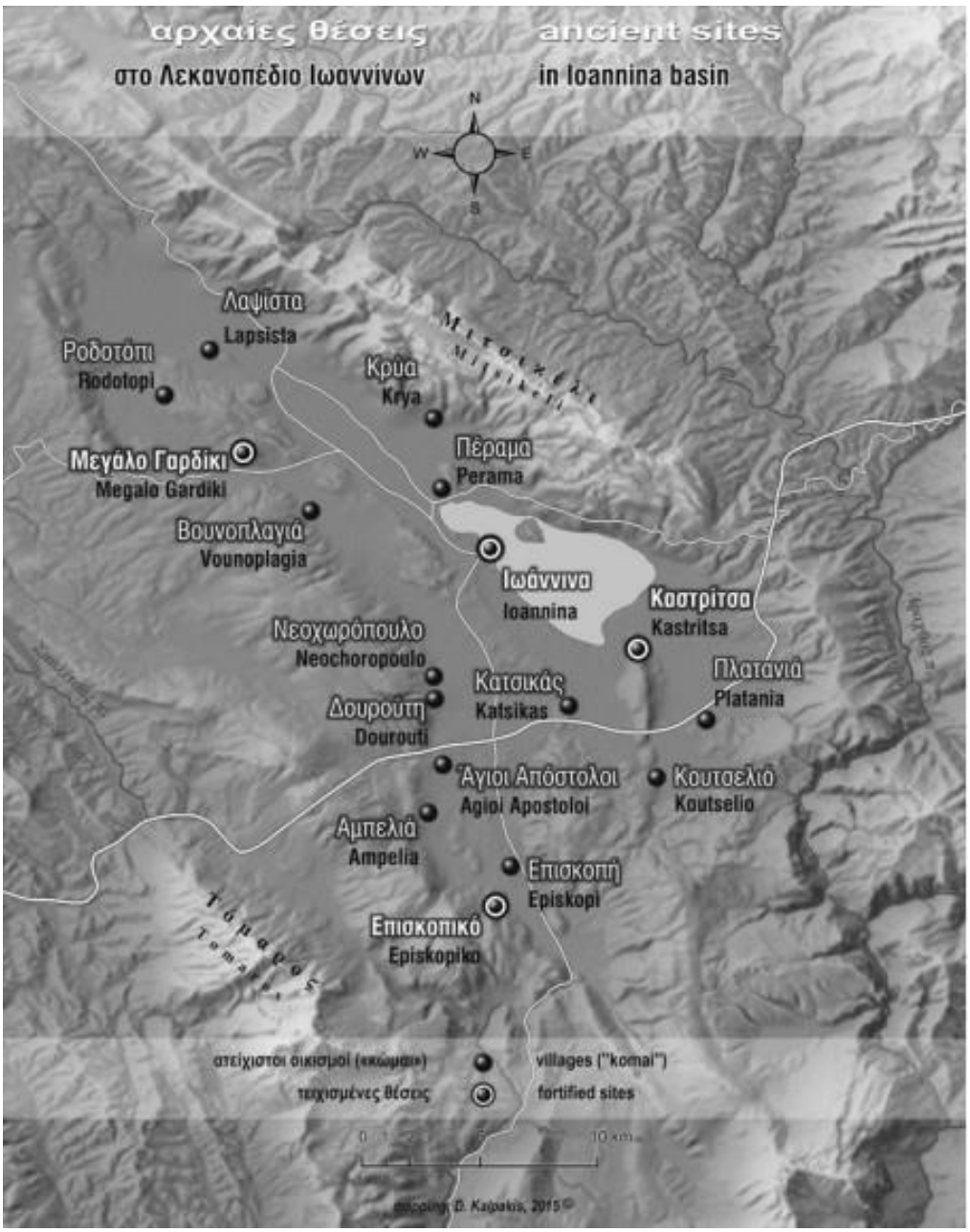

Εικ. 15: Γεωφυσικός χάρτης του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων, όπου επισημαίνονται οι κυριότερες αρχαίες θέσεις.

Εικ. 16: Άγιοι Απόστολοι Πεδινής. Οικισμός. Άποψη καταλοίπων δύο κτηρίων (τέλη 5ου αιώνα π.Χ.).

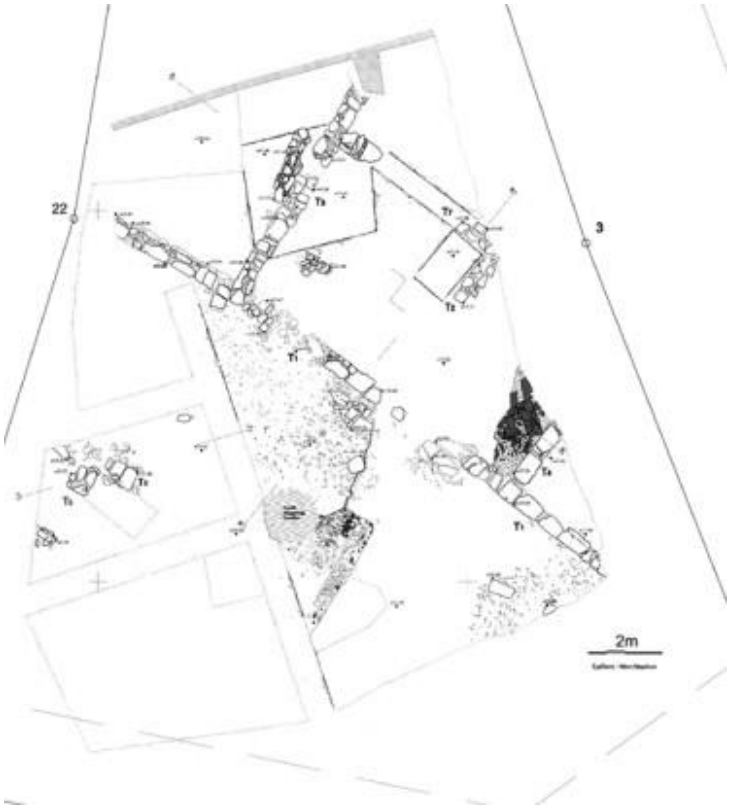

Εικ. 17: Κάστρο Ιωαννίνων. Τοπογραφικό διάγραμμα τμήματος του αρχαίου οικισμού. Διακρίνονται οι κατόψεις ελληνιστικών οικοδομημάτων.

Εικ. 18: Κάστρο Ιωαννίνων. Δυτικό σκέλος εξωτερικών τειχών. Διακρίνεται τμήμα της αρχαίας οχύρωσης.

Εικ. 19: Ράχη Πλατανιάς. Οικισμός. Άποψη του κτηριακού συγκροτήματος Α.

Εικ. 20: Ράχη Πλατανιάς. Οικισμός. Άποψη του οικοδομικού συγκροτήματος Β.

Εικ. 21: Καστρίτσα. Οικισμός. Νοτιοδυτικό σκέλος του τείχους.

Εικ. 22: Καστρίτσα. Οικισμός. Αεροφωτογραφία του ελληνιστικού κτηριακού συγκροτήματος Γ-ΣΤ-Ζ-Η-Θ.

Εικ. 23: Μεγάλο Γαρδίκι, Οικισμός. Άποψη του βορειονατολικού σκέλους του τείχους.

Εικ. 24: Μεγάλο Γαρδίκι. Οικισμός. Άποψη του κτηριακού συγκροτήματος Α.

Εικ. 25: Μεγάλο Γαρδίκι. Οικισμός. Αεροφωτογραφία του ελληνιστικού κτηρίου Ε.

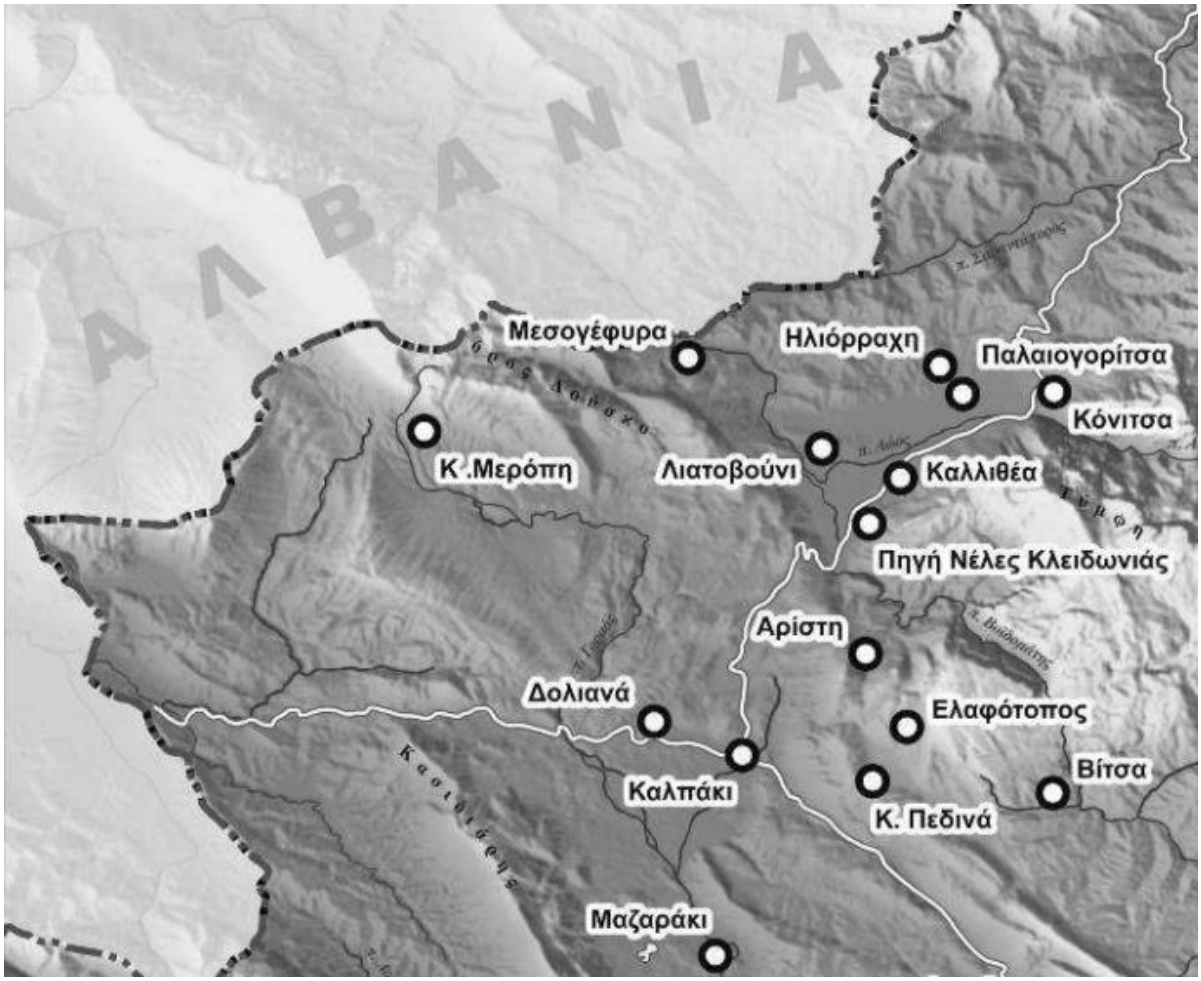

Εικ. 26: Γεωφυσικός χάρτης του βορειοδυτικού τμήματος του νομού Ιωαννινών με τις κυριότερες θέσεις της Εποχής του Χαλκού-Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

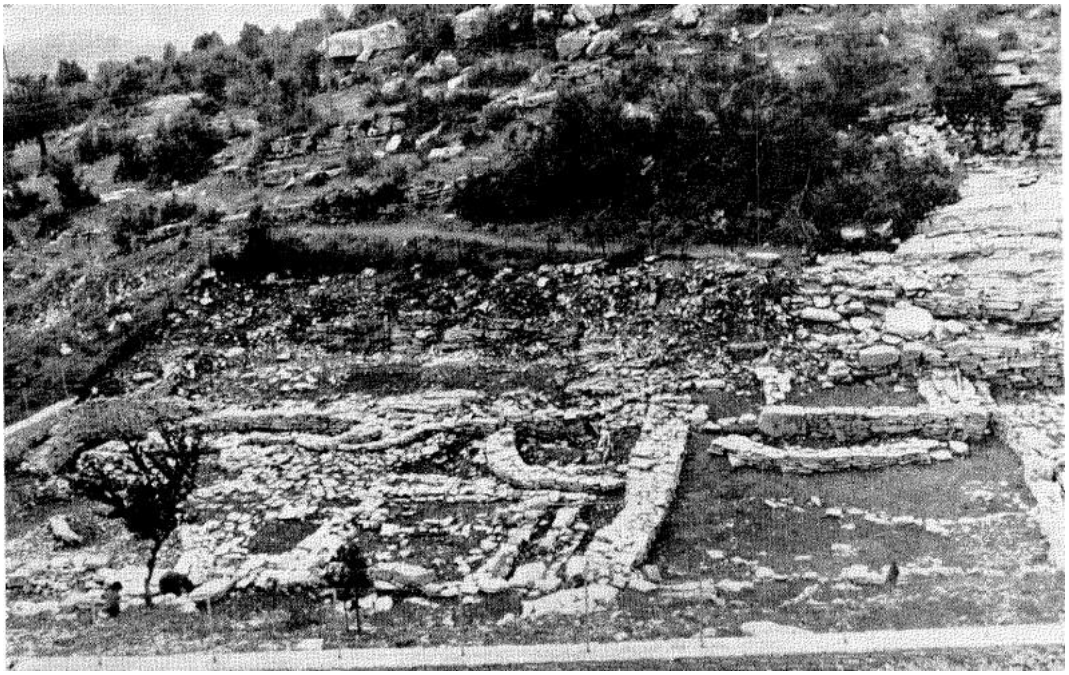

Εικ. 27: Βίτσα. Άποψη του νότιου τμήματος του αρχαίου οικισμού. Διακρίνονται τα θεμέλια ορθογώνιας κλασικής οικίας και τμήματα πρωιμότερων καμπύλων οικοδομημάτων.

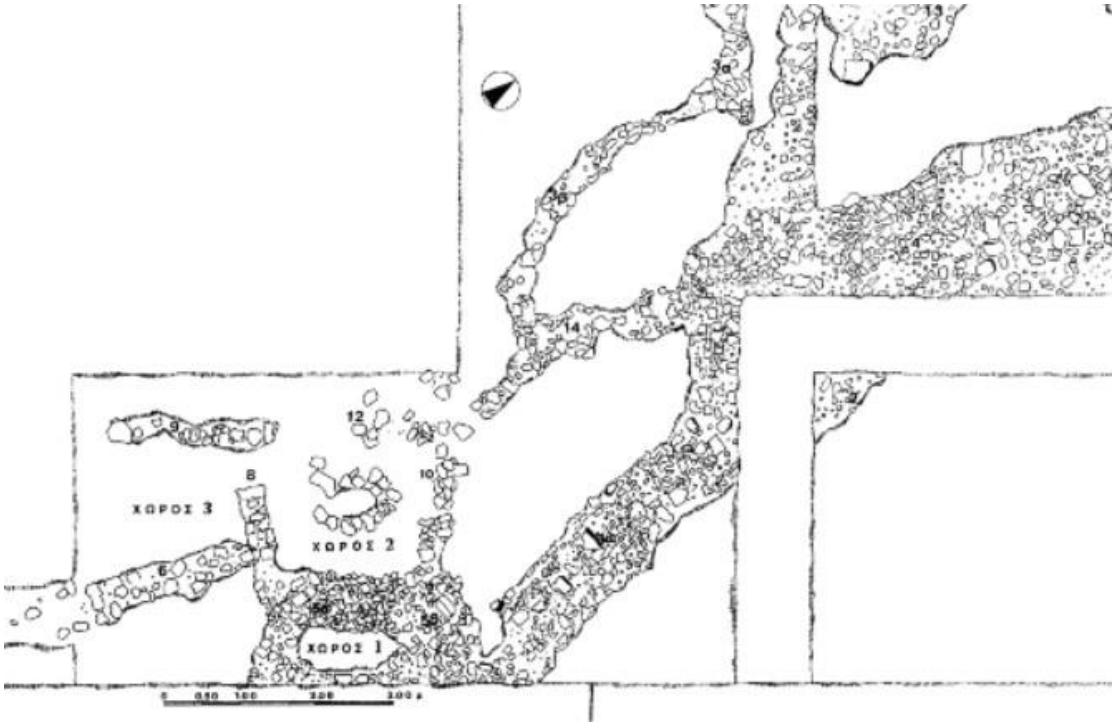

Εικ. 28: Λιατοβούνι. Τοπογραφικό διάγραμμα τμήματος του αρχαίου οικισμού.

Εικ. 29: Λιατοβούνι. Οικισμός. Τομή Β, τετράγωνο Α1. Τμήμα καμπύλου αναλημματικού τοίχου.

Εικ. 30: Λιατοβούνι. Οικισμός. Άποψη των τοίχων 3β, 11 και 13.

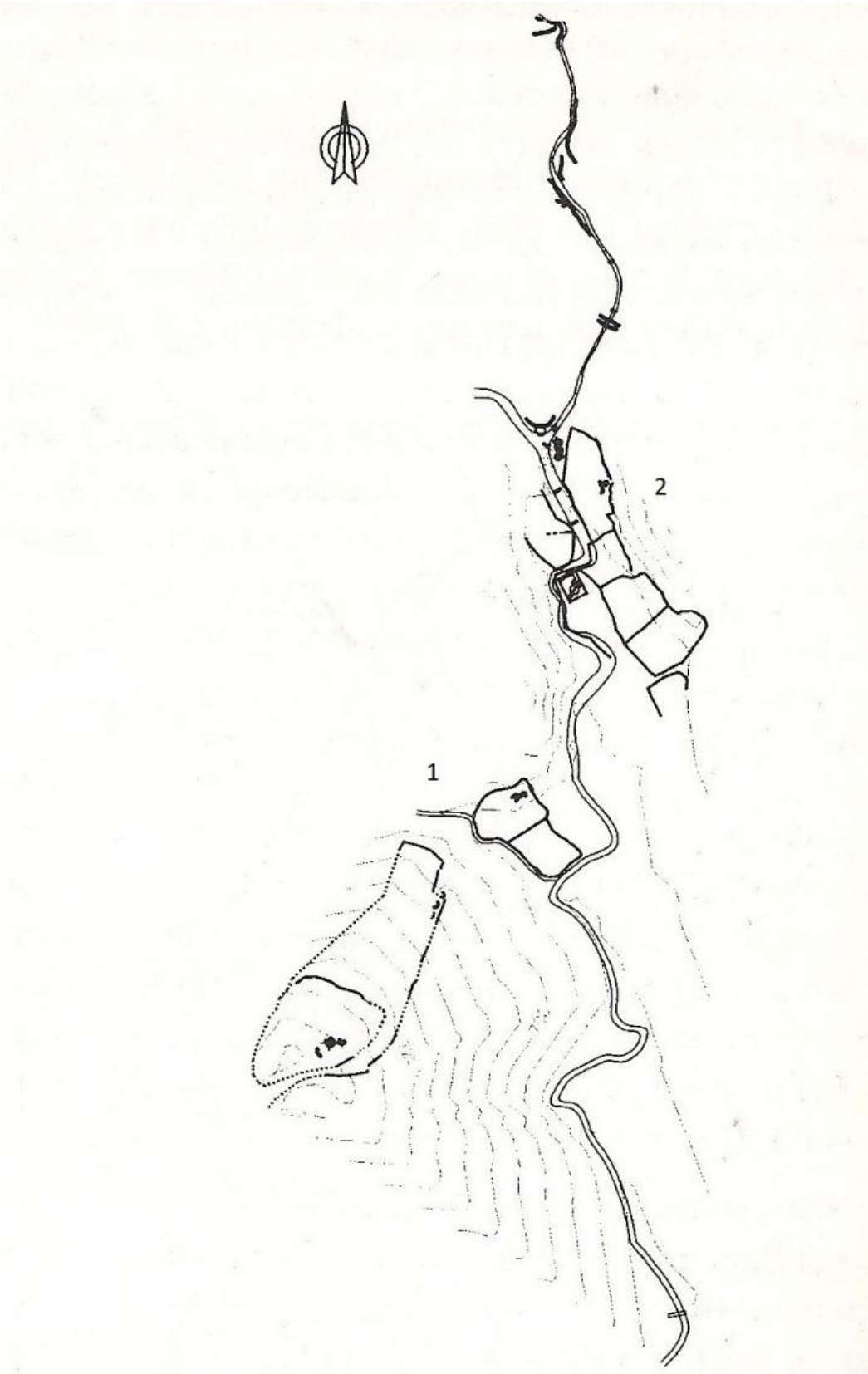

Εικ. 31: Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα των οικισμών στις θέσεις Ανεμόμυλος (1) και Αμπελιά Μερόπης (2).

Εικ. 32: Άποψη τμήματος της οχύρωσης στον οικισμό της Αμπελιάς.

Εικ. 33: Θέση Αμπελιά. Κατάλοιπα υδραυλικών έργων στην κοίτη του ποταμού Γορμού.

Εικ. 34: Ανασκαφικές εργασίες σε επίπεδο πλάτωμα στον οικισμό της Αμπελιάς.

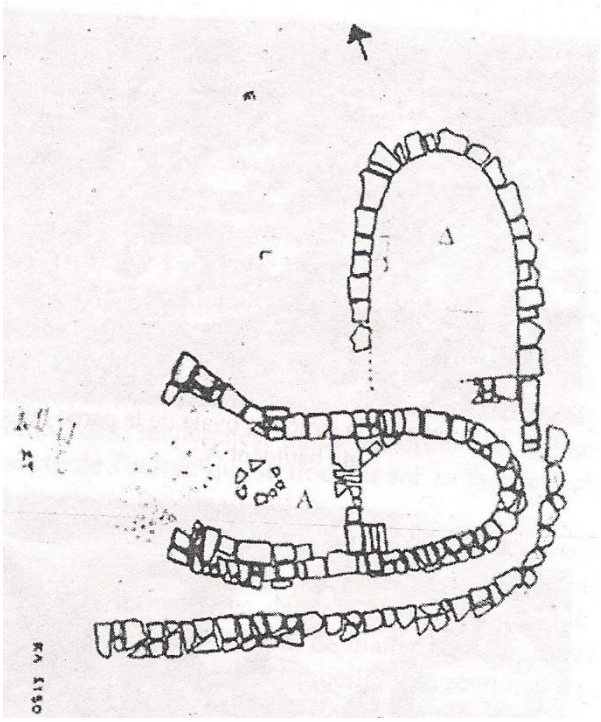

Εικ. 35: Τοπογραφικό διάγραμμα τμήματος του οικισμού της Αμπελιάς. Διακρίνονται οι κατόψεις των οικοδομημάτων Α και Δ. 11ος-10ος περίπου αιώνας π.Χ.

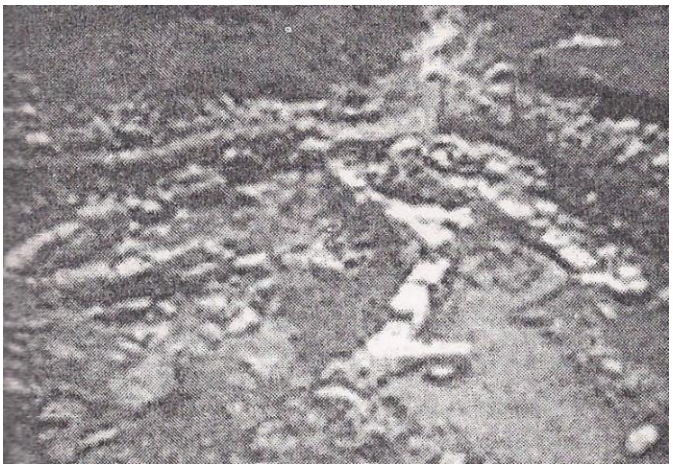

Εικ. 36: Άποψη από τα δυτικά του κτηρίου Α (α΄ φάση) στον οικισμό της Αμπελιάς. Στα αριστερά διακρίνεται τμήμα του οικοδομήματος Δ.

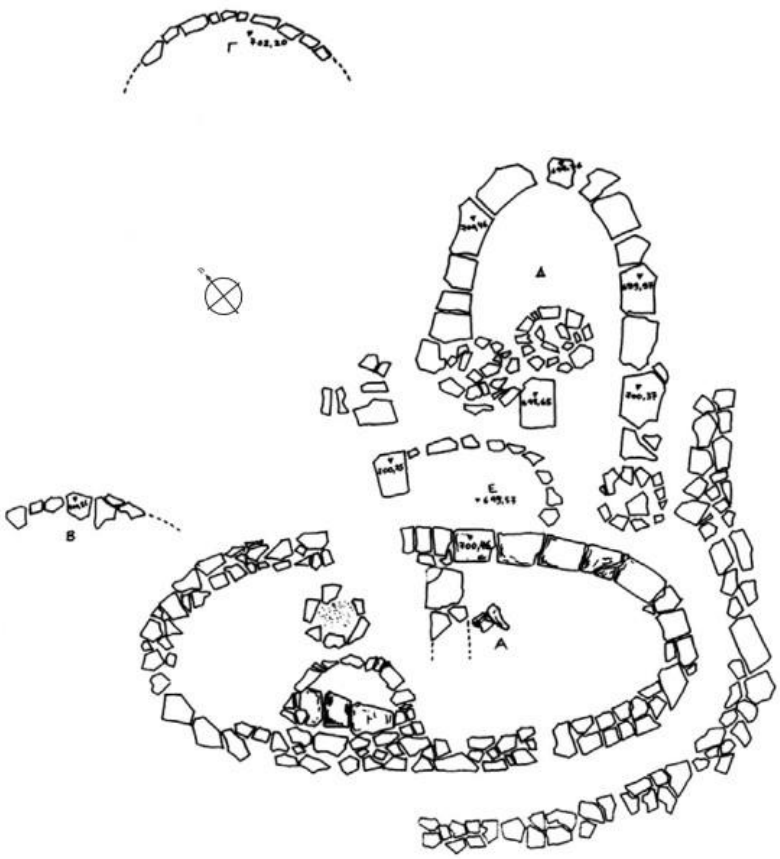

Εικ. 37: Τοπογραφικό διάγραμμα τμήματος του οικισμού της Αμπελιάς. Διακρίνονται οι κατόψεις των οικοδομημάτων Α και Δ. 9ος-8ος (;) περίπου αιώνας π.Χ.

Εικ. 38: Άποψη από τα δυτικά του οικοδομήματος Α (β΄ φάση) στον οικισμό της Αμπελιάς.

Εικ. 39: Άποψη από τα βόρεια του οικοδομήματος Α (β΄ φάση) στον οικισμό της Αμπελιάς.

Εικ. 40: Αμπελιά. Άποψη από τα νοτιοδυτικά του οικοδομήματος Α (β φάση). Με βέλος υποδεικνύεται η εστία.

Εικ. 41: Άποψη του ανατολικού άκρου του οικοδομήματος Α (β΄ φάση) στον οικισμό της Αμπελιάς.

Εικ. 42: Αμπελιά. Οικοδόμημα Α, ανατολικός χώρος. Στο κέντρο περίπου διακρίνονται από αριστερά λίθινος αμφίκοιλος βωμός και τμήμα λίθινων διπλών (;) κεράτων.

Εικ. 43: Άποψη από τα βορειοανατολικά του οικοδομήματος Δ στον οικισμό της Αμπελιάς. Στο βάθος τμήμα του οικοδομήματος Α (α΄ φάση).

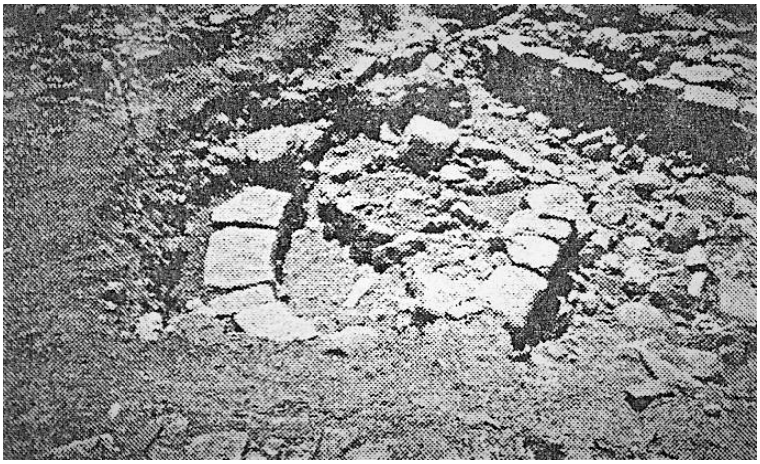

Εικ. 44: Αμπελιά. Άποψη από τα βόρεια του κτηρίου Δ. Στο κέντρο περίπου διακρίνεται οριοθετημένη με λίθους εστία.

Εικ. 45: Αμπελιά. Άποψη από τα βόρεια του κτηρίου Δ. Στο βάθος τμήμα του κτηρίου Α.

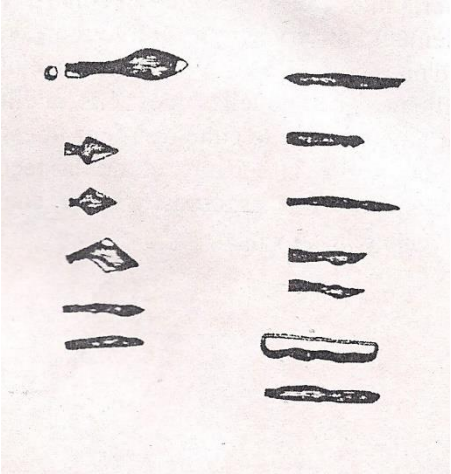

Εικ. 46: Αμπελιά, οικοδόμημα Δ. Σχεδιαστική απεικόνιση διαφόρων σιδερένιων αντικειμένων.

Εικ. 47: Ανεμόμυλος, οικισμός. Άποψη θεμελίων αψιδωτού οικοδομήματος.

Εικ. 48: Ανεμόμυλος, οικισμός. Τμήμα πίθου στο εσωτερικό αψιδωτού οικοδομήματος.

Εικ. 49: Τοπογραφικός χάρτης τμήματος της κοιλάδας του Γορμού.

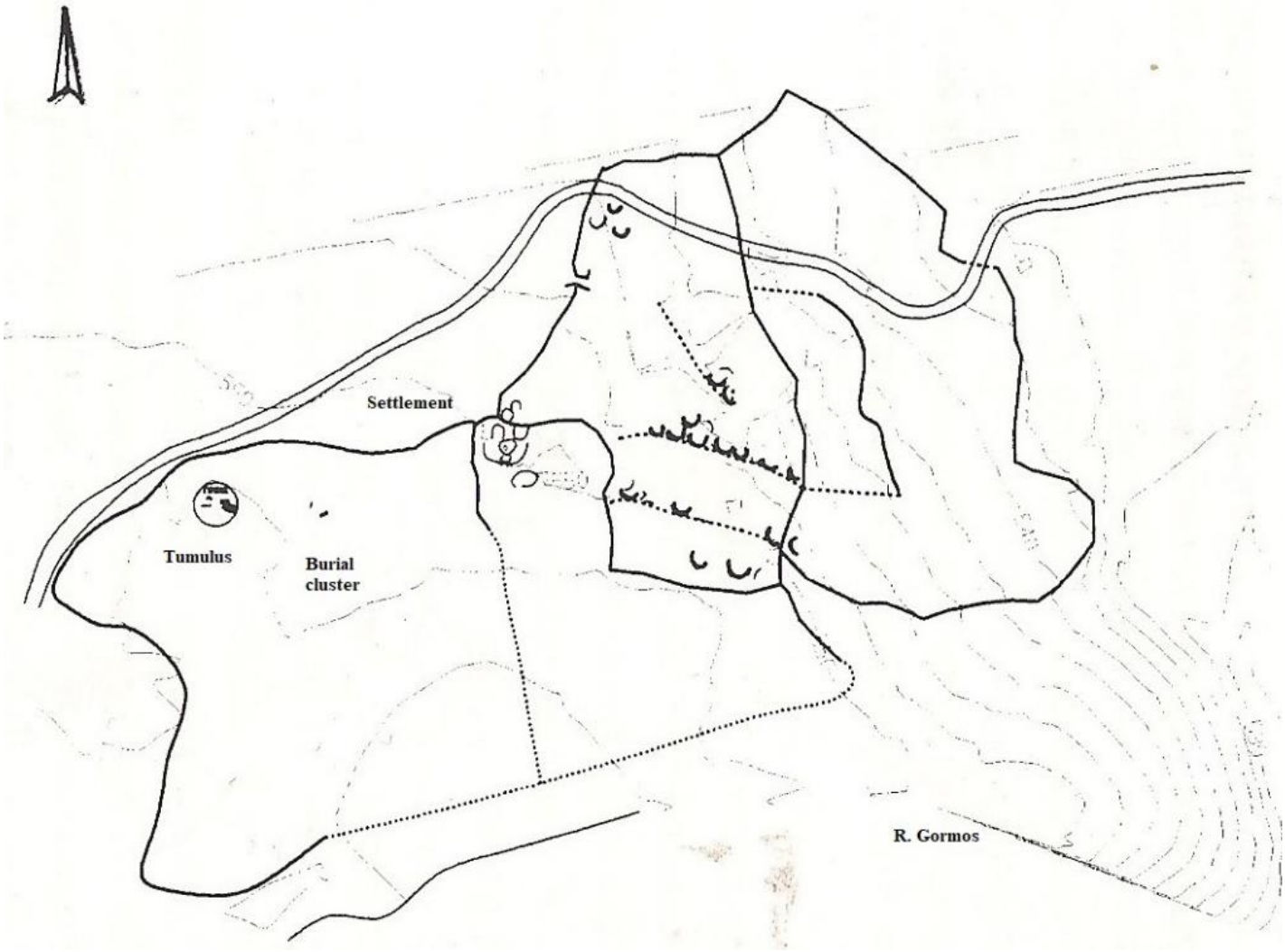

Εικ. 50: Γκλάβα. Τοπογραφικό διάγραμμα του οικισμού και του νεκροταφείου.

Εικ. 51: Γκλάβα. Άποψη τμήματος του οικισμού. Στα αριστερά και στο βάθος διακρίνεται τμήμα του περιβόλου.

Εικ. 52: Γκλάβα. Άποψη μερικών εκ των οικοδομημάτων στο βόρειο τμήμα του οικισμού.

Εικ. 53: Γκλάβα, οικισμός. Άποψη θεμελίων κυκλικού οικοδομήματος.

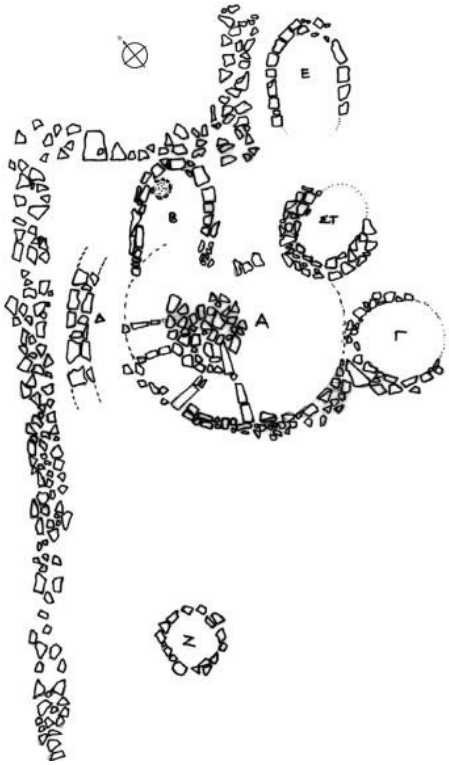

Εικ. 54: Γκλάβα. Τοπογραφικό διάγραμμα στο δυτικό τμήμα του οικισμού.

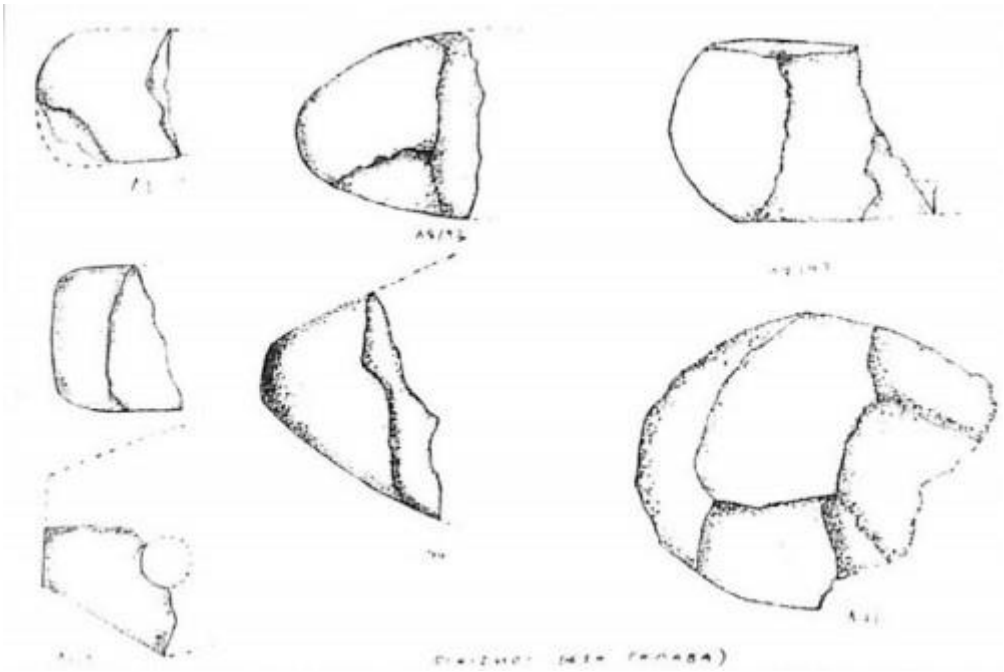

Εικ. 55: Σχεδιαστική απεικόνιση λίθινων εργαλείων από τον οικισμό της Γκλάβας.

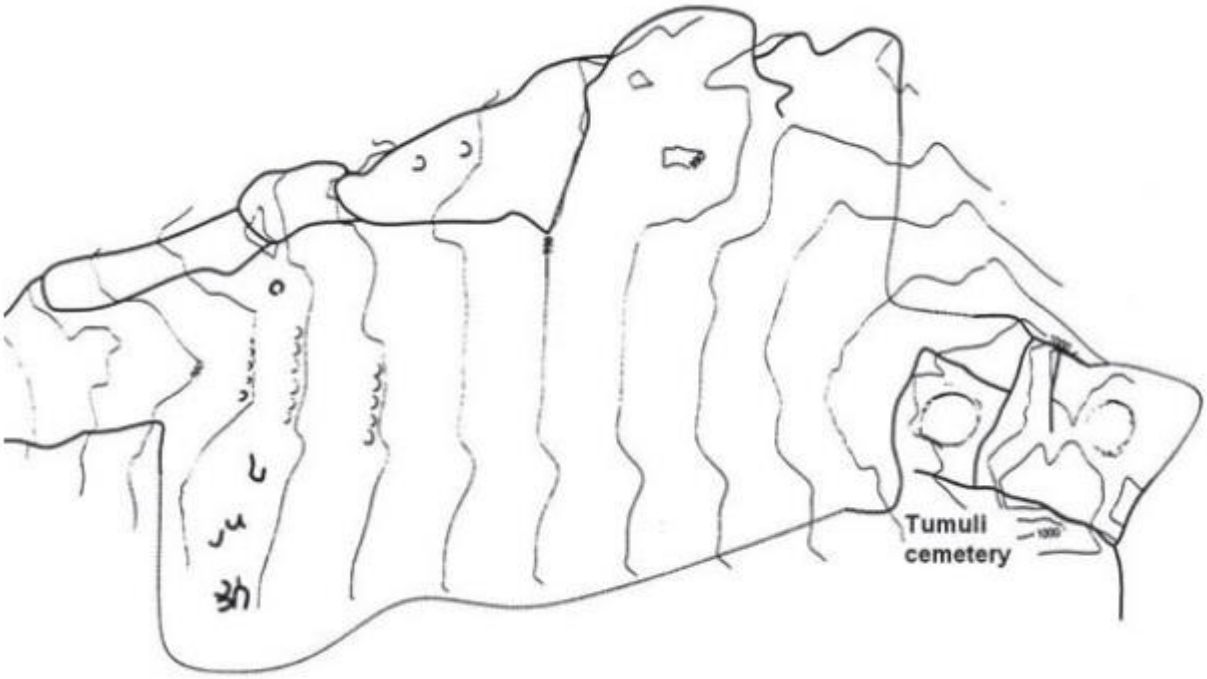

Εικ. 56: Παλιουριά. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα του οικισμού και του νεκροταφείου .

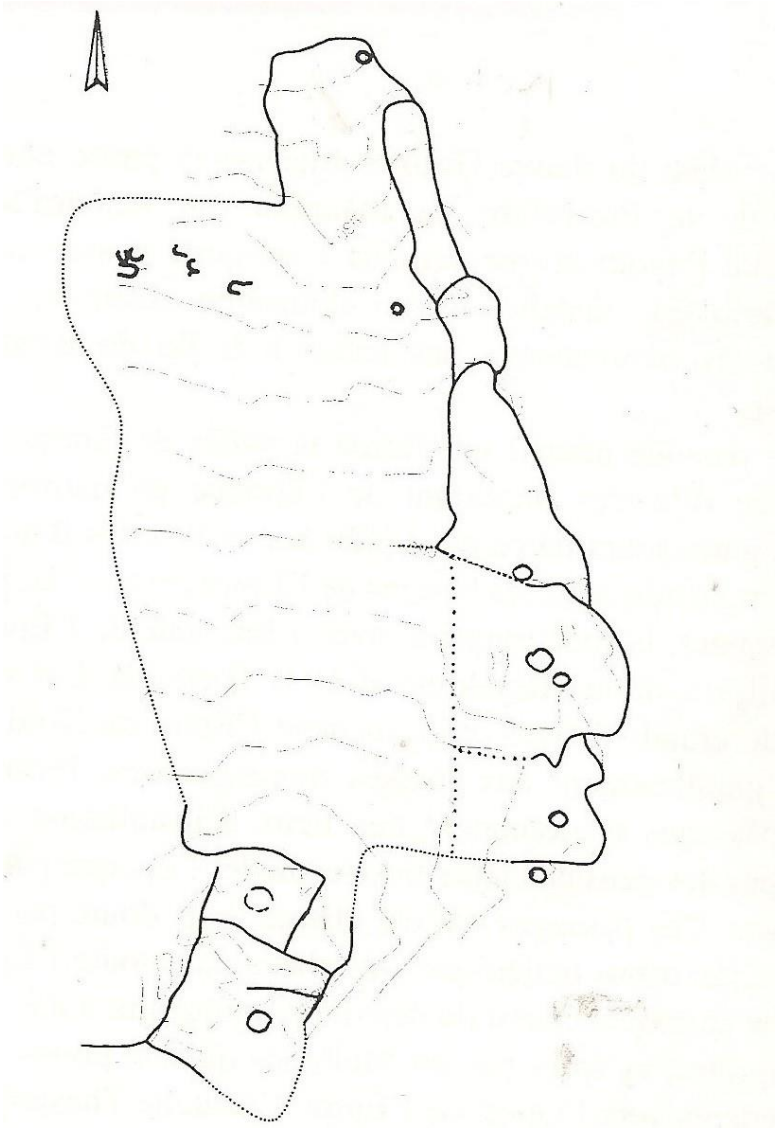

Εικ. 57: Παλιουριά. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα του οικισμού.

Εικ. 58: Ανασκαφικές εργασίες στον οικισμό της Παλιουριάς.

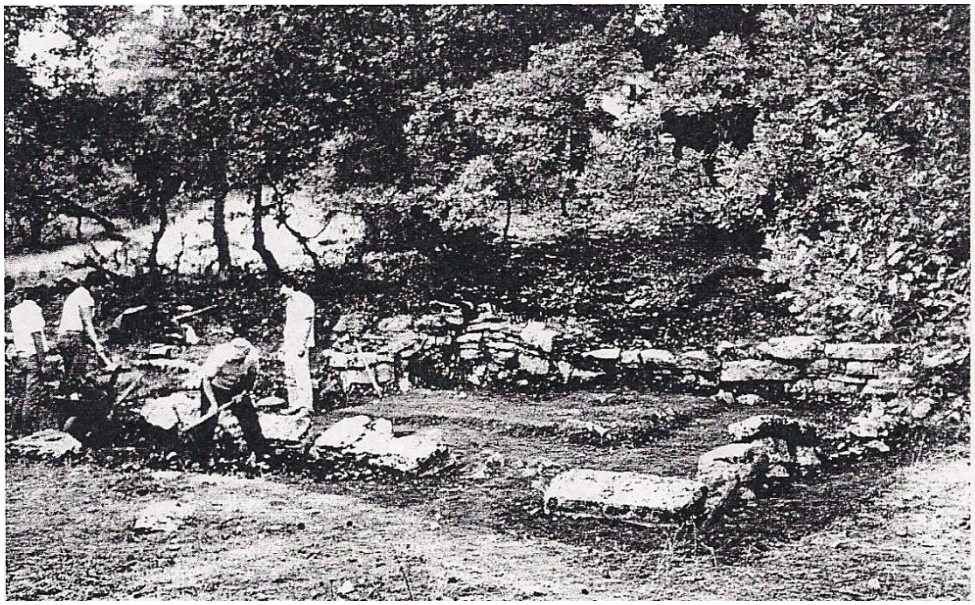

Εικ. 59: Παλιουριά. Ανασκαφικές εργασίες σε ελληνιστικό οικοδόμημα του οικισμού.

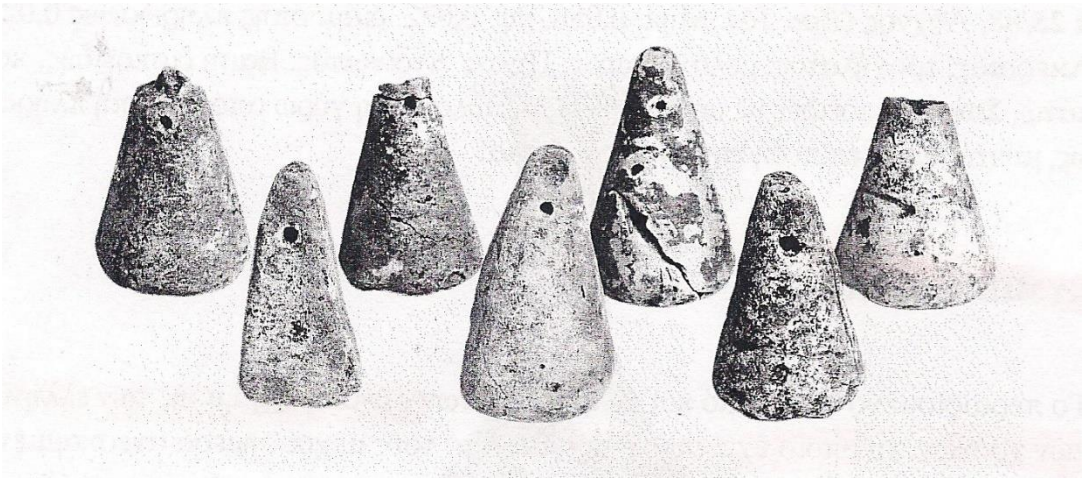

Εικ. 60: Παλιουριά. Πήλινες αγνύθες από ελληνιστικό οικοδόμημα.

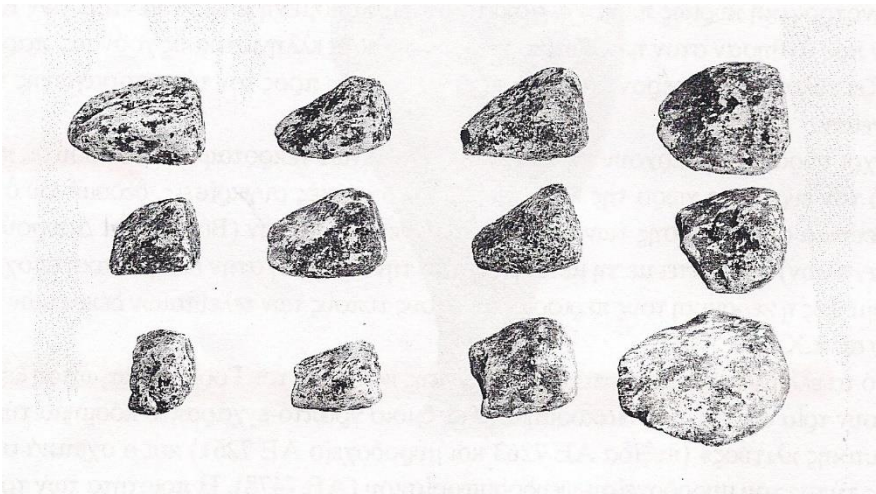

Εικ. 61: Παλιουριά. Πήλινα φυλλόσχημα αντικείμενα από ελληνιστικό οικοδόμημα.

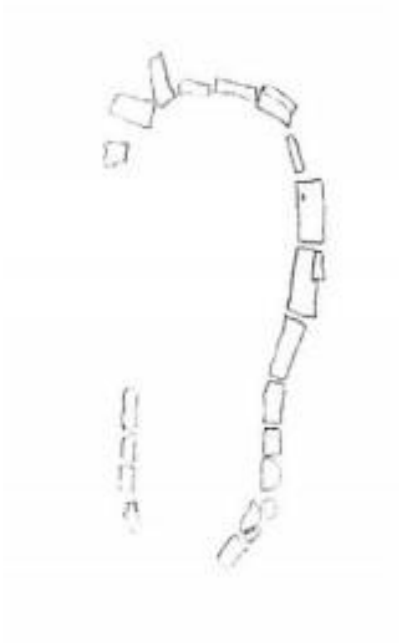

Εικ. 62: Περβανάς, οικισμός. Σχεδιαστική κάτοψη πεταλόσχημου κτηρίου. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 63: Περβανάς, οικισμός. Άποψη οικοδομήματος της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

Εικ. 64: Λαχανόκαστρο, Νότιο σκέλος του εξωτερικού τείχους. Διακρίνονται οι δόμοι της ελληνιστικής οχύρωσης.

Εικ. 65: Λαχανόκαστρο. Άποψη του δυτικού σκέλους της εξωτερικής οχύρωσης.

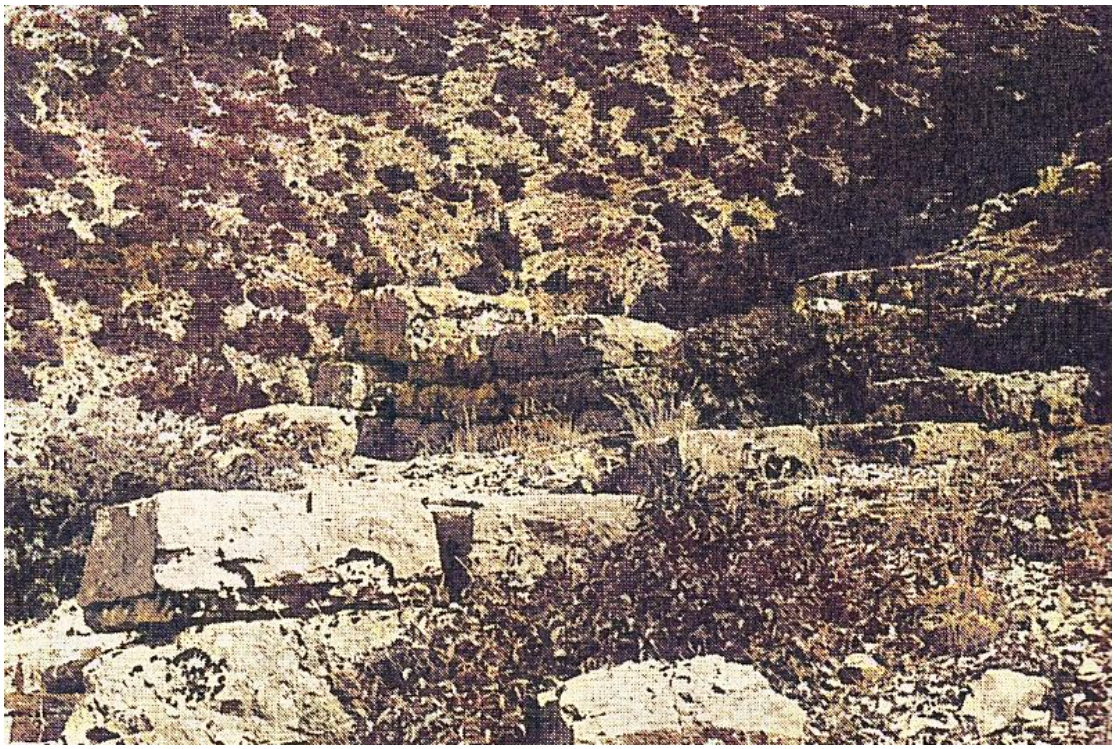

Εικ. 66: Υπώρειες όρους Μερόπης. Άποψη τμήματος φρυκτωρίας (;).

Εικ. 67: Παλαιόπυργος. Θέση Πλάσι. Άποψη του τύμβου πριν από τις ανασκαφικές έρευνες.

Εικ. 68: Παλαιόπυργος. Θέση Πλάσι. Άποψη του τύμβου μετά τις ανασκαφικές εργασίες.

Εικ. 69: Παλαιόπυργος. Θέση Πλάσι. Τύμβος. Οι τάφοι 1, 2 και Ι/87 από τα βόρεια.

Εικ. 70: Παλαιόπυργος. Θέση Πλάσι. Άποψη του τύμβου από τα νότια.

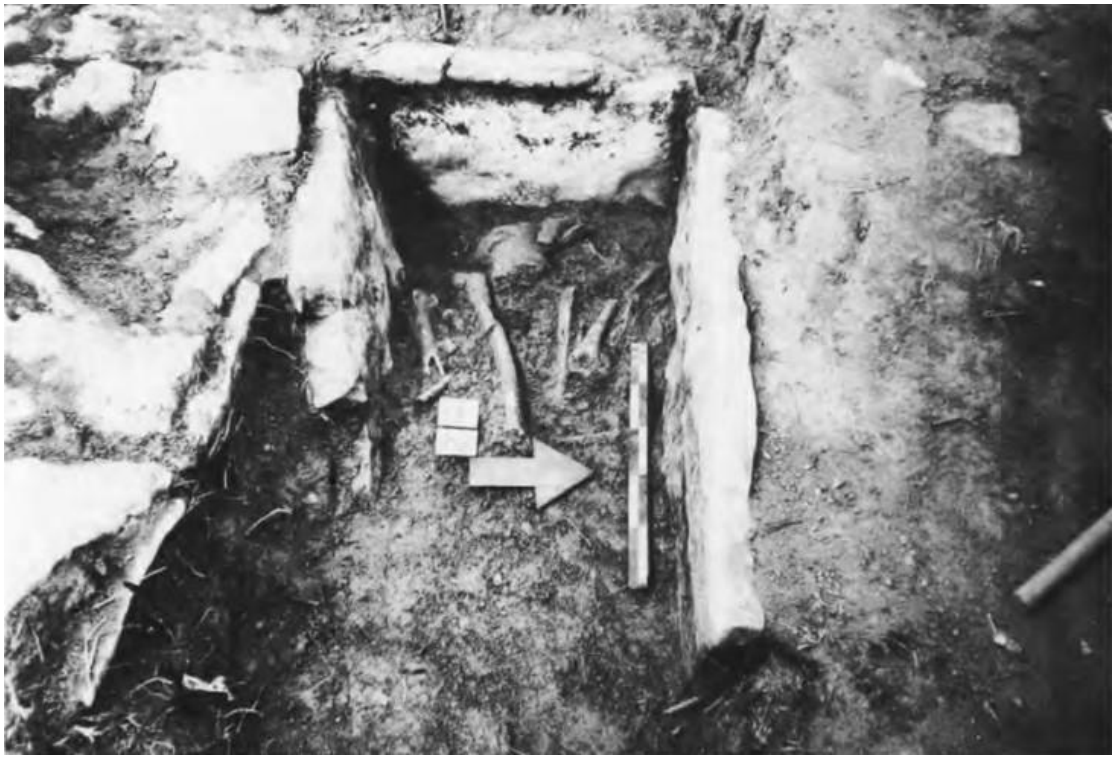

Εικ. 71: Παλαιόπυργος. Θέση Πλάσι. Τύμβος. Η ταφή Ι/87.

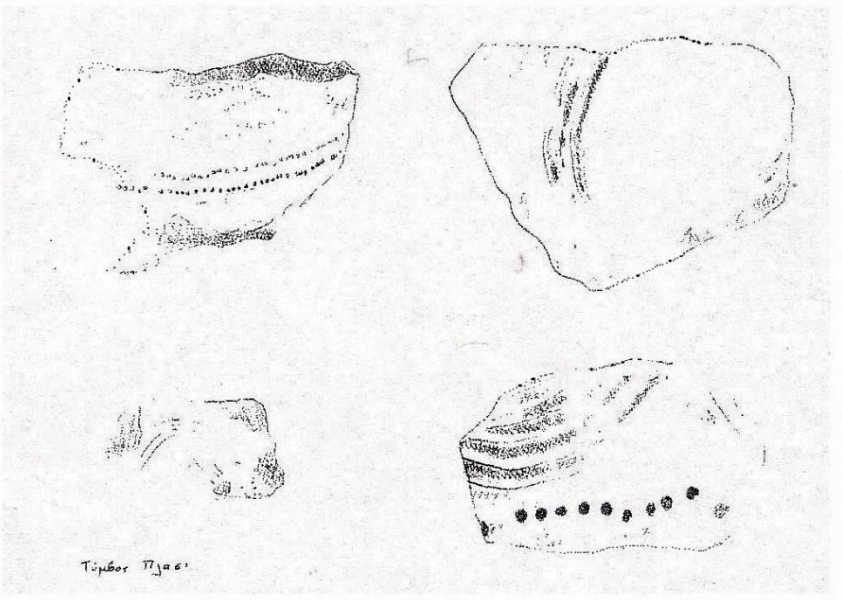

Εικ. 72: Σχεδιαστική απεικόνιση οστράκων από την ταφή Ι/87 στον τύμβο της θέσης Πλάσι.

Εικ. 73: Παλιουριά. Άποψη του τύμβου Α.

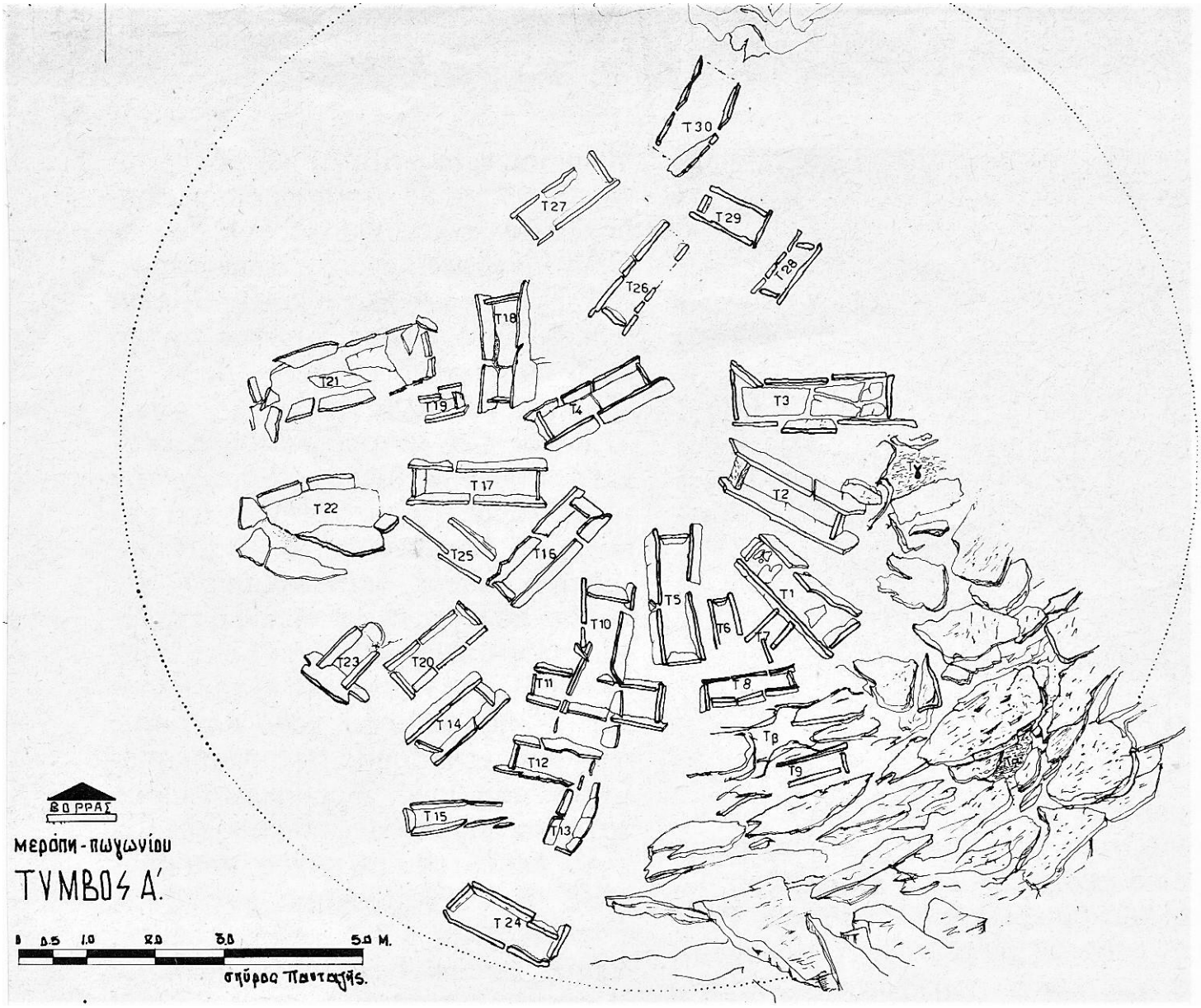

Εικ. 74: Παλιουριά. Σχεδιαστική κάτοψη του τύμβου Α.

Εικ. 75: Παλιουριά. Γενική άποψη του τύμβου Α από τα βόρεια (;).

Εικ. 76: Παλιουριά. Γενική άποψη του τύμβου Α από τα νοτιοανατολικά.

Εικ. 77: Παλιουριά. Άποψη τμήματος του τύμβου Α από τα βορειοδυτικά. Διακρίνεται ο τάφος 4 (εμπρός).

Εικ. 78: Παλιουριά. Τύμβος Α. Τάφος 5.

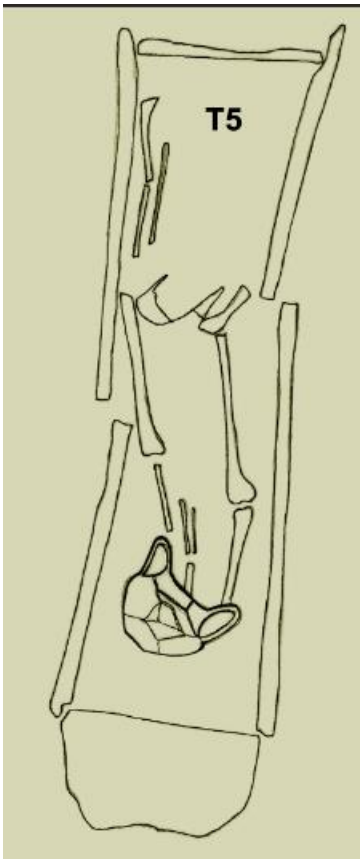

Εικ. 79: Παλιουριά. Τύμβος Α. Σχεδιαστική κάτοψη του τάφου 5.

Εικ. 80: Παλιουριά. Τύμβος Α. Κανθαρόσχημο αγγείο από την ταφή 5. 10ος-9ος αιώνας π.Χ.

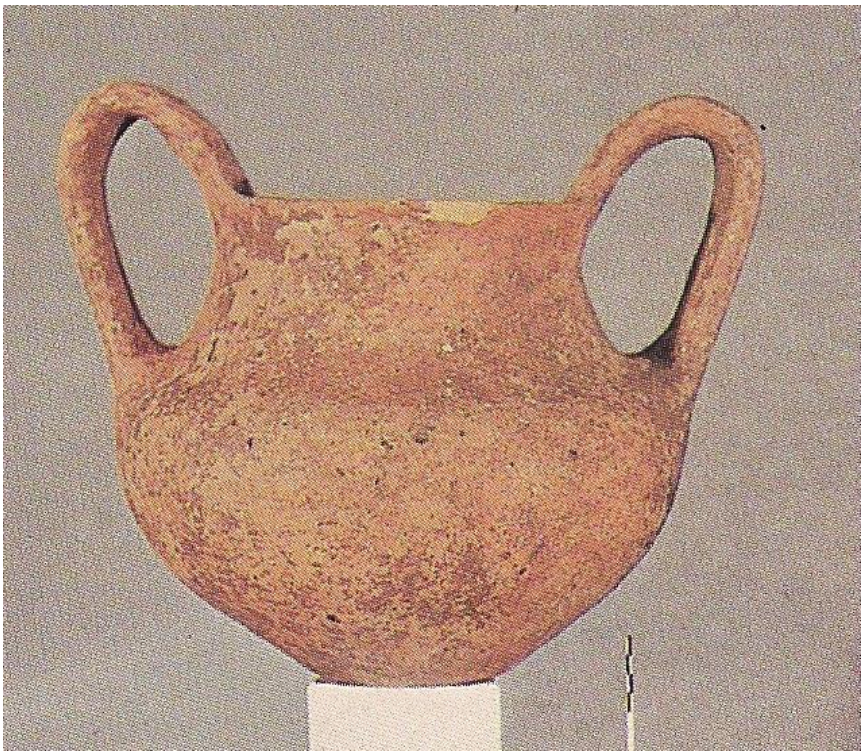

Εικ. 81: Παλιουριά. Τύμβος Α. Κανθαρόσχημο αγγείο από τον τάφο 17. 10ος-9ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 82: Παλιουριά. Τύμβος Α. Κυάθιο από τον τάφο 17. 10ος περίπου αιώνας π.Χ.

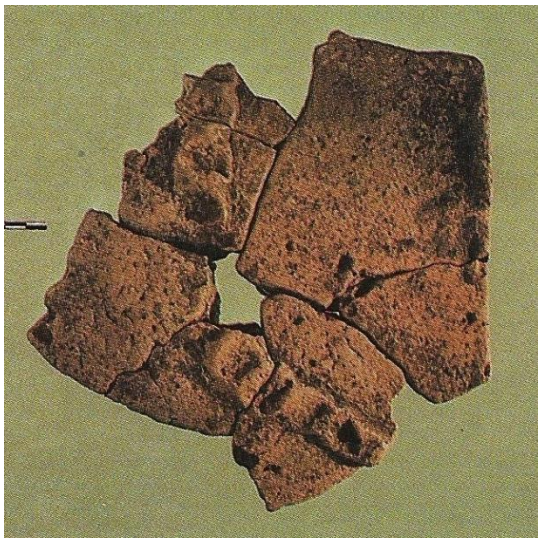

Εικ. 83: Παλιουριά. Τύμβος Α, επίχωση. Τμήμα αγγείου με πλαστική διακόσμηση. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 84: Παλιουριά. Τύμβος Α. Κοτύλη τύπου γλαύκας. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 85: Τύμβος Α. Χάλκινη διχαλωτή περόνη ιλλυρικού τύπου. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 86: Παλιουριά. Τύμβος Α. Ταφή 10.

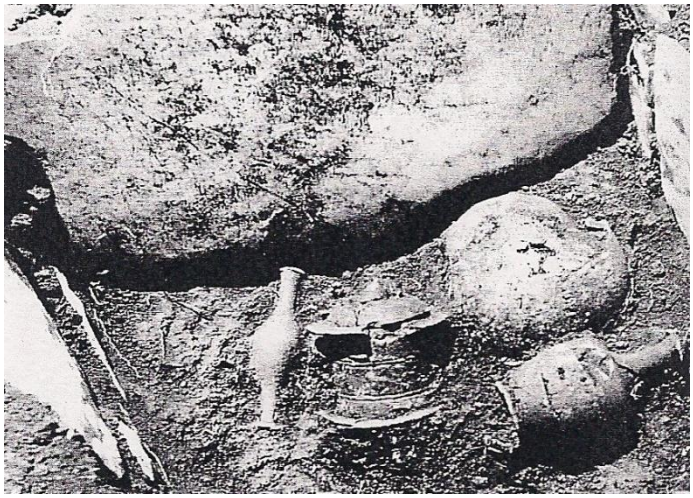

Εικ. 87: Παλιουριά. Τύμβος Α. Μερική άποψη του εσωτερικού του τάφου 10.

Εικ. 88: Παλιουριά. Τύμβος Α. Μυροδοχείο (ΑΕ 7259) από την ταφή 10. 3ος αιώνας π.Χ..

Εικ. 89: Παλιουριά. Τύμβος Α. Μυροδοχείο (ΑΕ 7260) από τον τάφο 10. 3ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 90: Παλιουριά. Τύμβος Α. Αριστερά και δεξιά: Μυροδοχείο (ΑΕ 7261) από τον τάφο 10. 3ος αιώνας π.Χ. Κέντρο: Σχεδιαστική απεικόνιση του ώμου του παραπάνω μυροδοχείου.

Εικ. 91: Παλιουριά. Τύμβος Α. Πυξίδα από τον τάφο 10. 3ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 92: Παλιουριά. Τύμβος Α. Πυξίδα από τον τάφο 10. 3ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 93: Παλιουριά Τύμβος Α. Πυξίδα. Σχεδιαστική απεικόνιση της άνω πλευράς του πώματος.

Εικ. 94: Παλιουριά. Τύμβος Α. Μυροδοχείο (ΑΕ 7258) από τον τάφο 10. 3ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 95: Παλιουριά. Τύμβος Β. Σχεδιαστική κάτοψη.

Εικ. 96: Παλιουριά. Μερική άποψη του τύμβου Β από τα νότια, κατά την διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών.

Εικ. 97: Παλιουριά. Άποψη του τύμβου Β από τα νότια.

Εικ. 98: Παλιουριά. Τύμβος Β. Δύο χάλκινοι σφηκωτήρες και οκτώ χάλκινες αμφικωνικές χάντρες από τον τάφο Α. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

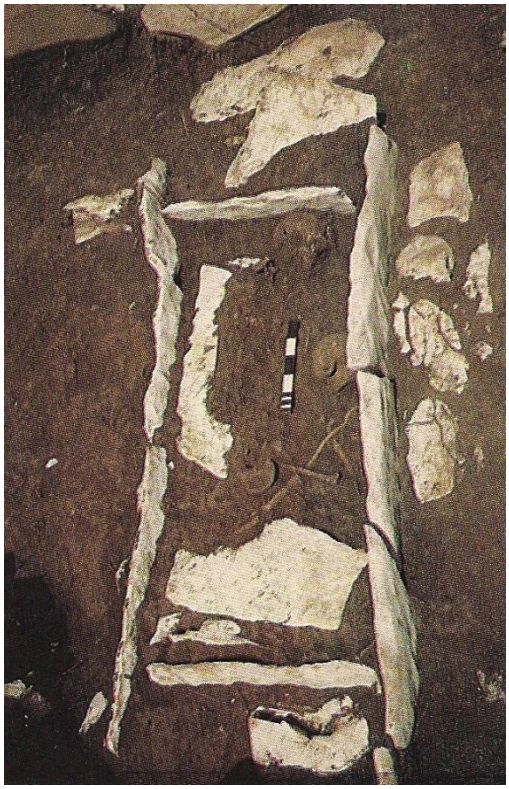

Εικ. 99: Παλιουριά. Τύμβος Β. Τάφος 3.

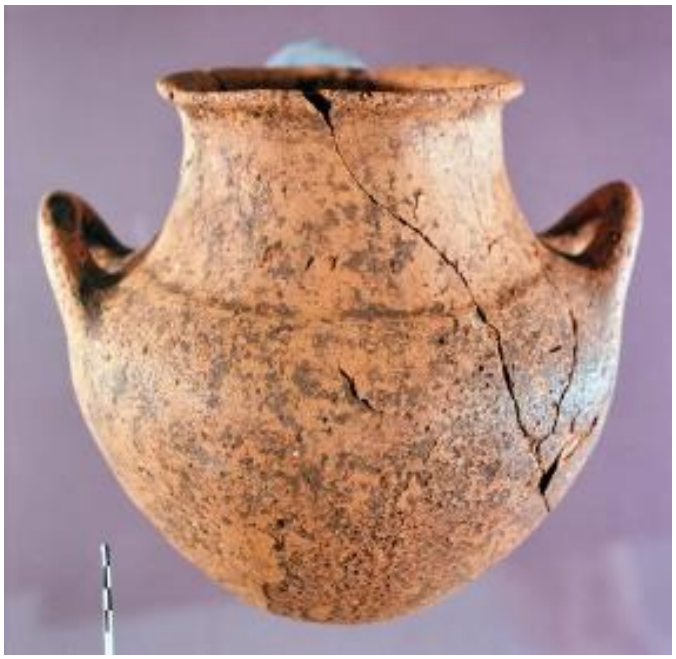

Εικ. 100: Παλιουριά. Τύμβος Β. Τάφος 3. Αμφορίσκος. 12ος-11ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 101: Παλιουριά. Τύμβος Β. Τάφος 3. Οστέινες περόνες. 12ος-11ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 102: Παλιουριά. Τύμβος Β. Αμφικύπελλο από ταφή. Τέλη 11ου- 10ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 103: Παλιουριά. Τύμβος Β. Λαβές και όστρακα αγγείων από την επίχωση. Ύστερη Εποχή του Χαλκού-Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

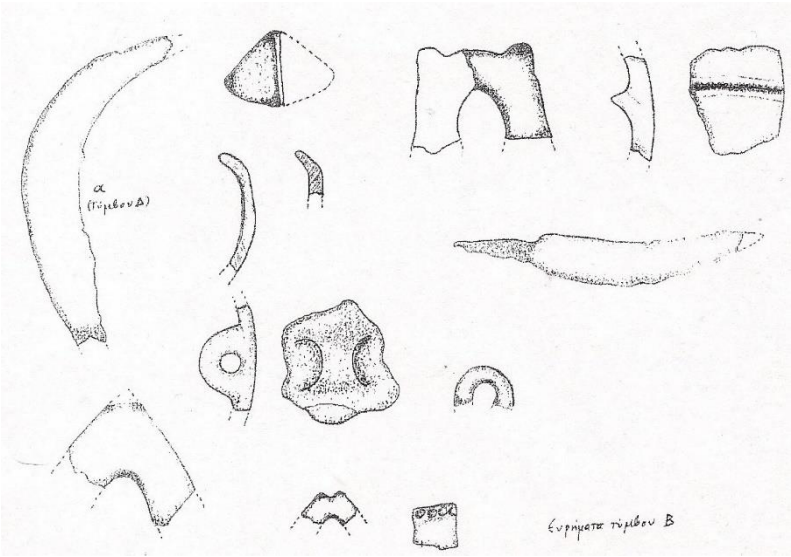

Εικ. 104: Σχεδιαστική απεικόνιση ευρημάτων από τον τύμβο Β της Παλιουριάς.

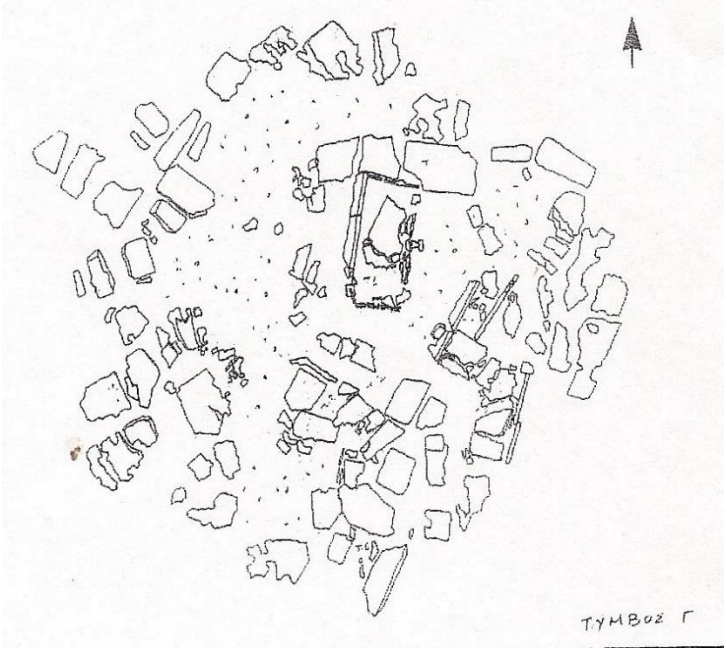

Εικ. 105: Παλιουριά. Σχεδιαστική κάτοψη τύμβου Γ.

Εικ. 106: Παλιουριά. Άποψη του τύμβου Γ από τα νοτιοδυτικά.

Εικ. 107: Παλιουριά. Άποψη του τύμβου Γ από τα βόρεια.

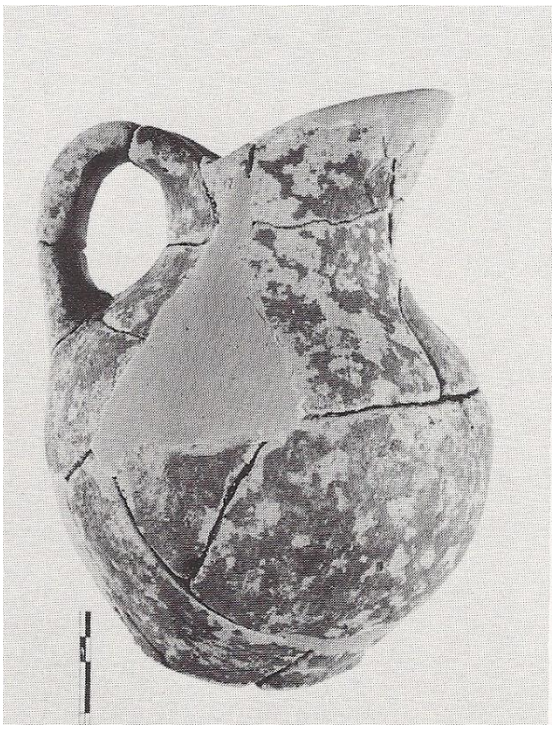

Εικ. 108: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Οπισθότμητη πρόχους από λακκοειδή ταφή. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 109: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Λακκοειδής ταφή. Σιδερένια περόνη με ορυκτωποιημένα ίχνη μάλλινου υφάσματος. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 110: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Λακκοειδής ταφή. Μεγέθυνση με στερεοσκόπιο τμημάτων ορυκτωποιημένου μάλλινου υφάσματος από την σιδερένια περόνη.

Εικ. 111: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Μυροδοχείο-ψευδοαμφορίσκος (ΑΕ 7478) από τον τάφο 3. 3ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 112: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Μυροδοχείο (ΑΕ 7485) από τον τάφο 6. 3ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 113: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Μυροδοχείο (ΑΕ 7477) από τον τάφο 1. 3ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 114: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Πήλινα σφονδύλια από την επίχωση.

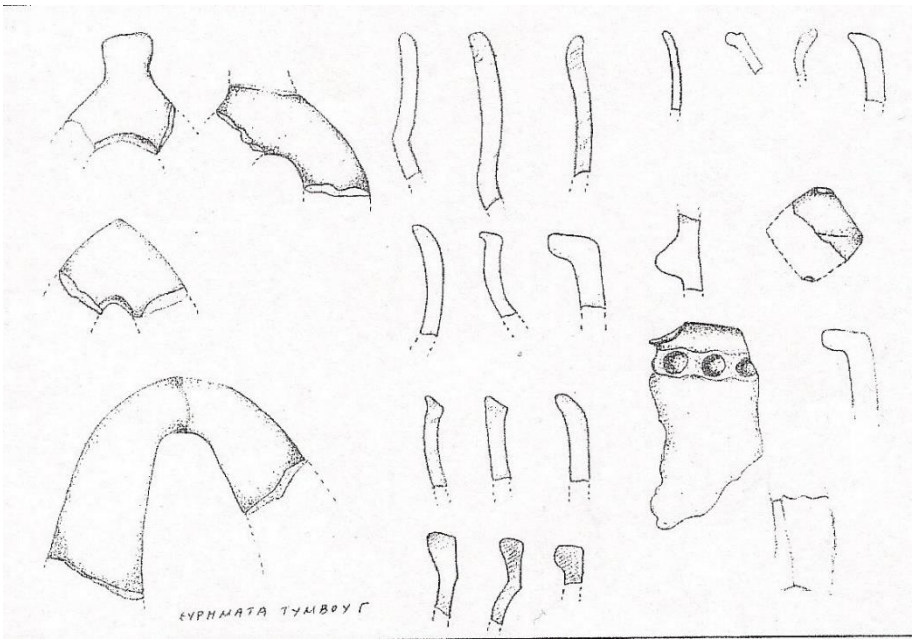

Εικ. 115: Σχεδιαστική απεικόνιση οστράκων και άλλων ευρημάτων από την επίχωση του τύμβου Γ στην Παλιουριά.

Εικ. 116: Παλιουριά. Άποψη του τύμβου ΣΤ.

Εικ. 117: Γκλάβα. Άποψη του τύμβου από τα νοτιοανατολικά.

Εικ. 118: Άποψη του τύμβου της Γκλάβας από τα νότια.

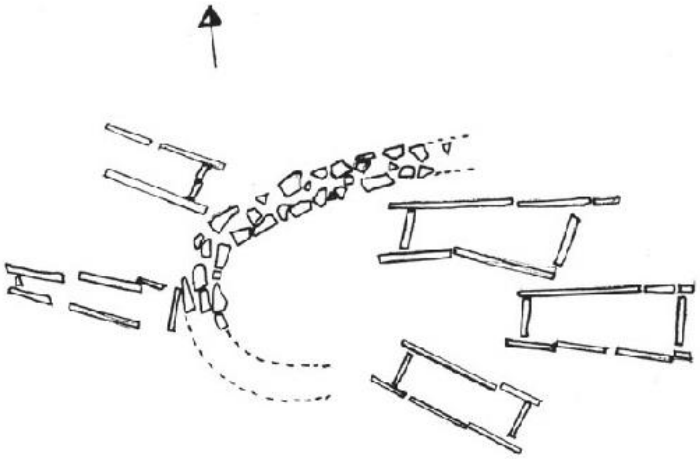

Εικ. 119: Γκλάβα. Τύμβος. Σχεδιαστική κάτοψη.

Εικ. 120: Γκλάβα. Τύμβος. Χρυσός σφηκωτήρας από τον τάφο Α. 11ος περίπου αιώνας π.Χ.

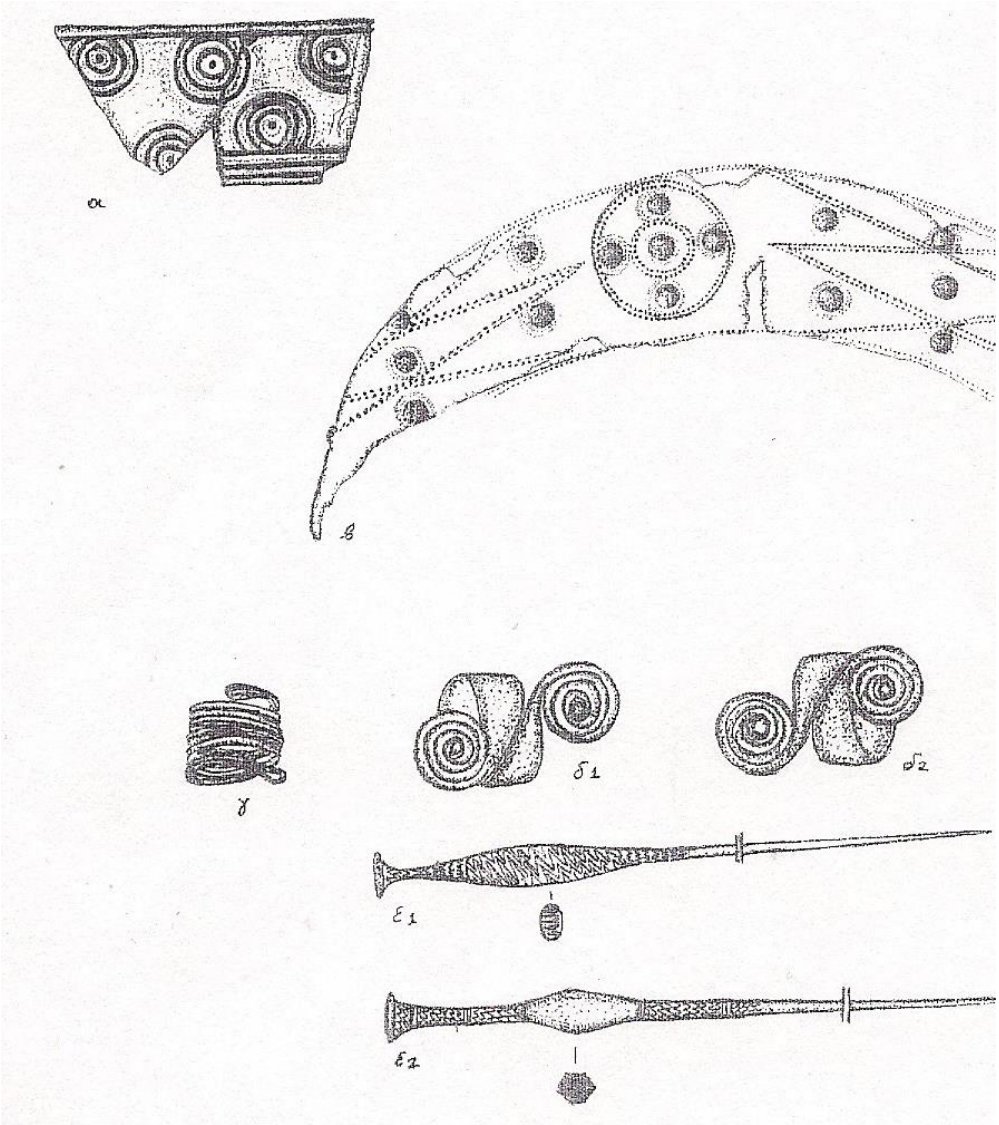

Εικ. 121: Γκλάβα. Τύμβος. Σχεδιαστική απεικόνιση ευρημάτων από τους τάφους Α και Β. Τμήμα οστέινου αντικειμένου (α), χάλκινο διάδημα (β) χρυσός σφηκωτήρας (γ), χάλκινα δαχτυλίδια (δ 1-2) και χάλκινες περόνες (ε 1-2).

Εικ. 122: Γκλάβα. Τύμβος. Χάλκινο ταινιωτό διάδημα από τον τάφο Β. 10ος περίπου αιώνας π.Χ.

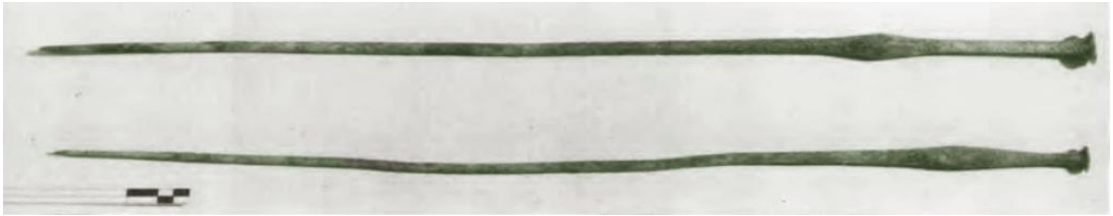

Εικ. 123: Γκλάβα. Τύμβος. Χάλκινες περόνες από τον τάφο Β. 11ος-10ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 124: Γκλάβα. Τύμβος. Χάλκινοι δακτύλιοι με σπειροειδείς απολήξεις από τον τάφο Β. 10ος περίπου αιώνας π.Χ.

Εικ. 125: Γκλάβα. Τύμβος. Οστέινη καμπύλη ταινία με εγχάρακτη διακόσμηση από τον τάφο Β. 11ος περίπου αιώνας π.Χ.

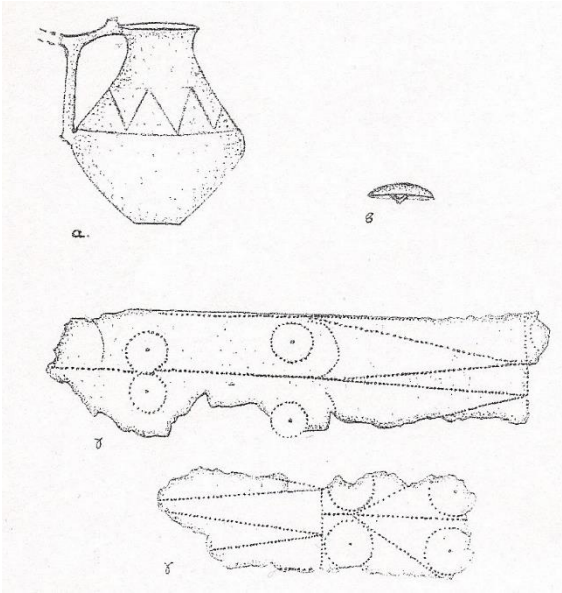

Εικ. 126: Γκλάβα. Τύμβος. Σχεδιαστική απεικόνιση ευρημάτων από τον τάφο Γ. Πήλινη αμφιπρόχους (α), χάλκινο ασπιδοειδές κουμπί (β), τμήματα χάλκινου διαδήματος (γ).

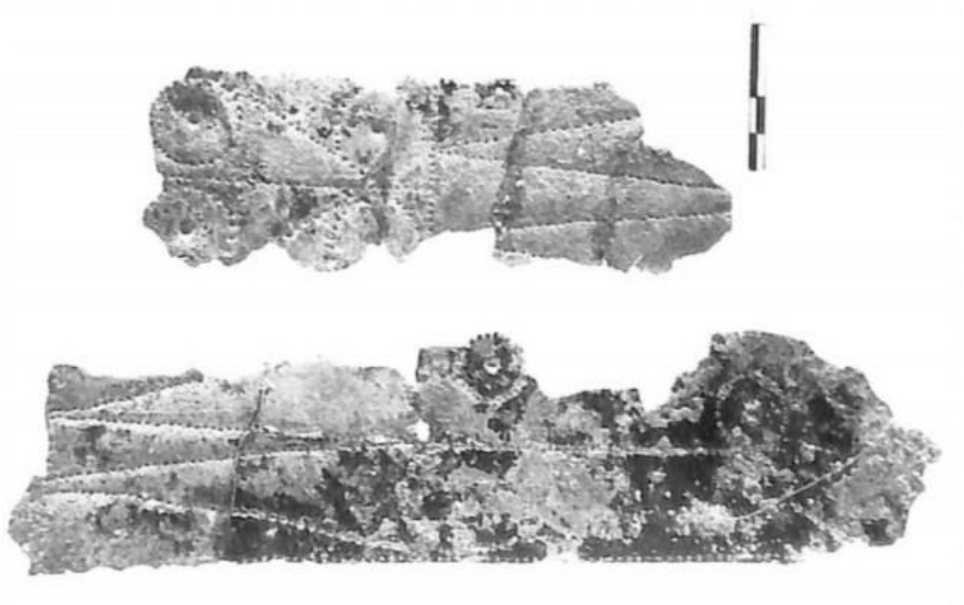

Εικ. 127: Γκλάβα. Τύμβος. Τμήματα χάλκινου διαδήματος από τον τάφο Γ. 10ος περίπου αιώνας π.Χ.

Εικ. 128: Γκλάβα. Τύμβος. Ήμισυ διδύμου αγγείου (αμφιπρόχου) από τον τάφο Γ. 11ος-10ος αιώνας π.Χ.

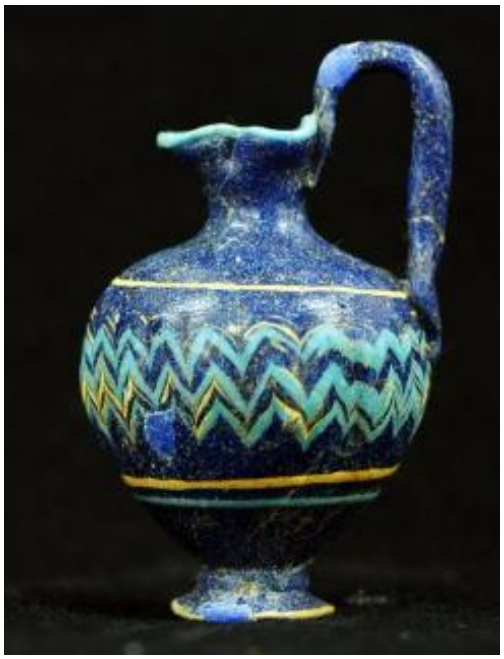

Εικ. 129: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Γυάλινη τριφυλλόσχημη οινοχόη από τον τάφο 1/88. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 130: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Αργυρή περόνη από την ταφή 1/88. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 131: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Χρυσό περίαπτο από τον τάφο 1/88. 5ος περίπου αιώνας π.Χ.

Εικ. 132: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Μερική άποψη του εσωτερικού του τάφου 4/88.

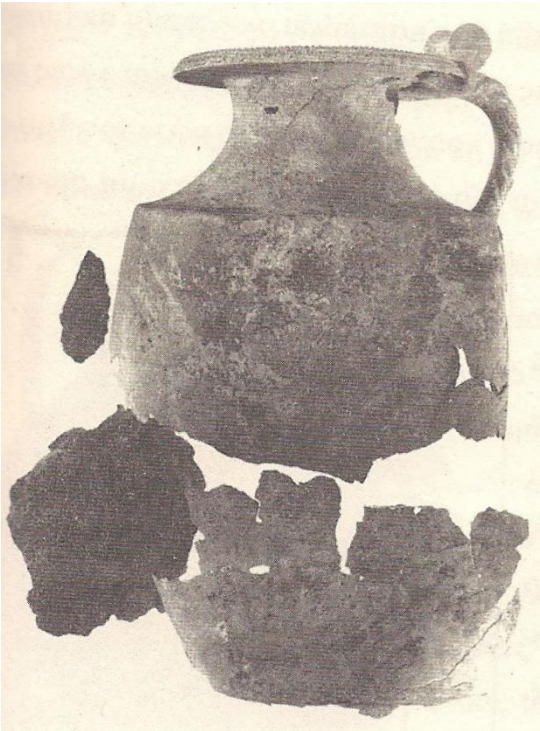

Εικ. 133: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Χάλκινη πρόχους (αρ. 8564) από τον τάφο 4/88. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 134: Η λαβή της χάλκινης πρόχου αρ. 8564. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 135: Το χείλος της χάλκινης πρόχου αρ. 8564. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 136: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Σφαιρικός αρύβαλλος λακωνικού τύπου από τον τάφο 13/88. 6ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 137: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Πήλινος λύχνος από τον τάφο 14/88. 3ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 138: Κύαθος με μαστοειδείς αποφύσεις από ταφή στο νεκροταφείο της Γκλάβας. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 139: Αμφορέας από ταφή στο νεκροταφείο της Γκλάβας. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 140: Οπισθότμητη πρόχους από ταφή στο νεκροταφείο της Γκλάβας. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 141: Θήλαστρο από ταφή στο νεκροταφείο της Γκλάβας. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

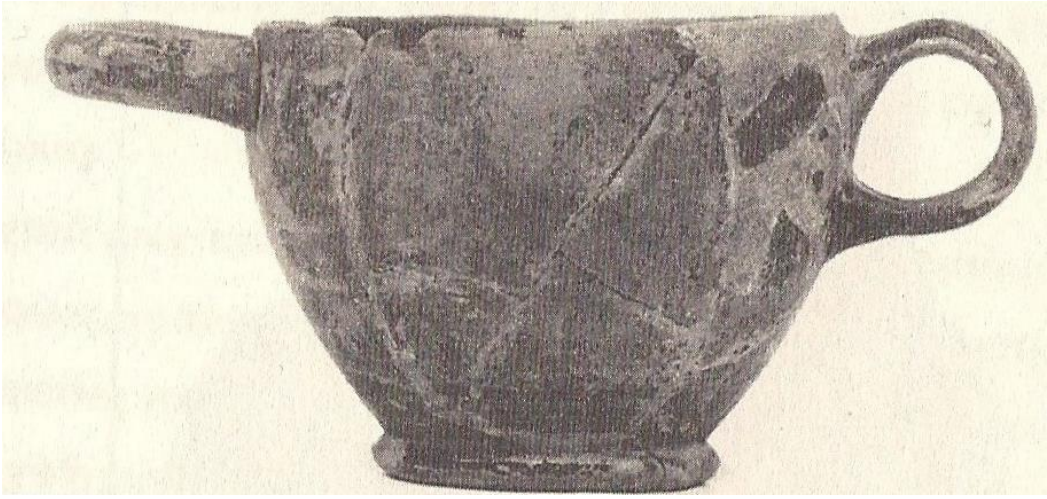

Εικ. 142: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Πήλινη κοτύλη τύπου γλαύκας από τον τάφο 15/88. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 143: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Θραύσματα χάλκινης τριφυλλόσχημης οινοχόης (αρ. 8567) από τον τάφο 4/88. Τέλη 6ου - αρχές 5ου αιώνα π.Χ.

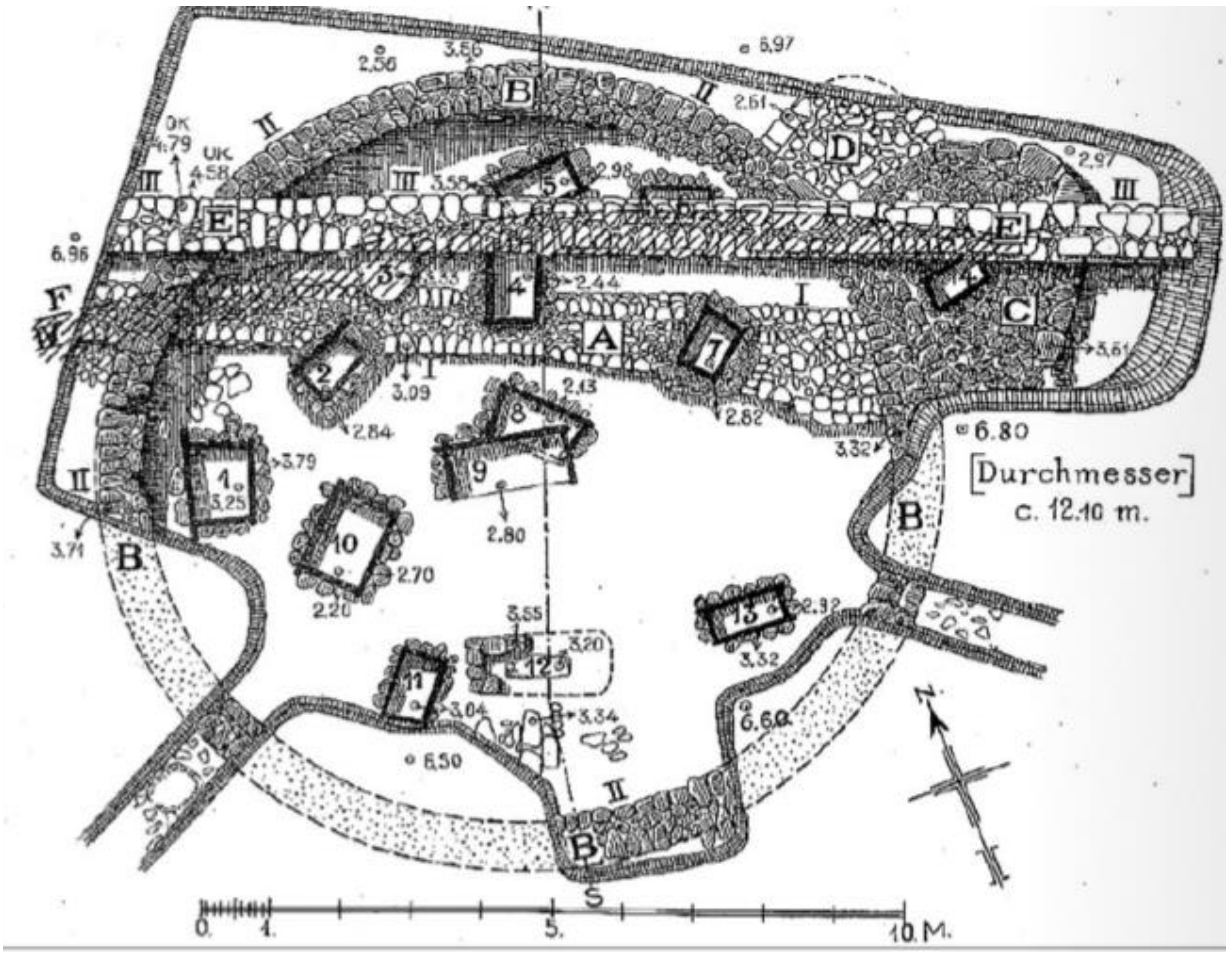

Εικ. 144: Στενό Λευκάδας. Σχεδιαστική κάτοψη του τύμβου S. Μεσοελλαδική Εποχή.

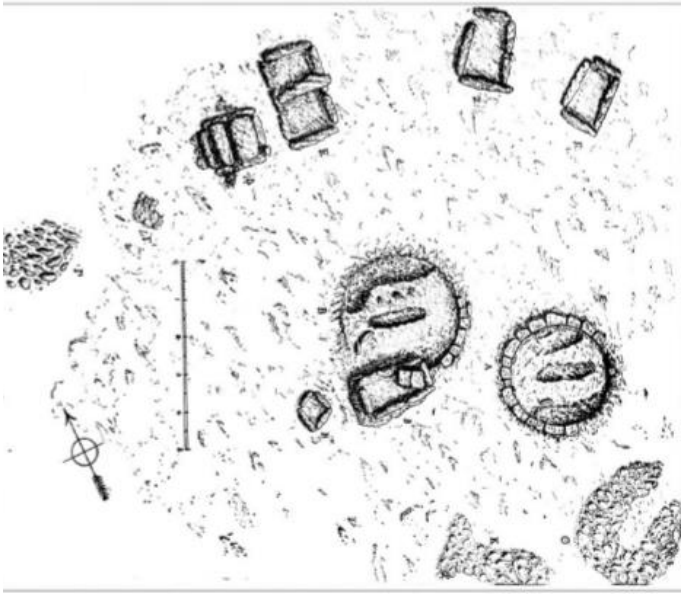

Εικ. 145: Σχεδιαστική κάτοψη υποθετικού τύμβου στα Κοκολάτα Κεφαλληνίας. Α΄ μισό 2ης χιλιετίας π.Χ.

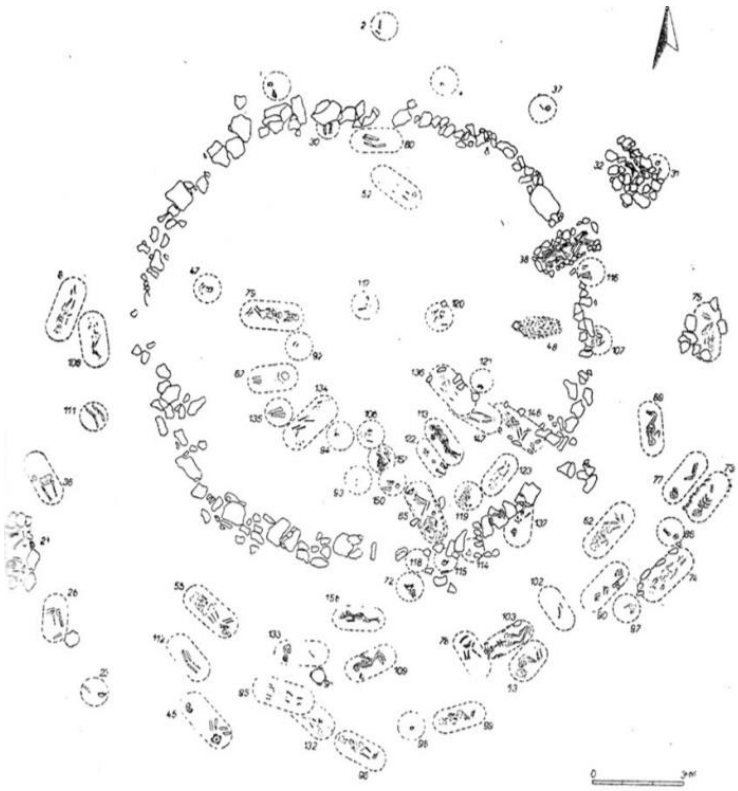

Εικ. 146: Σχεδιαστική κάτοψη του τύμβου Ι στο Barc της Αλβανίας. Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

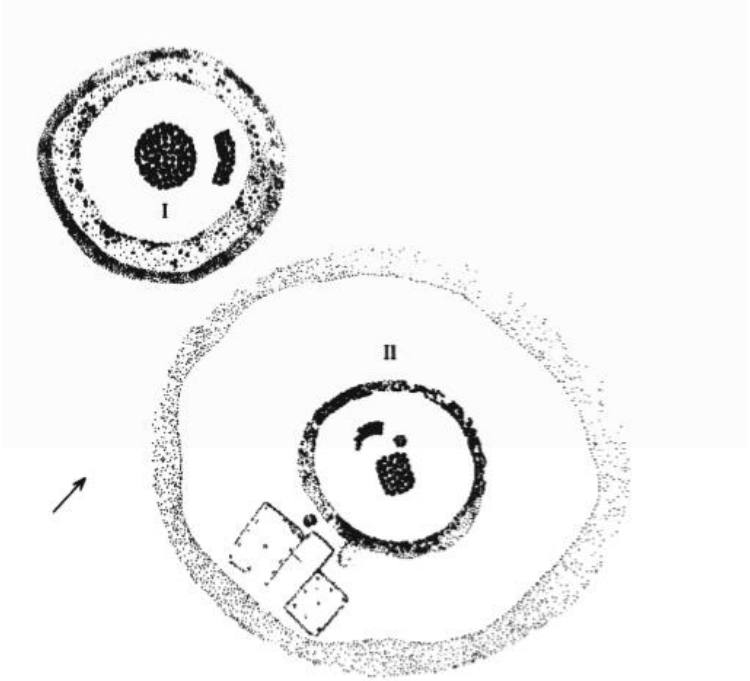

Εικ. 147: Σχεδιαστική κάτοψη των τύμβων I και II στην Atenica της Σερβίας. 6ος-5ος αιώνας π.Χ.

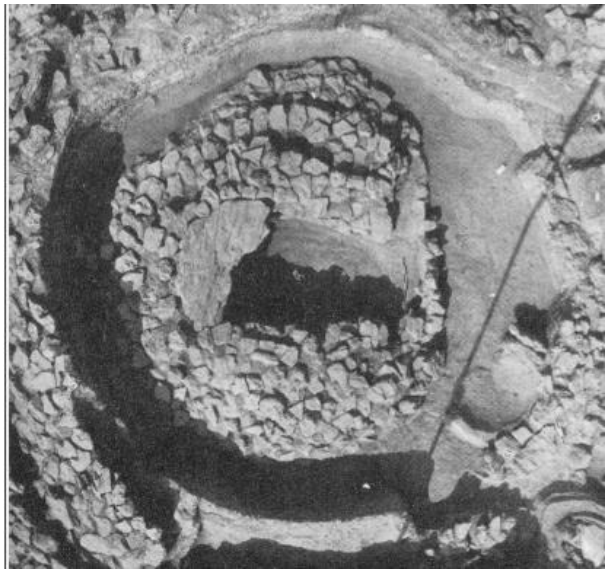

Εικ. 148: Παπούλια Μεσσηνίας. Τύμβος. Άποψη της κεντρικής πεταλόσχημης κατασκευής. Μεσοελλαδική εποχή.

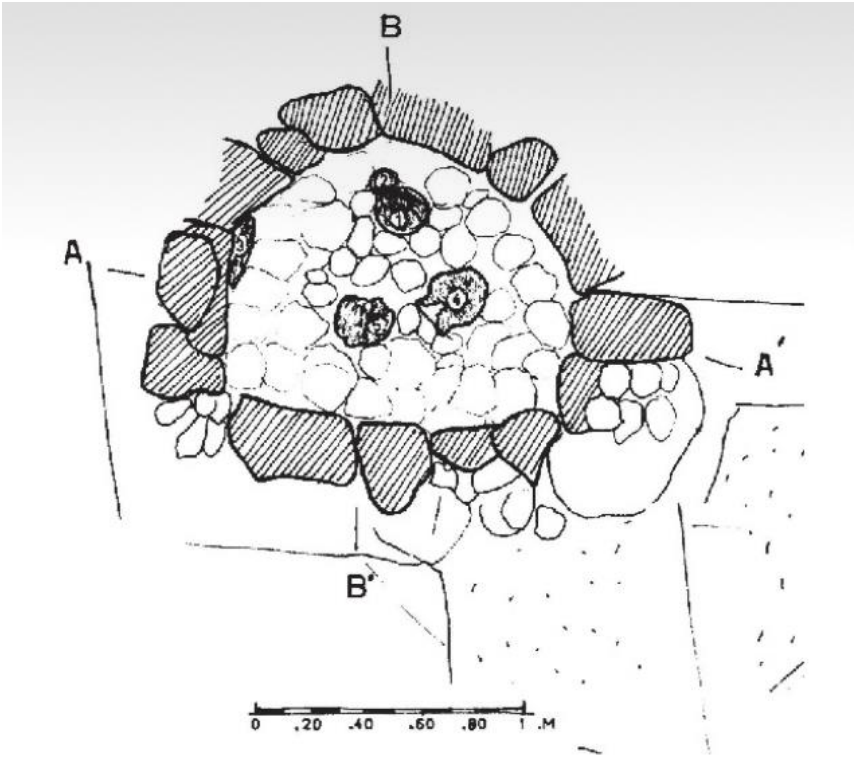

Εικ. 149: Άργος. Τύμβος Α. Κάτοψη κεντρικής αψιδωτής κατασκευής. Μεσοελλαδική εποχή.

Εικ. 150: Κορινθιακό δίωτο αγγείο (κάνθαρος) από ταφή στο νεκροταφείο της Γκλάβας. 8ος αιώνας π.Χ.

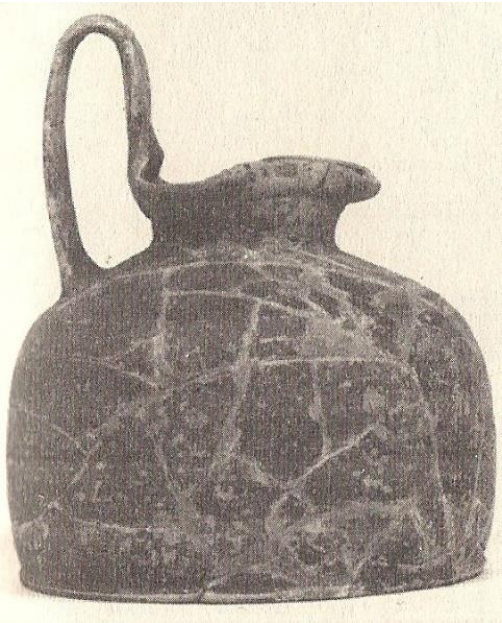

Εικ. 151: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Κορινθιακή τριφυλλόσχημη οινοχόη από τον τάφο ΙΙΙ/92. 6ος αιώνας π.Χ.

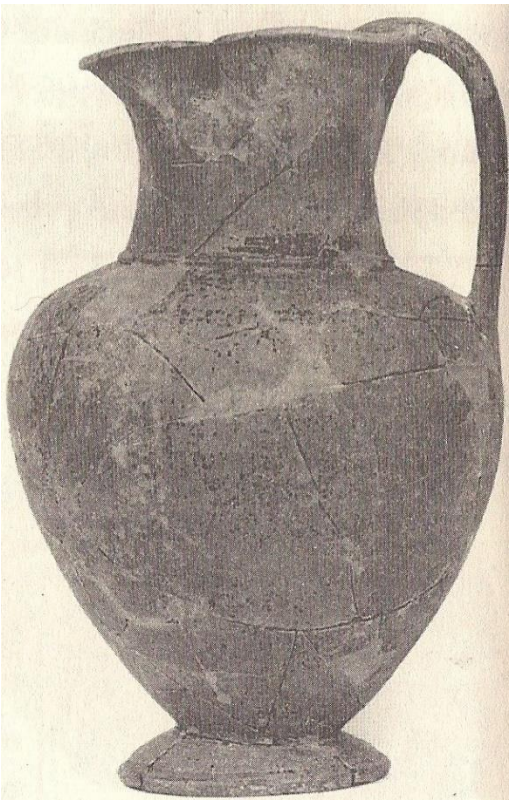

Εικ. 152: Κορινθιακή τριφυλλόσχημη οινοχόη από ταφή στο νεκροταφείο της Γκλάβας. 5ος αιώνας π.Χ.

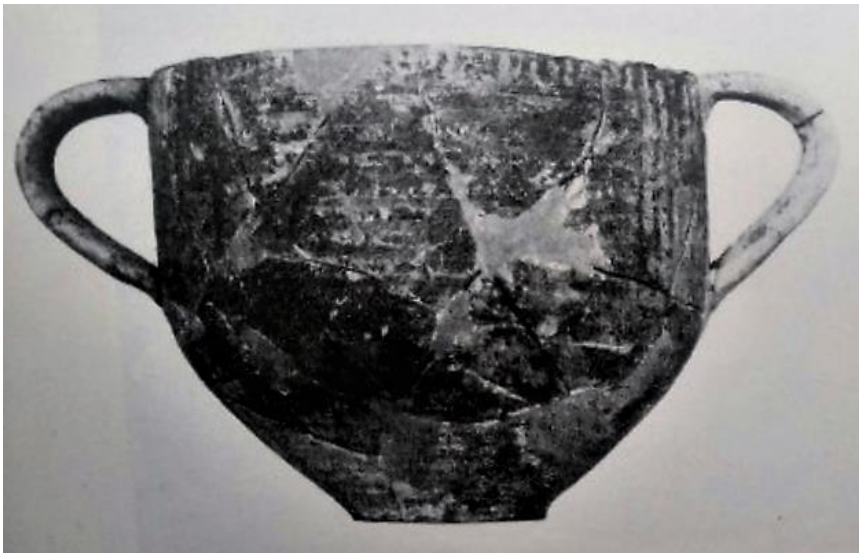

Εικ. 153: Βίτσα. Νεκροταφείο. Κορινθιακός τροχοποίητος κάνθαρος από την ταφή 173. 750-725 π.Χ.

Εικ. 154: Βεργίνα. Τύμβος Κ. Δίωτο αγγείο από την επίχωση. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 155: Βεργίνα. Τύμβος Τ. Δίωτο αγγείο από τον τάφο VII. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

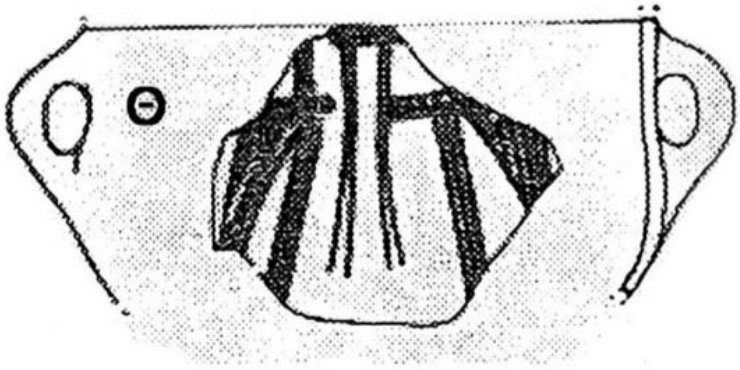

Εικ. 156: Σχεδιαστική απεικόνιση σκυφοειδούς αγγείου από ταφή στο Tren της Κορυτσάς. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 157: Βίτσα. Νεκροταφείο. Μελανόμορφη οινοχόη (αρ. 2130) από την ταφή 67. 500-475 π.Χ.

Εικ. 158: Κορινθιακά αγγεία από το Νεοχώρι. 6ος αιώνας π.Χ.

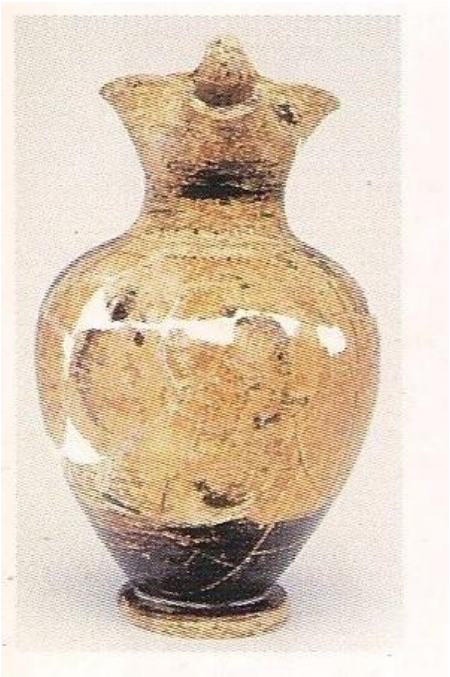

Εικ. 159: Κορινθιακή τριφυλλόσχημη οινοχόη από το νεκροταφείο της Μαστιλίτσας. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 160: Ερυθρόμορφη τριφυλλόσχημη οινοχόη από ταφή στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κορίνθου. 480-470 π.Χ.

Εικ. 161: Ερυθρόμορφη τριφυλλόσχημη οινοχόη από το Λιατοβούνι. 5ος αιώνας π.Χ.

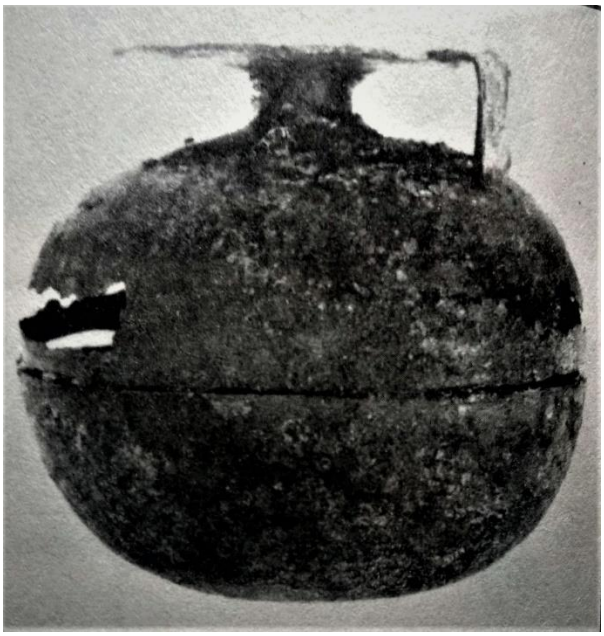

Εικ. 162: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Χάλκινος σφαιρικός αρύβαλλος από την ταφή 1/88. 6ος αιώνας π.Χ.

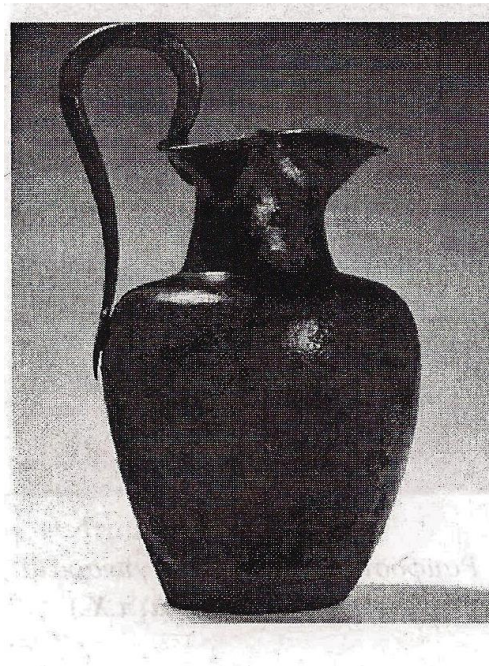

Εικ. 163: Χάλκινη τριφυλλόσχημη οινοχόη από ταφή στο Λιατοβούνι. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 164: Χάλκινη τριφυλλόσχημη οινοχόη από το θησαυρό του Βοτονοσίου. 5ος αιώνας π.Χ.

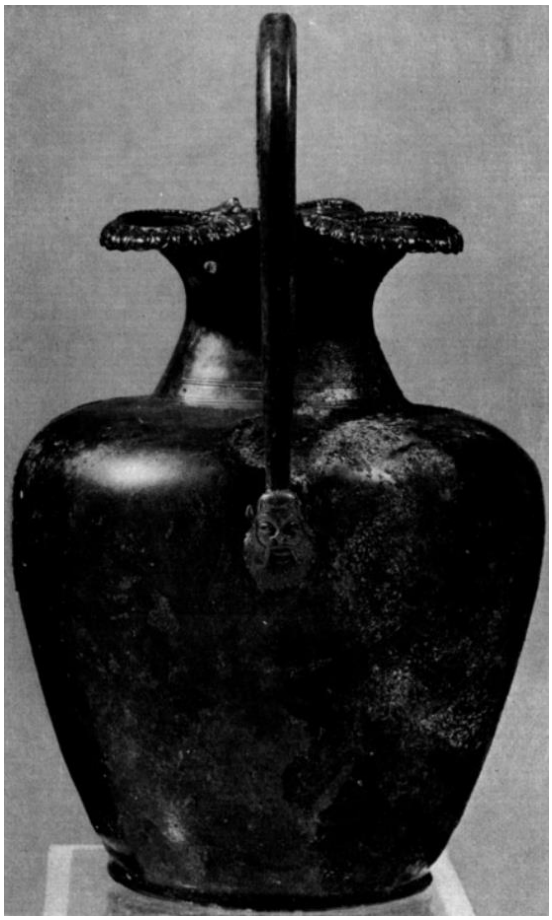

Εικ. 165: Χάλκινη τριφυλλόσχημη οινοχόη από το θησαυρό του Βοτονοσίου. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 166: Χάλκινη τριφυλλόσχημη οινοχόη από την αρχαία αγορά των Αθηνών. 6ος αιώνας π.Χ.

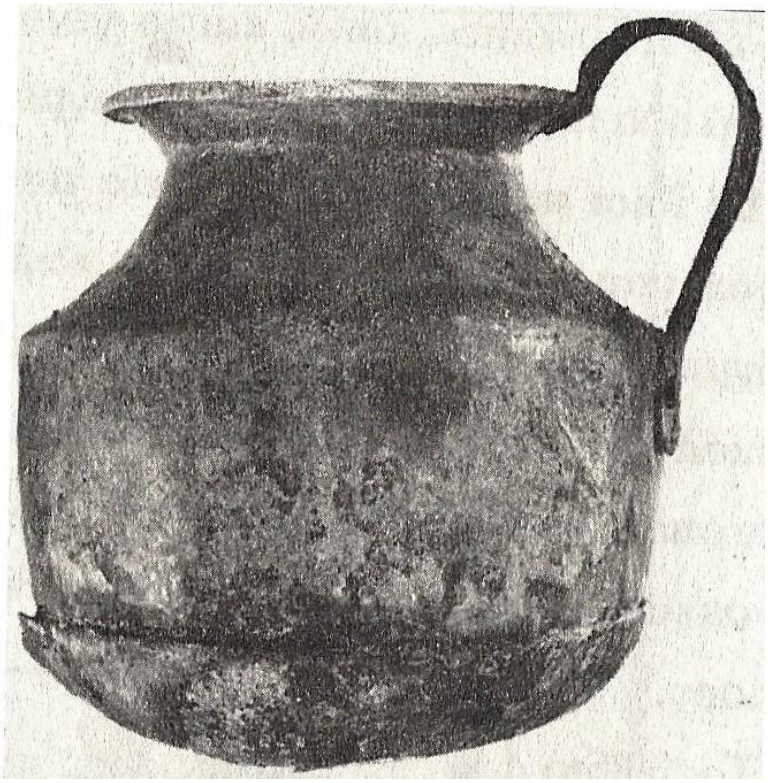

Εικ. 167: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Χάλκινη πρόχους (αρ. 8565) από τον τάφο 15/88. Τέλη 5ου αιώνα π.Χ.

Εικ. 168: Βίτσα. Νεκροταφείο. Χάλκινη πρόχους (αρ. 5165) από τον τάφο 160. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 169: Βίτσα Νεκροταφείο. Χάλκινη πρόχους (αρ. 2252) από τον τάφο 72. 5ος αιώνας π.Χ.

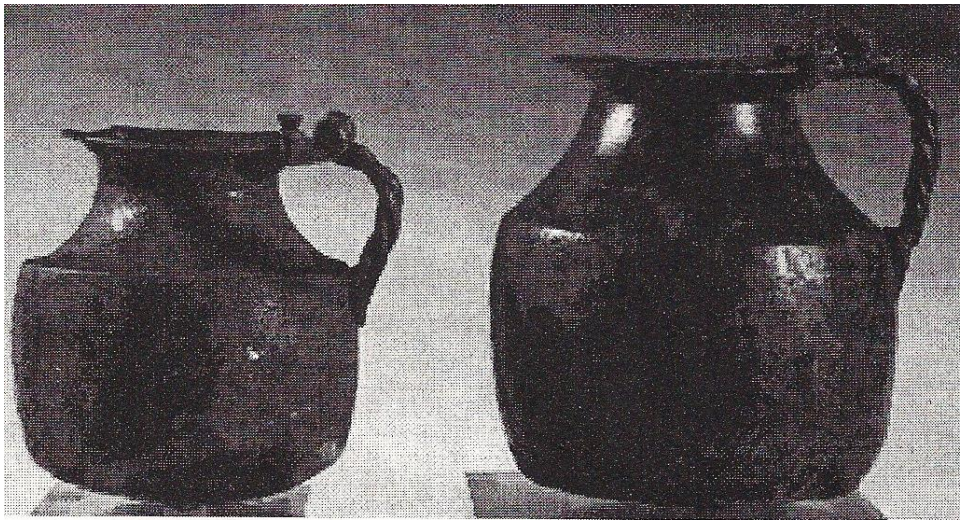

Εικ. 170: Χάλκινες πρόχοι από το νεκροταφείο του Λιατοβουνίου. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 171: Χάλκινη πρόχους από το θησαυρό του Βοτονοσίου. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 172: Κοτύλες τύπου γλαύκας από το νεκροταφείο του Λιατοβουνίου. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 173: Βίτσα. Νεκροταφείο. Κοτύλη (αρ. 2157) τύπου γλαύκας από τον τάφο 77. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 174: Βίτσα. Νεκροταφείο. Κοτύλη (αρ. 2016) τύπου γλαύκας από τον τάφο 8. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 175: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Πήλινη μελαμβαφής κοτύλη αττικού τύπου από τον τάφο. Τέλη 5ου-αρχές 4ου αιώνα π.Χ.

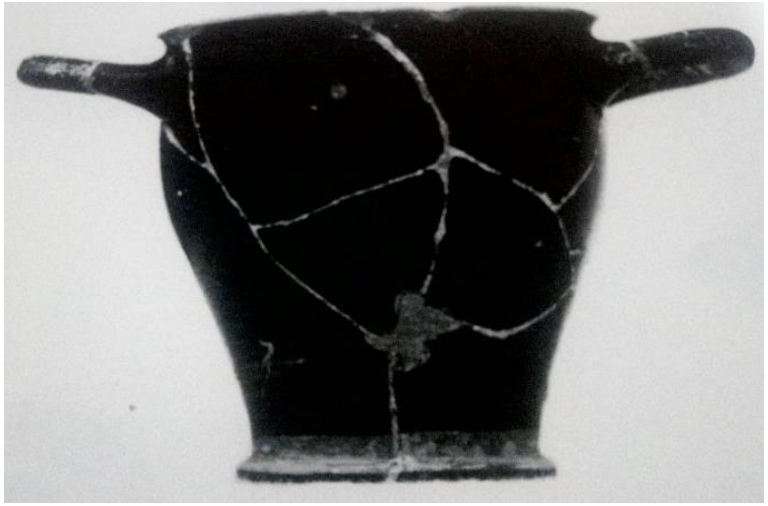

Εικ. 176: Βίτσα. Νεκροταφείο. Μελαμβαφής σκύφος από τον τάφο 72. 400-375 π.Χ.

Εικ. 177: Αμβρακία. Μελαμβαφής σκύφος από ταφή στο οικόπεδο Ι. Θεοδώρου. 400-375 π.Χ.

Εικ. 178: Μελαμβαφής σκύφος από την αρχαία αγορά των Αθηνών. 480 περίπου π.Χ.

Εικ. 179: Πυξίδα από τον οικισμό της Ελέας. 3ος περίπου αιώνας π.Χ.

Εικ. 180: Βέροια. Πυξίδα από ταφή στο οικόπεδο Θ. Σανοπούλου-Α. Θεοδωρίδη. 2ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 181: Βέροια. Πυξίδα από ταφή στο οικόπεδο Θ. Σανοπούλου-Α. Θεοδωρίδη. 2ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 182: Μαρμάρινη κεφαλή Δήμητρας. 4ος αιώνας π.Χ. Δίον, Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 183: Κόρινθος. Βόρειο Νεκροταφείο. Αρύβαλλος από τον τάφο 162. 6ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 184: Λακωνικός αρύβαλλος. 6ος αιώνας π.Χ. Βουδαπέστη, Μουσείο Καλών Τεχνών.

Εικ. 185: Τμήματα μυκηναϊκών κυλίκων από την επίχωση του βουλευτηρίου της Δωδώνης. Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Εικ. 186: Χειροποίητος δίωτος αμφορίσκος από την Καστρίτσα. Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Εικ. 187: Βεργίνα. Νεκροταφείο. Τύμβος Α. Χειροποίητος αμφορίσκος από την ταφή ΙΧ. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 188: Χειροποίητος αμφορίσκος από ταφή στον Κεραμεικό της Αθήνας. 11ος-10ος αιώνας π.Χ.

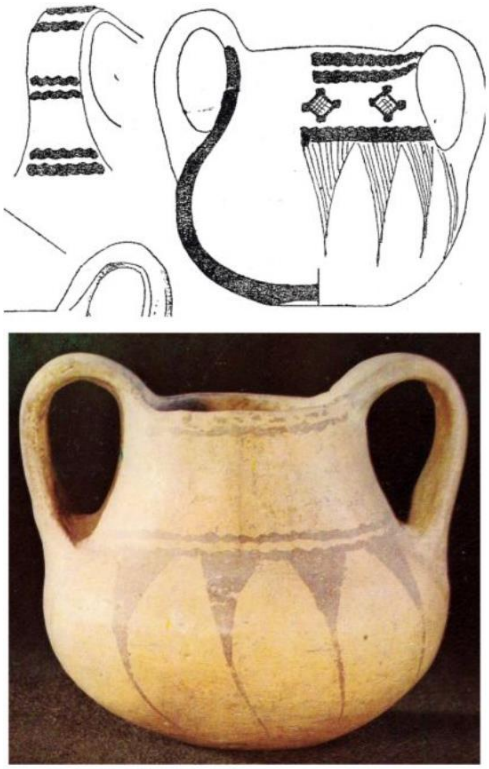

Εικ. 189: Κανθαρόσχημα αγγεία από το νεκροταφείο τύμβων του Barc. Ύστερη Εποχή του Χαλκού-Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 190: Βίτσα. Νεκροταφείο. Κανθαρόσχημο αγγείο από τον τάφο 145. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 191: Κανθαρόσχημο αγγείο από ταφή στα Κάτω Πεδινά Ζαγορίου. 11ος-10ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 192: Κανθαρόσχημο αγγείο από το Νεοχωρόπουλο Ιωαννίνων. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού-αρχές Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

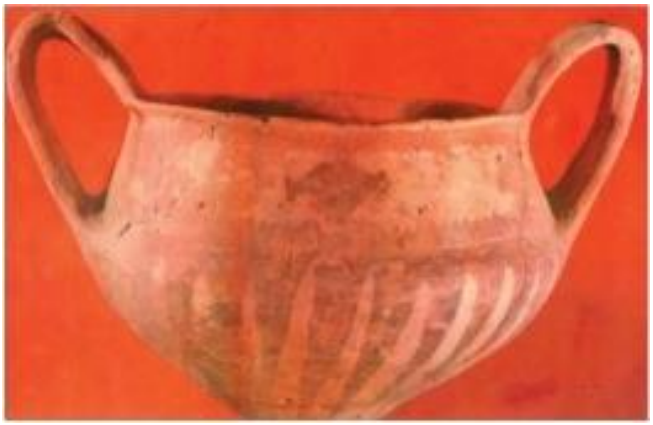

Εικ. 193: Κανθαρόσχημο αγγείο από το νεκροταφείο του Vodhine. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

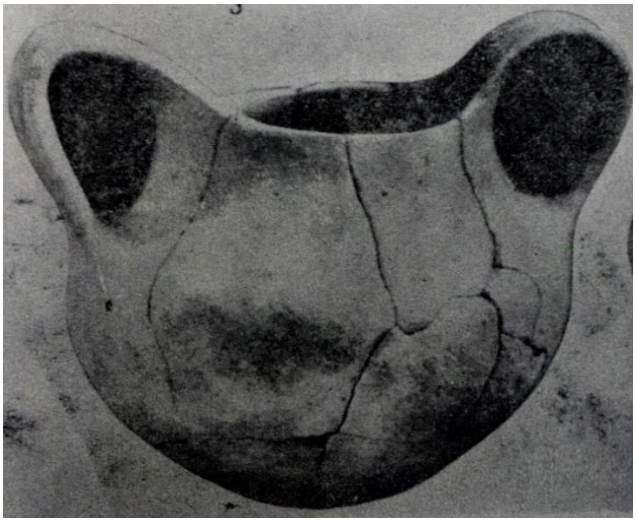

Εικ. 194: Κανθαρόσχημο αγγείο από ταφή στον τύμβο Ι του Kuc i Zi. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 195: Βεργίνα. Νεκροταφείο. Κανθαρόσχημο αγγείο από ταφή του τύμβου Ο. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

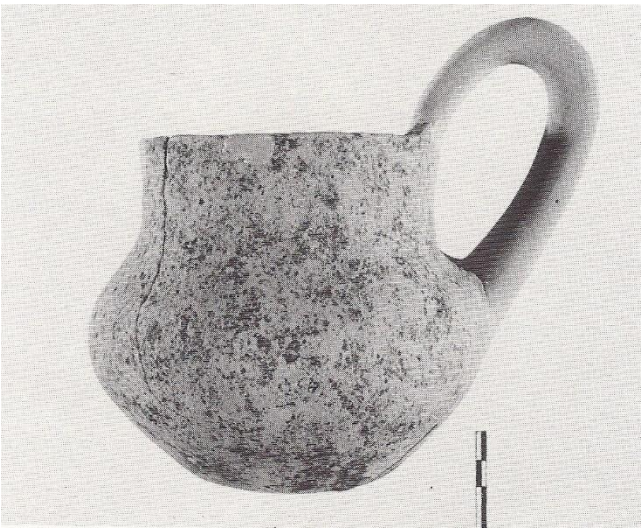

Εικ. 196: Παλιουριά. Τύμβος Β. Μόνωτο κυάθιο. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 197: Σχεδιαστική απεικόνιση κυαθίου από το νεκροταφείο της Βίτσας. 9ος-8ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 198: Κυάθιο από ταφή στον Ελαφότοπο Ιωαννίνων. Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

Εικ. 199: Κυάθιο από ταφή στο Μαζαράκι Ιωαννίνων. Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

ψ 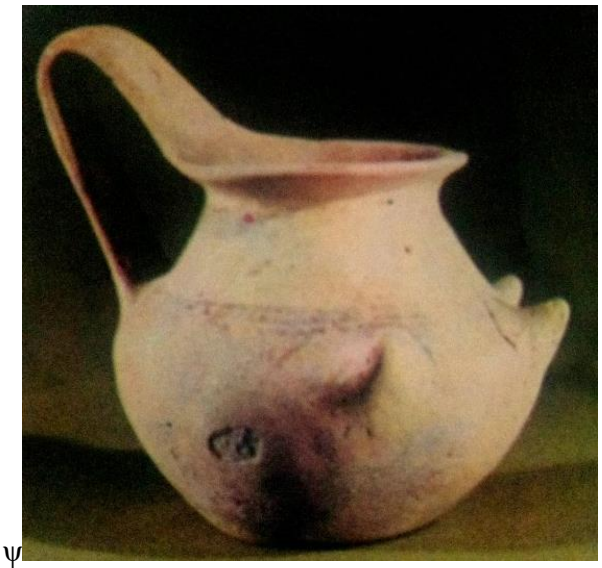

Εικ. 200: Κυάθιο από το νεκροταφείο τύμβων στο Kuc i Zi. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

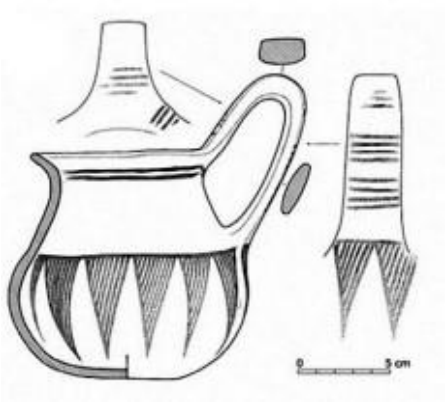

Εικ. 201: Σχεδιαστική απεικόνιση κυαθίου από το νεκροταφείο του Lofkënd. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

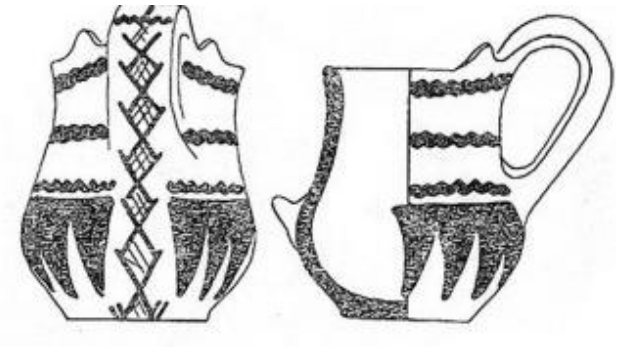

Εικ. 202: Σχεδιαστική απεικόνιση κυαθίου από το νεκροταφείο τύμβων του Barc. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Εικ. 203: Αμφικύπελλο από την ταφή 113 στο νεκροταφείο της Βίτσας. 9ος περίπου αιώνας π.Χ.

Εικ. 204: Αμφικύπελλο από ταφή στο νεκροταφείο του Λιατοβουνίου. 9ος αιώνας π.Χ.

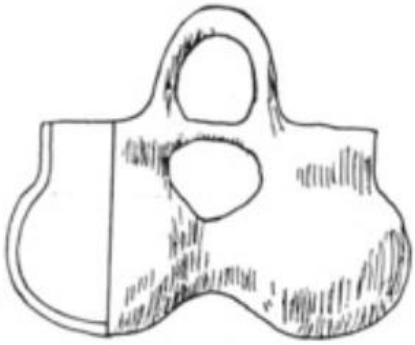

Εικ. 205: Σχεδιαστική απεικόνιση αμφικυπέλλου από ταφή σε τύμβο της Piskove. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Εικ. 206: Αμφικύπελλο από ταφή σε τύμβο του Patos. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Εικ. 207: Αμφικύπελλο από ταφή στον τύμβο του Barc. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού-αρχές Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

Εικ. 208: Τριπλό αγγείο από το νεκροταφείο τύμβων του Luaras. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού-αρχές Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

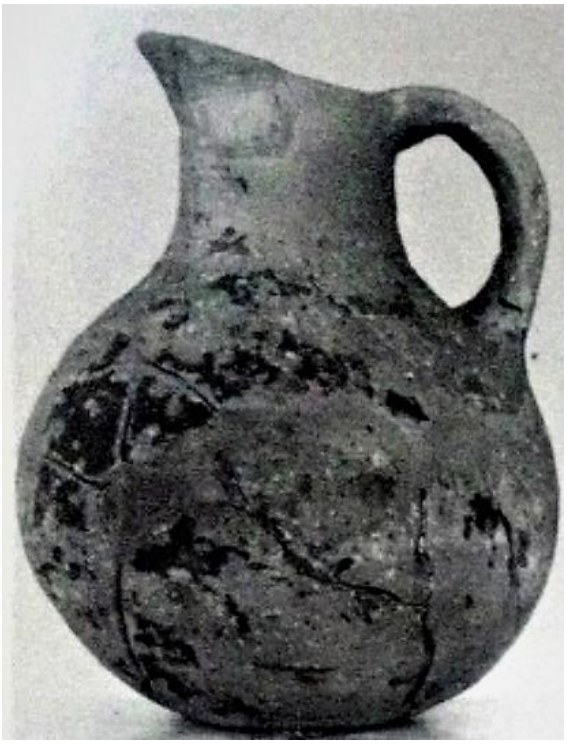

Εικ. 209: Βίτσα. Νεκροταφείο. Πρόχους από την ταφή 136. 8ος αιώνας π.Χ.

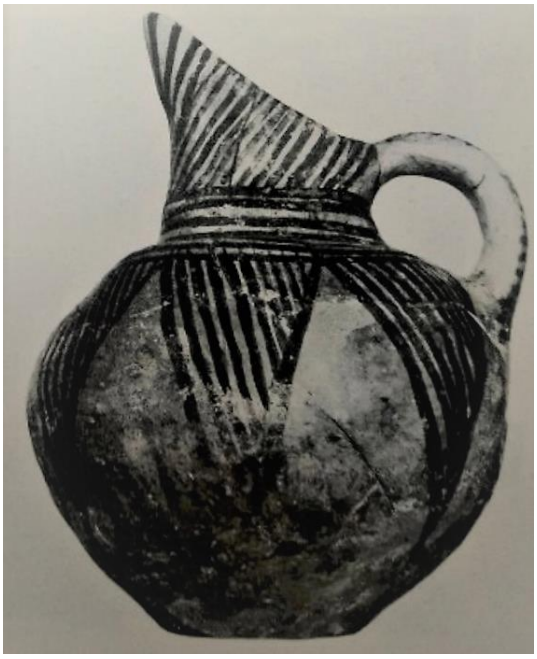

Εικ. 210: Βίτσα. Νεκροταφείο. Πρόχους από την ταφή 173. 8ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 211: Πρόχους από την ταφή 6 στον τύμβο Κ της Βεργίνας. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 212: Πρόχους από την επίχωση του τύμβου Κ της Βεργίνας. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Εικ. 213: Μυροδοχείο από τον οικισμό της Ελέας. 3ος-2ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 214: Βέροια. Μυροδοχείο (Π 1468) από ταφή στο οικόπεδο των αδελφών Θώμογλου. 2ος περίπου αιώνας π.Χ.

Εικ. 215: Αθήνα. Μυροδοχείο (Ρ 1108) από αρχαία δεξαμενή στην περιοχή του Αρείου Πάγου. 2ος περίπου αιώνας π.Χ.

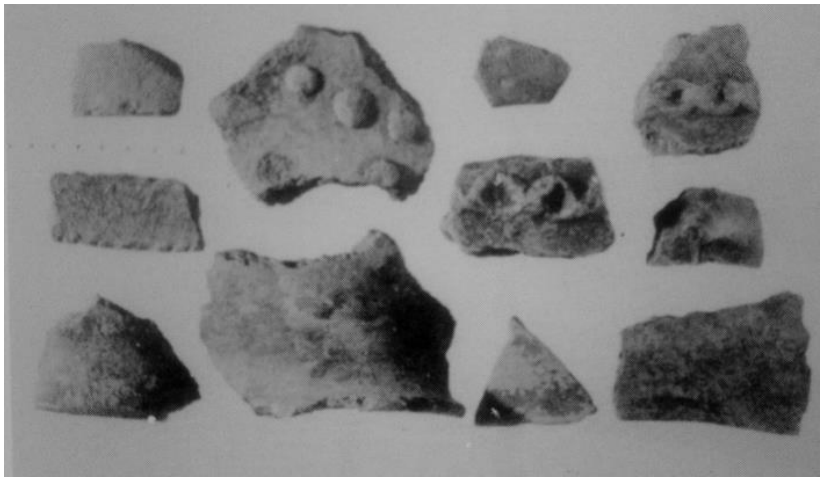

Εικ. 216: Όστρακα χειροποίητων αγγείων από την Κρύα Ιωαννίνων. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

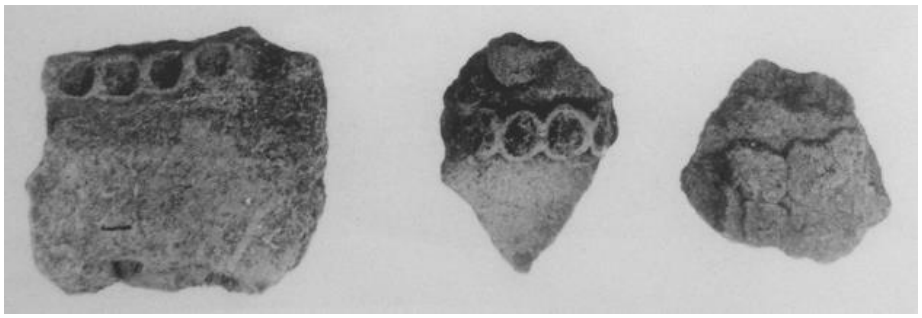

Εικ. 217: Όστρακα χειροποίητων αγγείων από το Πέραμα Ιωαννίνων. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

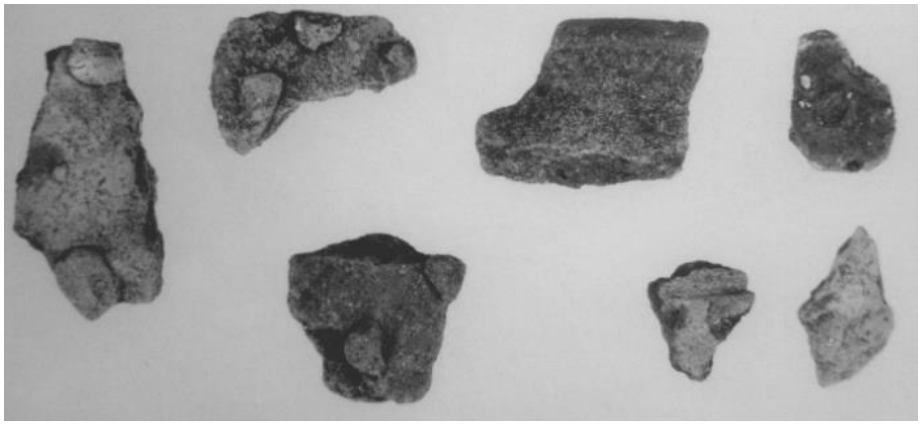

Εικ. 218: Όστρακα χειροποίητων αγγείων από το Πέραμα Ιωαννίνων. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Εικ. 219: Βίτσα. Νεκροταφείο. Χάλκινη μακριά περόνη από την ταφή 169. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

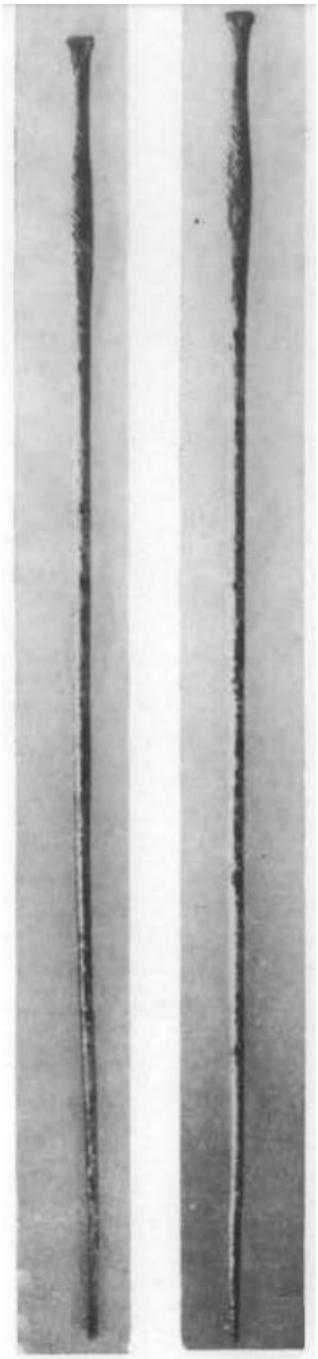

Εικ. 220: Βεργίνα. Τύμβος Ν. Χάλκινη μακριά περόνη από την ταφή Χ. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

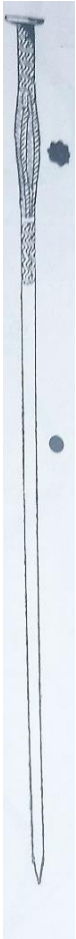

Εικ. 221: Barc. Σχεδιαστική απεικόνιση χάλκινης μακριάς περόνης από την ταφή 125 του τύμβου Ι. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

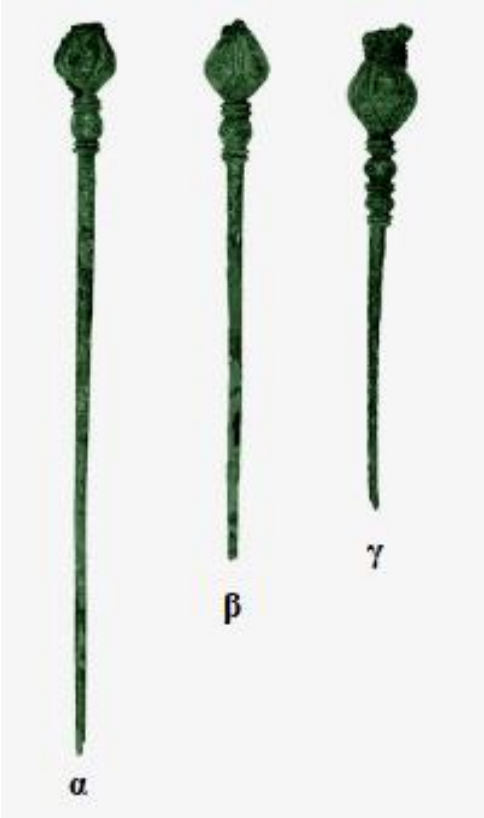

Εικ. 222: Χάλκινες περόνες από την ταφή 12/88 του νεκροταφείου της Γκλάβας. Μ44 (α), Μ45 (β), Μ46 (γ). Β΄ τέταρτο 6ου αιώνα π.Χ.

Εικ. 223: Χάλκινες περόνες από το νεκροταφείο της Γκλάβας. Β΄ μισό 6ου - αρχές 5ου αιώνα π.Χ.

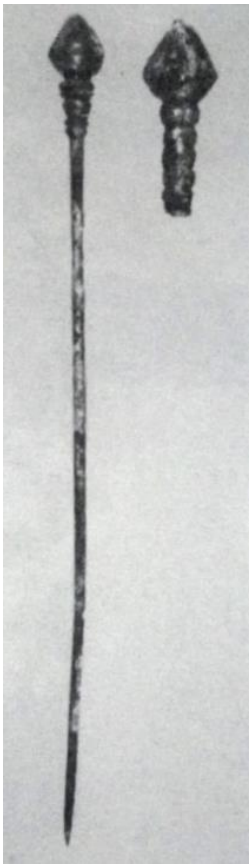

Εικ. 224: Βίτσα. Νεκροταφείο. Χάλκινες περόνες αρ. 2271 (αριστερά) και 2272 (δεξιά) από την ταφή 86. 6ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 225: Βίτσα. Νεκροταφείο. Χάλκινες περόνες (αρ. 2275) από την ταφή 86. 6ος αιώνας π.Χ.

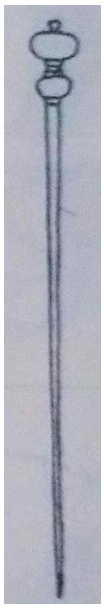

Εικ. 226: Kuc i Zi. Σχεδιαστική απεικόνιση χάλκινης περόνης από την ταφή 57 του τύμβου Ι. 7ος αιώνας π.Χ.

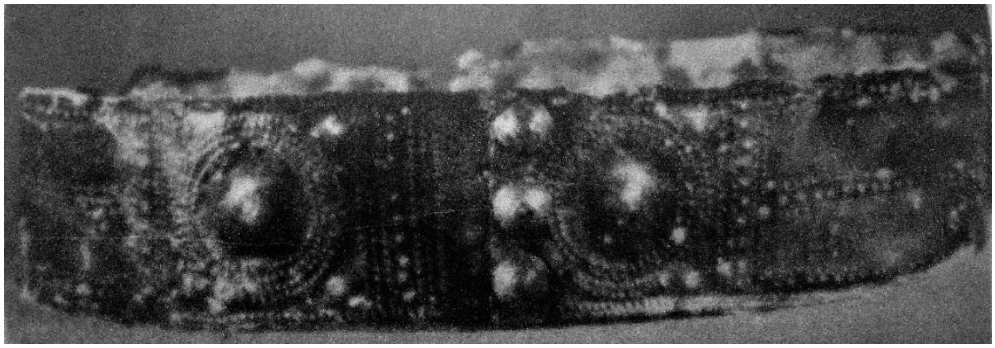

Εικ. 227: Barc. Χάλκινο διάδημα από τον τάφο 34 του τύμβο Ι. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

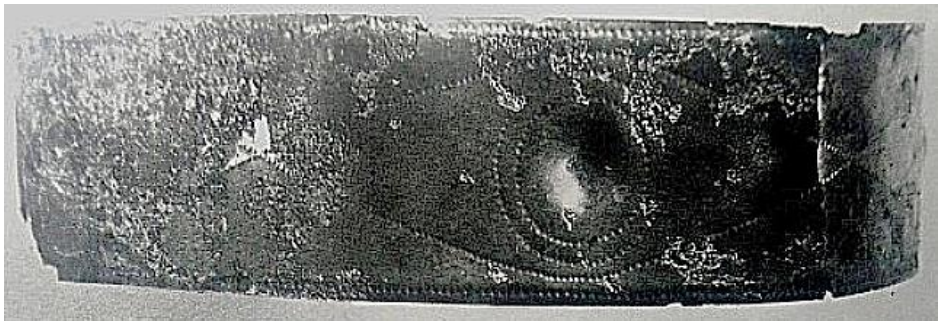

Εικ. 228: Βίτσα. Νεκροταφείο. Χάλκινο διάδημα (αρ. 2350) από την ταφή 113. 9ος αιώνας π.Χ.

Εικ, 229: Βεργίνα. Τύμβος Υ. Χάλκινο διάδημα από την ταφή ΙΙΙ. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

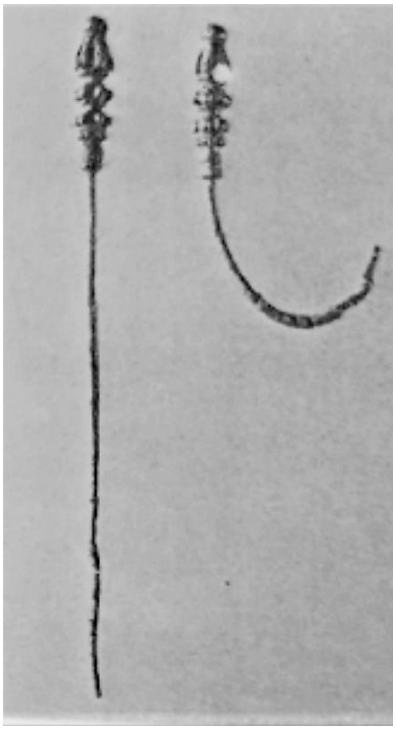

Εικ. 230: Σίνδος. Νεκροταφείο. Αργυρές περόνες από τον τάφο 20. Τέλη 6ου αιώνα π.Χ.

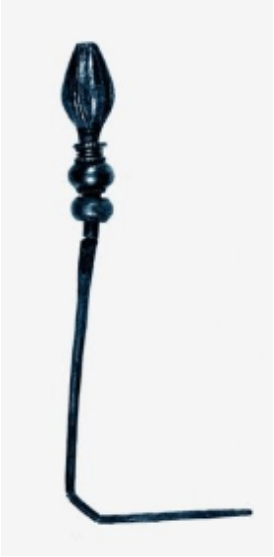

Εικ. 231: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Αργυρή περόνη από την ταφή 11/88. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 232: Σιδερένιες αιχμές δοράτων από το νεκροταφείο της Γκλάβας.

Εικ. 233: Βίτσα. Νεκροταφείο. Σιδερένια περόνη (αρ. 2429) από την ταφή 8. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 234: Βίτσα. Νεκροταφείο. Σιδερένια περόνη (αρ. 2397) από την ταφή 91. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 235: Βίτσα. Νεκροταφείο. Σιδερένια περόνη (αρ. 2392) από την ταφή 67. 5ος αιώνας π.Χ.

Εικ. 236: Σιδερένιο καμπύλο μαχαίρι από τον τύμβο Β της Παλιουριάς. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

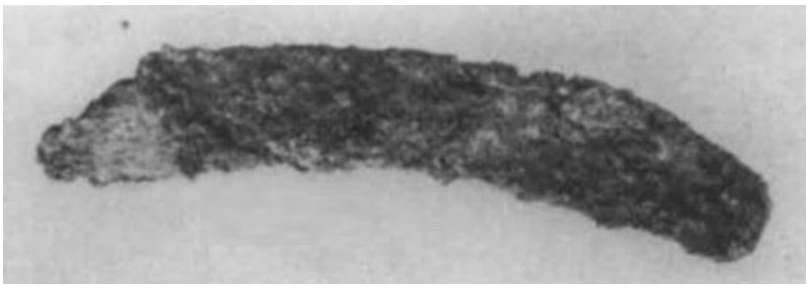

Εικ. 237: Βεργίνα. Τύμβος Κ. Σιδερένιο καμπύλο μαχαίρι από την ταφή Ι. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

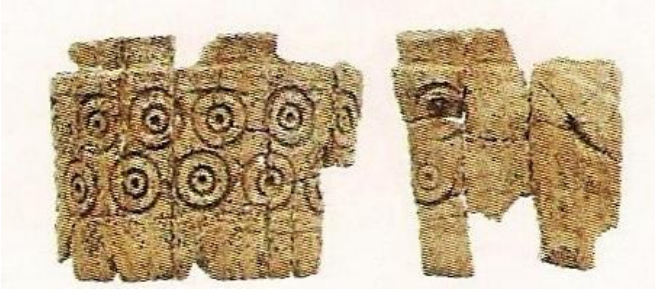

Εικ. 238: Οστέινη επένδυση ελληνιστικής πυξίδας από τον οικισμό της Ελέας.

Εικ. 239: Άποψη των λάκκων ενός κεραμικού κλιβάνου στην περιοχή της Γκλάβας.

Εικ. 240: Γκλάβα. Τμήμα πήλινου διάτρητου δαπέδου κεραμικού κλιβάνου.

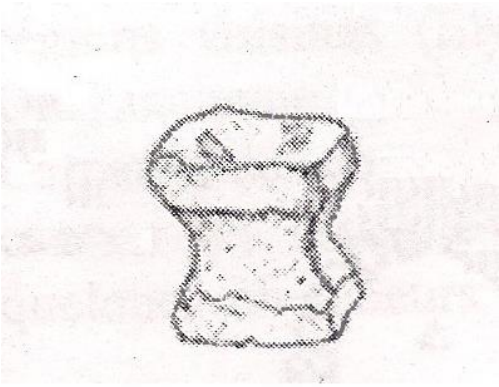

Εικ. 241: Σχεδιαστική απεικόνιση αμφίκοιλου βωμού από το οικοδόμημα Α της Αμπελιάς,

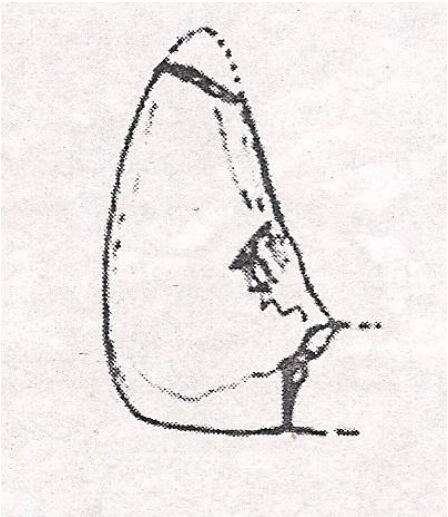

Εικ. 242: Σχεδιαστική απεικόνιση τμήματος διπλών (;) ιερών κεράτων από το οικοδόμημα Α της Αμπελιάς.

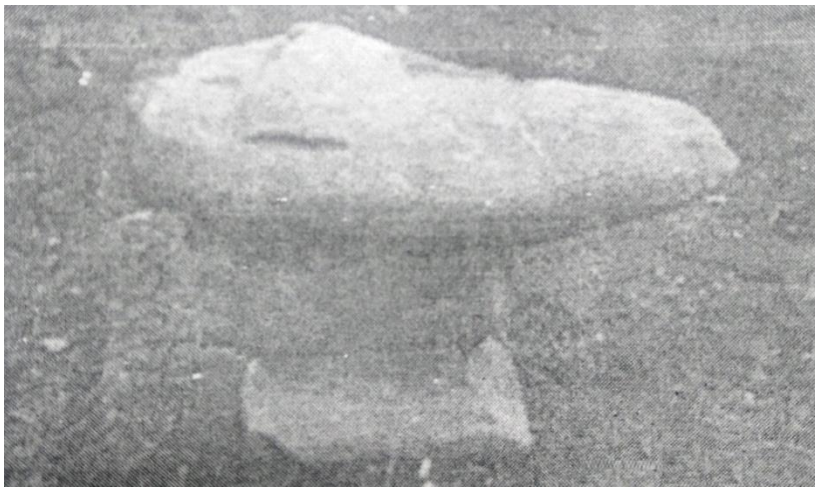

Εικ. 243: Αμπελιά. Οικοδόμημα Α. Άποψη τμήματος λίθινου ιερού κεράτου τοποθετημένου πάνω σε αμφίκοιλο βωμό.

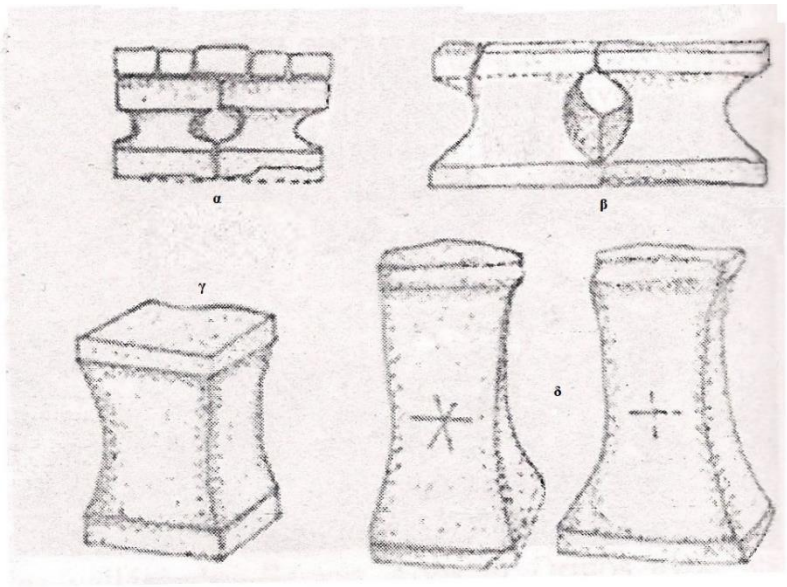

Εικ. 244: Σχεδιαστική απεικόνιση μυκηναϊκού και μινωικών αμφίκοιλων βωμών από την Πύλη των λεόντων στις Μυκήνες (α), τις Αρχάνες (β), την Κνωσσό (γ) και τα Μάλλια (δ).

Εικ. 245: Αμπελιά Μερόπης. Λίθινος κορμός καθήμενης γυναικείας μορφής.

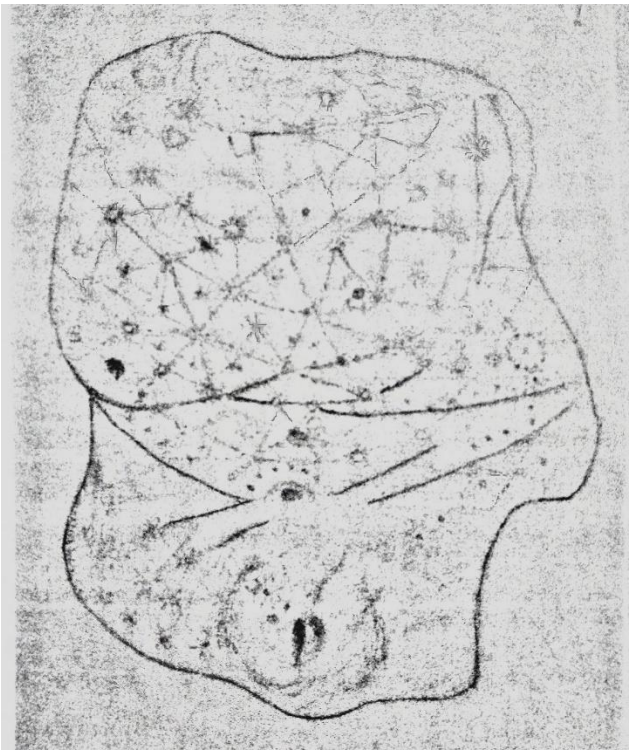

Εικ. 246: Σχεδιαστική απεικόνιση λίθινου κορμού καθήμενης γυναικείας μορφής από την Αμπελιά.

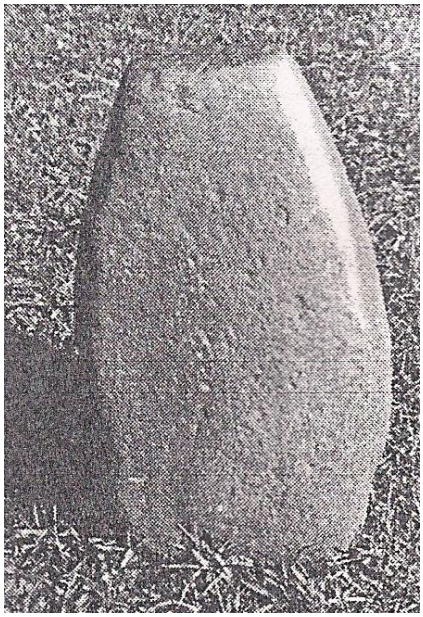

Εικ. 247: Λίθος τύπου μενχίρ από τον οικισμό της Αμπελιάς.

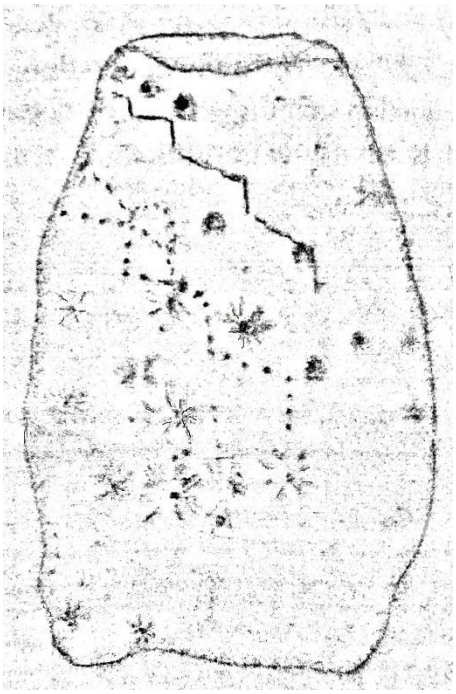

Εικ. 248: Σχεδιαστική απεικόνιση λίθου τύπου μενχίρ από τον οικισμό της Αμπελιάς.

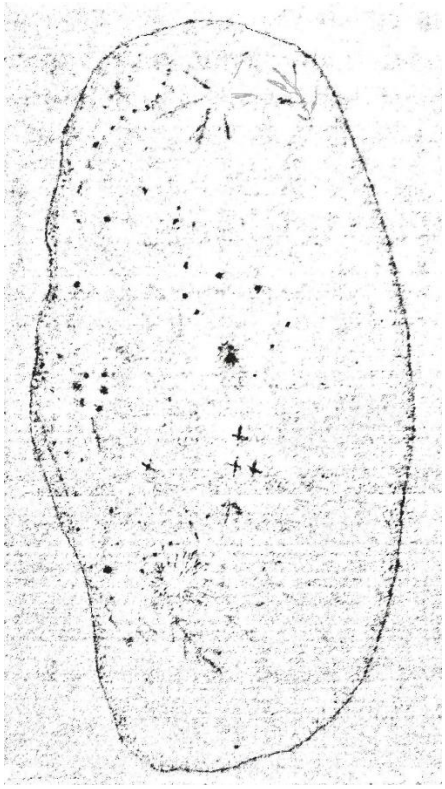

Εικ. 249: Σχεδιαστική απεικόνιση λίθου τύπου μενχίρ από τον οικισμό της Αμπελιάς.

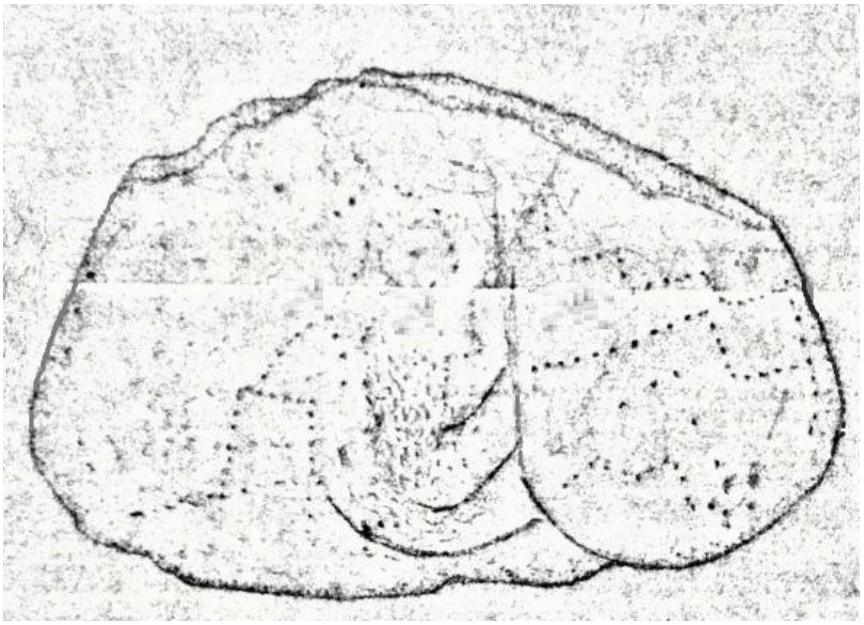

Εικ. 250: Σχεδιαστική απεικόνιση τμήματος λίθινου κορμού από τον οικισμό της Αμπελιάς.

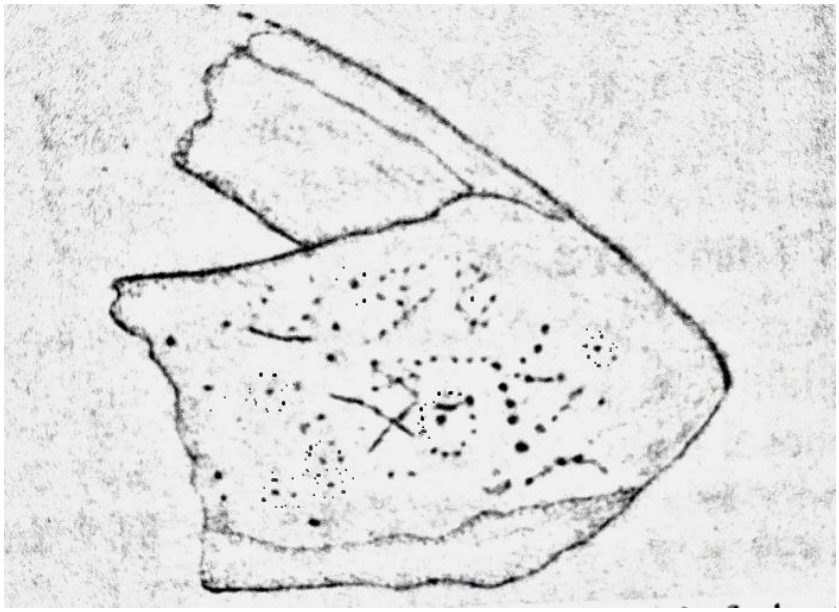

Εικ. 251: Σχεδιαστική απεικόνιση τμήματος λίθινου βραχίονα από τον οικισμό της Αμπελιάς.

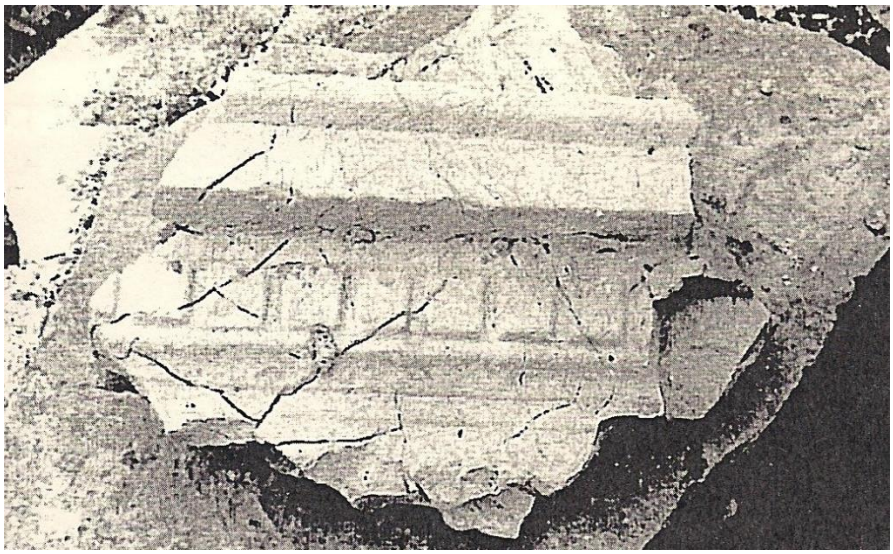

Εικ. 252: Τμήμα λίθινης επίστεψης ελληνιστικού (;) οικοδομήματος από την περιοχή Κακολάκκου-Μερόπης.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: Χάρτης Νομού Ιωαννίνων. https://el.wikipedia.org/wiki/Δήμος_Πωγωνίου#/media/Αρχείο.png, (τελευταία πρόσβαση στις 16/03/2022).

Εικ. 2: Χάρτης της περιοχής του Πωγωνίου και τμήματος της νότιας Αλβανίας με την κοιλάδα του Δρίνου. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 77, εικ. 1.

Εικ. 3: Χάρτης της κοιλάδας του Γορμού. Αρχείο Β. Δάκα.

Εικ. 4: Χάρτης της κοιλάδας του Γορμού, όπου αποτυπώνονται οι θέσεις των οικισμών των τελών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού-Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Αρχείο Β. Δάκα.

Εικ. 5: Χάρτης της κοιλάδας του Γορμού, όπου αποτυπώνονται οι θέσεις των οικισμών της Αρχαϊκής-Ελληνιστικής εποχής. Αρχείο Β. Δάκα.

Εικ. 6: Χάρτης της κοιλάδας του Γορμού, όπου αποτυπώνονται οι θέσεις των ανεσκαμμένων νεκροταφείων. Αρχείο Β. Δάκα.

Εικ. 7: Άποψη της κοιλάδας του Γορμού από τα βόρεια. Αρχείο Β. Δάκα.

Εικ. 8: Άποψη του ανατολικού τμήματος της κοιλάδας του Γορμού. Αρχείο Β. Δάκα.

Εικ. 9: Άποψη της κοιλάδας του Γορμού από τα ανατολικά. Αρχείο Β. Δάκα.

Εικ. 10: Ο ποταμός Γορμός. https://epirusnet.eu/category/sights-el/natural-sites/?lang=en, (τελευταία πρόσβαση στις 16/03/2022).

Εικ. 11: Ο αρχαιολόγος Ηλίας Ανδρέου. Αρχείο Κ. Κωστούλα.

Εικ. 12: Ανασκαφές στην περιοχή του Ανεμόμυλου. Αρχείο Κ. Κωστούλα.

Εικ. 13: Συστάδα τύμβων σε περιοχή της κοιλάδας του Γορμού. Ανδρέου 1982α, 54 εικ. 1.

Εικ. 14: Συστάδα τύμβων στην Παλιουριά. Αρχείο Κ. Κωστούλα.

Εικ. 15: Γεωφυσικός χάρτης του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων. Pliakou 2018, 134, Χάρτης 10.

Εικ. 16: Άγιοι Απόστολοι Πεδινής. Οικισμός. Άποψη καταλοίπων δύο κτηρίων. Πλιάκου 2007, πίν. 20, εικ. 40.

Εικ. 17: Κάστρο Ιωαννίνων. Τοπογραφικό διάγραμμα τμήματος του αρχαίου οικισμού. Pliakou 2018, 143, εικ. 136.

Εικ. 18: Κάστρο Ιωαννίνων. Δυτικό σκέλος εξωτερικών τειχών. Διακρίνεται τμήμα της αρχαίας οχύρωσης. Παπαδοπούλου 2009, 38, εικ. 15.

Εικ. 19: Ράχη Πλατανιάς. Οικισμός. Άποψη του κτηριακού συγκροτήματος Α. Πλιάκου 2007, πίν. 24. εικ. 47.

Εικ. 20: Ράχη Πλατανιάς. Οικισμός. Άποψη του οικοδομικού συγκροτήματος Β. Πλιάκου 2007, πίν. 24, εικ. 48.

Εικ. 21: Καστρίτσα. Οικισμός. Νοτιοδυτικό σκέλος του τείχους. Πλιάκου 2007, πίν. 10, εικ. 19.

Εικ. 22: Καστρίτσα. Οικισμός. Αεροφωτογραφία του ελληνιστικού κτηριακού συγκροτήματος Γ-ΣΤ-Ζ-Η-Θ. Yiouni κ.ά. 2015, 53.

Εικ. 23: Μεγάλο Γαρδίκι, Οικισμός. Άποψη του βορειονατολικού σκέλους του τείχους. Πλιάκου 2007, πίν. 3. εικ. 4.

Εικ. 24: Μεγάλο Γαρδίκι. Οικισμός. Άποψη του κτηριακού συγκροτήματος Α. Πλιάκου 2007, πίν. 5, εικ. 9.

Εικ. 25: Μεγάλο Γαρδίκι. Οικισμός. Αεροφωτογραφία του ελληνιστικού κτηρίου Ε. Πλιάκου 2015, 32.

Εικ. 26: Γεωφυσικός χάρτης του βορειοδυτικού τμήματος του νομού Ιωαννινών με τις κυριότερες θέσεις της Εποχής του Χαλκού-Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Βασιλείου 2015, 399, εικ. 1.

Εικ. 27: Βίτσα. Άποψη του νότιου τμήματος του αρχαίου οικισμού. Βοκοτοπούλου 1984, 88, εικ. 14.

Εικ. 28: Λιατοβούνι. Τοπογραφικό διάγραμμα τμήματος του αρχαίου οικισμού. Douzougli & Papadopoulos 2011, 63, εικ. 30.

Εικ. 29: Λιατοβούνι. Οικισμός. Τομή Β, τετράγωνο Α1. Τμήμα καμπύλου αναλημματικού τοίχου. Βασιλείου 2015, 411, εικ. 25.

Εικ. 30: Λιατοβούνι. Οικισμός. Άποψη των τοίχων 3β, 11 και 13. Βασιλείου 2015, 412, εικ. 27.

Εικ. 31: Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα των οικισμών Ανεμόμυλος και Αμπελιά. Andreou 1999, 54, εικ. 6.

Εικ. 32: Οχύρωση στον οικισμό της Αμπελιάς. Andreou 1999, 55 εικ. 7.

Εικ. 33: Θέση Αμπελιά. Κατάλοιπα υδραυλικών έργων. Ανδρέου 1997, 205 δ.

Εικ. 34: Ανασκαφικές εργασίες στην Αμπελιά. Ανδρέου 1996, 25.

Εικ. 35: Τοπογραφικό διάγραμμα τμήματος του οικισμού της Αμπελιάς, 11ος-10ος περίπου αιώνας π.Χ. Andreou 2004, 59, εικ. 4.

Εικ. 36: Άποψη από τα δυτικά του κτηρίου Α (α΄ φάση) στον οικισμό της Αμπελιάς. Andreou 2004, 59, εικ. 3.

Εικ. 37: Τοπογραφικό διάγραμμα τμήματος του οικισμού της Αμπελιάς. 9ος-8ος (;) περίπου αιώνας π.Χ. Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 90, εικ. 1.

Εικ. 38: Απόψη από τα δυτικά του οικοδομήματος Α (β΄ φάση) στον οικισμό της Αμπελιάς. Αρχείο Κ. Κωστούλα.

Εικ. 39: Άποψη από τα βόρεια του οικοδομήματος Α (β΄φάση) στον οικισμό της Αμπελιάς. Αρχείο Κ. Κωστούλα.

Εικ. 40: Αμπελιά. Άποψη από τα δυτικά του οικοδομήματος Α (β φάση). Andreou 2004, 60 εικ. 7.

Εικ. 41: Άποψη του ανατολικού άκρου του οικοδομήματος Α. Ανδρέου 1999, 482, εικ. 61.

Εικ. 42: Οικοδόμημα Α. Στο κέντρο περίπου διακρίνονται από αριστερά λίθινος αμφίκοιλος βωμός και τμήμα λίθινων διπλών (;) κεράτων. Andreou 2004, 60, εικ. 8.

Εικ. 43: Άποψη από τα βορειοανατολικά του οικοδομήματος Δ στον οικισμό της Αμπελιάς. Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 91, εικ. 2.

Εικ. 44: Άποψη από τα βόρεια του κτηρίου Δ στον οικισμό της Αμπελιάς. Andreou & Andreou 2004, 63, εικ. 13.

Εικ. 45: Άποψη από τα βόρεια του κτηρίου Δ στον οικισμό της Αμπελιάς. Αρχείο Κ. Κωστούλα.

Εικ. 46: Αμπελιά, οικοδόμημα Δ. Σχεδιαστική απεικόνιση σιδερένιων αντικειμένων. Andreou 2004, 63, εικ. 16.

Εικ. 47: Ανεμόμυλος, οικισμός. Άποψη θεμελίων αψιδωτού οικοδομήματος. Ανδρέου 1997, πίν. 205 β.

Εικ. 48: Ανεμόμυλος, οικισμός. Τμήμα πίθου. Ανδρέου 1997, πίν. 205 γ.

Εικ. 49: Τοπογραφικός χάρτης τμήματος της κοιλάδας του Γορμού. Αρχείο Κ. Κωστούλα.

Εικ. 50: Γκλάβα. Τοπογραφικό διάγραμμα του οικισμού και του νεκροταφείου. Ανδρέου 2003, εικ. 1.

Εικ. 51: Γκλάβα. Άποψη τμήματος του οικισμού. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 79, εικ. 5.

Εικ. 52: Γκλάβα. Άποψη μερικών εκ των οικοδομημάτων στο βόρειο τμήμα του οικισμού. Andreou 1999, 53, εικ. 5.

Εικ. 53: Γκλάβα, οικισμός. Άποψη θεμελίων κυκλικού οικοδομήματος. Andreou 1999, 53, εικ. 4.

Εικ. 54: Γκλάβα. Τοπογραφικό διάγραμμα. Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 92, εικ. 4.

Εικ. 55: Σχεδιαστική απεικόνιση λίθινων εργαλείων από τον οικισμό της Γκλάβας. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 80, εικ. 7.

Εικ. 56: Παλιουριά. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα του οικισμού και του νεκροταφείου Andreou 2003, εικ. 7.

Εικ. 57: Παλιουριά. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα του οικισμού. Andreou 1999, 52, εικ. 1.

Εικ. 58: Ανασκαφικές εργασίες στον οικισμό της Παλιουριάς. Κωστούλας 2016, 73.

Εικ. 59: Παλιουριά. Ανασκαφικές εργασίες σε ελληνιστικό οικοδόμημα του οικισμού. Ανδρέου 2009, 107, εικ. 3.

Εικ. 60: Παλιουριά. Πήλινες αγνύθες. Ανδρέου 2009, 118, εικ.17.

Εικ. 61: Παλιουριά. Πήλινα φυλλόσχημα αντικείμενα. Ανδρέου 2009, 118, εικ. 18.

Εικ. 62: Περβανάς, οικισμός. Σχεδιαστική κάτοψη πεταλόσχημου κτηρίου. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 86, εικ. 47.

Εικ. 63: Περβανάς, οικισμός. Άποψη οικοδομήματος. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 86, εικ. 48.

Εικ. 64: Λαχανόκαστρο, Άποψη τμήματος του νότιου σκέλους του εξωτερικού τείχους. httpswww.kastra.eucastlegr.phpkastro=lachano, (τελευταία πρόσβαση στις 16/03/ 2022).

Εικ. 65: Λαχανόκαστρο. Άποψη του δυτικού σκέλους ~~της~~ εξωτερικής οχύρωσης. httpswww.kastra.eucastlegr.phpkastro=lachano, (τελευταία πρόσβαση στις 16/03/ 2022).

Εικ. 66: Υπώρειες όρους Μερόπης. Άποψη τμήματος φρυκτωρίας (;). Κωστούλας 2018, 76.

Εικ. 67: Παλαιόπυργος. Θέση Πλάσι. Άποψη του τύμβου πριν από τις ανασκαφικές έρευνες. Ανδρέου 1987, πίν. 166 α.

Εικ. 68: Παλαιόπυργος. Θέση Πλάσι. Άποψη του τύμβου μετά τις ανασκαφικές εργασίες. Ανδρέου 1987, πίν. 166 β.

Εικ. 69: Παλαιόπυργος. Θέση Πλάσι. Τύμβος. Οι τάφοι 1, 2 και Ι/87. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 87, εικ. 45.

Εικ. 70: Παλαιόπυργος. Θέση Πλάσι. Άποψη του τύμβου από τα νότια. Ανδρέου 1994, 251, εικ. 10.

Εικ. 71: Παλαιόπυργος. Θέση Πλάσι. Τύμβος. Η ταφή Ι/87. Ανδρέου 1987, πίν. 167 β.

Εικ. 72: Σχεδιαστική απεικόνιση οστράκων από την ταφή Ι/87 στον τύμβο της θέσης Πλάσι. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 87, εικ. 46.

Εικ. 73: Παλιουριά. Άποψη του τύμβου Α. Ανδρέου 1979, πίν. 90 α.

Εικ. 74: Παλιουριά. Σχεδιαστική κάτοψη του τύμβου Α. Ανδρέου 1982, 57, σχέδ. 1.

Εικ. 75: Παλιουριά. Γενική άποψη του τύμβου Α από τα βόρεια (;). Ανδρέου 1982, 56, εικ. 4.

Εικ. 76: Παλιουριά. Γενική άποψη του τύμβου Α από τα νοτιοανατολικά. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 83, εικ. 23.

Εικ. 77: Παλιουριά. Άποψη τμήματος του τύμβου Α από τα βορειοδυτικά. Διακρίνεται ο τάφος 4 (εμπρός). Αρχείο Κ. Κωστούλα.

Εικ. 78: Παλιουριά. Τύμβος Α. Τάφος 5. Ανδρέου 1980, πίν. 147 β.

Εικ. 79: Παλιουριά. Τύμβος Α. Σχεδιαστική κάτοψη του τάφου 5. Αρχείο Χ. Κλείτσα.

Εικ. 80: Παλιουριά. Τύμβος Α. Κανθαρόσχημο αγγείο από την ταφή 5. 10ος-9ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1980, πίν. 148 α.

Εικ. 81: Παλιουριά. Τύμβος Α. Κανθαρόσχημο αγγείο από τον τάφο 17. 10ος-9ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1982, 57, εικ. 6.

Εικ. 82: Παλιουριά. Τύμβος Α. Κυάθιο από τον τάφο 17. 10ος περίπου αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1982, 57, εικ. 7.

Εικ. 83: Παλιουριά. Τύμβος Α, επίχωση. Τμήμα αγγείου με πλαστική διακόσμηση. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρέου 1982, 58, εικ. 9.

Εικ. 84: Παλιουριά. Τύμβος Α. Κοτύλη τύπου γλαύκας. 5ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1980, πίν. 150 γ.

Εικ. 85: Τύμβος Α. Χάλκινη διχαλωτή περόνη ιλλυρικού τύπου. 5ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1980, πίν. 148 β.

Εικ. 86: Παλιουριά. Τύμβος Α. Ταφή 10. Αρχείο Χ. Κλείτσα.

Εικ. 87: Παλιουριά. Τύμβος Α. Μερική άποψη του εσωτερικού του τάφου 10. Ανδρέου 2009, 108, εικ. 5.

Εικ. 88: Παλιουριά. Τύμβος Α. Μυροδοχείο από την ταφή 10. ΑΕ 7259. Ανδρέου 1980. πίν. 149 β.

Εικ. 89: Παλιουριά. Τύμβος Α. Μυροδοχείο από τον τάφο 10. ΑΕ 7260. Ανδρέου 1980, πίν. 148 γ.

Εικ. 90: Παλιουριά. Τύμβος Α. Αριστερά και δεξιά: Μυροδοχείο από τον τάφο 10. ΑΕ 7261. Κέντρο: Σχεδιαστική απεικόνιση του ώμου του παραπάνω μυροδοχείου. Ανδρέου 2009, 111, εικ. 10 (Αριστερά και κέντρο). Αρχείο Β. Δάκα (Δεξιά).

Εικ. 91: Παλιουριά. Τύμβος Α. Πυξίδα από τον τάφο 10. Ανδρέου 1980. πίν. 148 δ.

Εικ. 92: Παλιουριά. Τύμβος Α. Πυξίδα από τον τάφο 10. Ανδρέου 2009, 73, εικ. 1.

Εικ. 93: Παλιουριά Τύμβος Α. Πυξίδα. Σχεδιαστική απεικόνιση της άνω πλευράς του

πώματος. Ανδρέου 2009, 109.

Εικ. 94: Παλιουριά. Τύμβος Α. Μυροδοχείο από τον τάφο 10. ΑΕ 7258. Ανδρέου 1980, πίν. 149 γ.

Εικ. 95: Παλιουριά. Τύμβος Β. Σχεδιαστική κάτοψη. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 84, εικ. 31.

Εικ. 96: Παλιουριά. Μερική άποψη του τύμβου Β από τα νότια, κατά την διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών. Ανδρέου 1982, 58, εικ. 10.

Εικ. 97: Παλιουριά. Άποψη του τύμβου Β από τα νότια. Ανδρέου 1994, 249, εικ. 5.

Εικ. 98: Παλιουριά. Τύμβος Β. Δύο χάλκινοι σφηκωτήρες και οκτώ χάλκινες αμφικωνικές χάντρες από τον τάφο Α. Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Αρχείο Χ. Κλείτσα.

Εικ. 99: Παλιουριά. Τύμβος Β. Τάφος 3. Ανδρέου 1982, 59, εικ. 12.

Εικ. 100: Παλιουριά. Τύμβος Β. Τάφος 3. Αμφορίσκος. 12ος-11ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1982, 59, εικ. 13.

Εικ. 101: Παλιουριά. Τύμβος Β. Τάφος 3. Οστέινες περόνες. 12ος-11ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1981, πίν. 164 δ.

Εικ. 102: Παλιουριά. Τύμβος Β. Αμφικύπελλο από ταφή. Τέλη 11ου- 10ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 85, εικ. 35 (αριστερά). Αρχείο Β. Δάκα (δεξιά).

Εικ. 103: Παλιουριά. Τύμβος Β. Λαβές και όστρακα αγγείων από την επίχωση. Ύστερη Εποχή του Χαλκού-Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρέου 1982, 58, εικ. 9.

Εικ. 104: Σχεδιαστική απεικόνιση ευρημάτων από τον τύμβο Β της Παλιουριάς. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 85, εικ. 37.

Εικ. 105: Παλιουριά. Σχεδιαστική κάτοψη τύμβου Γ. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 86, εικ. 40.

Εικ. 106: Παλιουριά. Άποψη του τύμβου Γ από τα νοτιοδυτικά. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 86, εικ. 41.

Εικ. 107: Παλιουριά. Άποψη του τύμβου Γ από τα βόρεια. Ανδρέου 1982, πίν. 161 β.

Εικ. 108: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Οπισθότμητη πρόχους. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρέου 1994, 250 εικ. 9.

Εικ. 109: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Λακκοειδής ταφή. Σιδερένια περόνη με ορυκτωποιημένα ίχνη μάλλινου υφάσματος. Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 95, εικ. 6.

Εικ. 110: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Λακκοειδής ταφή. Μεγέθυνση με στερεοσκόπιο τμημάτων ορυκτωποιημένου μάλλινου υφάσματος από την σιδερένια περόνη. Κωστούλας 2018, 189.

Εικ. 111: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Μυροδοχείο-ψευδοαμφορίσκος (ΑΕ 7478) από τον τάφο 3. 3ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 2009, 115, εικ. 14 (αριστερά). Αρχείο Β. Δάκα (δεξιά).

Εικ. 112: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Μυροδοχείο (ΑΕ 7485) από τον τάφο 6. 3ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 2009, 116, εικ. 15.

Εικ. 113: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Μυροδοχείο (ΑΕ 7477) από τον τάφο 1. 3ος αιώνας π.Χ. Αρχείο Β. Δάκα.

Εικ. 114: Παλιουριά. Τύμβος Γ. Πήλινα σφονδύλια από την επίχωση. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 87, εικ. 43.

Εικ. 115: Σχεδιαστική απεικόνιση οστράκων και άλλων ευρημάτων από την επίχωση του τύμβου Γ στην Παλιουριά. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 87, εικ. 44.

Εικ. 116: Παλιουριά. Άποψη του τύμβου ΣΤ. Ανδρέου 1986, πίν. 96 α.

Εικ. 117: Γκλάβα. Άποψη του τύμβου από τα νοτιοανατολικά. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 80, εικ. 9.

Εικ. 118: Άποψη του τύμβου της Γκλάβας από τα νότια. Ανδρέου 1994, 252, εικ. 12.

Εικ. 119: Γκλάβα. Τύμβος. Σχεδιαστική κάτοψη. Oikonomidis, Papayiannis & Tsonos, 194, εικ. 3e, εικ. 9.

Εικ. 120: Γκλάβα. Τύμβος. Χρυσός σφηκωτήρας από τον τάφο Α. 11ος περίπου αιώνας π.Χ. Αρχείο Χ. Κλείτσα.

Εικ. 121: Γκλάβα. Τύμβος. Σχεδιαστική απεικόνιση ευρημάτων από τους τάφους Α και Β. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 81, εικ. 10.

Εικ. 122: Γκλάβα. Τύμβος. Χάλκινο ταινιωτό διάδημα. Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 96 εικ. 7.

Εικ. 123: Γκλάβα. Τύμβος. Χάλκινες περόνες από τον τάφο Β. Ανδρέου 1983, πίν. 95 γ.

Εικ. 124: Γκλάβα. Τύμβος. Χάλκινοι δακτύλιοι με σπειροειδείς απολήξεις από τον τάφο Β. 10ος περίπου αιώνας π.Χ. Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 96, εικ. 8.

Εικ. 125: Γκλάβα. Τύμβος. Οστέινη καμπύλη ταινία με εγχάρακτη διακόσμηση από τον τάφο Β. 11ος περίπου αιώνας π.Χ. Αρχείο Β. Δάκα.

Εικ. 126: Γκλάβα. Τύμβος. Σχεδιαστική απεικόνιση ευρημάτων από τον τάφο Γ. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 81, εικ. 14.

Εικ. 127: Γκλάβα. Τύμβος. Τμήματα χάλκινου διαδήματος από τον τάφο Γ. 10ος περίπου αιώνας π.Χ. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 81, εικ. 15.

Εικ. 128: Γκλάβα. Τύμβος. Ήμισυ διδύμου αγγείου (αμφιπρόχου) από τον τάφο Γ.

11ος-10ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 96, εικ. 10.

Εικ. 129: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Γυάλινη τριφυλλόσχημη οινοχόη από τον τάφο 1/88. 5ος αιώνας π.Χ. Αρχείο Χ. Κλείτσα.

Εικ. 130: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Αργυρή περόνη από την ταφή 1/88. Ανδρέου 1988, πίν. 162 α.

Εικ. 131: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Χρυσό περίαπτο από τον τάφο 1/88. 5ος περίπου αιώνας π.Χ. Αρχείο Χ. Κλείτσα.

Εικ. 132: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Μερική άποψη του εσωτερικού του τάφου 4/88. Ανδρέου 1988, πίν. 162 γ.

Εικ. 133: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Χάλκινη πρόχους (αρ. 8564) από τον τάφο 4/88. 5ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1998, 49.

Εικ. 134: Η λαβή της χάλκινης πρόχου (αρ. 8564). 5ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 2001, 21, εικ. 4.

Εικ. 135: Το χείλος της χάλκινης πρόχου αρ. 8564. 5ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 2001, 21, εικ. 5.

Εικ. 136: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Σφαιρικός αρύβαλλος λακωνικού τύπου από τον τάφο 13/88. 6ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1998, 54.

Εικ. 137: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Πήλινος λύχνος από τον τάφο 14/88. 3ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1998, 54. Αρχείο Β. Δάκα.

Εικ. 138: Κύαθος με μαστοειδείς αποφύσεις από ταφή στο νεκροταφείο της Γκλάβας. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 82, εικ. 17.

Εικ. 139: Αμφορέας από ταφή στο νεκροταφείο της Γκλάβας. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 82, εικ. 20.

Εικ. 140: Οπισθότμητη πρόχους από ταφή στο νεκροταφείο της Γκλάβας. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 82, εικ. 18.

Εικ. 141: Θήλαστρο από ταφή στο νεκροταφείο της Γκλάβας. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 82, εικ. 19.

Εικ. 142: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Πήλινη κοτύλη τύπου γλαύκας από τον τάφο. 5ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1998, 53.

Εικ. 143: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Θραύσματα χάλκινης τριφυλλόσχημης οινοχόης (αρ. 8567) από τον τάφο 4/88. Τέλη 6ου - αρχές 5ου αιώνα π.Χ. Ανδρέου 2001, 22, εικ. 10.

Εικ. 144: Λευκάδα. Σχεδιαστική κάτοψη του τύμβου S. Μεσοελλαδική εποχή. Οικονομίδης, Παπαγιάννης & Τσώνος 2018, 47, εικ. 10 Γ.

Εικ. 145: Σχεδιαστική κάτοψη υποθετικού τύμβου στα Κοκολάτα Κεφαλληνίας. Α΄ μισό 2ης χιλιετίας π.Χ. Οικονομίδης, Παπαγιάννης & Τσώνος 2018, 47, εικ. 10 Β.

Εικ. 146: Σχεδιαστική κάτοψη του τύμβου Ι στο Barc της Αλβανίας. Andrea 1985, εικ. 6.

Εικ. 147: Σχεδιαστική κάτοψη των τύμβων Ι και ΙΙ στην Atenica της Σερβίας. 6ος-5ος αιώνας π.Χ. Wilkes 1996, 142, εικ. 16 a).

Εικ. 148: Παπούλια Μεσσηνίας. Τύμβος. Άποψη της κεντρικής πεταλόσχημης κατασκευής. Μεσοελλαδική εποχή. Οικονομίδης, Παπαγιάννης & Τσώνος 2018, 47, εικ. 10 Α.

Εικ. 149: Άργος. Τύμβος Α. Κάτοψη κεντρικής αψιδωτής κατασκευής. Μεσοελλαδική εποχή. Sarri & Voutsaki 2011, 436, εικ. 4.

Εικ. 150: Κορινθιακό δίωτο αγγείο (κάνθαρος) από ταφή στο νεκροταφείο της Γκλάβας. 8ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 82, εικ. 21 (αριστερά). Αρχείο Κ. Κωστούλα (δεξιά).

Εικ. 151: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Κορινθιακή τριφυλλόσχημη οινοχόη από τον τάφο ΙΙΙ/92. 6ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1998, 51.

Εικ. 152: Κορινθιακή τριφυλλόσχημη οινοχόη από ταφή στο νεκροταφείο της Γκλάβας. 5ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1998, 51.

Εικ. 153: Βίτσα. Νεκροταφείο. Κορινθιακός τροχοποίητος κάνθαρος από την ταφή 173. 750-725 π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 197 α.

Εικ. 154: Βεργίνα. Τύμβος Κ. Δίωτο αγγείο από την επίχωση. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρόνικος 1969, πίν. 40 αρ. 9.

Εικ. 155: Βεργίνα. Τύμβος Τ. Δίωτο αγγείο από τον τάφο VII. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρόνικος 1969, πίν. 53 αρ. 24.

Εικ. 156: Σχεδιαστική απεικόνιση σκυφοειδούς αγγείου από ταφή στο Tren της Κορυτσάς. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Τσώνος 2018, 97, εικ. 6 θ.

Εικ. 157: Βίτσα. Νεκροταφείο. Μελανόμορφη οινοχόη (αρ. 2130) από την ταφή 67. 500-475 π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 36 δ.

Εικ. 158: Κορινθιακά αγγεία από το Νεοχώρι. 6ος αιώνας π.Χ. Λάζαρη, Τζωρτζάτου & Κουντούρη 2008, 13.

Εικ. 159: Κορινθιακή τριφυλλόσχημη οινοχόη από το νεκροταφείο της Μαστιλίτσας. 5ος αιώνας π.Χ. Λάζαρη, Τζωρτζάτου & Κουντούρη 2008, 14.

Εικ. 160: Ερυθρόμορφη τριφυλλόσχημη οινοχόη από ταφή στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κορίνθου. 480-470 π.Χ. Blegen, Palmer & Young 1964, πίν. 42 αρ. 294.2.

Εικ. 161: Ερυθρόμορφη τριφυλλόσχημη οινοχόη από το Λιατοβούνι. 5ος αιώνας π.Χ. Douzougli & Papadopoulos 2011, 56, εικ. 25.

Εικ. 162: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Χάλκινος σφαιρικός αρύβαλλος από την ταφή 1/88. 6ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1998, 50.

Εικ. 163: Χάλκινη τριφυλλόσχημη οινοχόη από ταφή στο Λιατοβούνι. 5ος αιώνας π.Χ. Ζάχος κ.ά. 2007, 160, εικ. 106.

Εικ. 164: Χάλκινη τριφυλλόσχημη οινοχόη από το θησαυρό του Βοτονοσίου. 5ος αιώνας π.Χ. Vokotopoulou 1975, 737, εικ. 5.

Εικ. 165: Χάλκινη τριφυλλόσχημη οινοχόη από το θησαυρό του Βοτονοσίου. 5ος αιώνας π.Χ. Vokotopoulou 1975, 738, εικ. 6.

Εικ. 166: Χάλκινη τριφυλλόσχημη οινοχόη από την αρχαία αγορά των Αθηνών. 6ος αιώνας π.Χ. Sparkes & Tallcott 1970, πίν. 5, αρ. 103.

Εικ. 167: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Χάλκινη πρόχους (αρ. 8565) από τον τάφο 15/88. Τέλη 5ου αιώνα π.Χ. Ανδρέου 1998, 50.

Εικ. 168: Βίτσα Νεκροταφείο. Χάλκινη πρόχους (αρ. 5165) από τον τάφο 160. 5ος αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 286 γ, δ.

Εικ. 169: Βίτσα Νεκροταφείο. Χάλκινη πρόχους (αρ. 2252) από τον τάφο 72. 5ος αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 39 γ.

Εικ. 170: Χάλκινες πρόχοι από το νεκροταφείο του Λιατοβουνίου. 5ος αιώνας π.Χ. Ζάχος κ.ά. 2007, 143, εικ. 54.

Εικ. 171: Χάλκινη πρόχους από το θησαυρό του Βοτονοσίου. 5ος αιώνας π.Χ. Vokotopoulou 1975, 755, εικ. 10.

Εικ. 172: Κοτύλες τύπου γλαύκας από το νεκροταφείο του Λιατοβουνίου. 5ος αιώνας π.Χ. Douzougli & Papadopoulos 2011, 59, εικ. 27.

Εικ. 173: Βίτσα. Νεκροταφείο. Κοτύλη (αρ. 2157) τύπου γλαύκας από τον τάφο 77. 5ος αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 42 β.

Εικ. 174: Βίτσα. Νεκροταφείο. Κοτύλη (αρ. 2016) τύπου γλαύκας από τον τάφο 8. 5ος αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 18 α.

Εικ. 175: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Πήλινη μελαμβαφής κοτύλη αττικού τύπου από τον τάφο. Τέλη 5ου-αρχές 4ου αιώνα π.Χ. Ανδρέου 1998, 53.

Εικ. 176: Βίτσα. Νεκροταφείο. Μελαμβαφής σκύφος από τον τάφο 72. 400-375 π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 38 β.

Εικ. 177: Αμβρακία. Μελαμβαφής σκύφος από ταφή στο οικόπεδο Ι. Θεοδώρου. 400-375 π.Χ. Aggeli 2014, 159, εικ. 2.

Εικ. 178: Μελαμβαφής σκύφος από την αρχαία αγορά των Αθηνών. 480 περίπου π.Χ. Sparkes & Talcott 1970, πίν. 16 αρ. 339.

Εικ. 179: Πυξίδα από τον οικισμό της Ελέας. 3ος περίπου αιώνας π.Χ. Ρήγινος και Λάζαρη 2007, 71.

Εικ. 180: Βέροια. Πυξίδα από ταφή στο οικόπεδο Θ. Σανοπούλου-Α. Θεοδωρίδη. 2ος αιώνας π.Χ. Δρούγου & Τουράτσογλου 1998, πίν. 6, αρ. Π 1212.

Εικ. 181: Βέροια. Πυξίδα από ταφή στο οικόπεδο Θ. Σανοπούλου-Α. Θεοδωρίδη. 2ος αιώνας π.Χ. Δρούγου & Τουράτσογλου 1998, πίν. 7, αρ. Π 1219.

Εικ. 182: Μαρμάρινη κεφαλή Δήμητρας. 4ος αιώνας π.Χ. Δίον, Αρχαιολογικό Μουσείο, https://www.flickr.com/photos/carolemage/6933903660/. (τελευταία πρόσβαση στις 16/03/2022).

Εικ. 183: Κόρινθος. Βόρειο Νεκροταφείο. Αρύβαλλος από τον τάφο 162. 6ος αιώνας π.Χ. Blegen, Palmer & Young 1964, πίν. 25 αρ. 162.5.

Εικ. 184: Λακωνικός αρύβαλλος. 6ος αιώνας π.Χ. Βουδαπέστη, Μουσείο Καλών Τεχνών, https://www.mfab.hu/artworks/laconian-aryballos-perfume-vase/. (τελευταία πρόσβαση στις 16/03/2022).

Εικ. 185: Τμήματα μυκηναϊκών κυλίκων από την επίχωση του βουλευτηρίου της Δωδώνης. Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Σουέρεφ 2001, 235, εικ. 36. VI.

Εικ. 186: Χειροποίητος δίωτος αμφορίσκος από την Καστρίτσα. Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Βασιλείου 2015, 418, εικ. 38.

Εικ. 187: Βεργίνα. Νεκροταφείο. Χειροποίητος αμφορίσκος από την ταφή ΙΧ. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρόνικος 1969, πίν. 31, αρ. Α 16.

Εικ. 188: Χειροποίητος αμφορίσκος από ταφή στον Κεραμεικό της Αθήνας. 11ος-10ος αιώνας π.Χ. Smithson 1961, πίν. 31.

Εικ. 189: Κανθαρόσχημα αγγεία από το νεκροταφείο τύμβων του Barc. Ύστερη Εποχή του Χαλκού-Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Τσώνος 2015, εικ. 35.

Εικ. 190: Βίτσα. Νεκροταφείο. Κανθαρόσχημο αγγείο από τον τάφο 145. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 305 δ.

Εικ. 191: Κανθαρόσχημο αγγείο από ταφή στα Κάτω Πεδινά Ζαγορίου. 11ος-10ος αιώνας π.Χ. Ανδρέου 1994, 254, εικ. 18.

Εικ. 192: Κανθαρόσχημο αγγείο από το Νεοχωρόπουλο Ιωαννίνων. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού-αρχές Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Βασιλείου 2015, 431, εικ. 60, αρ. 8715.

Εικ. 193: Κανθαρόσχημο αγγείο από το νεκροταφείο του Vodhine. Τέλη Ύστερης

Εποχής του Χαλκού. Τσώνος 2018, 345, εικ. 5 α.

Εικ. 194: Κανθαρόσχημο αγγείο από ταφή στον τύμβο Ι του Kuc i Zi. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Andrea 1985, πίν. LVIII, αρ. 5.

Εικ. 195: Βεργίνα. Νεκροταφείο. Κανθαρόσχημο αγγείο από ταφή του τύμβου Ο. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρόνικος 1969, πίν. 48, αρ. 4.

Εικ. 196: Παλιουριά. Τύμβος Β. Μόνωτο κυάθιο. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου Ανδρέου 1994, 250, εικ. 6.

Εικ. 197: Σχεδιαστική απεικόνιση κυαθίου από το νεκροταφείο της Βίτσας. 9ος-8ος αιώνας π.Χ. Τσώνος 2018, 97, εικ. 6 γ).

Εικ. 198: Κυάθιο από ταφή στον Ελαφότοπο Ιωαννίνων. Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Βασιλείου 2015, 427, εικ. 52 αρ. 3288.

Εικ. 199: Κυάθιο από ταφή στο Μαζαράκι Ιωαννίνων. Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Βασιλείου 2015, 423, εικ. 46 αρ. 3323.

Εικ. 200: Κυάθιο από το νεκροταφείο τύμβων στο Kuc i Zi. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Andrea 1985, εικ. 6.

Εικ. 201: Σχεδιαστική απεικόνιση κυαθίου από το νεκροταφείο του Lofkënd. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Τσώνος 2018, 97, εικ. 6 β).

Εικ. 202: Σχεδιαστική απεικόνιση κυαθίου από το νεκροταφείο τύμβων του Barc. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Τσώνος 2018, 97, εικ. 6 α).

Εικ. 203: Αμφικύπελλο από την ταφή 113 στο νεκροταφείο της Βίτσας. 9ος περίπου αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 246 α.

Εικ. 204: Αμφικύπελλο από ταφή στο νεκροταφείο του Λιατοβουνίου. 9ος αιώνας π.Χ. Ζάχος κ.ά. 2007, 138, εικ. 34.

Εικ. 205: Σχεδιαστική απεικόνιση αμφικυπέλλου από ταφή σε τύμβο της Piskove. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Bodinaku1981, πίν. II: 14.

Εικ. 206: Αμφικύπελλο από ταφή σε τύμβο του Patos. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Korkuti 1981, πίν. XVI, 1.

Εικ. 207: Αμφικύπελλο από ταφή στον τύμβο του Barc. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού-αρχές Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Τσώνος 2018, 345, εικ. 9 β.

Εικ. 208: Τριπλό αγγείο από το νεκροταφείο τύμβων του Luaras. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού-αρχές Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Korkuti & Petruso 1993, 721, εικ. 15.

Εικ. 209: Βίτσα. Νεκροταφείο. Πρόχους από την ταφή 136. 8ος αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1969, πίν. 266 α.

Εικ. 210: Βίτσα. Νεκροταφείο. Πρόχους από την ταφή 173. 8ος αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1969, πίν. 173 δ.

Εικ. 211: Πρόχους από την ταφή 6 στον τύμβο Κ της Βεργίνας. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρόνικος 1969, πίν. 40 αρ. 8.

Εικ. 212: Πρόχους από την επίχωση του τύμβου Κ της Βεργίνας. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρόνικος 1969, πίν. 42 αρ. 28.

Εικ. 213: Μυροδοχείο από τον οικισμό της Ελέας. 3ος-2ος αιώνας π.Χ. Ρήγινος & Λάζαρη 2007, 72.

Εικ. 214: Βέροια. Μυροδοχείο (Π 1468) από ταφή στο οικόπεδο των αδελφών Θώμογλου. 2ος περίπου αιώνας π.Χ. Δρούγου & Τουράτσογλου 1998, πίν. 53, αρ. Π 1468.

Εικ. 215: Αθήνα. Μυροδοχείο (Ρ 1108) από αρχαία δεξαμενή στην περιοχή του Αρείου Πάγου. 2ος περίπου αιώνας π.Χ. πίν. 54, αρ. 498 (Ρ 1108).

Εικ. 216: Όστρακα χειροποίητων αγγείων από την Κρύα Ιωαννίνων. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Ανδρέου 1994, 255, εικ. 20.

Εικ. 217: Όστρακα χειροποίητων αγγείων από το Πέραμα Ιωαννίνων. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Ανδρέου 1994, 256, εικ. 25.

Εικ. 218: Όστρακα χειροποίητων αγγείων από το Πέραμα Ιωαννίνων. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Ανδρέου 1994, 256, εικ. 25.

Εικ. 219: Βίτσα. Νεκροταφείο. Χάλκινη μακριά περόνη από την ταφή 169. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 325 β.

Εικ. 220: Βεργίνα. Τύμβος Ν. Χάλκινη μακριά περόνη από την ταφή Χ. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρόνικος 1969, πίν. 90, Ν Χ α-β.

Εικ. 221: Barc. Σχεδιαστική απεικόνιση χάλκινης μακριάς περόνης από την ταφή 125 του τύμβου Ι. Τέλη Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Andrea 1985, πίν. XIII: V.125: 2.

Εικ. 222: Χάλκινες περόνες από την ταφή 12/88 του νεκροταφείου της Γκλάβας. Μ44 (α), Μ45 (β), Μ46 (γ). Β΄ τέταρτο 6ου αιώνα π.Χ. Αρχείο Χ. Κλείτσα.

Εικ. 223: Χάλκινες περόνες από το νεκροταφείο της Γκλάβας. Β΄ μισό 6ου - αρχές 5ου αιώνα π.Χ. Αρχείο Χ. Κλείτσα.

Εικ. 224: Βίτσα. Νεκροταφείο. Χάλκινες περόνες αρ. 2271 (αριστερά) και 2272 (δεξιά) από την ταφή 86. 6ος αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 69, δ.

Εικ. 225: Βίτσα. Νεκροταφείο. Χάλκινες περόνες (αρ. 2275) από την ταφή 86. 6ος αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 67, β.

Εικ. 226: Kuc i Zi. Σχεδιαστική απεικόνιση χάλκινης περόνης από την ταφή 57 του

τύμβου Ι. 7ος αιώνας π.Χ. Andrea 1985, πίν. XXX: V.57: 2.

Εικ. 227: Barc. Χάλκινο διάδημα από τον τάφο 34 του τύμβο Ι. Andrea 1985, πίν. 9.

Εικ. 228: Βίτσα. Νεκροταφείο. Χάλκινο διάδημα (αρ. 2350) από την ταφή 113. 9ος αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 245, α.

Εικ, 229: Βεργίνα. Τύμβος Υ. Χάλκινο διάδημα από την ταφή ΙΙΙ. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρόνικος 1969, πίν. 101, Υ ΙΙΙ, α.

Εικ. 230: Σίνδος. Νεκροταφείο. Αργυρές περόνες από τον τάφο 20. Τέλη 6ου αιώνα π.Χ. Βοκοτοπούλου κ.ά. 1985, εικ. 129.

Εικ. 231: Γκλάβα. Νεκροταφείο. Αργυρή περόνη από την ταφή 11/88. 5ος αιώνας π.Χ. Αρχείο Χ. Κλείτσα.

Εικ. 232: Σιδερένιες αιχμές δοράτων από το νεκροταφείο της Γκλάβας. Αρχείο Χ. Κλείτσα.

Εικ. 233: Βίτσα. Νεκροταφείο. Σιδερένια περόνη (αρ. 2429) από την ταφή 8. 5ος αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 18 δ.

Εικ. 234: Βίτσα. Νεκροταφείο. Σιδερένια περόνη (αρ. 2397) από την ταφή 91. 5ος αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 46 α.

Εικ. 235: Βίτσα. Νεκροταφείο. Σιδερένια περόνη (αρ. 2392) από την ταφή 67. 5ος αιώνας π.Χ. Βοκοτοπούλου 1986, πίν. 36 α.

Εικ. 236: Σιδερένιο καμπύλο μαχαίρι από τον τύμβο Β της Παλιουριάς. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Αρχείο Β. Δάκα.

Εικ. 237: Βεργίνα. Τύμβος Κ. Σιδερένιο καμπύλο μαχαίρι από την ταφή Ι. Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ανδρόνικος 1969, πίν. 84, Κ Ι β.

Εικ. 238: Οστέινη επένδυση ελληνιστικής πυξίδας από τον οικισμό της Ελέας. Ρήγινος και Λάζαρη 2007, 74.

Εικ. 239: Άποψη των λάκκων ενός κεραμικού κλιβάνου στην περιοχή της Γκλάβας. Ανδρέου 1991, πίν. 98 β.

Εικ. 240: Γκλάβα. Τμήμα πήλινου διάτρητου δαπέδου κεραμικού κλιβάνου. Ανδρέου & Ανδρέου 1999, 80, εικ. 8.

Εικ. 241: Σχεδιαστική απεικόνιση αμφίκοιλου βωμού από το οικοδόμημα Α της Αμπελιάς, Andreou 2004, 60 εικ. 11.

Εικ. 242: Σχεδιαστική απεικόνιση τμήματος διπλών (;) ιερών κεράτων από το οικοδόμημα Α της Αμπελιάς. Andreou 2004, 60, εικ. 12.

Εικ. 243: Αμπελιά. Οικοδόμημα Α. Άποψη τμήματος λίθινου ιερού κεράτου τοποθετημένου πάνω σε αμφίκοιλο βωμό. Andreou 2004, 60, εικ. 9.

Εικ. 244: Σχεδιαστική απεικόνιση αμφίκοιλων βωμών από την Πύλη των λεόντων στις Μυκήνες (α), τις Αρχάνες (β), την Κνωσσό (γ) και τα Μάλλια (δ). Andreou 2004, 60, εικ. 11.

Εικ. 245: Αμπελιά Μερόπης. Λίθινος κορμός καθήμενης γυναικείας μορφής. Ανδρέου & Κλείτσας 2018, 91, εικ. 3.

Εικ. 246: Σχεδιαστική απεικόνιση λίθινου κορμού καθήμενης γυναικείας μορφής από την Αμπελιά. Andreou 2011, 173, εικ. 8.

Εικ. 247: Λίθος τύπου μενχίρ από τον οικισμό της Αμπελιάς. Andreou 2004, 63, εικ. 15

Εικ. 248: Σχεδιαστική απεικόνιση λίθου τύπου μενχίρ από τον οικισμό της Αμπελιάς. Andreou 2011, 174, εικ. 11.

Εικ. 249: Σχεδιαστική απεικόνιση λίθου τύπου μενχίρ από τον οικισμό της Αμπελιάς. Andreou 2011, 174, εικ. 10.

Εικ. 250: Σχεδιαστική απεικόνιση τμήματος λίθινου κορμού από τον οικισμό της Αμπελιάς. Andreou 2011, 175, εικ, 12.

Εικ. 251: Σχεδιαστική απεικόνιση τμήματος λίθινου βραχίονα από τον οικισμό της Αμπελιάς. Andreou 2011, 175, εικ, 14.

Εικ. 252: Τμήμα λίθινης επίστεψης ελληνιστικού (;) οικοδομήματος από την περιοχή Κακολάκκου-Μερόπης. Κωστούλας 2017, 35.